تارىخىي ئەسنىيە

تارىخىي ئەمنىيە

موللا مۇسا سايرامى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەد زۇنۇن

ئېلكىتاپ تەييارلىغۇچى: ئابرال (ئابدۇللا.خالت)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇندەرىجە

موللا مۇسا سايرامى ۋە ئۇنىڭ «تارىخىي ئەمنىيە»سى 9

مۇقەددىمە 18

موغۇلىستان (يەتتە شەھەر) نىڭ ئەھۋالى ۋە بۇ جايدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر؛ بۇ يۇرتقا كىملەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە «موغۇلىيە» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرى؛ بۇ يەردە ئۆتكەن مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ نەسەبلىرى؛ خاقانى چىنىنىڭ موغۇلىستان خەلقىنى بويسۇندۇرغانلىقى 18

جاھانگىر خوجىنىڭ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى؛ مۇھەممەد ئەلىخان كېلىپ قەشقەرنى ئالغانلىقى؛ نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى كېلىپ يەتتە شەھەرنى يەنە تارتىۋېلىپ، جاھانگىر خوجا باشلىق بىر مۇنچە مۇسۇلمانلارنى ئەسىر قىلىپ بېيجىڭغا ئېلىپ كەتكەنلىكى؛ مۇھەممەد ئەلىخان ئەلچى ئەۋەتىپ ئەسىرلەرنى خاقانى چىندىن تىلەپ قايتۇرۇپ كەلگەنلىكى 40

خاقانى چىننىڭ قەدىم زاماندا مۇسۇلمان بولغانلىقى؛ تۇڭگانلارنىڭ خاقانى چىن مەملىكىتىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى؛ خىتايلار بىلەن تۇڭگانلار ئوتتۇرىسىدا جېدەل-ماجىرا يۈز بېرىپ خاقانى چىن دۆلىتىگە زىيان-زەخمەت يەتكەنلىكى...47

بىرىنچى داستان 58

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ رەھىم-شەپقىتى بىلەن ئىسلام قۇياشى كۇچا شەھىرىنىڭ ئۈستىدە نۇر چاچقانلىقى؛ راشىدىن خوجىنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ غەرب ۋە شەرق تەرەپلەرگە لەشكەر ماڭدۇرغانلىقى ۋە شۇ ئارىدا بولغان ۋەقەلەر...59

راشىددىن خوجىنىڭ نەسەبى 63

سەيىد خېتىپ خوجام (بۇرھانىددىن خوجا) كۆز نۇرى مەھمۇدىن خوجا بىلەن ئاقسۇ شەھىرىنى ئېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ، مەقسىتىگە يېتەلمەي ئارقىسىغا يانغانلىقى ۋە نۇرغۇن مۇسۇلمانلار قۇربان بولۇپ شېھىتلىق شارابىنى ئىچكەنلىكى 65

ئىككىنچى قېتىمدا جامالىددىن خوجىنىڭ ئاقسۇغا ئاتلانغانلىقى ۋە ئاقسۇنى پەتھ قىلىپ مەقسىتى ھاسىل بولغانلىقى 69

بۇرھانىددىن خوجا ۋە ئوغلى ھامىددىن خوجىلارنىڭ ئۈچتۇرپان شەھىرىگە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە غالىبىيەت شامىلى يار بولۇپ مەقسەت گۈلى ئېچىلغانلىقى 73

بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ئوغلى ھامىددىن خوجا بىلەن قەشقەرنى پەتھ قىلىش ئۈچۈن ئاتلانغانلىقى؛ سادىدىلىقتىن سىدىقىيەگ قىپچاقنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقى ۋە كېيىن قۇتۇلۇپ ئۆز ئورنىغا قايتىپ كەلگەنلىكى 78

بۇرھانىددىن خوجا، ئوغلى ھامىددىن خوجا ۋە سەيىد شەيخ نەزرىددىن خوجىلارنىڭ يەكەننى پەتھ قىلىش غازىتىغا ئاتلانغانلىقى؛ غەلىبە گۈلى جامالىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، زامان ھادىسىلىرىنىڭ توسقۇنلۇقىدىن بىر گۈل ئۈزەلمەي ئۆز جايىغا قايتقانلىقى........................ 81

سەيىد جامالىددىن خوجامنىڭ يەكەن بىلەن قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش ھەۋىسى، يەنى بىر ئوق بىلەن ئىككى كېيىكنى ئۆۋلاش نىيىتى بىلەن يۈرۈش قىلغانلىقى؛ بىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ يەنە بىرىگە قەدەم قويۇشى بىلەن ھەر ئىككىلىسىلا قولدىن چىقىپ كېتىپ، باشقا بىر چەۋەنداز ئۆۋچىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى؛ نەتىجىدە مەيۈس بولۇپ ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتكەنلىكى 85

بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ۋۇجۇد بېغىنىڭ غۇنچە نەۋباھارى، كۆڭۈل سەدىپىنىڭ دۇررى مارجانى يەنى مەھمۇدىن خوجام پادىشاھنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەھۋالى؛ مەن كەمىنە نىڭ سەرگۈزەشتلىرى؛ غەيرىي سۇلۇكتىكى گۇرۇھلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىقادى.............................. 92

خوتەن بىلەن ئىلىغا ئەۋەتىلگەن ئەلچى، مەكتۇپلار ۋە ئۇ تەرەپتىن كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ ۋەقەلىرى 104

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئىسھاق خوجىنىڭ شەرق تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىپ، ئۇششاقتالدا نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىنى يوقاتقانلىقى ۋە قاراشەھەرنىڭ پەتھ قىلىنغانلىقى110

تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن سېيىت ئىسھاق خوجام تۇرپان غازىتىغا يۈرۈش قىلىپ، تۇرپاننى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن يەنە بىر نەچچە شەھەرلەرنى پەتھ قىلغانلىقى ۋە نۇرغۇن قارا خىتاي ئەھلىنىڭ نابۇت بولغانلىقى..117

خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئىككىنچى قېتىم مورىغا لەشكەر ماڭدۇرغانلىقى ۋە مەقسىتىگە يېتەلمەي قايتىپ كەلگەنلىكى؛ قۇمۇلدىن ئېسىل ھەدىيەلەرنىڭ كەلگەنلىكى ھەم لۈكچۈننىڭ يەنە بىر قېتىم پەتھ بولغانلىقى 125

سېيىت ئىسھاق خوجىنىڭ قۇمۇلغا يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ، بېيجىڭغا قاراپ يولغا چىققانلىقى؛ چىڭۋاڭ خاننىڭ ئىسھاق خوجامنىڭ ئىستىقبالىغا چىققانلىقى؛ قۇمۇلنىڭ پەتھ قىلىنغانلىقى ۋە ناتوغرا يارلىق كېلىپ قالغانلىقى 129

گۈزەل ئەخلاق، ياخشى پەزىلەتلىك ئىسھاق خوجامنىڭ يەكەن، قەشقەر غازىتىغا بېرىشنى قارار قىلغانلىقى ۋە ياقۇپبەگ قوشبېگىلى بىلەن ئەپلىشىپ قالغانلىقى...................................134

كۇچالىق خوجىلارنىڭ ئارىسىدا قارىمۇقارشىلىق يۈز بەرگەنلىكى؛ مۇشۇنداق بەخت-ئامەتكە شۈكرى قىلمىغانلىقتىن ئۇلارنىڭ يامان ئاقىۋەتلەرگە قالغانلىقى ۋە ئاتلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى..140

ئىنايەتنامە..147

ئىككىنچى داستان 151

ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ موغۇلىستان مەملىكىتى ۋە يەتتە شەھەر ئەھلىنى ئېستىلا قىلغانلىقى ۋە بۇزۇرۇكخان تۆرەمنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقى........................152

جانابىي بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ كۇچالىق خوجاملارنى بويسۇندۇرغانلىقى؛ پەرغانە ۋىلايىتىدىن چوڭلارنىڭ قېچىپ كەلگەنلىكى؛ ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ ئەھۋالى ۋە قىپچاقلارنىڭ ۋەقەلىرى..163

جانابىي ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ پادىشاھلىق تەختىگە چىققانلىقى؛ قارشىلاشقۇچىلارنى يوقاتقانلىقى؛ لەشكەر باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى ۋە يەكەن، مارالبېشىلارنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى173

جانابىي ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ خوتەننى بېسىۋېلىش ئۈچۈن تەدبىر قوللانغانلىقى؛ ھەبىبۇللاھ ھاجى پادىشاھنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى ۋە غەلىبە قۇشى خوتەن زېمىنىدا يۈز كۆرسەتكەنلىكى 179

ھاجى پادىشاھنىڭ ئەھۋالى ۋە بىر نەچچە ۋەقەلەر..192

جانابىي بەدۆلەت ئاتىلىق غازى ئاقسۇ ۋە كۇچانى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئات چاپتۇرغانلىقى؛ بىر زەربە بىلەن نەچچە شەھەرنى پەتھ قىلغانلىقى؛ مۇراد باغچىلىرىدىن غۇنچىلارنى ئۈزۈپ، ئۆز قارارگاھلىرىغا قايتقانلىقى ۋە باشقا بىر مۇنچە ۋەقەلەر يۈز بەرگەنلىكى.............................200

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ يەتتە شەھەر ۋە موغۇلىستاننى ئۆزىگە بويسۇندۇرغانلىقى؛ رۇم خەلىپىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ يارلىققا ئېرىشكەنلىكى ۋە باشقا ئېچىنىشلىق ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى 209

ئۈرۈمچى تۇڭگانلىرىنىڭ كورلا ۋە كۇچا خەلقىنى بىسەرەمجان قىلغانلىقى؛ ئاتىلىق غازى غالىب قوشۇنلىرى بىلەن تۇڭگانلارنى يوقىتىش غەرىزىدە شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە مۇراد بېغىدىن مەقسەت گۈل-غۇنچىلىرىنى ئۈزۈپ تەختى ئالىيلىرىغا قايتقانلىقى..................220

بەدۆلەت ئاتىلىق غازى ئۈرۈمچى تەرەپكە ئاتلىنىپ، ئۈرۈمچىنى پەتھ قىلغانلىقى ۋە نەنسەندىكى خىتاي شى شىكۇڭنىڭ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغانلىقى؛ ئۇرۇش-جېدەللەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى ۋە ئاخىر غەلىبە بىلەن ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كەلگەنلىكى 230

جانابىي ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ پەرمانى بىلەن ھېكىمخان تۆرەم ئۈرۈمچى تۇڭگانلىرىنىڭ

ئۇستىگە لەشكەر تارتقانلىقى ۋە ياقۇپبەگ ئۆز پەرزەنتى بېكقۇلىبەگنى ياردەم ئۈچۈن ئارقىسىدىن ئەۋەتكەنلىكى؛ ھېكىمخان تۆرەم مەقسەت گۈلىنى قولىغا كەلتۈرۈپ قايتىپ، كېلىپ بارگاھىنى تاۋاب قىلغانلىقى 240

بەدۆلەت ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ ئىككىنچى قېتىم تورپانغا يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە دۆلەتى ئالىيلىرىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتقانلىقى؛ بەلكى دۆلەت قۇياشىنىڭ غەربكە قاراپ پەسلىگەنلىكى 249

يەتتە شەھەرنىڭ پادشاھى، دىنىنىڭ ھىمايىچىسى ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ ياخشى ئەخلاقلىرى دۆلەتنىڭ گۈللىنىشىگە، يامان سۈپەتلىرى دۆلەتنىڭ بەختسىزلىكىگە سەۋەب بولغانلىقى.. 263

پارسى تىل بىلەن يېزىلغان، خۇش پۇراق چاچىدىغان ئىنايەتنامە.............................. 269

پارسى تىل بىلەن يېزىلغان ئىككىنچى ئىنايەتنامە 270

تۈركىي تىل بىلەن يېزىلغان ئىنايەتنامە... 271

يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەر ۋە ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى ھەل قىلالايدىغان لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىشىشى بىلەن سېيىت ھېكىمخان تۆرەمنى پادشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزغانلىقى؛ لېكىن پەلەك يار بەرمىگەنلىكتىن ئۇلار «ۋەتەن سۆيۈش ئىماننىڭ جۈملىسىدىن» دېگەن ھەدىسنىڭ تەقەززاسى بويىچە ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كەتكەنلىكى 280

جانابىي بېكقۇلىبەگ ئىبنى مۇھەممەد ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى؛ ئاقسۇ بىلەن خوتەننى بېسىۋالغانلىقى ۋە دۆلىتىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى... 286

قارايۈز نىياز ھېكىمبەگنىڭ ۋەقەلىرى، قىلمىش-ئەتمىشلىرى ۋە ئاقىۋەت پۈتۈنلەي تۈگەشكەنلىكى... 295

ئالىي مەرتىۋىلىك جانابىي ئاتلىق غازىنىڭ دەۋرىدىكى مۆشتەرى تەلئەت دىيانەتلىك ئۆلىمالار، مۆكەممەل تەربىيە كۆرگەن كاتىب-مىرزىلار ۋە سۆلەتلىك لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئەھۋالاتى307

ئۇشبۇ كىتابنى يازغۇچىنىڭ ئىسىم نەسەبلىرى ۋە سەرگۈزەشتىلىرى..............................322

خاقانى چىن مەنسەپدارلىرىنىڭ بۇ يەتتە شەھەر زېمىنىنى ئىككىنچى قېتىم بويسۇندۇرغانلىقى؛

ئۆز مۈلكى-مىراسلىرىغا يەنە بىر قېتىم ئىگە بولغانلىقى 330

خاتىمە...340

بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى؛ ئادەملىرىنىڭ خۇي-پەيلى؛ مازار-ماشايىخلىرى ۋە موغۇلىستاننىڭ

چېگرىلىرى 343

قەشقەر 345

يەكەن...346

خوتەن 347

ئاقسۇ 351

ئۇچتۇرپان..355

كۇچا...357

كونا تۇرپان..358

موللا مۇسا سايرامى ۋە ئۇنىڭ «تارىخىي ئەمىنىيە»سى

موللا مۇسا سايرامى (موللا مۇسا ئىبنى موللا ئىيسا خوجا سايرامى) 1836- يىلى 8- ئاينىڭ 23- كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى باي ناھىيىسىگە تەۋە سايرام رايونىنىڭ ئانىقىز يېزىسى توغايلا مەھەللىسىدە بىر دىنىي ئۆلىما ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

موللا مۇسا سايرامى 1847- يىلى 9- ئايدا، دادىسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن كۇچادىكى ساقساق مەدرىسىدە ئوقۇيدۇ. ئۇ يەردە ئۇيغۇر ئالىمى موللا ئوسمان ئاخۇننىڭ تەربىيىسىدە ئەدەبىيات، تارىخ، كالىنىدارچىلىق، ئاسترونومىيە، گراماتىكا، ماتېماتىكا ۋە ئىسلامىيەت پەنلىرىنى ئوقۇيدۇ. ئەرەب، پارس، ئوردۇ تىللىرىنى ئۆگىنىپ، ئاز ۋاقىت ئىچىدىلا زور ئۇتۇق قازىنىدۇ. 1854- يىلى، موللا مۇسا سايرامى مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، بايغا قايتىپ كېلىدۇ ۋە سايرام مەدرىسىدە مۇدەررىسلىك قىلىدۇ.

موللا مۇسا سايرامى XIX- ئەسىرنىڭ 80- يىللىرىدىن باشلاپ بىر قاتار ئىلمىي ئىجادىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىر مۇنچە ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىدۇ. ئۇ يازغان ئەسەرلەر ئىچىدە «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» (ئەۋلىيالار تەزكىرىسى)، «دەر بەيان ئەسھەبۇلكەھف» (ئەسھابۇلكەھف ھەققىدە بايان)، «تارىخىي ئەمىنىيە»، «تارىخىي ھەمىدىيە»، «قەسىدەئىي سىدىق»، «غەزەلىيات»، «سالامنامە» قاتارلىق تارىخ، ئەدەبىياتقا ئائىت ئەسەرلەر بار.

«تارىخىي ئەمىنىيە» 1903- يىلى يېزىلغان، 1904- يىلى، رۇسىيىنىڭ قازان شەھرىدىكى «مەدرىسەئىي ئۇلۇم» مەتبەئەسىدە بېسىلغان. قولىمىزدىكى بۇ كىتاب ئاشۇ نۇسخىغا ئاساسەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئۆزگەرتىلىپ نەشر قىلىندى. بۇ كىتاب «سۆز بېشى»، «مۇقەددىمە»، «داستان» ۋە «خاتىمە» دېگەن قىسىملارغا بۆلۈنگەن. ئەسەرنىڭ «تارىخىي ئەمىنىيە» دەپ

ئاتىلىشىدىكى سەۋەبنى ئاپتور: «بۇ كىتابنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقتىمدا بۇ يۇرتلاردا دۈشمەنلىك، ئاداۋەت، پاراكەندىچىلىك تۇگەپ، تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك قارار تاپقانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ كىتابنى ‹تارىخي ئەمنىيە› دەپ ئاتىدىم» دەپ ئىزاھلايدۇ.

«مۇقەددىمە» ئۈچ بابتىن تۈزۈلگەن. ئاپتور بۇ بابلاردا كىتابخانىلارنى يەتتە شەھەر (جەنۇبىي شىنجاڭ) ھەققىدىكى مول تارىخي ۋەقەلەردىن خەۋەردار قىلىدۇ. ئاپتور ئۆزى ئىگىلىگەن مول جۇغراپىيىۋى، تارىخي بىلىملەر بىلەن چىڭگىز ئىستېلاسىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىقىدىكى شىنجاڭنىڭ تارىخى ھەققىدە، تۇغلۇق تېمۇرخان ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلاشقان ئەۋلادلىرىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش تارىخى ھەققىدە؛ كېيىنكى چاغلاردا سىياسىي مەقسەتنى كۆزلەپ، جەندە بىلەن يوشۇرۇپ، بۇ تەرەپلەرگە ئۆتكەن نەمەنگانلىق خوجىلارنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇش يولىدىكى سۇيىقەستلىك ھەرىكەتلىرى ھەم ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەتنى چاڭگىلىغا كىرگۈزىۋالغانلىقى توغرىسىدا؛ ھىدايىتۇللاھ ئىشان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن يېغىلىقلار؛ ئىشان-سوپىلارنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنى جاھالەتتە قالدۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشلىرى؛ مانجۇ ئىستىبداتىغا قارشى قوزغالغان، رەھمىتۇللاھ بەگ، ئىسمىتۇللاھ بەگ باشچىلىقىدىكى ئۇچتۇرپان «جىگدە يېغىلىقى» قاتارلىقلار توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ.

«داستان» قىسمى بىرىنچى داستان، ئىككىنچى داستان دەپ ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈنگەن. بىرىنچى داستاندا ئۇلۇغ تەيپىڭ-تيەنگو دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە، 1884- يىلى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا مانجۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى پارتلىغان خەلق قوزغىلاڭلىرى بىر-بىرلەپ بايان قىلىنغان؛ ئىككىنچى داستاندا، ئاپتور مەخسۇس ياقۇپبەگ ئۈستىدە توختىلىپ، ئۇنىڭ يەتتە شەھەردە قىلغان-ئەتكەنلىرى ۋە ئۇ جەنۇبىي

شىنجاڭدا كەلتۈرۈپ چىقارغان پاجىئەلىك ئاقىۋەتلەر تەپسىلىي بايان قىلىنىغان.

«خاتىمە» قىسمىدا ئاپتور يەتتە شەھەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىدىن ئومۇمىيۈزلۈك مەلۇمات بېرىدۇ.

«تارىخى ئەمىنىيە»دە، ئاپتور شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى زور ۋەقەلەرنى ئۆز رېتى بويىچە يېزىپ، ئۆزىنىڭ بۇ ۋەقەلەر ئۈستىدىكى مۇھاكىمىسى، مۇلاھىزىسى ۋە كۆزقاراشلىرىنى يىغىنچاقلاپ كىتابخانىلارغا تونۇشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. «تارىخي ئەمىنىيە»دە بايان قىلىنغان ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتلىرى، بولۇپمۇ 1864- يىلىدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتلىرى ئاپتورنىڭ بىۋاستە كۆزەتكەن ۋە ئاڭلاپ تەھقىقلىگەن ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن يېزىلغان بولغاچقا، بۇ ئەسەر شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخنى تەتقىق قىلىشتا، بولۇپمۇ ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى-تاشقى سىياسىتىنى تەتقىق قىلىشتا زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

ئاپتور «تارىخى ئەمىنىيە» دېگەن كىتابىدا بىزنى مول، بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن بولسىمۇ، ئەمما، ئاپتورنىڭ تارىخ قارىشىنىڭ چەكلىمىلىكى، مەسىلىلەرنى كۆزىتىشىدىكى ئۇسۇلىنىڭ توغرا بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن بۇ ئەسەردە يەنە بىر مۇنچىلىغان نۇقسانلارمۇ ساقلانغان. مەسىلەن، ئاپتور چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەھشەتلىك مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى پاش قىلىش بىلەن بىللە، ھۆكۈمرانلار سىنىپى بىلەن ئادەتتىكى خىنزۇ خەلقىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن. ئاپتور شىنجاڭنىڭ قەدىمكى تارىخى ۋە دۆلىتىمىزدىكى باشقا مىللەتلەر ھەققىدە مەلۇمات بەرگەندە، بىر قىسىم رىۋايەتلەرنى ئاساس قىلغان. ئاپتور جايلاردا قوزغالغان خەلق قوزغىلاڭلىرىنى تەكشۈرگەندە بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ تۈپكى سىنىپىي ماھىيىتىنى تولۇق ئېچىپ بېرەلمەي، ئۇنىڭغا قويۇق دىنىي تۈس بەرگەن. بۇ

قوزغىلاڭلارنى قانداقتۇر، «مۇسۇلمانلار»نىڭ «كاپىرلار» ئۈستىدىن ئېلىپ بارغان «غازاتلىرى» دەۋالغان ۋە باشقىلار. ماۋزېدۇڭ: «قەدىمكى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى رەتلەش جەريانىدا، ئۇنىڭ فېئوداللىق شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، دېموكراتىك جەۋھىرىنى قوبۇل قىلىش لازىم. بۇ مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇپ، مىللىي ئىشەنچنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ مۇھىم شەرتى. لېكىن زادىلا تەنقىدسىز يىغىۋېلىپ ساقلىماسلىق كېرەك» دەپ كۆرسەتكەنىدى. كىتابخانلار بۇ كىتابنى ئوقۇغاندا چوقۇم بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلىشى كېرەك.

سۆز بېشى

بسم الله الرحمن الرحيم

سان-ساناقسىز ماختاشلار ئۆز-ئۆزىدىن بار بولغان ئۇلۇغ تەڭرىگە خاس، ئۇ كىشىلەر چۈشىنەلمەيدىغان بارلىق شەيئىلەرنى ئۆز ھېكمىتى بىلەن يوقلۇقتىن بارلىققا كەلتۈردى. پۈتۈن ئالەمنىڭ پادىشاھى بولغان تەڭرىگە چەكسىز ئالقىشلار ياغدۇرىمەن. ئۇ ئۆز قۇدرىتى بىلەن پادىشاھلىقنىڭ تاجىنى خالىسا بىراۋغا بەردى. خالىسا بىراۋدىن ئالدى، پۈتۈن ئىنسانلارنى ئىدارە قىلىشنى ئىقتىدارلىق پادىشاھلارنىڭ تەدبىرى ۋە سىياسىتىگە باغلىدى.

رۇبائىي

زاتىكى سۇفاتى ئانىڭ قۇلھۇۋەللاھۇ ئەھەد،

ھەيىكى بىلاتەئامدۇر ئاللاھۇسسەمەد.

فەردىكى ئاڭا يوق ۋالىد نە ۋەلەد،

ۋە تىرىكتۇر لەمىيەكۇن لەھۇ كۇفۇۋەن ئەھەد.

نەزم

شاھى ئەرەبى قىبلەئى ھاجات،

ئايىنە زات ئولدى مىرئاتى سۇفات.

كىم پەيرەۋ ئەتسە ئاڭا ئەللۇدەرەجات،

لا زال ئەلەيھى زەكىيات سالاۋات.

پەيغەمبىرىمىزگە ھەممىدىن بۇرۇن دوست بولغان ھەزرىتى ئابابەكرىگە، ئادالەتنىڭ ئاپتىپى ھەزرىتى ئۆمەرگە؛ سېخىيلىق، مۇلايىملىق ھايا ۋە نومۇسنىڭ كانى، «قۇرئان»نى توپلاپ كىتاب قىلىپ چىققۇچى ھەزرىتى ئوسمانغا، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى تەڭرىنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن بېغىشلىغان، ھەمىشە غەلىبە قىلىدىغان ھەزرىتى ئەلىگە، بارلىق مۆمىن-مۇسۇلمانلارغا،

پەيغەمبىرىمىزنىڭ تاغىلىرى ھەمزە ھەم ئابباس رەزىيەللاھۇ ئەنھۇغا، ساھابىلەرگە، پەيغەمبىرىمىزنىڭ ئاياللىرىغا ۋە ئەۋلادلىرىغا مەڭگۈ، كۆپتىن-كۆپ سالام ۋە رەھمەتلەر ئېيتىمەن.

جاھاندىكى ئەقىل-ئىدراك ئىگىسى بولغان پەزىلەتلىك كىشىلەرنىڭ ساغلام نەزەرلىرىگە، دەۋرىمىزدىكى كامالەتكە يەتكەن ئالىملارنىڭ قۇياشتەك نۇر چېچىپ تۇرىدىغان ئادالەتلىك پاراسەتلىرىگە گۇناھ ۋە خاتالىقلىرى ئۈچۈن، ئاجىزلارنىڭ ئاجىزى، ئادەم ئەۋلادىنىڭ كەمتىرى، بەندىلەرنىڭ ئەڭ تۆۋىنى، كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىدىن تاشقىرى، بۇلۇڭ-پۇچقاقلاردا نام ۋە نىشانسىز ياشاپ كېلىۋاتقان موللا مۇسا ئىبنى موللا ئەيسا سايرامى شۇنى بايان قىلىمەنكى، ئالىم ۋە پازىللارنى دوست تۇتقۇچى، كەمبەغەل ئاجىزلارغا باشپاناھ بولغۇچى، ئادالەت بىلەن ئىش قىلغۇچى، پۇقرالارنىڭ غېمىنى يېگۈچى مۇھەممەد ئىمىن باي ئاقساقال دادخاھ ئىبنى مۇھەممەد ئالىمباي مەرغۇلانى (دۆلەت ۋە ئىسىم-نەسەبلىرى مەڭگۈ ئۆچمىسۇن) مەندەك كەمىنە ئاجىزغا خىتاب قىلىپ مۇنداق دېدى: «سەن گەپ-سۆز ۋە تىل جەھەتتىن نادان، پەم-پاراسەتتە چەكلىك، خاتا ۋە نۇقسانلىرىڭ كۆپ. لېكىن بۇنىڭدىن بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھ ۋە سۇلتانلارنىڭ ياخشى ئەخلاق، يامان سۈپەتلىرىدىن ئاز-تولا خەۋىرىڭ بار. موغۇلىستان ۋە يەتتە شەھەردە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى، بولۇپمۇ سەن بىلەن بىز ئەقلىمىزگە كەلگەندىن بېرى كۇچارلىق خوجىلارنىڭ بۇ يۇرتلاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان غەيرىي دىندىكىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ غازات قىلغانلىقى، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ قانچىلىك ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە قاچان دۆلەت ئاپتىپى ئۆچۈپ مەغلۇپ بولغانلىقى، موغۇلىستانغا — يەتتە شەھەرگە مۇھەممەد ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ قاچان ھۆكۈمران بولغانلىقى، ئۇ چاغدا قانداق ئاجايىپ-غارايىپ ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى، قاچان بېيجىڭ چېرىكلىرى كېلىپ يەتتە شەھەر خەلقىنىڭ بېشىدىكى ئىسلام قۇياشى ئۆچۈپ ئۇنىڭ ئورنىغا زۇلمەت بۇلۇتلىرىنىڭ كۆتۈرۈلگەنلىكى ۋە باشقا ھادىسە-ۋەقەلەر ئۈستىدە بىرەر كىشىنىڭ تارىخ يېزىپ قالدۇرغانلىقى مەلۇم ئەمەس. شۇڭا، سەن كۇچارلىق خوجىلارنىڭ

غازاتى ۋە ئاتلىق غازىي ھۆكۈمرانلىقىنىڭ باشلىنىشىدىن تارتىپ ئاخىرىغىچە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان تارىخ كىتاب يېزىپ چىققىن. خوجىلارنىڭ قىلغان جەڭلىرى ۋە ئۇلارنىڭ يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئەھۋالى، ياقۇپبەگنىڭ قىلغان غازاتلىرى ۋە ئەسكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىش ئۇسۇللىرى، ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەغلۇبىيىتى ھەققىدىكى ۋەقەلەر خالايىقلارنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتمىسۇن، بىزنىڭ نام-نەسەبلىرىمىزمۇ ئۇنتۇلۇپ كەتمەي مەڭگۈ يادىكار قالسۇن. بۇنى ئوقۇغان ۋە ئاڭلىغانلار غازىلارنىڭ، شېھىتلەرنىڭ شۇنداقلا سېنىڭ ۋە بىزنىڭ ھەققىمىزگە دۇئا قىلسا، كۆپچىلىكنىڭ دۇئالىرى ئىجابەت بولۇپ رەھىم-شەپقەتلىك تەڭرىم گۇناھلىرىمىزنى مەغپىرەت قىلىۋەتسە ئەجەب ئەمەس. ‹باشقىلارنى ياخشى ئىش قىلىشقا دالالەت قىلغۇچى، شۇ ئىشنى قىلغۇچىغا ئوخشاش ئەجىرگە ئىگە بولىدۇ› دېگەن ھەدىس نىڭ روھى بويىچە، مەنمۇ بۇ خاسىيەتلىك ئىشنىڭ شاراپىتىدىن بەھرىمەن بولسام.»

ئەمما مەن: «مەن كۆندىلىك تۇرمۇش غېمىگە گىرىپتار بولغان، خار-زارلىقتا ئېتىبارسىز ھايات كەچۈرۈۋاتقان ئاجىز بىر كىشى. ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ قىلغان جەڭلىرى، يۇرت سوراپ پۇقرالارنى ئىدارە قىلغان ئەھۋالى، بولۇپمۇ ئاتلىق غازىدەك ئالەمگە داڭقى كەتكەن، پادىشاھلىق شانۇ-شەۋكىتى بىلەن پەخىرلەنگەن بىر كىشىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى توغرىسىدا كىتاب يېزىشقا، ئېغىز ئېچىشقا، قەلەم يۈرگۈزمەككە ھەددىم يوق ھەم مەندە ئۇنداق جۈرئەت ۋە يۈرەك، قابىلىيەت ۋە ئىقتىدارمۇ يوق. كۈچارلىق خوجىلارنىڭ ئىسلام ئاچقان ۋاقتىدىن ھازىرغىچە 40 يىل ئۆتۈپتۇ. بولغان ۋەقەلەر، يۈز بەرگەن ھادىسىلەر كىشىلەرنىڭ خاتىرىلىرىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. شۇ ۋەقەلەرگە قاتناشقان ياكى ئۇنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۆلۈپ تۈگىدى. خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن پارچە-پۇرات ھېكايە، قىسسىلەرنى توپلاپ، بىر-بىرىگە سېلىشتۇرۇپ، توغرىراقنى تېپىپ چىقماق مېنىڭ قولۇمدىن كېلىدىغان ئاسان ئىش ئەمەس» دېدىم ۋە «سېخىي كىشىلەر ئۆزرىنى قوبۇل قىلىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئۆزرە ئېيتتىم. بىر نەچچە جان

دوستلىرىم، پېشقەدەم يار-بۇرادەرلىرىم يىغىلىپ: «ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ، مۇھەممەد ئىمىن داداخاھنىڭ بۇيرۇقىغا ئەمەل قىلىپ، تەكرىنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ جېنىنى پىدا قىلغان شېھىتلەرنىڭ ۋەقەلىرىنى توپلاپ كىتاب قىلساڭ، بۇ كىتابنى ئوقۇغان كىشىلەر شېھىتلەرنىڭ ئىسىملىرىنى ياد ئەيلەپ، ئۇلارنىڭ روھىغا دۇئا قىلسا، ‹ياخشى ئىش قىلغۇچىغا تەكرىم زور ئەجىر بېرىدۇ. كىشىلەرمۇ ياخشى سۆيەت بىلەن ئۇلارنى ماختايدۇ› دېگەن سۆزنىڭ روھىغا ئاساسەن، سەنمۇ قۇرۇق قالماس ئىدىڭ» دېدى. مەن يار-بۇرادەرلىرىمنىڭ بۇ تەلەپلىرىنى ھەقىقەت دەپ بىلىپ، ئۇلارنىڭ سۆز گۆھەرلىرىنى تاشقا ئۇرۇپ ئېتىبارسىز قالدۇرۇشنى مۇناسىپ كۆرمىدىم ۋە مۇشۇنداق زور كىتابنى يېزىپ چىقىشنى ئۈستۈمگە ئېلىپ، ئۆزۈمنى باشقىلارنىڭ مالامەت ئوقىغا نىشانە قىلدىم.

«قىلىنغان ئىلتىماس سېخىي كىشىلەرنىڭ ھۇزۇرىدا قوبۇل بولىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە، بىلىپ ياكى بىلمەي ئۆتكۈزگەن كەمچىلىك، خاتالىقلىرىمنى ئوقۇغان ۋە ئىشتىكەنلەرنىڭ ئەپۇ ئېتىكى بىلەن يېپىپ، سېخىي قەلەملىرى بىلەن تۈزىتىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

چۈنكى «ياخشى ئىشقا تەكرىم كاتتا ئەجىر ئاتا قىلىدۇ، خالايىقمۇ رەھمەت ئېيتىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە، كەمىنە ئاز-تولا بەھرى يېتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس، دېگەن ئارزۇ بىلەن ئىشەنچلىك تارىخ كىتابلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن-بىلگەن، ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان كىشىلەردىن سۈرۈشتۈرۈپ سوراپ، مۇجمەل، پارچە-پۇرات ھېكايە، قىسسە، رىۋايەتلەرنى سېلىشتۇرۇپ راست ۋە ئېنىقلىرىنى تاللاپ، بۇ كىتابنى يېزىپ چىقتىم.

بۇ كىتابنىڭ يېزىلىشىغا بىرى، مۇھەممەد ئىمىن داداخاھ دېگەن كىشى سەۋەب بولغان. يەنە بىرى، بۇ كىتابنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقتىمدا بۇ يۇرتلاردا دۈشمەنلىك، ئاداۋەت، پاراكەندىچىلىك تۈگەپ تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك قارار

تاپقانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ كىتابنى «تارىخىي ئەمىنىيە» دەپ ئاتىدىم ۋە مۇقەددىمە، ئىككى باب ھەم خاتىمە بىلەن تاماملاشنى نىيەت قىلدىم.

دىيانەتلىك ئاپتورلار ۋە يازغۇچىلار بۇ كىتابنى كۆرگەندە ياكى ئوقۇغاندا، كەمىنە خار-زار، ئېتىبارسىز كىشىنى ئىجابەتلىك دۇئا بىلەن ئەسلىرىگە ئېلىشلىرىنى، ئۇنتۇپ قالماسلىقىنى ئىلتىماس قىلىپ، قولۇمغا قەلەم ئېلىپ، يېزىشنى باشلىدىم.

ئۇلۇغ تەڭرىم! سېخىيلىق سۈپىتىڭنىڭ ھۆرمىتى بىلەن مېنىڭ مۇشۇ ئىشىمنى ئاسان قىلىشىڭنى تىلەيمەن. چۈنكى، سەن ئەڭ سېخى ۋە ئەڭ رەھىملىكسەن. تەڭرى ئىلتىجا قىلغۇچىلارنىڭ ئىلتىجاسىنى جەزمەن ئىجابەت قىلغۇچىدۇر.

ئىككىنچى ئادەم —نۇھ پەيغەمبەردىن مۇشۇ كۈنگىچە موغۇلىستان ۋە يەتتە شەھەر دە يۈز بەرگەن ئەھۋاللار، بۇ يەرلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان گۇرۇھلار توغرىسىدىكى ئەھۋاللار، بۇ يەرنىڭ «موغۇلىيە» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب، مۇسۇلمان خانلارنىڭ نەسەبى، يەتتە شەھەرنىڭ خاقانى چىنغا تەۋە بولۇشى قاتارلىقلارنىڭ ئومۇمىي بايانى — مۇقەددىمە، ئىككى باب ۋە خاتىمىدىن تەركىب تاپقان بىر كىتاب قىلىندى.

بۇ كىتاب نىكولاي پانتۇسوپنىڭ ياردىمى بىلەن بېسىلىپ چىقتى.

قازان مىلادىيە 1904- يىلى (ھىجرىيە 1322- يىلى) «مەدرىسەئىي ئۇلۇم» باسمىخانىسىدا بېسىلدى.

مۇقەددىمە

موغۇلىستان (يەتتە شەھەر) نىڭ ئەھۋالى ۋە بۇ جايدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر؛ بۇ يۇرتقا كىملەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە «موغۇلىيە» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرى؛ بۇ يەردە ئۆتكەن مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ نەسەبلىرى؛ خاقانى چىنىنىڭ موغۇلىستان خەلقىنى بويسۇندۇرغانلىقى

ھۆرمەتلىك دوست ۋە بۇرادەرلەرگە روشەن بولغايكى، بۇ يەتتە شەھەرنى قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىدا كىشىلەر «موغۇلىستان» دەپ ئاتاپتۇ. بۇ شەھەرلەردە شۇ چاغلاردا يېزىلغان كونا ۋەسىقە-ھۆججەتلەر موغۇلىستان ھېسابىدا دەپ پۈتۈلۈپتۇ. نېمە ئۈچۈن «موغۇلىستان» دەپ ئاتالدى؟ قايسى زاماندىن باشلاپ ئىسلام دۆلىتىگە مۇشەررەپ بولدى؟ پادىشاھلىرى قايسى مىللەت، قايسى مەزھەپتە؟ خاقانى چىنىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكىلى نەچچە يىل بولدى؟ بۇ مەسىلىلەر قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىدىن پايدىلىنىپ بولسىمۇ قىسقىچە بايان قىلىنمىسا، بۇ كىتابنى يېزىشتىكى مەقسەت روشەن ۋە ئېنىق بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. چۈنكى ھەر قانداق سۆز قىلغۇچى سۆزنىڭ بېشىنى ئوچۇق سۆزلىمەي، ئاخىرىغا قانچە كۈچىگەن بىلەن، ئوقۇغان ۋە ئاڭلىغانلار «ئايىغى بار، بېشى يوق» دەپ قاراپ، ئۇنداق سۆزگە ئېتىبار قىلمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇناسىۋەتلىك جايلارنى «رەۋزە-تۇسسەفا»، «تارىخى رەشىدى»، «شەھرى خىيە»گە ئوخشاش تارىخ كىتابلىرىدىن تاللاپ ئېلىپ كىرگۈزدۈم.

ۋەقەنى ھەزرىتى نۇھ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك نامى بىلەن باشلايمەن.

ئىككىنچى ئادەم دەپ ئاتالغان نۇھ ئەلەيھىسسالام توپان بالاسى ئىچىدە قالغان چاغلىرىدا، تەڭرىنىڭ ئەمرى بىلەن كېمە ياساپ، بۇ كېمىگە

ئادەملەردىن باشقا، يەنە ھەر تۈرلۈك مەخلۇقاتلاردىنمۇ بىر جۈپتىن سالدى. ئاقۋەت كېمىنى جۇد تېغىنىڭ ئۈستىدە توختاتتى. بۇ چاغدا كېمىدە ئادەم زاتىدىن سەكسەن كىشى ئامان قالغانىدى. ئامان قالغانلارنىڭ ئىچىدىنمۇ نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۈچ ئوغلى ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرىدىن باشقىلار سۇنىڭ سېسىقچىلىقىدا ھالاك بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەر يۈزىگە پەيدا بولغان ھەممە ئادەم نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ شۇ ئوغۇللىرىنىڭ ئۇرۇقىدىن تۆرەلگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن نۇھ ئەلەيھىسسالام «ئادىمى سانى»، يەنى ئىككىنچى ئادەم دەپ ئاتالغان.

نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ئىسمى سام، ھام ۋە يافەس ئىدى. بەزى رىۋايەتلەردە بۇلارنى «پەيغەمبەر» دەپمۇ ئېيتىدۇ.

پۈتۈن ئەرەبىستان خەلقى ۋە بارلىق پەيغەمبەرلەر سام ئەۋلادىدىن؛ پۈتۈن زەڭگىبار، ھەبەش، سۇدان زېمىنلىرىدىكى خەلقلەر ھام ئەۋلادىدىن؛ پۈتۈن شانۇ شەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشاھلار ۋە تۈركلەر يافەس ئەۋلادىدىن دېيىلىدۇ. يافەستىن 11 ئوغۇل دۇنياغا كەلدى. چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى تۈرك ئىدى. پۈتۈن تۈرك، موڭغۇل، قىپچاق ۋە خىتايلار تۈركنىڭ نەسلىدىن پەيدا بولغان.

ئەمما تۈركنى شۇ زاماندا يافەس ئوغلان دەپ ئاتايتتى، بەزى تارىخ كىتابلىرىدا يافەس ئوغلانىنى كىيومۇرس بىلەن بىر ئەسىردە ئۆتكەن دەيدۇ.

يافەسنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چىن، ئۇنىڭ ئوغلى ماچىن بولۇپ، پۈتۈن چىن ماچىن خەلقى شۇنىڭ نەسلىگە مەنسۇپ.

ئۈچىنچى ئوغلى رۇس بولۇپ، پۈتۈن رۇس، ناسارالار رۇسنىڭ ئۇرۇقىدىن تارالغان. قالغان ئوغۇللىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلساق گەپ ئۇزىراپ كېتىدۇ. گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، سام ئەلەيھىسسالام غەرب تەرەپكە، ھام جەنۇب تەرەپكە، ھەزرىتى يافەس شەرق تەرەپكە يۈرۈش قىلدى.

يافەسنىڭ ئەۋلادى ناھايىتى تېز كۆپەيدى. ئەمما سۇ بار يەردە ئوت يوق، ئوت بار يەردە سۇ يوق بولۇپ، ئۇلار قىيىنچىلىقتا قالدى. يافەس بۇ ئەھۋالنى ئاتىسى نۇھ ئەلەيھىسسالامغا ئەرز قىلدى. نۇھ ئەلەيھىسسالام تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ئىلتىجا قىلدى. دۇئاسى ئىجابەت بولۇپ تەڭرى جەبرائىل ئەلەيھىسسالامدىن ئىسمى ئەزەم (ئۇلۇغ ئىسىملار) نى ئەۋەتتى. نۇھ ئەلەيھىسسالام بۇ ئىسمى ئەزەمنى تاشقا ئويۇپ يافەسكە بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ يافەسنىڭ ئەۋلادلىرى قاچان خالىسا شۇ چاغدا يامغۇر ياغدۇرىدىغان بولدى. بۇ تاشنى ئەرەب تىلىدا «ھەجرۇلمەتەر» دەيدۇ. تۈرك تىلىدا بۇ تاش «يادا تېشى» نامى بىلەن مەشھۇر. بۇ تاش پەقەت يافەسكە تەۋە زېمىندىلا كارغا كېلەتتى، سامغا تەۋە بولغان ئەرەبىستان زېمىنىدا كارغا كەلمەيتتى.

يۈرتنى ئاۋات پاراۋان قىلماق ئۈچۈن، خۇداۋەندە كېرىم ئۆزىگە خاس قۇدرىتى بىلەن نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادىدىن ئۇزۇن ۋاقىت ئۆلۈم ئاپىتىنى كۆتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئەۋلادى كۆپىيىپ، تۈركۈم-تۈركۈم، گۇرۇھ-گۇرۇھ بولۇپ كەتتى. ھەر بىر گۇرۇھ بىر خىل تىلدا سۆزلىشەتتى. بىر گۇرۇھ يەنە بىر گۇرۇھ بىلەن تەرجىمان ئارقىلىق سۆزلىشەتتى. يافەس ھايات چېغىدىلا ئۇنىڭ ئەۋلادى ئوتتۇز يەتتە خىل تىلدا سۆزلىشەتتى، دېيىلىدۇ.

نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى يافەس، ئۇنىڭ ئوغلى تۈرك، ئۇنىڭ ئوغلى ئىلغەخان، ئۇنىڭ ئوغلى زىب باتۇيخان، ئۇنىڭ ئوغلى كۆيۈكخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئېلىنجەخان ئىدى.

ئېلىنجەخان ناھايىتى دۆلەتمەن، تۇرمۇشى پاراۋان كىشى ئىدى. ئۇ بايلىقىنىڭ كۆپلۈكىدىن كۆرەڭلەپ، ئاتا ۋە ئەجدادلىرىنىڭ دىنىنى تاشلاپ قاراڭغۇ يولغا مېڭىپ تەڭرىگە شېرىك كەلتۈردى. دېمەك، بۇ يولغا ماڭغان خان-پادىشاھلارنىڭ تۇنجىسى ئېلىنجەخاندۇر.

ئېلىنجەخاندىن قوشكېزەك بىر جۈپ ئوغۇل ۋۇجۇدقا كەلدى. ئۇ ئوغۇللىرىنىڭ بىرىنىڭ ئېتىنى «موغول»، بىرىنىڭ ئېتىنى «تاتار» قويدى.

ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يۇرتنى ئىككى ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ، چېگرىلىرىنى توختىتىپ قىلىپ ئايرىپ بەردى. موغۇل خانغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن زېمىنلار «موغۇلىستان»، تاتار خانغا بۆلۈپ بېرىلگەن زېمىنلار «تاتارىستان» دەپ ئاتالدى. ھەر قايسىسى ئۆز يۇرتلىرىغا خان بولدى.

ئېلىنجەخاننىڭ ئوغلى موغۇلخان، ئۇنىڭ ئوغلى قاراخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئوغۇزخان، ئۇنىڭ ئوغلى كۈنخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئايخان، ئۇنىڭ ئوغلى يۇلتۇزخان، ئۇنىڭ ئوغلى دېڭىزخان، ئۇنىڭ ئوغلى مەڭلىكخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئېلخان ئىدى. پادىشاھ پەرىدۇننىڭ ئوغلى تۇرخان بىلەن ئېلخان ئۆزئارا ئەلچىلەر ۋە خەت-ئالاقىلەر ئەۋەتىشىپ مۇناسىۋەت قىلىشقانىكەن. بۇنىڭدىن ئېلخان بىلەن تۇرخاننىڭ زاماندىش ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

موغۇلخان ئەۋلادىدىن سەككىز خان ناھايىتى زور پادىشاھ بولۇپ جاھاندىن ئۆتتى. ئەمما توققۇزىنچىسىغا، يەنى ئېلخانغا نۆۋەت كەلگەندە، موغۇلخان بىلەن تاتارخاننىڭ ئارىسىغا ئاداۋەت چۈشۈپ، ئاخىر ئاداۋەت، جېدەل ۋە دۈشمەنلىككە ئايلاندى. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ-ماجىرالار يۈز بەردى. نەتىجىدە تاتارلار غالىب كېلىپ، موغۇللارنى ئۆلتۈرۈپ، يەر يۈزىدە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق-ئەۋلادىنى قويمىدى.

بىر رىۋايەتتە ئېلخان ئۆزى، يەنە بىر رىۋايەتتە ئوغلى قىناخان، ئىككى ئەر، ئىككى ئايال قۇتۇلۇپ قېلىپ، بىر ئات، بىر موزايلىق سېيىر، ئۈچ قوي، بىر ئۆچكىنى ئېلىپ كۆزدىن يىراق بىر تاغنىڭ جىلغىسىغا قېچىپ بېرىپ ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى، دېيىلىدۇ. ئۇلار تاغ جىلغىسىنىڭ ئاغزىنى چىڭ ئېتىۋېلىپ نەچچە ئەۋلاد، بەلكى نەچچە ئون، نەچچە مىڭ يىللار ئۆتكىچە جىلغا ئىچىدە ياشىدى. بارا-بارا ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە چارۋىلىرى كۆپىيىپ جىلغا ئىچىگە پاتماي قالدى. ئۇلار ئاسمان ئاستىدىكى زېمىننىڭ ھەممىسى مۇشۇ دەپ خىيال قىلىشاتتى. بۇ جاينىڭ ئىسمى «ئەرگىنە قۇن» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار ئىلاجسىزلىقتىن تاغ جىلغىسىنىڭ ئېتىۋېتىلگەن ئاغزىنى ئېچىپ چىقتى. ئاشۇ خانلارنىڭ ياخشى ئۆتكەن زامانلىرىنى تەبرىكلەيدىغان

خۇشاللىق كۈنلىرىدە پادىشاھ ۋە ئۇلۇغلار ئارىسىدا تارتۇق-سوۋغات قىلىش لازىم كەلسە، ھەر قانداق نەرسىنى توققۇز-توققۇزدىن سوۋغات قىلاتتى. ئەمەلىيەتتە سەككىزنى بىر توققۇز دەپ ئاتايتتى. شانۇ شەۋكەتلىك پادىشاھلارنىڭ ھۇزۇرىدىلا ئەمەس، بەلكى ئادەتتىكى ئاما، ئەر-ئايال پۇقرالار ئۆزئارا بېرىش-كېلىش قىلىشسا، ئاز دېگەندە سەككىز نان ئېلىپ بېرىپ ئۇنى توققۇز نان، دەپ ئاتايتتى. ھەمدە سەككىز ناننى توققۇز نانغا تەڭ، دەپ ھېسابلايتتى. تا ھازىرغىچە بۇ رەسىم-قائىدە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

شۇ زاماندا ئىلخانىنىڭ ئەۋلادىدىن «ئەلئەنقىۋا» ئاتلىق، ئەرگە تەگمىگەن بىر ئايال خان ئىدى. بىر كېچىسى بۇ ئايال ياتقان ئاق ئۆينىڭ تۈڭلۈكىدىن قۇياش نۇرىغا ئوخشاش بىر يورۇقلۇق چۈشتى. بۇنىڭ بىلەن ئەلئەنقىۋاغا خۇشلۇق لەززىتى ھاسىل بولدى ھەم تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ھامىلدار بولۇپ قالدى. ھەزرىتى بۇۋى مەريەممۇ خۇددى شۇنداق بولۇپ ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالام ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. بۇنداق ئىشلار تەڭرىنىڭ قۇدرىتى ئالدىدا ناھايىتى ئاسان.

چۈنكى «تەڭرى نىمىنى خالىسا ۋە نىمىنى بۇيرۇسا بولماي قالمايدۇ» دېگەن ئايەت تەڭرىنىڭ ئۆزىگە خاس سۆيپەتىدىن ئىبارەت.

خان ئوردىسى ئىچىدىكى ئەمەلدارلار ئارىسىدا گەپ-سۆز، پىتنە-پاسات پەيدا بولغان بولسىمۇ، ئەمما، ئۇلار ۋەقەنىڭ ئەمەلىيىتىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرگەنلىكتىن، خانغا بولغان ئىشەنچ يېڭىۋاشتىن كۈچەيدى.

ئەلئەنقىۋا ئوغۇل تۇغۇپ، ئۇنىڭغا «بۇزەنجىرخان» دەپ ئات قويدى. بۇزەنجىرخان چوڭ پادىشاھ بولۇپ، ئىمىر ئابا مۇسلىم بىلەن دوست ئىدى. دىمەك، بۇنىڭدىن بۇزەنجىرخانىنىڭ ئابا مۇسلىم بىلەن زاماندىش ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

بوزەنجىرخاننىڭ ئوغلى بوقاخان، ئۇنىڭ ئوغلى مۆمىنخان، ئۇنىڭ ئوغلى قايدۇخان، ئۇنىڭ ئوغلى بايسۇنقۇرخان، ئۇنىڭ ئوغلى دۆمنەخان، دۆمنەخاندىن قىبىلخان، قاجۇلخان دەپ قوشكېزەك بىر جۈپ ئوغۇل ۋۇجۇدقا كەلدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە كىچىك ئوغلى قاجۇلخان چۈش كۆردى. كۆرگەن چۈشىنى دادىسىغا بايان قىلىپ ئېيتتىكى: «بۈگۈن كېچە ئاكام قىبىلخاننىڭ ئېتىكىدىن بىر قۇياش چىقىپ ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ ھەممە ئالەمنى يورۇتتى، كېيىن ئولتۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىر نەچچە قۇياش پەيدا بولۇپ بىر-بىرلەپ كىرىپ كەتتى. بۇ ئىش بىر نەچچە قېتىم تەكرارلاندى. ئاخىر يۇلتۇزلۇق كېچىدەك يورۇق بولۇپ تۇرغان چاغدا، مېنىڭ ئېتىكىمدىن بىر قۇياش چىقىپ ھەممە جاھاننى يورۇتتى، ئاخىر ئۇمۇ ئولتۇرۇپ كەتتى. يەنە بىر نەچچە قۇياش پەيدا بولۇپ ھەممە يەرنى يورۇتتى. بۇ ئەھۋال ئۇزاق داۋام قىلدى. كېيىن ئويغانسام چۈشۈم ئىكەن» دېدى. دادىسىنىڭمۇ چۈشىدە مۇشۇنداق ۋەقەلەر يۈز بەرگەنىدى. ئۇ پۈتۈن ئوردا ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ ئۇلارغا ئوغلىنىڭ چۈشىنى تەپسىلىي بايان قىلدى. ئوردا ئەمەلدارلىرى مۇلاھىزە قىلىشقاندىن كېيىن: «قىبىلخاننىڭ ئەۋلادىدىن بىر شەۋكەتلىك پادىشاھ ۋۇجۇدقا كېلىدىكەن، پۈتۈن ئالەم ئۇنىڭغا بويسۇنۇپ خاتىرجەم ياشايدىكەن. كېيىن چىققان قۇياشلار پەرزەنتلىرى بولۇپ كەينى-كەينىدىن دۇنياغا كېلىپ، ھەر بىرى بىر تەرەپكە پادىشاھ بولۇپ دەۋران سۈرۈپ ئۆتىدىكەن. چۈش كۆرگەن قاجۇلخاننىڭ نەسلىدىن ناھايىتى شەۋكەتلىك ئۇلۇغ بىر پادىشاھ ۋۇجۇدقا كېلىدىكەن. ئۇنىڭ ئەۋلادىنىڭ ياخشى خىسلىتىدىن يەر يۈزى ئاۋات ۋە باياشات بولىدىكەن»، دەپ تەبىر بېرىشتى. بۇنى ئاڭلاپ ھەممە كىشى دۆمنەخاننى مۇبارەكلەشتى ۋە ئاپىرىن ئوقۇشتى. دۆمنەخان:

— مەندىن كېيىن ئوغلۇم قىبىلخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى پادىشاھ بولسۇن. قاجۇلخاننىڭ ئەۋلادى ۋەزىرلىك ئورنىدا تۇرۇپ مەملىكەت ئىشلىرىدىن خەۋەر ئالسۇن. مۇشۇ مەزمۇندا خەت پۈتۈلسۇن، دەپ ئەمىر قىلدى.

خەت يېزىلىپ تەييار بولغاندىن كېيىن، خان باشلىق پۈتۈن ۋەزىر-ۋۇزەرا، ئەمىر-ئۆمەرالار خەتكە مۆھۈرلىرىنى بېسىپ خەزىنىگە تاپشۇردى.

مۇشۇ ۋەسىقە (توختام) خەت خانلارنىڭ خەزىنىلىرىدە تا سۇلتان سەئىدخاننىڭ زامانلىرىغىچە ساقلىنىپ، ئۇنىڭدىكى بەلگىلىمىلەر ئىجرا بولۇپ كەلگەنىكەن. بۇ خەت قالماق (موڭغۇل) تىلىدا «پارامىن» دەپ ئاتىلىدۇ.

قىبىلخاننىڭ ئوغلى بوزناخان، ئۇنىڭ ئوغلى يىسۇ باھادىرخان، ئۇنىڭ ئوغلى پادىشاھ چىڭگىزخان ئىدى. چىڭگىزخان تارىخ (ھىجرىيە) نىڭ 598-يىلى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. پايتەختى قارا قۇرۇمدىكى «كورۇلۇن» دېگەن يەردە ئىدى. شۇ چاغدا خىتاي (جۇڭگو) نىڭ خانى ــــ ئالتانخان بولۇپ، پايتەختى «خان بالىغ» ئىدى. خىتاي تىلىدا خان بالىغنى «جۇڭدۇ (يەنى دادۇ)» دەيدۇ.

ئالتانخاننىڭ ئۈستىگە چىڭگىزخان چېرىك تارتىپ بېرىپ نۇرغۇن شەھەرلىرىنى ئالدى. ئاخىر ئالتانخان تەسلىم بولۇپ، دوستلۇق ئىپادىسىنى بىلدۈرۈپ قىزىنى بەردى. چىڭگىزخان شۇنىڭغا رازى بولۇپ، ئالتانخاننىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئېلىپ ياندى.

شەرقتە خانبالىغدىن تارتىپ شىمالدا قازان شەھىرىگىچە بولغان زېمىننىڭ «تاتارىستان» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەبكە كەلسەك، چىڭگىزخان قازان شەھىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلىرىدا ئېلىپ بارغان تاتار ئەسكەرلىرى غەلىبە قازىنىپ شۇ جايلاردا ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، غەلىبە قىلغۇچىلارنىڭ نامى بىلەن «تاتارىستان» دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن، كېيىن بۈيۈك ئەمىر تېمۇر كوراگان ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلاردا تاتارلارنى كۆچۈرۈپ ئۆز يۇرتلىرىغا ئېلىپ كەلدى، دېيىلىدۇ.

چىڭگىزخان غەرب تەرەپتە رۇم، مەۋسىل، باغداد، جەنۇب تەرەپتە ئوزپايخان دەرياسى، سىندى، كابىل، بەدەخشانلارنى ھەم تاتارىستاننى قولغا كىرگۈزۈپ 25 يىل پادىشاھ بولدى، ئۇ 73 يىل ئۆمۈر كۆردى.

پارامىندىكى بەلگىلىمە بويىچە، قاراچانويان ۋەزىر بولدى. قاراچانويان بۈيۈك ئەمىر تېمۈر كوراگاننىڭ بەشىنچى ئەۋلاد بوۋىسى ئىدى. چۈنكى ئەمىر تېمۇرنىڭ ئاتىسى ئەمىر تورغاي، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر توكۇل، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر ئىلىنگىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر ئىجىل باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى قارا نويان باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر سۇغۇنچىن، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر بەردۇق باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر ئىرمىچىن بارلاس، ئۇنىڭ ئاتىسى قاجۇلى باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى دۇمنەخاندىن ئىبارەت بۈيۈك ئەمىر تېمۇرنىڭ سەككىزىنچى بوۋىسى بىلەن چىڭگىزخاننىڭ تۆتىنچى بوۋىسى بىر ئىدى.

خانلىق قىبلىخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا، ۋەزىرلىك قاجۇلىخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا بەلگىلىنىپ پارامىن يېزىلغانلىقى ئۈچۈن، بۈيۈك ئەمىر تېمۇر كوراگان ھەر قانچە چوڭ پادىشاھ بولغان بىلەن يەنىلا خىزمەتچى، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلغۇچى دەرىجىسىدە ئىدى. پارامىننىڭ بەلگىلىمىسىنى ئۆزگەرتەلمەي بىر نەچچە ئەۋلادقىچە شۇنداق ئۆتتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ زامانلىرىدا ئۇۋەيس خاننىڭ ئوغلى يۇنۇسخان ئولجا تەرىقىسىدە قولغا چۈشۈۋىدى، ئۇنى شىرازغا پالىدى. يۇنۇسخان ھۇنەر-كەسىپ قىلىپ «يۇنۇس ئۇستا» دەپ نام چىقىرىپ مەشھۇر بولدى. 30 نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، سۇلتان سەئىد مىرزا ھۆكۈمرانلىق تەختىگە چىققاندا شىرازغا ئادەم ئەۋەتىپ يۇنۇسخاننى ئالدۇرۇپ كېلىپ: «بۇندىن كېيىن مېنى دوست بىلگەيلا، خىزمەتچى قاتارىدا كۆرگەيلا، مەنمۇ ئۆز ئالدىمغا پادىشاھ» دېگەندەك نۇرغۇن گەپ-سۆزلەرنى قىلدى، يۇنۇسخان ماقۇل بولۇپ سۇلتان سەئىد مىرزىنى «خان» دەپ ئاتىدى. سۇلتان سەئىد مىرزا يۇنۇسخانغا بىر

مۇنچە موغۇللارنى قوشۇپ موغۇلىستانغا «خان» قىلىپ ئەۋەتتى، ئاخىر خۇدايارخانغىچە ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرىمۇ «خان» دەپ ئاتىلىپ كەلدى.

چىڭگىزخاننىڭ جوجىخان، چاغاتايخان، ئوگتايخان، تولۇيخان دەپ تۆت ئوغلى بار ئىدى. چىڭگىزخان پۈتۈن مەملىكىتىنى ئوغۇللىرىغا تەقسىم قىلىپ بەردى. چاغاتايخانغا ئامۇ دەرياسىدىن تارتىپ پەرغانە ۋىلايىتى ۋە موغۇلىستان يۇرتلىرى تەقسىم بولدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ تەرەپتىكى خەلقلەرنى «چاغاتاي» دەپ ئاتايدىغان بولدى.

چىڭگىزخان ئوگتايخاننى ئۆزىنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغۇزۇپ، قالغان باللىرىنى ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇشقا يارلىق قىلدى. ھىلاكۇخان مەشھۇر تولۇيخاننىڭ ئوغلى (يەنى چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى) بولۇپ، ۋەقەلىرىمۇ نۇرغۇن. ئەمما، بۇ يەردە موغۇلىستان خانلىرىنىڭ ئەھۋالىنى يېزىش مەقسەت قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ھىلاكۇخاننىڭ ۋەقەلىرى سۆزلەنمىدى.

چاغاتاي خاننىڭ ئوغلى ماموكاي، ئۇنىڭ ئوغلى سوقرا باھادىر، ئۇنىڭ ئوغلى بۇراقخان ئىدى. بۇراقخان ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ بولۇپ، سۇلتان غىياسىددىن دېگەن لەقەم بىلەن ئاتالدى. ئۇ تاشكەنتنى پايتەخت قىلغانىدى، ياش ۋاپات بولۇپ كەتتى. ئۇ ئىسلام پادىشاھلىرى ئىچىدە راۋا تاپالمىغانلارنىڭ بىرى بولدى. بۇراقخاننىڭ ئوغلى دۇۋاخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئىسەن بۇغاخان، ئۇنىڭ ئوغلى توغلۇق تېمۇرخان ئىدى.

توغلۇق تېمۇرخان 24 يېشىدا مەۋلانا ئەرشىددىننىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن مۇسۇلمان بولدى. ئۇ تارىخ (ھىجرىيە) نىڭ 766- يىلى 34 يېشىدا ۋاپات بولۇپ، ئۆز پايتەختى ئىلىدا دەپنە قىلىندى.

مەغپۇرخان خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چاغدا ھەر قايسى يۇرت ئۆز ئالدىغا باشقا-باشقا بولۇپ كەتكەنىدى. توغلۇق تېمۇرخان ماۋرائۇننەھر شەھەرلىرىنى ئاتا مىراسىم دەپ قاراپ، ئۆزىنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇندۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ

سەمەرقەنتكە باردى. بۇ چاغدا ئەمىر تېمۇر كوراگان شەھرى سەبزەدە ھاكىم ئىدى. ئۇ تۇغلۇق تېمۇرخاننىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇنى ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋالدى، پارامىندىكى بەلگىلىمە بويىچە، تۇغلۇق تېمۇرخان ئوغلى ئىلياس خوجىنى سەمەرقەنتتە خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئەمىر تېمۇر كوراگاننى ئۇنىڭغا ۋەزىر قىلىپ بەلگىلىدى ۋە قۇندۇزغىچە بولغان زېمىننى قولغا كىرگۈزۈپ ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كەلدى. شۇ كۈندىن تارتىپ خالايىق ئارىسىدا، بولۇپمۇ ئىلى شەھىرىدە ئىسلام دىنى قانات يايدى.

ئەمما پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ بېشارىتى بىلەن ئەبۇ نەسىر سامانى تارىخي ھىجرىيىنىڭ 332- يىلى قەشقەر ۋىلايىتىگە كەلدى، بۇ چاغدا قەشقەردە بۇغراخانلاردىن سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ دادىسى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان بولۇپ، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان 13 ياشلاردا ئىدى. ئۇ تەڭرىنىڭ كۆڭلىگە ئىنساپ بېرىشى، ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن مۇسۇلمان بولدى، ھاكىمىيەتنىمۇ قولغا كىرگۈزدى. ھەممە خالايىق سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ دەۋەت قىلىشى ۋە تىرىشىشى بىلەن مۇسۇلمان بولۇپ، يەتتە شەھەردە ئىسلام جارى بولدى. ئەمما خوتەننىڭ خانى (ئۇلۇغى) بويسۇنماي 40 يىلدىن كېيىن مۇسۇلمان بولغانىكەن. «تۈركلەردىن ھەممىدىن بۇرۇن مۇسۇلمان بولغۇچى ساتۇق بولىدۇ» دېگەن ھەدىس سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئۈچۈن ئېيتىلغان. سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننى ئاپراسىيابنىڭ ئەۋلادى دېيىشىدۇ، بۇغراخاننىڭ قەبرىسى ئاتۇشتا بولۇپ، كىشىلەر ئۇلۇغ بىلىپ زىيارەت قىلىشىدۇ.

تۇغلۇق تېمۇرخاننىڭ ئوغلى خىزىر خوجاخان ئاتىسىنىڭ ئورنىدا پايتەختتە ئولتۇردى. بۇ چاغدا قۇمۇل، تۇرپان خەلقلىرى باشقا دىندا بولۇپ، خىزىر خوجاخاننىڭ قولىدا ئىسلام دىنىغا كىردى. خىزىر خوجاخان بېيجىڭ تەرەپكە غازات قىلىپ بېرىپ، نۇرغۇن شەھەرلەرنى بويسۇندۇرۇپ، ئاخىر شېھىت بولدى، جەسىتى تۇرپاندا دەپنە قىلىندى. موغۇلىستاننىڭ پايتەختى يەركەن بىلەن تۇرپاندۇر.

خىزىر خوجاخاننىڭ ئوغلى مۇھەممەدخان، ئۇنىڭ ئوغلى شىرئەلىخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئۇۋەيسخان، ئۇنىڭ ئوغلى يۇنۇسخاندۇر.

يۇنۇسخان دىيانەتلىك، ئالىم، مۇسۇلمان كىشى بولۇپ، پايتەختى تاشكەنتتە ئىدى، ئۇ خوجا ئۇبەيدۇللا ئەھرارنىڭ ئىخلاسمەن مۇرىتى ئىدى.

سۇلتان سەئىد مىرزىنىڭ ئوغۇللىرى مىرزا مەھمۇت ۋە مىرزا ئەھمەدلەر مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلى خوجا ئەھرار بىلەن تاشكەنتكە بېرىپ قالدى. يۇنۇسخان ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. ئۇلار يولدا ئۇچرىشىپ ئاتتىن چۈشۈپ شۇ يەردە ئولتۇرۇشتى. شۇ چاغدا خوجا ئەھرار ھەم نەم ھەم بىپاك يەردە ئولتۇرۇپ قالغان ئوخشايمەن، دەپ گۇمان قىلدى. يۇنۇسخان بۇ ئەھۋالنى سېزىپ دەرھال ئېتىكىدە قۇرۇق توپا ئەكىلىپ تۆكۈپ بەردى. خوجا ئەھرار بۇ ئادەمنىڭ مۇنداق ئىخلاسمەنلىكىگە خۇشال بولۇپ دۇئا قىلدى.

شۇ چاغلاردا بەزى بۇلاڭچى، قاراقچىلار موغۇلىستان ئادەملىرىنى ئېلىپ قېچىپ، باشقا يۇرتلاردا ساتىدىكەن. خوجا ئەھرار بۇ ئىشتىن ۋاقىپ بولۇپ، «دىيانەتلىك مۇسۇلمان پادىشاھلىرىنىڭ پۇقرالىرىنى ئېلىپ-ساتىدىغان ئىشلار بولمىسۇن، يۇرت ھاكىملىرى بۇ ئىشنى قاتتىق مەنئى قىلسۇن» دەپ شەرئەتنىڭ ئەمرىنى جارى قىلدى. شۇ كۈندىن باشلاپ موغۇلىستان ئادەملىرىنى ئېلىپ-ساتىدىغان ئىش توگىدى. يۇنۇسخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن تاشكەنتتە دەپنە قىلىندى.

يۇنۇسخاننىڭ ئوغلى ئەھمەدخان بولۇپ، ئۇ ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى، بۇ يەر «ئالتۇنلۇق» دەپ ئاتالدى. چۈنكى موڭغۇللار خاننىڭ جەسىتى بار يەرنى ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن «ئالتۇن» دەپ ئاتايتتى. خان-بەگلەرنىڭ بۇيرۇق خەتلىرىنىمۇ ئىززەت قىلىپ، ئالتۇن-دەستەك، ئالتۇن نىشان دەيتتى، ئەھمەدخاننىڭ تاغىسى ئىسەن بۇغا خانمۇ ئاقسۇ ئالتۇنلۇقتا دەپنە قىلىنغان بولۇپ، ئىككى خاننىڭ جەسىتى بىر جايدا بولدى.

سۇلتان سەئىدخان ئەھمەدخاننىڭ ئوغلى بولۇپ، كابۇل شەھىرىدە ئەمىر تېمۇر كوراگاننىڭ ئەۋلادى بولغان بابۇر شاھنىڭ قېشىدا تۇراتتى. ئۇ بىر نەچچە كىشى بىلەن ئەنجان ۋىلايىتىگە كېلىپ ئۈچ يىل ھاكىمىيەت سورىدى، ئاندىن كېيىن يەتتە شەھەرگە بېرىشنى مەسلىھەت قىلىشىپ، دوغلات، دوختۈي، بارلاس، جاراس قاتارلىق توققۇز قەبىلىدىن داڭلىق باتۇرلاردىن 4700 كىشىنى تاللاپ، بىللە ئېلىپ قەشقەرگە كەلدى. بۇ چاغدا يەتتە شەھەرگە ئەمىر خۇدايداد ئەۋلادىدىن مىرزا ئابابەكرى پادىشاھ بولۇپ 48 يىل ھۆكۈم سۈرگەنىدى. سۇلتان سەئىدخان قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن مىرزا ئابابەكرى بىلەن ئۇرۇشتى، ئاخىر مىرزا ئابابەكرى يېڭىلىپ قېچىپ كەتتى. سۇلتان سەئىدخان يەتتە شەھەرنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ دۇنيا-دەپنىسى، مال-مۈلۈك، چارۋا، باغ-ۋارانلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئۇ خەلققە ناھايىتى زۇلۇم سالغانىدى. بىر كىشىدىن ئازراق گۇناھ ئۆتكەن بولسا، ئۇ كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنىڭ پۈتۈن مال-مۈلكىنى قويماي سۈپۈرۈۋالاتتى.

ئۇ ئاقسۇ خەلقىنى «ئەھمەدخانغا ياردەملەشتى» دەپ قىرغىن قىلدى، تىرىك قالغانلىرىنى قەشقەر، يەكەن، خوتەن تەرەپلىرىگە كۆچۈرۈۋەتكەنىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ دىيارى 16 يىل ۋەيرانە، ئادەمسىز، بوش بىكار قالغانىدى.

تارىختا ھېچقاچان مىرزا ئابابەكرىدەك زالىم پادىشاھ ئۆتمىگەن بولۇشى مۇمكىن. ھەر كىشى مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىشنى ئارزۇ-ھەۋەس قىلسا، «تارىخى رەشىدى»نى ئوقۇپ كۆرسە كۇپايە قىلىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن ھەر قايسى شەھەرلەرگە كۆچۈپ كەتكەن ئاقسۇلۇقلارنى ۋە ئاقسۇدا ئولتۇراقلىشىشنى خالىغان كىشىلەرنى كۆچۈرۈپ كېلىپ، بۇ دىيارنى يەنە ئاۋات قىلدى. ئاقسۇ خەلقى جاي-جايلاردىن كۆچۈپ كەلگەن كىشىلەر بولغاچقا، ئۇلار ئۆزئارا ئىتتىپاق ئەمەس ئىدى، دېيىلىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان مىرزا ئابابەكرىنىڭ خەزىنە، مال-مۈلۈكلىرىنى ئەسكەرلىرىگە تەقسىم قىلىپ بەردى. ھەممىسى دۇنيادىن ھاجەتسىز بولدى. «تارىخى رەشىدى»نىڭ ئاپتورى مىرزا ھەيدەر كوراگان شۇ كىتابتا: «شۇ چاغدا مەن 16 — 17 ياشتا ئىدىم. مال-دۇنياغا ئانچە قىزىقمايتتىم. شۇنداق تۇرۇقلۇق ماڭا 17 مىڭ قوي تەقسىم قىلىپ بەردى. پۇل-مالغا مەيلى بار كىشىلەر قانچىلىك ئالغاندۇر؟ غەنىيمەت ئېلىنغان مال-ئولجىنىڭ كۆپلۈكىنى شۇنىڭدىن قىياس قىلسا بولىدۇ» دەپ يازغان.

سېخىي سۇلتان سەئىدخان مۇسۇلمانلار ئاجىزلىشىپ، خاراب بولۇپ كەتكەنلىكىنى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ مال-دۇنيادىن ھاجەتسىز بولغانلىقىنى پەملەپ، بۇ يەتتە شەھەر خەلقى تۆلەيدىغان ئون يىللىق باجنى كۆتۈرۈۋەتتى. ئۇ «ئون يىلغىچە پۇقرالاردىن بىر نەرسە ئېلىنمىسۇن، ئالۋان-ياساق سېلىنمىسۇن، پۇقرالارمۇ بىر نەرسە بەرمىسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى. بەش يىلغىچە ئەسكەرلەرنىڭ ئەھۋالى ئوبدان ئۆتتى. بەش يىلدىن كېيىن ئەھۋال خارابلىشىشقا باشلىدى. ئوردا ئەمەلدارلىرى مەسلىھەتلىشىپ قەرز ئالدى. بۇنىڭ بىلەن ئالتىنچى يىلنى ئۆتكۈزدى. پۈتۈن دۆلەت ئەربابلىرى ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى يىغىلىپ: «بۇنىڭلىق بىلەن ئەھۋال يەنە ئوڭشالمىدى، خان ئۆز ئەمرىدىن يانمىسا، يۇرت خەلقىگە بىر نىمە دېگىلى بولمىسا، قانداق قىلغۇلۇق» دەپ مەسلىھەتلەشتى ۋە تۆت يىلنى ئارتۇق ھېسابلاپ، «بۇ شەھەرگە كەلگىلى ئون يىل بولدى. مەسىلەن، بۇ يىل كالا يىلى كىردى. يۇرت خەلقىدىن باج ئالساق» دەپ خانغا ئىلتىماس قىلىشتى. خان بۇ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ پۇقرالاردىن شەرىئەت ھۆكۈمىگە مۇۋاپىق باج-خىراج ئېلىشقا يارلىق چۈشۈردى. خاننىڭ يارلىق، ئەمر-پەرمانلىرىغىمۇ تۆت يىلنى قوشۇپ ھېسابلىغان يىل يېزىلدى. پۇقرالارمۇ شۇ ھېسابنى قوبۇل قىلدى. بۇ شەھەرنىڭ يىل ھېسابى باشقا شەھەرلەردىن تۆت يىل ئىلگىرى بولغانلىقىنىڭ سەۋەبى شۇنىڭدىن ئىبارەت.

سۇلتان سەئىدخان 27 يىل پادىشاھلىق قىلىپ، ھىجرىيىنىڭ 939- يىلى 47 يېشىدا ۋاپات بولۇپ، يەكەنگە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ئابدۇرەشىتخان خان بولدى.

ئابدۇرەشىتخان ناھايىتى غەيرەتلىك، سېخىيلىقتا تەڭدىشى يوق تىللىرىدا ياخشى شېئىرلارنى يازاتتى. مۇزىكا ئىلمىدە ئىككىنچى فىساغورس ئىدى. ئۇ «ئىشرەت ئەنگىز» ناملىق بىر مۇقام ئىجاد قىلدى. شۇ چاغلاردا خوجا مۇھەممەد شېرىپ پىر دېگەن (ئىشان) كىشى كەلگەنىدى، ئابدۇرەشىتخان ئۇنىڭغا مۇرىت بولدى. مىرزا مۇھەممەد ھۆسەيىن كوراگاننىڭ ئوغلى مىرزا ھەيدەر ئابدۇرەشىتخاننىڭ نامىغا بىر تارىخ كىتابى يېزىپ، ئىسمىنى «تارىخى رەشىدى» قويدى. ئابدۇرەشىتخان 27 يىل پادىشاھلىق قىلىپ، تارىخي ھىجرىيىنىڭ 967- يىلى 49 يېشىدا ۋاپات بولۇپ، يەكەندە دەپنە قىلىندى. ئورنىغا ئوغلى ئابدۇكېرىمخان خان بولدى. ئۇمۇ يۇرتنى ئادىللىق بىلەن سوردى، زورلۇق-زومبۇلۇقنى يوقاتتى. بۇ چاغدا ئىنىسى مۇھەممەدخان ئاقسۇغا، يەنە بىر ئىنىسى سوپى سۇلتان قەشقەرگە ھاكىم ئىدى. ئۇ 33 يىل پادىشاھ بولۇپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1000- يىلى ۋاپات بولۇپ يەكەندە دەپنە قىلىندى.

ئابدۇكېرىمخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، كىشىلەر ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەدخاننى يەكەندىن ئېلىپ كېلىپ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزدى. مۇھەممەدخان ھەم پادىشاھ، ھەم دەرۋىش كىشى ئىدى. ئۇ پادىشاھ بولۇپ سەككىز يىل ئۆتكەندە ۋىلايەت تەرەپتىن مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەد ئىسھاق يەكەنگە كەلدى؛ مۇھەممەدخان ئىشەنچ بىلدۈرۈپ مۇرىت بولدى، كۆپ ياخشى ئىشلار ۋۇجۇدقا كەلدى. ئۇنى بايان قىلساق سۆز ئۇزىراپ كېتىدۇ.

مۇھەممەدخان 70 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، 18 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى شۇجائىددىن ئەھمەد خان بولدى بۇ كىشىنى ئۆز

ئادەملىرى شېھىت قىلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئابدۇللېتىپ سۇلتان خان بولدى.

ئۇ 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1037- يىلى 26 يېشىدا ۋاپات بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن خانزادىلەر ئۆز ئالدىغا پادىشاھ بولۇپ بۆلۈنۈپ كەتتى. شۇ چاغلاردا قۇمۇلدىن تارتىپ بۈگۈرگىچە ئابدۇرشىتخاننىڭ 12- ئوغلى ئابدۇرېھىمخان پادىشاھ ئىدى.

سۇلتان سەئىدخاندىن تارتىپ ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شەرقتە قۇمۇل، غەربتە بەدەخشان، شىمالدا ئىسسىق كۆل، جەنۇبتا چەرچەن-لوپقىچە بولغان زېمىنلارغا پادىشاھ بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1048- يىلى سۇلتان ئابدۇرشىتخاننىڭ توققۇزىنچى ئوغلى ئابدۇللاخان بۆلۈنۈپ كەتكەن خانلىقلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئاتا-بوۋىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، 32 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئەمما ئۇ رەھىمسىز، زالىم، قانخور، گۇمانخور بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ئىلگىرىكى خان-بەگلەرنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئىشەنچلىك، ۋەتەنپەرۋەر ياخشى كىشىلەردىن گۇمان قىلىپ كۆپلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغانلىرىنى يۇرتتىن قوغلىۋەتتى. ئۆزىنىڭ ئىنىلىرىدىن بىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغان ئىككى ئىنىسى — ئىبراھىم سۇلتان ۋە ئىسمائىل سۇلتاننىمۇ قوغلىۋەتتى. ئۇ ھېچ كىشىگە ئىشەنمىدى. ھەتتا ئۆز پەرزەنتلىرىگىمۇ ئىشەنمىدى. باللىرىمۇ دادىسىدىن خاتىرجەم بولالمىدى. ئاقىۋەت ئۆز تەۋەلىكىدىكى يۇرتلارغا قىرغىزلارنى ھاكىم قىلدى. قەشقەرگە قويسارى بەگنى، ئاقسۇغا ئولجاتاي بەگنى، ئۇچتۇرپانغا ئالتىقۇرتقا بەگنى ھاكىم قىلىپ ھاكىمىيەتنىڭ تولىسىنى قىرغىزلارغا تۇتقۇزدى. شۇنداقتىمۇ يەنە قىرغىزلاردىن، يۇرت خەلقىدىن خاتىرجەم بولالماي گۇمانخورلۇق بىلەن تولا ئادەم ئۆلتۈرۈپ ناھەق قان تۆكتى. ئاخىر ئارام ئالالماي ھىجرىيىنىڭ 1080-

يىلى ئورنىغا ئوغلى يولۋاسخاننى ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، ئۆزى «مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ كېلىمەن» دەپ خوشلىشىپ يولغا چىقتى.

يولۋاسخان بىر نەچچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن تاغىسى ئابدۇرېھىمخاننىڭ ئوغلى ئىسمائىلخان خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇ يۇرت ۋە پۇقرانى ئادالەتلىك بىلەن سورىغانلىقى ئۈچۈن ھەممە كىشى خۇشال-خۇرام، ئەركىن تۇرمۇش كەچۈردى.

مۇشۇ دەۋردە مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا يۈسۈپ خوجام بىلەن ئوغلى خوجا ھىدايىتۇللاھ خوجام (مەشھۇر بولغان ئىسمى «ھەزرىتى ئاپاق») ئاتا-بالا ئىككىسى پەيدا بولدى. بىر نەچچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، خوجا يۈسۈپ خوجام ۋاپات بولۇپ قەشقەردە دەپنە قىلىندى.

ئىسمائىلخان 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئىلىغا سەپەر قىلدى. ھاكىمىيەت مۇھەممەد ئىمىن خاننىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ چاغدا خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئەۋلادلىرىدىن خوجا دانىيال خوجام سەججادە نەشىن ئورنىنى ئىگىلەپ تۇرغان چاغ ئىدى. ئۇ ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتى. خانلار قالماق (موڭغۇل) ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قويىنىغا ئۆزىنى ئۆزى ئېتىپ ياردەم تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ دۆلەت چىرىغى ئۆچۈشكە باشلىدى. موڭغۇللارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق نەپسى يوغىناپ نۇرغۇن چېرىك-ئەسكەر ئەۋەتىپمۇ يەتتە شەھەر خەلقىنى بويسۇندۇرالمىدى. يەتتە شەھەر خەلقى موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇشنى نومۇس دەپ بىلدى. موڭغۇللار يەتتە شەھەر خەلقىنىڭ خوجىلارغا ئىخلاس قىلىدىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، خوجىلار بىلەن بىرلىشىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا پۈتۈشتى. ھەر بىر شەھەرگە موڭغۇلدىن بىر نازارەتچى ۋە بىر نەچچە ئەمەلدار قويۇلدى. ھەر يىلى يەتتە شەھەر خەلقى ئىلىغا نۇرغۇن مىقداردا خام-ماتا ئەۋەتىپ موڭغۇللارغا باج تۆلەشكە باشلىدى.

دانىيال خوجىدىن كېيىن ئۇبەيدۇللاھ خوجا باش بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئەۋلادمۇ ئەۋلاد شۇ يوسۇندا داۋاملىشىپ كېتىۋەردى. ئۇبەيدۇللاھ خوجىدىن كېيىن ئوغلى ياقۇپ خوجا، يۈسۈپ خوجا، خامۇش خوجىلار بىرلىكتە يۇرت سوراپ، خەلقتىن خەۋەر ئېلىپ تۇردى. ياقۇپ خوجا يەكەندە، يۈسۈپ خوجا قەشقەردە، خامۇش خوجا ئاقسۇدا تۇراتتى.

مۇشۇ ۋاقىتلاردا ئىلىدا «قونتەيجى» دېگەن موڭغۇل پادىشاھ بولۇپ، قۇمۇل دىيارى، قازاق دىيارى، موڭغۇل دىيارى، قىرغىز دىيارى، تۈركىستان، چىمكەنت، سايرام، موغۇلىستان قاتارلىق يۇرتلارغا ھۆكۈمران ئىدى. خوجىلارمۇ قونتەيجىنىڭ ئەمىر-پەرمانلىرىغا بويسۇنۇپ، ھەر يىلى بىر ياكى ئىككى قېتىم نۇرغۇن سوۋغا-سالاملارنى ئېلىپ ئىلىغا بېرىپ قونتەيجىگە كۆرۈنۈش قىلىپ ئۇنىڭ رۇخسىتى بىلەن قايتىپ كېلەتتى. قونتەيجى ھەر قايسى خوجىنىڭ بىردىن ئوغلىنى ئىلىغا ئېلىپ چىقىپ بارىمتاي قىلىپ ئۆز يېنىدا ساقلايتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا بىر نەچچە يىل ئۆتتى.

يۈسۈپ خوجا ناھايىتى چارە-تەدبىرلىك كىشى بولۇپ، نۇرغۇن سوۋغا-سالام، تارتۇقلار بىلەن ئىلىغا بېرىپ قونتەيجىنىڭ نەزىرىدىن ئۆتۈپ بىر نەچچە يىل تۇردى. ئاندىن نۇرغۇن تەدبىر قوللىنىپ، ئىلىدا تۇتۇپ تۇرۇلغان خوجىزادىلەرنى ئېلىپ كېتىشكە قونتەيجىدىن بۇيرۇق ئېلىپ، ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقىپ مۇز داۋانغا كەلدى. بۇ چاغدا قونتەيجى ھېلىقى بۇيرۇقىدىن يېنىۋېلىپ خوجىلارنى ياندۇرۇپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتتى. خوجىلار مۇز داۋاندىن ئۆزلىرى ئۆتۈۋالغاندىن كېيىن، توسۇپ تۇرۇپ باشقىلارنى ئۆتكۈزمەي ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى ۋە دەرھال شەھەر-شەھەرگە ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ، «شەھەردە تۇرۇۋاتقان موڭغۇللارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنى غەيرىي دىندىكىلەردىن تازىلاڭلار» دېگەن مەزمۇندا خەت ئەۋەتتى. بۇ چاغدا كىشىلەر، خوجىلارنى ئاق خان، موڭغۇللارنى قارا خان دەپ ئاتايتتى. نەتىجىدە خوجىلار موڭغۇللارنى ئۆلتۈرۈپ يەر بىلەن يەكسان قىلدى. يەتتە شەھەر موڭغۇللارغا ئىتائەت قىلىشتىن قۇتۇلدى.

موڭغۇللار ئۆزلىرىنى رۇسلاپ بۇ تەرەپكە ئەسكەر ئەۋەتىپ ئىنتىقام ئېلىش پۇرسىتى تاپقۇچە قونتەيجى ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى داباچى ئولتۇردى.

قونتەيجىنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بىر ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇرۇق-تۇغقان، قوۋم-قېرىنداشلىرى كۆپ ئىدى. بۇلار كىچىك ئوغلىنى خان قىلماقچى بولۇپ داباچىغا قارشى چىقتى. ئوتتۇردا ئۇرۇش-جېدەل بولدى. دۆلەت ئەرباپلىرىمۇ ئىككىگە بۆلۈندى. ئەمما كىچىك ئوغلى تەرەپ تەڭ كېلەلمەي يېڭىلىپ قالدى. بۇلار ئامۇرسىنا دېگەن بىر موڭغۇلنى بېيجىڭغا ئەۋەتىپ، ئۇ ئارقىلىق خانغا: «موغۇلىستاننىڭ خانلىقى ماڭا تېگىشلىك ئىدى. ئەمما باشقا كىشى تارتىپ كەتتى. ماڭا ياردەم قىلىپ ئەسكەر بەرسىڭىز، موغۇلىستاننى خاقانى چىنغا تەۋە قىلاتتىم» دەپ ئەرز قىلدى. شۇ چاغدا كاڭشى خان بولۇپ، موغۇلىستاننى قولغا كىرگۈزۈشنى ئويلايتتى. شۇڭا، ئۇ ئامۇرسىنانىڭ ئەرزىگە ناھايىتى خۇش بولۇپ، نۇرغۇن چېرىك ئەۋەتتى. داباچى كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىگە تەڭ كېلەلمەي، خەزىنە-دەپىنە، مال-مۈلۈكلىرىدىن قولغا چىققانلىرىنى ئېلىپ، 300 دەك تەييار تاپ ئەمەلدارلىرى بىلەن بىللە ئىلىدىن قېچىپ چىقتى ۋە قەيەرگە بېرىشنى بىلمەي بېشى قاتتى. شۇ چاغدا ئۇچتۇرپانغا قونتەيجىنىڭ پەرمانى بىلەن بەلگىلەنگەن خوجاسى بەگ دېگەن كىشى ھاكىم ئىدى. داباچى شۇنىڭدىن ۋاپا تەمە قىلىپ ئۇچتۇرپانغا كەلدى. خوجاسى بەگ ناھايىتى مەككار كىشى ئىدى. داباچىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئىززەتلەپ ئالدىغا چىقتى ۋە داباچىنى ئوردىغا، ئۇنىڭ ئادەملىرىنى باشقا جايغا چۈشۈردى. كاتتا زىياپەت قىلىپ، زىياپەت ئۈستىدە داباچىنى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى جاي-جايىدا تۇتۇپ باغلىدى. بۇ چاغدا «ئىلىغا خىتاي لەشكەرلىرى كېلىۋېتىپتۇ» دېگەن سۆز تارقالغانىدى. خوجاسى بەگ: «خىتاي چېرىكلىرىگە بۇنىڭدىن ياخشى سوۋغات بولمايدۇ» دەپ، داباچىنى ئادەملىرى بىلەن ئېلىپ يولغا چىقىپ تېكەسكە بارغاندا، كاڭشىخاننىڭ چېرىكلىرى بىلەن ئۇچراشتى. خوجاسى بەگ ۋەقەنى بىر-بىرلەپ بايان قىلدى. چېرىكلەرنىڭ باشلىقى: «ئەي خوجاسى، دەل ۋاقتىدا ناھايىتى ياخشى ئىش قىلىپسىز، داباچى ئۇلۇغ خاننىڭ چوڭ دۈشمىنى ئىدى. ئۆزىڭىز ئېلىپ

بېرىپ قىلغان خىزمىتىڭىزنى ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلىپ يېنىپ كېلىڭ» دەپ مەخسۇس خەت بىلەن ئادەم قوشۇپ بېيجىڭغا يولغا سالدى. خوجاسى بەگ بېيجىڭغا بارغاندىن كېيىن كاڭشى خان ۋاڭلىق مەنسەپ بېرىپ پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭدىن تارتىپ نەۋرىسى قادىر بەگكە كەلگۈچە ئەۋلادى ۋاڭ بولۇپ ئۆتتى.

كاڭشىنىڭ چېرىكلىرى ئىلىنى ئالغاندىن كېيىن يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ تەييارلىقىغا كىرىشتى. بۇ چاغدا يەتتە شەھەرگە ئىسھاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى كېلىشەلمەي ئوتتۇردا ئاداۋەت بولۇپ، ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىسمائىلخان بىلەن ئىلىغا چىقىپ كەتكەندى. يەتتە شەھەر خەلقىمۇ ئىككىگە بۆلۈنۈپ بەزىلىرى ئىسھاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرىغا، بەزىلىرى ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىغا ئەگىشىپ كەتكەندى.

ئىلىنىڭ بەزى ئاتاقلىق كىشىلىرى كاڭشى خاننىڭ چېرىكلىرىگە: «قەشقەردىكى يۈسۈپ خوجا ناھايىتى تەدبىرلىك كىشى. ئىلىدا ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى بار. شۇلاردىن بىرىنى ‹خوجا› ياساپ بىللە ئېلىپ بارمىساڭلار، يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈشۈڭلار تەس بولىدۇ. خان چېرىكلىرى كۆپ زىيانغا ئۇچرايدۇ» دەپ مەسلىھەت كۆرسەتتى. بۇ مەسلىھەت كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىگە ناھايىتى ياقتى. ئۇلار ئىلىدىكى ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن بۇرھانىددىن خوجىنى خوجا قىلىپ تىكلەپ بىللە ئېلىپ ئاقسۇغا باردى. ئۇ يەردىن ئۇچتۇرپانغا ئۆتۈپ، ئۇچتۇرپاننىمۇ قولغا كىرگۈزدى. بۇ چاغدا قەشقەردىكى يۈسۈپ خوجا، ئوغلى سىدىق خوجىنى باش قىلىپ نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىنى توسۇش ئۈچۈن ئۇلارنى ئۇچتۇرپانغا ئەۋەتتى. ئۇچتۇرپاندا نۇرغۇن ئۇرۇش-جەڭلەر بولدى. ئاخىر يۈسۈپ خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى يېڭىلىپ قەشقەرگە ياندى. شۇ چاغدا يۈسۈپ خوجا كېسەل ئىدى، ئەسكەرلىرى قايتىپ بارغۇچە ۋاپات بولدى. كاڭشى خاننىڭ چېرىكلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ قەشقەرنى ئالدى. ئۇنىڭدىن ئۆتۈپ

يەكەن، خوتەننىمۇ قولغا كىرگۈزدى. ئىسھاق خوجىنىڭ ياقۇپ خوجا باشلىق ئەۋلادلىرىنى ئۆلتۈرۈپ شېھىت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن يەتتە شەھەر خاقانى چىنگە تەۋە بولدى.

ھىجرىيىنىڭ 1281- يىلى كۇچادا راشىددىن خوجا باش كۆتۈرۈپ چىقىپ كاپىرلارنى مەغلۇپ قىلىپ قۇمۇلغىچە ئىسلام ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، ھىجرىيىنىڭ 1080- يىلى ئابدۇللاخان پادىشاھلىقنى ئوغلى يولۋاسخانغا تاپشۇرۇپ ھەرەمگە كەتكەنىدى. ئابدۇللاخاننىڭ قانچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى مەلۇم ئەمەس. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىسمائىلخان تەختكە چىقىپ 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن مۇھەممەد ئىمىن خان ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھاكىمىيەت خوجىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇلارنىڭمۇ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. كاشغەرى خاننىڭ چېرىكلىرى يەتتە شەھەرگە قاچان كەلدى؟ قانچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى؟ بۇلارنىڭ ۋاقتىمۇ ئېنىق ئەمەس. ئەمما ئابدۇللاخاندىن كېيىن راشىددىن خوجا باش كۆتۈرۈپ چىققانغا قەدەر 200 يىل ئۆتۈپتۇ. مۇشۇ 200 يىل ئىچىدە ئۆتكەن خان-پادىشاھلارنىڭ تارىخى تېپىلمىدى.

ئابدۇللاھ خاندىن كېيىن خان ئەۋلادلىرى ۋە خوجىلارنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى تەخمىنەن 40 يىل، كۆپ بولسا 50 يىل بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇنداق ھېسابلىغاندا، يەتتە شەھەرنى خاقانى چىن 150 ياكى 160 يىل سورىغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھادىسىلەرنىڭ جەريانىنى، بولۇپ ئۆتكەن چوڭ بالا-قازا ۋەقەلەرنى بىلىدىغان، جاھاندىن خەۋىرى بار، تارىخ كىتابلىرىنى ئوقۇپ مۇلاھىزە قىلغان زاماننىڭ بىرەر داناسى، دەۋرنىڭ بىرەر پازىل ئۆلىماسى تارىخ يازغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ تارىخ ۋىلايەت ھاكىملىرىنىڭ خەزىنە ياكى كۇتۇبخانىلىرىدا ساقلىنىپ، بىرەر ئۇرۇش، جېدەل يۈز بەرگەن پاراكەندىچىلىك

ۋاقىتلىرىدا زايە بولۇپ كەتكەن بولۇشى ياكى خەلققە ئاشكارا بولماي، يېزىلغان جايىدا يوشۇرۇن ساقلىنىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتىنى خوجىلار تارتىۋالغاندىن كېيىن، خوجامىلارنىڭ پىكرى-خىيالى دەرۋىشلىك بىلەن بولۇپ، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىدى. بىر قىسىم ھىيلىگەر، كۆز بويامچى، غەيۋەتچى ئادەملەر ئۆزلىرىنى ئىخلاسمەن، ئىشەنچلىك كۆرسىتىپ خوجىلارغا يېقىن بولۇۋالدى. ئەمما تاشقىرىدا ھەر بىرى بىر «بۆرە» بولۇپ، خۇددى بۆرە قويغا ئېتىلغاندەك، پۇقرالارنىڭ مال-مۈلكى، ھەتتا ھاياتىغا ھۇجۇم قىلىپ، خەلققە ھەددىدىن ئارتۇق زۇلۇم-جاپا قىلدى. خالايىق بۇلارغا «ئۇششۇق» دەپ ئات قويدى. ئاتا-بوۋىسىدىن تارتىپ خانىقادا ئىبادەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىشانلىق قىلىپ ھاياتىنى ئۆتكۈزگەن خوجىلار يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئىشىنى، دۆلەت ۋە سىياسەت قائىدىلىرىنى بىلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقنىڭ ھالى خاراب بولۇپ چىدىغۇچىلىكى قالمىدى.

بۇرۇندىن يۇرت سوراپ كەلگەن، خوجىلار دەۋرىدە خار بولۇپ، پۇقرا بولۇپ قالغان بىر نەچچە كىشى يىغىلىپ: «ئەزەلدىن يۇرتنى ئىدارە قىلغان، ھۆكۈمەت ئىشىنى بىلىدىغانلار چەتكە قېقىلىپ بولۇڭ-پۇچقاقتا قالدى. ھۆكۈمەت ئىشىنى بىلمەيدىغان، بۇلۇڭ-پۇچقاقتىكىلەر خان بولۇپ ھۆكۈمەت بېشىغا چىقتى. شۇڭا، يۇرت-خەلق خانىۋەيران بولدى. بىز بىر نەچچە ئادەم خاقانى چىننىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ، ئەرز-ھال ئېيتىپ چېرىك تەلەپ قىلساق، ئەگەر چېرىك بەرسە، كېلىپ خوجىلاردىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ چىن خانلىقىغا تەۋە بولساق، شۇ چاغدا يۇرتىمىز ئاۋات، ئەۋلادلىرىمىز خاتىرجەم بولىدۇ» دەپ مەسلىھەتلەشتى. ئاندىن يەتتە كىشى كېپىشلىرىنى (كەشلىرىنى) تەتۈر كىيىشىپ يولغا چىقتى. خاقانى چىننىڭ چېگرا قاراۋۇللىرىدىن ئۆتۈپ، خان بىلەن كۆرۈشۈپ ئەرز-ھال ئېيتتى. خاقانى چىن بۇلارنىڭ ئەرزىنى قوبۇل كۆرۈپ ئۇلارغا نۇرغۇن چېرىك قوشۇپ بەردى. ئۇلار كېلىپ يەتتە شەھەرنى جەڭ قىلمايلا ئالدى.خاقانى چىن بۇ يەتتە كىشىنىڭ

قىلغان خىزمىتىنىڭ بەدىلى ئۈچۈن ئۇلارغا ۋاڭ، گۇڭ، بېلى، بەيسى قاتارلىق چوڭ مەنسەپلەرنى بېرىپ، بىردىن شەھەرگە ھاكىم قىلدى. يەنە ھەر بىرىگە يەر، سۇ تەقسىم قىلىپ بېرىپ، بىر نەچچە ئۆيلۈكتىن دېھقاننى يانچى قىلىپ تەيىنلەپ بەرگەننىڭ ئۈستىگە، ھەر يىلى ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىن يەنە نۇرغۇن كۈمۈش مائاش بېرىشنى بەلگىلىدى. خاقانى چىن ئۆششاقتالدا كاتتا بۇتخانا ياسىتىپ بۇ بەگلەرنىڭ بۇتلىرىنى ئورنىتىپ «بۇلار بولسا يەتتە شەھەرنىڭ ئىگىسى ۋە ئاسرىغۇچىسى، يەتتە شەھەر تەرەپكە ئۆتكەن ھەر قانداق بىر مەنسەپدار، بەگلەر بۇ بۇتخانىنى يوقلاپ ئۆتسۇن» دەپ پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭدىن تارتىپ ھاكىمىيەت مۇسۇلمانلار قولىغا ئۆتكۈچە بۇ بۇتخانا بار بولۇپ، بۇ يەردىن ئۆتكەن ھەر قانداق مەنسەپدار ياكى پۇقرا، ئېلىپ ـ ساتارلارمۇ بۇتخانىغا بېرىپ، ھەتتا قونۇپ رەسمىيەت بويىچە قەغەز كۆيدۈرۈپ، باش ئۇرۇپ، مەدەت تىلەپ ئاندىن قايتىدىكەن، ئۇنداق قىلمىغانلار جازاغا تارتىلىدىكەن. بۇت قويۇلغان ئۆينى «ئۇلۇغ ئۆي» دەپ ئاتايتتى. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئۆزلىرىنى بىز «ئۇلۇغ ئۆي» كىشلىرىنىڭ ئەۋلادى دەپ ناھايىتى پەخىرلىنەتتى. قاچانكى ھاكىمىيەت مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا ئۆتتى، شۇ كۈندىن باشلاپ بۇ بەگلەرنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ يەنە پۇراقلىق كۈچىسىغا كىرىپ قالدى. ئارىدىن 14 يىل ئۆتكەندىن كېيىن خىتايلار كېلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. بۇ چاغدا يۇقىرىدا ئېيتىلغان يەتتە كىشىگە مەنسەپ، ھوقۇق ئىنئام قىلغان خاننىڭ ئوغلى خان ئىكەن. بۇ: «يەتتە شەھەردە مېنىڭ ئاتامغا خىزمەت قىلغان كىشىلەر بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆزى بارمۇ ياكى ئەۋلادلىرى بارمۇ؟ سۈرۈشتۈرۈپ ماڭا مەلۇم قىلىنسۇن» دەپ پەرمان چۈشۈردى. بۇلارمۇ ئاۋۋالقى خان بەرگەن يارلىقلىرىنى ساقلىغانىكەن. ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلىپ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ مەنسەپلىرىنى يەنە تاپتى. بۇرۇن خان تەرىپىدىن توختىتىلغان مائاشلىرىنى ئېلىپ تۇردى. ئۇلار ھەر ئۈچ يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ، خانغا تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ، ئاندىن ئىززەت-ھۆرمەت بىلەن خۇشال-خۇرام قايتىپ كەلدى. لېكىن نەچچە يىل، نەچچە ئەۋلاد شۇ تەرىقىدە ئۆتكەنلىكى مەلۇم ئەمەس.

خاقانى چىننىڭ چوڭلۇقى ۋە ئۇلۇغلۇقىنى شۇنىڭدىن بىلىش لازىمكى، بىر قېتىم خىزمەت قىلىپ قويغان كىشى نەچچە ئەۋلاد مائاش ئېلىپ يەپ يېتىپتۇ.

تەڭرىم! سەن پادىشاھلارنىڭ پادىشاھىسەن، بەندىلىرىڭنىڭ 50 — 60 يىل ئىچىدە بىرەر قېتىم قىلغان بەندىچىلىك ئىبادەتلىرىنى دەرگاھىڭدا قوبۇل قىلىپ، ئىلگىرى-ئاخىر قىلغان گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ بېھىشكە كىرىشنى نېسىپ قىلساڭ، سەن ئۈچۈن ھېچقانچە ئىش ئەمەس. چۈنكى سەن بەندىلىرىڭنى ھەممىدىن بەك ئايىغۇچى ۋە ئاسرىغۇچى، كەرەملىك سېخىيسەن، كىشىلەرنىڭ تىلەك-ئارزۇلىرىنى ئىجابەت قىلغۇچىسەن، ئامىن!

2

جاھانگىر خوجىنىڭ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى؛ مۇھەممەد ئەلىخان كېلىپ قەشقەرنى ئالغانلىقى؛ نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى كېلىپ يەتتە شەھەرنى يەنە تارتىۋېلىپ، جاھانگىر خوجا باشلىق بىر مۇنچە مۇسۇلمانلارنى ئەسىر قىلىپ بېيجىڭغا ئېلىپ كەتكەنلىكى؛ مۇھەممەد ئەلىخان ئەلچى ئەۋەتىپ ئەسىرلەرنى خاقانى چىندىن تىلەپ قايتۇرۇپ كەلگەنلىكى

رىۋايەت قىلغۇچىلار ۋە خەۋەر بەرگۈچىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ھىجرىيىنىڭ 1239- يىلى شېرئەلىخاننىڭ ئوغلى ئۆمەرخان، ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد ئەلىخان (خۇدا رەھمەت قىلسۇن) قوقەن ۋە پەرغانە ۋىلايەتلىرىدە خانلىق تەختىگە چىقىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. ھىجرىيىنىڭ 1248- يىلىغا كەلگەندە، جاھانگىر خوجا قوقەنلىك ۋە قەشقەرلىك ئىخلاسمەنلىرىدىن بىر نەچچە مىڭ كىشىنى يىغىپ ئەگەشتۈرۈپ پەرغانىدىن قېچىپ چىقىپ، موغۇلىستان شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەرگە كەلدى. ئۇ قەشقەر ۋىلايىتىنى قولغا كىرگۈزۈپ خان بولۇش

نىيىتىدە، شۇ چاغدا قەشقەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان خىتاي چېرىكلىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ قورشىۋالدى. مۇھەممەد ئەلىخان بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ غەزىپى كېلىپ دۆلەت ئەربابلىرىنى يىغىپ مەسلىھەت قىلىشتى.

ئۇلار: «پۈتۈن ئالەمنىڭ ئىگىسى خۇدا بىزگە ئاتا قىلىپ بەرگەن پادىشاھلىقنى ياخشى يۈرگۈزمەي سۇسلۇق ۋە بىخۇدلۇق قىلىش پادىشاھلىققا لايىق ئىش ئەمەس. بىر بۆلگۈنچى بىر نەچچە باشباشتاق ئادەملەرنى توپلاپ قەشقەرگە بېرىپ كاپىرلارنى قورشاپ ۋىلايەت ئېلىشنى دەۋا قىلىپ، خانلىق ناغرىسىنى چېلىپ، ئەسكەركەشلىك قىلماقچى بولۇپتۇ. بۇنىڭغا يول قويۇشقا بولمايدۇ. يەنە بىرى، جاھانگىر خوجا قەشقەرنى قولغا كىرگۈزسە، كاپىرلار نەچچە يىللاردىن بېرى يىغىپ توپلىغان خەزىنە، مال-مۈلۈكلەر باشباشتاق ئادەملەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ زايە بولۇپ كېتىدۇ. خاقانى چىن بولسا چوڭ پادىشاھ. ئەگەر بېيجىڭدىن كاپىرلار يەنە كېلىپ قەشقەرنى بېسىۋالسا، ئۇلارغا خەزىنە، مال-مۈلۈك لازىم بولىدۇ ۋە ئىسلام ۋىلايىتىنىڭ خەزىنىلىرى تۈگەش ئېھتىمالى بار. ئەگەر خىتايلار كۈچلۈك كېلىپ، جاھانگىر خوجا يېڭىلىپ قالسا بىز تەرەپكە قېچىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا خاقانى چىن بىزگە گەپ-سۆز قىلماي قالمايدۇ. شۇڭا مەسلىھەتنىڭ ياخشىسى شۇكى، بىزمۇ قەشقەرگە ئەسكەر ئېلىپ بارايلى، غەلىبە قىلىپ شەھەرنى ئالالىساق، ناھايىتى ياخشى، ئەگەر ئالالمىساق، غازات-جەڭ قىلغانلىقنىڭ ساۋابىغا ئىگە بولىمىز» دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەد ئەلىخان 3000 ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە كەلدى. جاھانگىر خوجا نەچچە مىڭ ئادەم بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشۈپ، پادىشاھلىق قائىدە-يوسۇنلىرى بويىچە تەزىم قىلىپ ئىززەت - ھۆرمىتى بىلەن بىر چوڭ باغقا چۈشۈردى. بۇ چاغدا قەشقەردىكى خىتاي چېرىكلىرى تۇرغان خىتاي شەھىرىمۇ يەرلىك ئاھالە تۇرىدىغان شەھەرنىڭ ئىچىدە ئىدى. ئەتىسى جاھانگىر خوجا قەشقەرنى قورشاش ئىشىنى مۇھەممەد ئەلىخانغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، مۇھاسىرىگە قاتناشقان قەشقەرلىكلەرنى ياندۇرۇپ كەتتى. مۇھەممەد ئەلىخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن قوقەن ۋە ئەنجاندىن كەلگەن ئەسكەرلەر

مۇھاسىرىنى كۈچەيتىپ ختاي شەھىرىنىڭ سېپىلىنىڭ تۆۋىگە دورا كۆمۈپ ئوت ياقتى. بۇنىڭ بىلەن سېپىلنىڭ بىر تەرىپى ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ كۈننىڭ نۇرىنى توسۇپ، ئالەمنى ئىس-تۈتەك بېسىپ، قاراڭغۇچىلىق بولدى. بۇ چاغدا باتۇر ئەسكەرلەر، خۇددى پەرۋانە ئۆزىنى ئوتقا ئۇرغاندەك، شەھەر سېپىلىغا ئۆزىنى ئاتتى. كاپىرلار «مۇسۇلمان ئەسكەرلىرى سېپىلنىڭ بۇزۇلغان يېرىدىن ھۇجۇم قىلغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ، يولنى توسۇپ قارشىلىقنى كۈچەيتىپ، توپ-زەمبىرەكلەرنى ئاتتى. تاشقىرىدىن مۇھەممەد ئەلىخاننىڭ ئەسكەرلىرىمۇ توپ-زەمبىرەك ئاتتى. كاپىر ۋە مۇسۇلمانلار ئارىلىشىپ، بىر-بىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ ناھايىتى قاتتىق جەڭ قىلىشتى. مۇسۇلمان ئەسكەرلەر سېپىلنىڭ ھەر تەرىپىگە شوتا قويۇپ، خۇددى دارۋازىدەك سېپىلغا چىقتى. كاپىرلار مىلتىق، تاش، كېسەك ئېتىپ، ئوت تاشلاپ ئۇلارنى ئۈچ قېتىم سېپىلدىن قوغلاپ چۈشۈردى. جەڭ تۆتىنچى كۈنىگە قەدەم قويغاندا، مۇھەممەد ئەلىخان قارىسا، ئۆلۈك ۋە شېھىتلەرنىڭ جىقلىقى، يارىدار-زەخمىدارلارنىڭ كۆپلۈكىدىن سېپىلغا بارىدىغان يول قالماپتۇ. بۇنى كۆرۈپ مۇھەممەد ئەلىخاننىڭ دىلى ئېرىپ يىغلاپ كەتتى. يارىدارلارنى قوشۇن ئىچىگە ئېلىپ كەلدى. ئۆلۈكلەرنى ئاپاق خوجا مازىرىغا ئېلىپ چىقىپ دەپنە قىلدى. نائىلاجلىقتىن مۇھاسىرىدىن قولىنى تارتىپ، ئەسكەرلىرىگە ئارقىسىغا يېنىشقا بۇيرۇق بېرىپ، بىر ھەپتە ئارام ئالغاندىن كېيىن، مۇھاسىرە ئىشىنى جاھانگىر خوجىغا تاپشۇرۇپ ئۆزىنىڭ پايتەختى قوقەنگە قايتىپ كەتتى.

بىر ئايدىن كېيىن، ھەممە قىيىن ئىشلارنى ئاسان قىلغۇچى خۇدانىڭ رەھمىتى بىلەن جاھانگىر خوجا ختاي چېرىكلىرى تۇرغان شەھەرنى تارتىۋالدى. بۇ غالىبىيەت خەۋىرىنى مۇھەممەد ئەلىخانغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئالاھىدە خەت يېزىپ، نۇرغۇن سوۋغا-سالاملارنى قوشۇپ ئىشەنچلىك خىزمەتچىلەرنى قوقەنگە ئەۋەتتى. شۇنداق قىلىپ جاھانگىر خوجا قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، مارالبېشىلارنى قولغا ئېلىپ، خوتەننى مۇھاسىرە قىلدى. ئاقسۇغا ئەۋەتكەن ئەسكەرلىرى ئاقسۇ دەرياسىنىڭ بويىغا يېتىپ بېرىپ

بەزىلىرى دەريادىن ئۆتتى ۋە «ئەتە تاڭ ئاتقاندا ئاقسۇنى ئالىمىز» دەپ غەم تارتماي ئۇخلاشتى.

ئەمما، بۇ چاغدا ئىچكىرىدىن نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى ياردەمگە چىقىپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەنىدى. خىتاي چېرىكلىرى ئاقسۇ شەھىرىدىن چىقىپ بىرلا ھۇجۇم قىلىشى بىلەنلا جاھانگىر خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ قەشقەر، يېڭىسار، يەكەننى يەنە بىر قېتىم تارتىۋالدى.

خىتاي چېرىكلىرىنىڭ سانىنى بەزىلەر 100 مىڭ، بەزىلەر 200 مىڭ دەپ پەرەز قىلىشىدۇ. بۇ چاغدا خاقانى چىنىنىڭ پايتەختىدە «داۋگۇاڭ» دېگەن ئادەم خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان بولۇپ، ئۇ ناھايىتى كۈچلۈك ۋە قۇدرەتلىك خان ئىكەن. چېرىكلەرگە لازىملىق ئوق-دورا، قورال-ياراق، لازىمەتلىكلەرنى يۈكلىگەن ھارۋىدىن باشقا، ھۆل-يېغىن بولۇپ ئوتۇن تېپىلمىغاندا ئەسكەرلەرگە تاماق پىشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن 200 ھارۋىغا ياغدا قورۇلغان قوينىڭ مايىقىنى بېسىپ ماڭغۇزغانىكەن. بۇ ماياقلارنىڭ ئالدى قارا شەھەرگە، ئارقىسى تۇرپانغا كەلگەندە، يەتتە شەھەرنىڭ ھەممىسىنىڭ قولغا كىرگۈزۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئۇقۇپ، مايىقلارنى قايتۇرۇپ ئېلىپ كەتكەنىكەن. چېرىكلەرنىڭ كۆپلۈكىنى ۋە خاقانى چىنىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى مۇشۇ ئىشلاردىن قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

دېمەك، خىتاي چېرىكلىرىنىڭ باشلىقى ئاي جاڭجۈن دېگەن كىشى بولۇپ، كۈچالىق ئوسمان بەيسى بەگنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئازاقبەگ ئۇلارغا يول باشلاپ قەشقەرگە ئېلىپ باردى. جاھانگىر خوجا قېچىپ «ئالاي» دېگەن يەرگە بارغاندا، ئازاقبەگ ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ كەلدى. جاھانگىر خوجا ئىلاجسىزلىقتىن «قولۇمنى باغلاپ خىتاي چېرىكلىرىنىڭ باشلىقىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بار» دېدى. ئازاقبەگ «ئۆزلىرىنى باغلاش مېنىڭ ھەددىم ئەمەس» دەپ يىغلاپ تۇرۇپ ئۆزرە ئېيتتى. بۇ چاغدا جاھانگىر خوجا قول

ياغلىقى بىلەن ئۆزىنىڭ قولىنى ئۆزى باغلاپ «مۇشۇ ياغلىقنىڭ ئۇچىدىن تۇتۇپ ئېلىپ بارغىن» دېگەندە، ئازاقبەگ ماقۇل بولۇپ جاھانگىر خوجىنى ئاي جاڭجۇننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. جاڭجۇن «ئۇلۇغ خاقانى چىنىنىڭ دۈشمىنى جاھانگىرى خوجىنى ئازاقبەگ تۇتۇپ كەلدى» دېگەن مەزمۇندا ئېلان چىقىرىپ جاكارلىدى. ھەم «جاھانگىر خوجىنى بېيجىڭغا ئۆزۈڭ ئېلىپ بېرىپ، ئۇلۇغ خانغا كۆرسەتكەن خىزمىتىڭنى مەلۇم قىلىپ قايت» دەپ ئادەم قوشۇپ ئازاقبەگنى يولغا سالدى.

بەزى رىۋايەتلەردە، جاھانگىر خوجىنى بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىپ خانغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، خان جاھانگىر خوجىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان، دېيىلىدۇ. يەنە بىر رىۋايەتتە، بېيجىڭغا بارغاندىن كېيىن، خاننىڭ ھۇزۇرىغا بارغۇچىلىك ئۆز ئەجىلى بىلەن ۋاپات بولدى، دېيىلىدۇ.

ئىشەنچلىك رىۋايەت شۇكى، ئازاقبەگ جاھانگىر خوجىنى تۇتۇپ بېيجىڭغا ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، خاقانى چىن ئازاقبەگنىڭ ئۆزىگە «ۋاڭ»لىق، خوتۇنىغا «پۇجۇڭ»لۇق مەنسەپ بېرىپ، يىلىغا ئۆزىگە 24 يامبۇ، خوتۇنىغا 12 يامبۇ مائاش بەلگىلەپ پەرمان چۈشۈردى. ئازاقبەگدىن كېيىن ئوغلى ئەھمەد ۋاڭ بولدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەھمەدنىڭ ئوغلى ھامىت ۋاڭ بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئازاقبەگنىڭ ئەۋلادى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئۇزۇلمەي ۋاڭ بولۇپ، بەلگىلەنگەن مائاشنى ئېلىپ تۇردى. شۇ چاغدا ئازاقبەگ قەشقەرگە، ئوغلى ئەھمەد بەگ ئاقسۇغا ھاكىم بولغانىكەن.

خىتاي چېرىكلىرى جاھانگىر خوجا ۋاقتىدا قەشقەردە مەنسەپ تۇتقان ياكى خىزمەت قىلغان كىشىلەرنى سۈرۈشتۈرۈپ تېپىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىنى، يەر-سۇ، مال-مۈلۈك، چارۋىلىرىنى ئولجا قىلىپ ئېلىپ كەتكەندىن تاشقىرى، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئوغۇل-قىز، كىچىك بالىلارنى ئولجا ۋە ئەسىر قىلىپ، بۇ تەرىپى ئىلى، ئۇ تەرىپى لەنجۇغىچە ئېلىپ بېرىپ، خىتايلارنىڭ ئىشلىتىپ خىزمىتىگە سېلىشى ئۈچۈن تارقىتىپ بەردى. بۇ ئەھۋالنى پادىشاھ مۇھەممەد

ئەلخان (قەبرىسى نۇرغا تولسۇن) ئاڭلاپ، خاقانى چىنغا قوقەن خانلىقى نامىدىن ئەرزنامە يېزىپ، ئالىم بايۋەچچە باشلىق بىر نەچچە كىشىنى ئەلچى قىلىپ، نۇرغۇن سوۋغا-سالام، تارتۇق پېشكەشلەر بىلەن ئەۋەتتى. ئەرزنامىگە: «ئۇلۇغ خاقانى چىنغا تىغ تارتىپ قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنىڭ ھەممىسى يوقىتىلدى. كىچىك بالىلار ۋە ئاجىز خوتۇن كىشىلەردىن ھېچقانداق يامانلىق ئۆتمىگەن، شۇڭا بۇلارنىڭ گۇناھىنى تىلەيمىز. يەنە بىرى، يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىق (ئۆزبېك) لارغا مەن ‹ئاقساقال› بەلگىلىسەم، بۇ ئاقساقال ھەمىشە تەكشۈرۈپ خەۋەردار بولۇپ تۇرسا، ئەگەر يەنە يامان ئادەملەر پەيدا بولۇپ قالسا، دەرھال تۇتۇپ ماڭا ئەۋەتىپ بەرسە جازاسىنى بەرسەم. بۇنىڭدىن كېيىن ئۇلۇغ خاننى ئاۋارە قىلىدىغان ئىش بولمىسا» دېگەن مەزمۇنلار يېزىلدى. ئەلچىلەر بېيجىڭغا يېتىپ بېرىپ، ئەرزنامىنى ئىززەت-ئىكرام بىلەن خانغا سۇندى. خان قوبۇل قىلىپ، ئەسىر قىلىپ خىتايلارغا ئۈلەشتۈرۈپ بەرگەن قىرى-ياش قىز-جۇۋان، رەسىدە-نارەسىدە ھەممە كىشىنى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇشنى تەستىقلاپ يارلىق چۈشۈردى. ھەممە جايدىكى ئەسىرلەرنى مەنزىلدىن-مەنزىلگە، ئۆتەڭدىن-ئۆتەڭگە ئات-ئۇلاغ، ئاش-تاماق بېرىپ ئۆز ۋەتىنىگە يولغا سالدى. مۇشۇ ئارىدا تۆت يىلدەك ۋاقىت ئۆتۈپ، بىر مۇنچە ئاياللارنى خىتايلار ئەمرىگە ئېلىپ بالا تاپقانىكەن. ئانىلىرى مۇشۇ بالىلارنىمۇ ئېلىپ بىللە قايتىپ كېلىشتى.

ئەسىر قىلىنغان كىشىلەر غېرىب-مۇساپىرلىقتىن قۇتۇلۇپ، ئۆز ۋەتەنلىرىگە قايتىپ كەلگەنلىكىگە خۇش بولۇپ، چوڭ-كىچىك ھەممىسى «نازۇگۇم» دېگەن ناخشىنى ئىجاد قىلىپ، يول بويى بۇ ناخشىنى ناھايىتى مۇڭلۇق ئاۋاز بىلەن ئېيتىپ مېڭىپتۇ. يىراقتىكى خالايىقلار ناخشىنى ئاڭلاپ بۇلارنى كۆرگىلى كېلىشىپتۇ، چىداپ تۇرالماي يىغا-زار قىلىشىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ «نازۇگۇم» ناخشىسى ئەل ئارىسىغا تارقىلىپتۇ.

يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىق (ئۆزبېك) لار ئۈستىگە ئاقساقال بەلگىلەش شۇ چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئىجرا بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

ئاخىر مۇھەممەد ئەلىخان بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىپ ئاخىرەتكە سەپەر قىلدى. ئورنىغا خۇدايارخان تەختكە چىقتى. بىر مۇنچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، بىر قىسىم پۇقرالار ۋە توپىلاڭچىلار خۇدايارخاندىن يۈز ئۆرۈپ ئاكىسى مەللەخاننى تەختكە چىقاردى. خۇدايارخان بۇخاراغا قېچىپ كەتتى.

تۆت يىلدىن كېيىن موللا ئالىمقۇل دېگەن قىرغىزنىڭ پادىشاھ بولغۇسى كېلىپ، ئەتراپىغا بىر مۇنچە قىرغىز، قىپچاقلارنى توپلاپ ئىغۋا تېرىپ ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا قىلدى. بۇنىڭ بىلەن مەللەخان ئۆلتۈرۈلدى. پەرغانە دۆلىتى كۈندىن-كۈنگە زاۋاللىققا يۈزلەندى.

ھىجرىيىنىڭ 1270- يىلى تاشكەنت ھاكىمى قانائەت شاھ تاجىكنىڭ مەسلىھەتى بىلەن خۇدايارخاننى بۇخارادىن ئېلىپ كېلىپ ئىككىنچى قېتىم تەختكە ئولتۇرغۇزدى.

جاھانگىر خوجا دەۋرىدىن تا ھازىرغىچە قەشقەر، بەلكى يەتتە شەھەر خاقانى چىننىڭ قولىدا بولۇپ كەلدى. ئەمما شۇ ئارىدا ۋەلىخان تۆرەم كېلىپ قەشقەر شەھىرىنى قورشاپ مۇھاسىرىگە ئالدى. يېزا-سەھرالارنى ئۆزىگە قارىتىپ، يامان ئىش قىلغان، خەلقنى ئەزگەن زالىملارنى ئۆلتۈرۈپ، كاپىر ۋە زالىم مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرىنى قوشۇپ ئارىلاش قىلىپ، ئالتە جايغا ئادەم كاللىسىدىن مۇنار قوپۇردى. رىۋايەت قىلغۇچىلار بۇ مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى ئون گەز كېلەتتى، دېيىشىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە نۇرغۇن خىتاي، قالماق چېرىكلىرى كېلىپ قەشقەرنى تارتىۋېلىپ ناھايىتى نۇرغۇن ئادەملەرنى قىرىپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن كاتتاخان تۆرەم، كىچىكخان تۆرەملەر كېلىپ قەشقەرنى ئۈچ ئاي قورشاپ ئالالماي، ئاخىر ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتتى. بۇلارنىڭ قىسسە-ھېكايىلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلسام سۆزۈم ئۇزىراپ كېتىپ، ئەسلى مەقسەتتىن يىراقلىشىپ كېتەرمەنمىكىن دەپ، خاھىشىمنىڭ تىزگىنىنى مەقسەت يولىغا تارتتىم ۋە ئۇلارنىڭ قىسسىدىن قايتتىم.

3

خاقانى چىننىڭ قەدىم زاماندا مۇسۇلمان بولغانلىقى؛ تۇڭگانلارنىڭ خاقانى چىن مەملىكىتىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى؛ خىتايلار بىلەن تۇڭگانلار ئوتتۇرىسىدا جېدەل-ماجىرا يۈز بېرىپ خاقانى چىن دۆلىتىگە زىيان-زەخمەت يەتكەنلىكى

ھىجرىيىنىڭ 1281- يىلى (يىلان يىلى) مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرى، شەنبە كۈنى كېچىسى، كۇچادا ئولتۇراقلىشىپ قالغان يەرلىك تۇڭگانلاردىن ماشۇر ئاخۇن، مالۇڭ، شەمسىدىن خەلىپىلەر باشلىق بىر مۇنچە تۇڭگانلار كوچە-شاڭ كۆيدۈرۈپ، ئىسرىق يېقىپ ئىسيان كۆتۈردى. ئۇلار كۇچادا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان خىتاي ئەمەلدارلار ۋە چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈپ خاقانى چىنغا بويسۇنۇشتىن باش تارتتى. ئالدى بىلەن تۇڭگانلارنىڭ چىنغا بويسۇنۇشتىن باش تارتقانلىقىغا باھانە بولغان بىرەر سەۋەب، بىرەر ئىشنى نەقىل قىلغۇچى ۋە رىۋايەت قىلغۇچىلارنىڭ سۆزى بويىچە بۇ قەغەزگە يېزىشنى زۆرۈر تاپتىم. چۈنكى ھەر بىر ئادەم ھەر خىل ھېكايە ۋە رىۋايەت قىلىدۇ. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ئىچىدە مەزمۇنى بىر-بىرىگە قارىمۇقارشى كېلىدىغانلىرىمۇ بار. شۇنىڭ ئىچىدىن ئىشەنچلىك، ئەقىلگە مۇۋاپىق، توغرىراقلىرىنى تاللاپ ئېلىپ تۆۋەندە بايان قىلدىم.

بۇرۇنقى زاماندا خاقانى چىندە ئادالەتلىك، پۇقراپەرۋەر «تاڭ ۋاڭ خان» دېگەن خان بولۇپ، بىر كېچىسى چۈشىدە، خاننىڭ ئوردىسىدا بىر ئەجدىھا پەيدا بولۇپ، ئوردىنىڭ تۈۋرۈكىگە يۆگىشىۋاپتۇ ۋە خاننى دەم تارتقىلى تۇرۇپتۇ. شۇ چاغدا ئۇستىگە يېشىل چاپان كىيگەن، بېشىغا ئاق سەللە يۆگىگەن ھەيۋەتلىك بىر كىشى پەيدا بولۇپ، قولىدىكى ھاسا بىلەن ئەجدىھانى بىرنى ئۇرغانىكەن، ئەجدىھا ئىككى پارچە بولۇپ ئۆلۈپتۇ. خان چۆچۈپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى ۋەزىر ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىنى چاقىرىپ، كېچىسى كۆرگەن

چۈشىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپ تەبىرىنى سوراپتۇ. ۋەزىرلەردىن داناراق بىرى: «مۇشۇ كۈنلەردە قىبلە تەرەپتە خۇددى سىلى چۈشلىرىدە كۆرگەندەك بىر كىشى پەيدا بولۇپ، پەيغەمبەرلىك دەۋاسى قىلىۋاتقانمىش، چۈشلىرىدە كۆرگەنلىرى شۇ كىشى بولغايمىكىن، تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشكە كىشى ئەۋەتسەك» دەپتۇ. خان قوشۇلۇپ نۇرغۇن تاۋار-دۇردۇن، چاي، سوۋغا-سالاملارنى تەييارلاپ، ئەمەلدارلار ئىچىدىن قابىلىيەتلىك، ئىشەنچلىك بىر ئادەمنى باشلىق قىلىپ، نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش، يول راسخوتى بېرىپ، تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ. بۇلار يۇرتمۇ يۇرت، شەھەرمۇ شەھەر ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، ئاخىر خان چۈشىدە كۆرگەن سۈپەتتىكى كىشىگە، يەنى ئاخىر زاماننىڭ پەيغەمبىرىگە (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا) ئۇچرىشىپ ۋەقەنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپ، بۇ يەرگە كېلىشتىكى سەۋەب، مەقسەتلىرىنى ئېيتىپتۇ. بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئاخىر زامان پەيغەمبىرى بىر پارچە خەت يېزىپ خاقانى چىندىن كەلگەن كىشىگە بېرىپ: «سىزگە رۇخسەت، ئەمدى قايتىپ كېتىڭ» دەپتۇ. بۇ كىشى: «مەن ئۆزلىرىنى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېتىشكە كەلگەنىدىم» دەپتۇ. ئاخىر زامان پەيغەمبىرى جاۋاب بېرىپ: «سىز مۇشۇ خەتنى ئېلىپ كېتىۋېرىڭ، يولدا ئاچماڭ. پادىشاھىڭىز ئۆز قولى بىلەن ئاچسۇن. شۇ چاغدا مەن هازىر بولىمەن» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خاقانى چىندىن كەلگەن كىشىلەر قايتىپ بىر مۇنچە ۋاقىت يول يۈرۈپ بىر يەرگە كەلگەندە، شەيتان ئازدۇرۇپ خەتنى ئېچىپ كۆرۈشكە قىزىقتۇرۇپتۇ. ئاقىۋەت شەيتاننىڭ كەينىگە كىرىپ خەتنى شۇنداق ئېچىشىغىلا خەتنىڭ ئىچىدىن ئاخىر زامان پەيغەمبىرى چىقىپ غايىپ بولۇپ كەتكەنلىكى شۇنداق روشەن كۆرۈنۈپتۇ. ئۇلار بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ناھايىتى پۇشايمان قىلىپتۇ، ئەمما ئورنىغا كەلمەپتۇ. خەتنى ئەسلىدىكىدەك يەملەپ، خاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ كۆرگەن-بىلگەن ۋەقەلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپتۇ. خان خەتنى ئېچىپ كۆرسە بۇ خەت چىنچە (خەنزۇچە) يېزىلغانىكەن. خان ھەيران قېلىپ: «بۇ خەتنى كىم يازدى؟» دەپ سوراپتۇ.

خەتنى ئېلىپ كەلگەن كىشى: «بىلمەيمەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. دەرۋەقە بۇلار خەتنى كىمنىڭ يازغانلىقىنى كۆرمىگەنىدى. خان: «خەتنى كىم ئاچتى؟ راستىنى دېسەڭ، گۇناھىڭدىن ئۆتىمەن، يالغان ئېيتساڭ، ھەرگىز تىرىك قويمايمەن» دەپتۇ. خەتنى ئېلىپ كەلگەن كىشى ئىلاجسىزلىقتىن راستىنى ئېيتىشقا مەجبۇر بولۇپتۇ. ئادالەتلىك پادىشاھ: «گۇناھىڭدىن ئۆتتۇم، ئەمما قىلغان گۇناھىڭ ئۈچۈن يەنە بېرىپ، يا ئۆزىنى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كەل، يا باشقىدىن خەت ئېلىپ كەل» دەپ ئەمر قىلىپ قايتا يولغا سېلىپتۇ. بۇلار يەنە بىر مۇنچە ۋاقىت يول مېڭىپ، مىڭبىر مۇشەققەتلەرنى تارتىپ يېتىپ بېرىپتۇ ۋە ئاخىر زامان پەيغەمبىرى بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۇلارنى كۆرۈپلا: «شەيتاننىڭ كەينىگە كىرىپ خەتنى ئېچىپ، ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ، پادشاھىڭغىمۇ قىلدىڭ» دەپتۇ ھەم «قاس»، «ۋەققاس»، «ئاس» ناملىق ئۈچ نەپەر ئۇلۇغ كىشىنى بەلگىلەپ، يەنە يەتتە كىشىنى ئۇلارغا ھەمراھ قىلىپ جەمئىي ئون كىشىنى خاقانى چىننىڭ ئەلچىلىرىگە قوشۇپ يولغا سېپتۇ. بۇلار يۈرتمۇ يۈرت، شەھەرمۇ شەھەر يول يۈرۈپ، دەشت-باياۋانلارنى كېزىپ، «جايۇگۇەن»گە يېتىپ كەلگەندە ئۈچ كىشىدىن بىرى ۋاپات بولۇپ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپتۇ، مازىرى ھېلىمۇ بار. جايۇگۇەندىن ئۆتكەندىن كېيىن يەنە بىر كىشى ۋاپات بولۇپ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپتۇ. مازىرى ھېلىمۇ مەشھۇر.

خاقانى چىننىڭ ئەلچىلىرى «ۋەققاس» دېگەن كىشى بىلەن قوشۇلۇپ قالغان سەككىز كىشىنى ئېلىپ خاننىڭ پايتەختىگە يېقىن بارغاندا، خان ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئىززەت-ھۆرمەت بىلەن شەھەرگە ئېلىپ كېلىپ كۆرۈشۈپتۇ، ئەمما «مەن تەكلىپ قىلغان كىشىنىڭ ئۆزى كەلمەپتۇ» دەپ خاننىڭ كۆڭلى يېرىم بولۇپتۇ. ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇش-بولماسلىق ئۈستىدە ۋەزىرلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپتۇ. خاننىڭ ئون ئىككى ۋەزىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرى مۇسۇلمان بولۇشقا قوشۇلۇپتۇ، بەزىلىرى قوشۇلماپتۇ، ئەمما خاننىڭ ئۆزى ۋەزىرلىرىدىن يوشۇرۇن ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە ئىگە بولۇپتۇ.

كەلگەن سەككىز كىشىنىڭ تىلىنى چىن خەلقى بىلمەي، چىن خەلقىنىڭ تىلىنى بۇ سەككىز كىشى بىلمەي ناھايىتى تەڭلىكتە قاپتۇ. بۇ بىر نەچچە ئادەم بۇ يەردە غېرىبسىنىپ قاپتۇ. خان: «قەيەردىن بولمىسۇن، بۇلارنىڭ تىلىنى بىلىپ ئۇلپەت بولىدىغان ئادەم تېپىپ كېلىڭلار» دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. خاننىڭ ئىشەنچلىك بىر ئادىمى خىتاي خەلقىدىن 80 ئۆيلۈك كىشىنى ئېلىپ سەمەرقەنت دۆلىتىگە بېرىپتۇ. ئۇ يەردىن بۇ 80 ئۆيلۈك ئادەمگە 40 نەپەر مۇسۇلماننى تېگىشىپ ئېلىپ قايتىپ كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى سەككىز كىشى قوشۇلۇپ 48 نەپەر كىشى بولۇپتۇ.

سەمەرقەنت پادىشاھى ھېلىقى 80 ئۆيلۈك ئادەمگە كەڭرى بىر يايلاقنى كۆرسىتىپ بېرىپتۇ. بۇلار شۇ يەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ كۈندىن كۈنگە ئەۋلادى كۆپىيىپتۇ. خىتاي قىپچاقلىرى (تۇڭگانلار) شۇلارنىڭ ئەۋلادى، دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

يەنە بىر رىۋايەتتە، ئاخىر زامان پەيغەمبىرى مۇھەممەد مۇستەفا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم ۋاقتىدا سەمەرقەنت دۆلىتى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان، ئەمما شۇ چاغدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ئاخىر زامان پەيغەمبىرىنىڭ شەرىئەتلىرىنى تەلتۆكۈس ئىجرا قىلىۋاتقان بىر ئۇلۇغ كىشى بار ئىكەن. تۇڭگانلار شۇ كىشىنىڭ يولىدا مېڭىپ، ئاخىر زامان پەيغەمبىرىنىڭ ۋاقتىدىن تارتىپ بارلىققا كەلگەن، دېيىشىدۇ.

يەنە بىر رىۋايەتتە، پۈتۈن تۇڭگانلار يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن 48 نەپەر كىشىنىڭ ئەۋلادىدىن تارالغان، يۇرت-يۇرت، شەھەر-شەھەرلەردىكى خىتاي خەلقى يوشۇرۇن ھالدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، مۇسۇلمان بولغان. تۇڭگانلار ئىسلام دىنىنى تاشلاپ بالدۇرقى خىتاي دىنىغا قايتمىغان. شۇڭا تۇڭگانلارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ، دېيىلىدۇ. ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلگۈچى خۇدانىڭ ئۆزىدۇر.

بەخت-دۆلەتلىك خاقانى چىن مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، «ھەر كىشى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولسىمۇ ئىختىيارى، ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ دىن-يوسۇنلىرىدىن چىقمايمىز دەپ مۇسۇلمان بولمىسىمۇ ئىختىيارى» دەپ، يۇرت-يۇرتقا، شەھەر-شەھەرگە يارلىق چۈشۈرۈپتۇ.

خاقانى چىننىڭ بۇرۇندىن تارتىپ ئىجرا قىلىپ كېلىۋاتقان قائىدە-قانۇنى شۇنداق ئىدىكى، ئۇزىگە تەۋە پۇقرالىرى قايسى دىندا بولسا، ئۇنىڭ بىلەن كارى يوق بولۇپ، ئۇلارنى ئۇ ياكى بۇ دىنغا تەكلىپ ۋە دەۋەت قىلمايتتى. ھەر كىم ئۆز دىن ۋە ئۆز مىللىتىدە مەھكەم تۇرۇپ يۈرۈۋەرسە بولاتتى.

خاقانى چىن ئۆز دۆلىتىگە كەلگەن مۇسۇلمان مۇساپىرلارنى رام قىلىش ئۈچۈن، بېيجىڭدا تۇرۇپ قېلىشقا كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپتۇ. نۇرغۇن يەرلىك ئەر-ئايال، ياش-قېرىلارنى يىغىپ ئۆز رەسىم-قائىدىسى بويىچە چوڭ ئويۇن-تاماشا ئۆتكۈزۈشكە يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. مۇسۇلمانلارغا بولسا: «مۇشۇ ئويۇن-تاماشىغا كەلگەن چوڭ-كىچىك خوتۇن-قىزلاردىن قايسىسى سىلەرنىڭ كۆڭلۈڭلارغا يارىسا، شۇنى سىلەرگە بۇيرۇپ بېرىمىز. سىلەرگە يارىغاننىڭ ئېرى ياكى بالىسى بولسىمۇ مەيلى» دەپتۇ.

مۇسۇلمانلار خاننىڭ ئەمرى بويىچە كۆڭلىگە يارىغاننى ۋە ئۆزى خالىغاننى تۇتۇپتۇ. ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ئەمرىگە ئېلىپ ئۆي تۇتۇپ ئولتۇراقلىشىپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇلار «تۇڭگان» دەپ ئاتىلىپتۇ. لېكىن ئېرى بار ئايال، يېشى كىچىك قىزلارنى ئۆز ئەمرىگە ئالغانلىقىغا خىتاي پۇقرالار نارازى بولۇپ، «بۇلار ‹سۇ خۇي خۇي› ئىكەن» دەپتۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «يۈزى يوق (يۈزسىز» دېگەن بولۇپ، شۇنىڭدىن تارتىپ خىتايلار بىلەن تۇڭگانلار جېدەل-ماجىرا قىلىشىپ قالسا «سۇ خۇي خۇي» دەپ دەشنام-ھاقارەت قىلىدىغان بولۇپتۇ. 50 خىتاي پۇقرانى بىر تۇڭگان بىلەن تەڭ كۆرۈپتۇ، بىر تۇڭگان 50 تۇرلۇك گۇناھ بىلەن جاۋابكارلىققا تارتىلماپتۇ. تۇڭگانلارنىڭ

چوقچىلىق قىلىپ، خىتايلارنى كۆزگە ئىلمىغانلىقىنىڭ سەۋەبى تۇڭگانلارغا ئاشۇنداق يۈز-خاتىرە قىلغانلىقتىن بولغانىكەن.

خان بىر نەچچە يىلدىن كېيىن ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلىپتۇ. ئوغلى ئۇنىڭ ئورنىدا خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپتۇ. بىر نەچچە ئەۋلادقىچە ئىسلام دىنىنىڭ راۋاجى بىلەن ئۆتۈپتۇ. ئەمما ئاخىرىغا كېلىپ خان توغرا يولدىن ئېزىپ ئەسلىدىكى دىنىغا يېنىپ كېتىپتۇ. ۋەققاسمۇ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ (مازىرى مەشھۇر). شۇنىڭ بىلەن بىر نەچچە يۈز يىل ئۆتكۈچە تۇڭگانلار ئەركىن ئۆتۈپتۇ. كېيىنكى چاغلاردا «شىنفۇ» دېگەن ۋىلايەتنىڭ كىچىكرەك شەھىرىدىكى تۇڭگانلار مەدرىسىگە ئوخشاش خانىقا بىنا قىلىپتۇ. بىر مۇنچە بىنام زېمىننى خاندىن سوراپ ئېلىپ، سۇ چىقىرىپ، تېرىلغۇ يەرلەرگە ئايلاندۇرۇپ خانىقاغا ۋەخپە قىلىپتۇ. ھوسۇلىنى شۇ مەدرىسىدە ئوقۇغان تالىپلارغا بېرىپتۇ. بۇ ۋەخپە يەرگە تېرىغان زىرائەتلەرگە خىتايلارنىڭ توڭگۇزلىرى كىرىپ چەيلەپ بۇزۇپتۇ. بىر نەچچە قېتىم ھەيدەپ چىقىرىپتۇ. جېدەل-ماجىرالارمۇ بولۇپتۇ. ئاخىر بۇغداينى خامان قىلىپ تېپىپ چەش قىلغاندا، يەنە توڭگۇزلار كىرىپ چەشنى يەپتۇ. توڭگۇزلارنىڭ ئىگىلىرى بىلەن تۇڭگانلار ماجىرا قىلىشىپ بىر-بىرىنى ئۇرۇپ يىقىتىپ قويۇپتۇ. توڭگۇز ئىگىلىرىگە يەنە بىر مۇنچە خىتايلار يار-يۆلەك بولۇپتۇ. تۇڭگانلارغا مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان تالىپ تۇڭگانلار يار-يۆلەك بولۇپ جېدەل چوڭىيىپتۇ. ۋەقەنى شەھەر باشلىقى ئاڭلاپ، جېدەلنى پەسەيتىپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ كاتتىسىغا: «بۇ ۋەخپە يەرنى نەچچە يىلدىن بېرىپ تېرىپ ھوسۇلىنى ئالدى ئەمدى يەرنى باجغا ھېسابلاپ ئېلىپ، سېتىپ پۇلىنى خەزىنىگە ئالساق» دەپ خەت يېزىپتۇ. ئادەم چىقىپ ئۆلچەپ نەرخ توختىتىۋاتقاندا مەدرىسىدىكى موللىلار ۋە تۇڭگانلار قوزغىلىپ چىقىپ، يەر ساتقىلى چىققان مەنسەپدار ۋە خىزمەتچىلەرنى قوغلاپ چىقىرىپتۇ. شەھەرگە يېتىپ كەلگەن ھامان شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى ئېتىۋېلىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش-جەڭ بولۇپتۇ. تۇڭگانلار گورۇھى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئىچىدە «ما فۇلۇڭ» دېگەن ئاتلىق بىر ئۆلىماسى بار ئىكەن. ئۇنى «خان»لىققا تەيىن قىلىشىپتۇ. تۇڭگانلار «چىڭ جۇفۇ» (كىنجاپ) دېگەن كاتتا بىر

شەھەرنى بىنا قىلىپ، خاننى شۇ شەھەردە پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ھەر تەرەپكە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپتۇ.

بۇ چاغ خاقانى چىنىنىڭ مەملىكىتىگە ئىنگلىز ناسارالار تاجاۋۇز قىلىپ كېلىپ، بىرما ۋىلايىتى ۋە 72 شەھەرنى بېسىۋېلىپ ۋەيران قىلغان، بىر تەرەپتە «ۋۇ سۇڭگۇي چىن موزا» خانلىق تالىشىۋاتقان، بىر تەرەپتە تۇڭگانلار جېدەل چىقىرىۋاتقان ۋاقىت ئىكەن.

ئاقىۋەت تۇڭگانلار چىڭ جۇفۇدا تۇرالماي چەت ياقا يۇرتلارغا كېتىشنى مەسلىھەت قىلىشىپ، غەرب تەرەپكە يۈزلىنىپتۇ. بۇ ئىش خانغا مەلۇم بولغاندىن كېيىن خان غەرب تەرەپتىكى ۋىلايەتلەرنىڭ باشلىقلىرىغا: «نۇرغۇن تۇڭگانلار نەسىھەت قىلساقمۇ ئۇنىماي، ئىتائىتىمىزدىن چىقىپ، ئۆزىنىڭ ئەيىبى ۋە بىئەدەبلىكىدىن قورقۇپ تۇرالماي غەرب تەرەپكە ماڭدى. ئۇ تەرەپكە بارسا، شۇ ۋىلايەتلەردىكى تۇڭگانلارمۇ ئۇلارغا قوشۇلۇپ، پۇقرالارغا زىيان يەتكۈزۈش ئېھتىمالى بار. مۇشۇ يارلىقنى كۆرگەندىن كېيىن، شەھەر-شەھەرلەردىكى تۇڭگانلارنى ئۆلتۈرۈپ ماڭا ئۇچۇرىنى بېرىڭلار»، دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ئىلىنىڭ جاڭجۈنى (گېنېرالى) بۇ يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ھەيران بولۇپ: «تۇڭگانلار نۇرغۇن خەلق، ئۇلارنىڭ خۇي-پەيلىمۇ باشقىچە بولۇپ قالدى. خاننىڭ يارلىقىنىڭ ئازراقلا يۇرىقىنى ئالسا، بىز ئاخشامدا يوقىتىمىز دېگۈچە، ئۇلار ئەتىگىنى قوزغىلىشى مۇمكىن. ئىچكىرىدىن كېلىدىغان تۇڭگانلارنىڭ مەنزىلى ئۇزۇن، ئۇنىڭغىچە تۇڭگانلارنى قىچقىرىپ كېلىپ، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن پەند-نەسىھەت قىلىپ توختام تۈزۈشسەك، ئۇلارنىڭمۇ كۆڭلى خاتىرجەم بولۇپ پۇقرادارچىلىقنى قىلىدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرىدىن بىر نەچچە كىشىنى قىچقىرىپ پەيمان، ۋەدە-توختاملار تۈزۈشۈپتۇ. لېكىن تۇڭگانلار خاتىرجەم بولالماي كېچىلىرى ئۇخلىماپتۇ. مازارلاردا تۈنەپ، نەزىر قىلىشىپتۇ. بىر ئايدا بىر قېتىم غۇسۇل-تەرەت قىلمايدىغانلىرىمۇ ھەر كۈنى نەچچە قېتىم غۇسۇل تەرەت قىلىپ كۈندىن كۈنگە غەم-ئەندىشىسى كۆپىيىپ كېتىپتۇ.

جاڭجۇن تۇڭگانلارنىڭ خۇي-پەيلىگە قاراپ خاننىڭ يارلىقىنى ئىجرا قىلماقچى بولۇپ، شەھەر-شەھەرنىڭ ئامباللىرىغا: «پالانى كۈنى پالانى سائەتتە تۇڭگان تائىپىسىنى قەتلىئام قىلىپ ئۆلتۈرۈڭلار» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ.

ئۈرۈمچىدە سۇ دالويە دېگەن تۇڭگان خىتايلار ئىچىدە مەنسەپدار بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئۆتەڭدە كاتىپ ئىكەن. بۇ كاتىپ قەتلىئام قىلىش بۇيرۇقىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ دادىسىغا خەۋەر بېرىپتۇ. دادىسى شەھەر-شەھەرلەردىكى تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرىغا جاڭجۇننىڭ بۇيرۇقىنىڭ مەزمۇنىنى مەلۇم قىلىپ خەت ئەۋەتىپ، جاڭجۇننىڭ بۇيرۇقىنى بېسىپ قويۇپتۇ. سۇ دالوينىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋېلىش بىلەن تەڭ كۈچادىكى تۇڭگانلار بۇزۇلۇپ، خىتايلار ئولتۇراقلاشقان جايغا ئوت قويۇپ خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپتۇ.

خاقانى چىننىڭ دۆلىتىگە زىيان-زەخمەت يەتكەنلىكىنىڭ يەنە بىر سەۋەبلىرى ھەققىدە مۇنداق رىۋايەت قىلىنىدۇ:

داۋگۇاڭ خاننىڭ خانلىق زامانىدا خاقانى چىن مەملىكىتى ناھايىتى تىنچ، ئاۋات، مەمۇرچىلىق بولغانىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن شەنفىڭ خان تەختكە چىققاندىن كېيىن زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپتۇ. پەرەڭلەر نۇرغۇن شەھەرلەرنى ئېلىپ، تاراچ-پاراچ قىلىپ خوجايىن بولۇۋاپتۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، قارا خىتايلار خانلىق تالىشىپ خاقاندىن يۈز ئۆرۈپ، جەڭ-جېدەل توختىماپتۇ. تۇڭگانلار ئۆز ئىچىدىن خان تەيىنلەپ خاقانى چىنغا بويسۇنماپتۇ. ئەتراپتىكى قوشنا پادىشاھلارمۇ ھەر بىرى بىر تۈرلۈك سۆز پەيدا قىلىپ خاقانى چىننى ئارامىدا قويماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خاقانى چىن مەملىكىتى ۋە ئۇنىڭ پۇقرا-خەلقلىرىنىڭ بېشى تىنچ ۋە خاتىرجەم بولماپتۇ.

خاقانى چىن بۇ تەرەپتىكى شەھەرلەرنى كۈۋەي (قاپقىنىڭ سىرتى) دەپ ئاتايدىكەن. يۇقىرىقىدەك پاراكەندىچىلىك بىلەن كۈۋەيدىن خەۋەر ئالالماپتۇ، بەلكى كۈۋەيگە تەۋە يۇرتلاردىكى مەنسەپدار-چېرىكلەرگە: «بۇندىن كېيىن

‹كۈلياڭ› يەنى تەمىنات ئەۋەتمەيمەن. نەچچە يىللاردىن بېرى خەزىنىدىن تەمىنات ئەۋەتىپ بېرىپ، نۇرغۇن خەزىنىلەرنى سەرپ ئېتىپ كۈۋەيدىكى مەنسەپدار-چېرىكلەرنى باقتىم. ئەمما خەزىنىگە ھېچقانداق مەنپەئەت-پايدا يەتمىدى. كۈۋەينى تاشلاپ قايتىپ كېلىڭلار» دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ئەمما بۇ تەرەپتىكى خىتايلارنىڭ چوڭى جاڭجۇن، مۇسۇلمانلارنىڭ چوڭى قومۇل ۋاڭى ئەھمەت ۋاڭ قاتارلىق كاتتا مەنسەپدارلار مەسلىھەت قىلىشىپ خانغا: «بۇ تەرەپتىكى شەھەرلەرگە ئۇلۇغ خاننىڭ خەزىنىسىدىن تەمىنات كەلمىسىمۇ، كان تېپىپ ئۆز كۈچىمىز بىلەن ئالتۇن، كۈمۈش، مىس كولاپ چېرىكلەرنى باقىمىز. بىز ئاتا-بوۋا ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ ئۇلۇغ خاننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، دۆلىتىنى كۆرگەن. يارلىققا ئەمەل قىلىپ كۈۋەينى تاشلاپ كەتسەك، ئۇلۇغ خاقانى چىنىنىڭ شەنىگە ئوبدان بولماسمىكىن» دەپ خەت يېزىپتۇ. خەتكە يەنە خاننى ماقۇل دېگۈزىدىغان بىر مۇنچە سۆزلەر كىرگۈزۈلۈپتۇ. ئەرزنى خاقانى چىن كۆرۈپ: «جۇنلى (تەستىقلىدىم) ئۇنداق بولسا، ئۆزۈڭلار كان تېپىپ چېرىكلەرنى بېقىڭلار. ئۇششاق پۇقرالارغا جەبىر-زۇلۇم بولىدىغان ئىشنى زادى قىلماڭلار»، دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شەھەر-شەھەرلەردىكى مەنسەپدارلار پۇقرالارنى ھاشاركەشلىككە ئېلىپ بېرىپ تاغمۇتاغ، دەشتمۇدەشت كان ئىزدەپ، تاغ باغىرلىرىنى چاشقان تەشكەندەك ئۆتمىتۆشۈك قىلىۋەتتى. ئەمما كان تاپالمىدى. تاپسىمۇ پۇقرالارغا ناھايىتى جەبىر-جاپا بولۇپ كەتتى، ئىشلىگەنلەرگە ھەق بېرىلمىدى. ئېچىلغان كانلارمۇ كېيىن تاشلىنىپ كەتتى. نەچچە تۈرلۈك باج پەيدا بولدى، پۇقرالاردىن «تۈز پۇلى» دەپ پۇل ئېلىندى. ھەر ئايدا يەنە ئادەم بېشىغا «چوقا پۇلى» دەپ پۇل ئېلىندى.

گەپنىڭ قىسقىسى، ئالۋان-ياساق كۆپىيىپ تىنچلىق ۋە ئاراملىق يوقالدى. پۇلى بار كىشىلەر خىتايلارغا ۋە كاتتا بەگلەرگە پارا بېرىپ ئۇلارنىڭ ھىمايىسىگە كىردى. پۈتۈن ئالۋان-ياساق پۇلى يوق، غېرىب-بىچارىلەرنىڭ ئۈستىگە چۈشتى. ئۇلار كۆتۈرەلمەي يەر-سۇ، ئۆي-سەرەمجان، ئات-ئۇلاغلىرىنى

خىتايلارغا گۆرۈ قويۇپ، كۆزلىرىدىن ياش تۆكۈپ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ يىغا-زاره قىلىشتى.

كۆنلەرنىڭ بىرىدە شەھەردىكى چېرىكلەر داقا-دۇمباقلىرىنى چېلىشىپ مەنسەپدارلارنىڭ ئىشىكىگە كېلىپ: «بىزلەرنىڭ مائاش تەمىناتلىرىمىزنى بەرسۇن! بولمىسا يۇرتىمىزغا قايتىپ كېتىمىز ياكى مەنسەپدارلارنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلاپ-تالايمىز» دەپ غەلۋە قىلدى. مەنسەپدارلار غەمگە چۈشۈپ ئۆزىدىن قورقۇپ «ھەر قانداق پۇلى بار ئادەم كۈمۈش پۇل سوۋغات قىلسا مەنسەپ بېرىمىز» دەپ بازار-كوچىلاردا ئېلان چاپلىدى. بۇنى كۆرۈپ بەزى بېخىل، تۇراقسىز ئادەملەر مەنسەپ تەمە قىلىپ پۇل بېرىپ ئەمەل تاپتى. پۇقرالار زۇلۇم-جاپا تارتتى. ھەر قانداق نامى-نىشانى يوق، ئوغرى-قىمارۋاز، سەرگەردانلار بولسىمۇ پۇل بەرسە ئۇنىڭغا مەنسەپ بېرىلدى. پۇقراغا ۋابال بولىدىغانلىقى مەنسەپدارلارنىڭ خىيالىغىمۇ كەلمىدى. جەبىر-زۇلۇم كۈندىن-كۈنگە زىيادە بولدى. خىتاي مەنسەپدارلارغا ئەرز بېرىلسە: «چەنتۇ (يەرلىق خەلق — ئۇيغۇر) نىڭ ئىشىنى ھاكىمبەگ بىلىدۇ» دەپ سورىمىدى ۋە ئۆز مەقسەتلىرى بويىچە ئۆزى خالىغاننى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھېچكىم قورقۇپ ئەرز بەرمىدى. تۆكچى-تىلماچلار دەللالغا ئوخشاش، مەنسەپنى سودىلىشىپ باھا قويۇپ، كۈمۈش پۇلغا ئاشكارا ساتىدىغان بولدى. بۇرۇندىن تارتىپ خاقاننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ ئاتا-بوۋا ئەجدادلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ ئابرۇي تاپقان بەگ ۋە بەگزادىلەر خار بولۇپ ئېتىبارسىز قالدى.

يەنە مۇنداق رىۋايەت قىلىنىدۇ: يەكەنگە ئەپرىدۇن ۋاڭ ھاكىم، بېلى مۇھەممەد ئىمىن ۋاڭ ئىشىكئاغا ئىدى. بىر گۇناھ قويۇپ ئەپرىدۇن ۋاڭنى يەكەننىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ، خوتەنلىك رۇستەمبەگدىن 2000 يامبۇ ئېلىپ يەكەنگە ھاكىم قىلدى. رۇستەمبەگ دېگەن مۇھەممەد ئىمىن ۋاڭنىڭ ئالدىدا قول قوشتۇرۇپ، يۈگۈرۈپ يۈرۈپ خىزمەت قىلىدىغان خىزمەتچى ئورنىدىكى ئادەم ئىدى. ئۇنى پۇل بەردى دەپ ۋاڭنىڭ ئۈستىگە ھاكىم قىلىپ، ۋاڭنى ئىشىكئاغىلىق مەنسەپكە چۈشۈرۈپ قويغانلىقىغا مۇھەممەد ئىمىن

ۋاڭ نومۇس قىلىپ: «مۇنداق تىرىكلىكتىن ئۆلگىنىم مىڭ ياخشى» دەپ ئۆزىنى ھالاك قىلدى.

كۇچارلىق ئازاقبەگ ۋە ئەھمەت ۋاڭلارنىڭ ئالدىدا خىزمەتكار بولۇپ كەلگەن كۇچالىق قۇتلۇقبەگ قەشقەرگە ھاكىم بولدى. ئىنىسى سايىتبەگ 1500 يامبۇ بېرىپ ئاقسۇغا ھاكىم بولدى. بۇرۇنقى بەگلەر بىكار بولدى. بىكار پۇقرالار بەگ بولۇپ يۇرت سوردى، ياخشى پەزىلەتلىك كىشىلەرنى كۆزگە ئىلمىدى، پۇقرالارنىڭ كۆز يېشىدىن ئىھتىيات قىلماي، «ئۇۋال بولار» دېگەننى يادىغا كەلتۈرمىدى، مەنسەپ ئارزۇ-ھەۋىسى ۋە بەرگەن پۇل-كۈمۈشلىرىنى ئۈندۈرۈۋېلىشنىڭ غېمىدىن باشقىسىنى خىيالىغا كەلتۈرمىدى. كۆرۈنۈشتە ئۇلۇغ خانغا خىزمەت قىلىپ، چېرىكلىرىنى بېقىپ يۇرتقا ئىگىدارچىلىق قىلغاندەك بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە دۆلەتنىڭ بىخ-يىلتىزىنى كېسىپ قۇرۇتۇشقا سەۋەب بولدى. پەزىلەتلىك ياخشى كىشىلەر، بەگزادە، ئېسىل ئادەملەر چەتكە چىقىپ بۇلۇڭ-پۇچقاقتا قالدى. ئاجىز پۇقرالارنى ئاتىنى بالىغا، بالىنى ئاتىغا قوشماي ئالۋان-ياساق، ھاشارغا ھەيدىدى. ئاجىز پۇقرالارنىڭ چىدىغۇچىلىكى قالماي، پۇلىنىڭ ۋە جانىنىڭ ئاچچىقىدىن تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ كۆزلىرىدىن قەترە-قەترە، بەلكى دەريا-دەريا ياش ئاققۇزدى. بۇنداق ئاچچىق ياش دۆلەت دەرىخىنىڭ يىلتىزىغا تەسىر قىلىپ، بۇ دەرەخنىڭ قۇرۇشىغا سەۋەب بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇزۇنغا بارماي خىتاي مەنسەپدارلىرى ۋە يۇرتنىڭ ھاكىملىرى زاۋال تېپىپ يەر بىلەن يەكسان بولدى. مەۋلانا جالالىددىن رۇمىنىڭ ئېيتقانلىرى يۇقىرىقى ئىشلارنىڭ راستلىقىغا گۇۋاھ بولالايدۇ.

مەسنەۋى

تا دىلى مەردى خۇدا نايەد بەدەرد،

ھېچ مەردىرا خۇدا رەسۋانىكەرد*.

دېگەندەك، دىلى ئاگاھ، غەپلەتتە ئەمەس بىرەر كىشىنىڭ سەھەر قوپۇپ قىلغان نالە-پەريادى، ئاھۇ زارى ھەممىگە كۈچى يەتكۈچى، رەھىم-شەپقەتلىك ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا ئىجابەت بولغان بولۇشى مۇمكىن. پۈتۈن ئالەمنىڭ تەڭرىسى ئۆز كۈچ-قۇدرىتى بىلەن «پادىشاھلىقنىڭ تاجىنى خالىسا بىراۋغا بېرىدۇ، خالىسا بىراۋدىن ئالىدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە، ئۆزىگە خاس سۈپىتىنى ئاشكارا قىلغانلىقتىن، بۇ موغۇلىستان شەھەرلىرى نام-نىشانسىز مۇسۇلمان ۋە تۇڭگانلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن.

توختالغۇسى يوق، ۋاپاسىز پەلەك ئۆزىنىڭ رەڭۋازلىقىنى ئىشقا سېلىپ، ھەممىشە بىر گۇرۇھ كىشىلەرنى پەس ۋە خار قىلسا، يەنە بىر گۇرۇھ كىشىلەرنى ئۈستۈن ۋە ئەزىز قىلىدۇ. ئاقىل ۋە دانا كىشىلەر بۇنداق ئاجايىپ ئىشلاردىن تەجرىبە ھاسىل قىلىپ، چوڭقۇر نەزەرلىرى بىلەن قاراپ، ئىبرەت ئېلىپ، ئېزىلگۈچىلەرنىڭ كۆز يېشىدىن ئېھتىيات قىلىپ، ئاجىز بىچارىلەرنىڭ ھال-ئەھۋالىغا يېتىپ، ئادالەت بىلەن ئىش قىلسا، ئۇلۇغ تەڭرى ئۇنداق كىشىلەرگە كاتتا ئەجىر بېرىدۇ، كىشىلەرمۇ ئۇلارنى چىرايلىق نام، ياخشى سۈپەت بىلەن ماختايدۇ. «ئادىللىق بىلەن قىلىنغان بىر سائەتلىك ئىش پۈتۈن ئىنسان ۋە جىنلارنىڭ ئىبادىتىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، ئىبادەتنىڭ مۇشۇنداق ئۇلۇغ، كاتتا ساۋابىغا پەقەت پادىشاھ، ھاكىم، يۇرت چوڭلىرىلا مۇيەسسەر بولالايدۇ، باشقىلارنىڭ مۇيەسسەر بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇلۇغ تەڭرىم! ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن پادىشاھ، ھاكىم، يۇرت چوڭلىرىغا ئىنساپ ئاتا قىلىپ، ئۇلارنىڭ يۈزىگە ئادالەتنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ، زۇلۇمنىڭ دەرۋازىسىنى ياپقىن. ئىككى ئالەم پەيغەمبىرىنىڭ ھەققى-ھۆرمىتى ئۈچۈن، ئامىن!

بىرىنچى داستان

1

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ رەھىم-شەپقىتى بىلەن ئىسلام قۇياشى كۈچار شەھىرىنىڭ ئۈستىدە نۇر چاچقانلىقى؛ راشىدىن خوجىنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ غەرب ۋە شەرق تەرەپلەرگە لەشكەر ماڭدۇرغانلىقى ۋە شۇ ئارىدا بولغان ۋەقەلەر

پۈتۈن ئالەمنى ياراتقان ھېكمەتلىك ۋە مەغپىرەتلىك ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرىتى، پاك-خاسىيەتلىك ئەرۋاھلارنىڭ مەدەت ۋە ياردىمى بىلەن قەدىمدىن بۇ ئالتە شەھەرگە مۇسۇلمان خانلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەنىدى.

ئۇنىڭدىن كېيىن 140 ياكى 150 يىلچە بېيجىڭ خانلىرىغا تەۋە بولدى. بۇ چاغلاردا پۇقرالار يۇرتنىڭ ئالۋان-ياساقلىرى دەستىدىن خار-زار، زالىم خىتاي مەنسەپدارلىرى ۋە بەگلەرنىڭ جەبىر-زۇلمىدىن خانىۋەيران بولۇپ، چىدىغۇچىلىكى قالمىدى. پۇقرالار زار-زار يىغلاپ تەڭرىگە سېغىنىپ مۇسۇلمانلارنىڭ نىجاتلىقى، كاپىرلارنىڭ زاۋاللىقىنى تىلەپ دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن تۇرغان بىر ۋاقىتتا، كۈچاردىكى تۇڭگانلار خۇددى ئاسماندىن چۈشكەندەك ئۈشتۈمتۇت قوزغىلىپ، شەھەرگە ئوت قويۇپ، خىتايلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشكە كىرىشتى. ئىليار بەگ باشلىق بىر مۇنچە دەردمەن مۇسۇلمانلارمۇ تۇڭگانلارغا قوشۇلۇپ يار-يۆلەكتە بولدى.

مۇسۇلمانلار ۋە تۇڭگانلار بىر دىل-بىر نىيەتتە ئىتتىپاقلىشىپ، ئامبال ۋە چېرىكلەرنىڭ يامۇلىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئوت قويۇپ، تاڭ ئاتقۇچە نۇرغۇن كاپىرلارنى يوقاتتى. كۈن چىقىشى بىلەن تەڭ خىتاي مەنسەپدارلىرى بىر مۇنچە چېرىكلەرنى توپلاپ تاقابىل تۇرۇپ سوقۇشقان بولسىمۇ، تەڭ كېلەلمەي مەغلۇپ بولدى ۋە ئاخىر قېچىشقا مەجبۇر بولدى.

مۇسۇلمانلار ۋە تۇڭگانلار ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىپ غەلىبە قازاندى. بۇ دەل ھىجرىيىنىڭ 1281- يىلى، يىلان يىلى، مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرى، شەنبە كېچىسى بولۇپ، يەكەننىڭ بۇرۇنقى ھاكىمى ئەھمەت ۋاڭ بىرەر جىنايەت

ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن خاننىڭ پەرمانى بىلەن ھاكىملىقتىن ئايرىلىپ ئەسلى يۇرتى بولغان كۇچار شەھرىگە كېلىپ تۇرۇۋاتقان ۋاقىت ئىدى.

مۇسۇلمان ۋە تۇڭگانلار يىغىلىپ ئەھمەت ۋاڭغا ئىلتىماس قىلىپ: «سىلى ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلگەن. ھۆكۈمدارلىقنىڭ قائىدىسى، سىياسەت يۈرگۈزۈشنىڭ ئۇسۇلى ئۆزلىرىگە مەلۇم. بىزگە باش بولۇپ ئاتىدارچىلىق قىلىپ، ھاكىمىيەت ئورنىدا ئولتۇرۇپ بەرسىلە، بىزلەر جان-تېنىمىز بىلەن خىزمەتلىرىنى قىلىپ، بۇيرۇقلىرىغا بويسۇنۇپ، ئۆزلىرىنى خان ئورنىدا كۆرىمىز» دېيىشتى. ئەھمەت ۋاڭ بولسا: «سىلەر ئاز، خىتايلار ناھايىتى كۆپ، ئۇلارغا تەڭ كەلگىلى بولمايدۇ. مېنىڭ ئاتا-بوۋام ئۇلۇغ خاننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ چوڭ مەنسەپكە ئېرىشكەن، خان نۇرغۇن يەر-سۇلارنى ئىلتىپات قىلىپ بېرىپ، ئەۋلادىمىدىن- ئەۋلادىمغىچە بەھرىمەن بولۇشۇمغا پەرمان بەرگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خاننى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن. ئاتا-بوۋا، ئەجدادىمدىن تارتىپ خاننىڭ دۆلىتىنى كۆرگەنلىكىم ئۈچۈن، ئەمدى يۈز ئۆرۈپ تۇزكورلۇق قىلمايمەن. خان دىنسىز كاپىر بولسىمۇ، ئۇنىڭ تۇز ھەققىگە ھۆرمەت قىلىش پەرز، دەپ قارايمەن. مەن قېرىدىم، يېشىم 70كە يەتتى. كۆرىدىغان دۆلەتنى كۆرۈپ بولدۇم. كىمنى باش قىلساڭلار قىلىڭلار، مەن باش بولمايمەن»، دېدى.

بۇنى ئاڭلىغان خالايىقنىڭ ھەممىسى غۇلغۇلا قىلىشىپ، ئەھمەت ۋاڭنى ئۆيىدىن سۆرەپ ئېلىپ چىقىپ، كۇچارنىڭ ھاكىمى مۇھەممەد قۇربانبەگ باشلىق سەككىز بەگنى قوشۇپ ئۆلتۈرۈپ، مال-مۈلكىنى تالان-تاراج قىلدى.

كۇچاردىكى مەۋلانا ئەرشىددىن ۋەلىينىڭ مازىرىدا ئىنساني ھەۋەسلەردىن كېچىپ، دەرۋىشلىك يولىغا كىرىپ، دۇئا-تەلەپ بىلەن ياتقان مۇسۇلمان ۋە تۇڭگانلارنىڭ ئىشەنچ ۋە ئىخلاسىغا ئىگە بولغان راشىددىن خوجا دېگەن بىر كىشى بار ئىدى. بۇلار بۇ كىشىنى ئىبادەتخانىسىدىن ئېلىپ چىقىپ: «بۇرۇندىن تارتىپ بىزگە پېشۋا بولغان، ھېلىمۇ باشلامچى بولۇپ خانلىق

ماقامىدا ئولتۇرۇپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ بەرسىلە» دەپ، پادىشاھلىق قائىدىسى بويىچە ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزدى ۋە توختى ئىشىكئاغا بەگنى ۋەزىر قىلدى. ھەممە كىشى پەرمانغا بويسۇندى.

بۇ ۋەقە بولۇپ ئىككىنچى كۈنى، راشىددىن خوجا بۇرھانىددىن خوجام (مەشھۇر بولغان ئىسمى خېتىپ خوجام) نى ئەسكەرلەرگە باش (قوماندان) قىلىپ، بايلىق موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى ئەسكەرلەرگە قازى قىلىپ، بۇرھانىددىن خوجىنىڭ كىچىك ئوغلى مەھمۇدىن خوجىنى قوشۇپ، 150 ئەسكەر، 40 نەپەر تۆگىگان ئەسكەر بىلەن سەككىز دانە زەمبىرەكنى بېرىپ غەرب تەرەپكە يۈرۈش قىلىشنى بۇيرۇدى. ئۇ مۇنداق دېدى: «بىر قانچە ئون يىللاردىن بېرى مۇسۇلمانلار دىنسىز كاپىرلار ۋە ئەزگۈچى زالىم بەگلەرنىڭ قولىدا خار-زار بولۇپ، ئەرلەر خوتۇنلىرىدىن، بالىلار ئاتا-ئانىسىدىن ئايرىلىپ، قۇل ئورنىدا جاپا چەكتى. ئۇلار خاھى يېمەك-ئىچمەكنىڭ لەززىتىنى، خاھى كىيىم-كېچەكنىڭ راھىتىنى كۆرمەي، ئالۋانكەشلىك بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى.

رەھىم-شەپقەتلىك تەڭرى بىز مۇسۇلمانلارغا يار-يۆلەك بولۇپ، ئورنىمىزدىن دەس تۇرۇشقا كۈچ-قۇدرەت بەردى. كاپىرلارنىڭ بېشىدا قىلىچ ئوينىتىپ نۇرغۇنلىرىنى دوزاخقا ئۇزاتتۇق، ‹كاپىرلارغا ياردەم بەرگەن كىشىمۇ كاپىر بولىدۇ› دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، زالىم بەگلەرنىمۇ يوقاتتۇق. بۇنىڭ شۈكرانىسى ئۈچۈن جېنىمىز چىقىپ كەتكۈچە، قالغان ئۆمرىمىزنى غازات يولىغا سەرپ قىلىشىمىز لازىم ۋە زۆرۈر. ئەھمىيەتلىك غازاتلارنى قىلىش پەرزدۇر، شۇنداقلا پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننىتى ۋە كەسپىدۇر.

خۇداۋەندە كېرىم ئۆزىگە خاس ھېكمىتى بىلەن بىر مەزگىل مۇسۇلمانلارنى كاپىرلارنىڭ قول ئاستىدا مەھكۇم قىلغان بولسا، ھازىر يەنە ئۆز قۇدرىتى

بىلەن مۇسۇلمانلارنى ئەزىز قىلىپ، دىنسىز كاپىرلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى.

ئۇلۇغ تەڭرىم ‹پادىشاھلىقنىڭ تاجىنى خالىسا بىراۋغا بېرىدۇ، خالىسا بىراۋدىن ئالىدۇ› دېگەن ھېكمەتلىك سۆيپىتىنى ئەمەلىيەتتە كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن. گەپنىڭ قىسقىسى، سايرام ۋە باينى ئېلىپ، بىر مۇنچە ئەسكەر توپلاپ ئاقسۇغا بېرىڭلار، ئۇ تەرەپتە مۇسۇلمان تولا، كاپىر ئاز، سىلەر بارغۇچە (يەرلىك) مۇسۇلمانلار بىلەن تۇڭگانلار بىرلىشىپ، كاپىرلارنى يوقىتىپ ئالدىڭلارغا چىقىشى مۇمكىن. مۇبادا كاپىرلار قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ-ئۇرۇش بولۇپ قالسا، ‹دىنسىزلار قەيەردە بولسا، شۇ يەردە ئۆلتۈرۈڭلار› دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا لايىق، ئىككىلەنمەي تىغ تارتىپ يوقىتىڭلار. چۈنكى ‹جەننەت قىلىچنىڭ سايىسى ئاستىدا›. بۇ ھەدىسنىڭ مەزمۇنى جارى بولسۇن. ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرنى قولغا كىرگۈزۈش ئىشىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، قوقەن ۋە بۇخارانىڭ پادىشاھلىرى دوستلۇق رەسىم-يوسۇنىنى بەجا كەلتۈرۈپ، بىزگە تەۋە بولىدىغانلىق ئىشەنچىنى بىلدۈرسە ناھايىتى ياخشى. ئۇنداق قىلمىسا، دەرھال ياردەم ئەۋەتىمىز. بارلىق كۈچۈڭلار بىلەن غەرب تەرەپتىكى يۇرتلارنى بويسۇندۇرۇڭلار! مەملىكەت ۋە ھۆكۈمەتدارلىق ئىشىنىڭ پۈتۈن ئىختىيارىنى سىلەرگە بەردىم» دەپ ئەمر قىلدى. راشىددىن خوجا يەنە ئىسھاق خوجىنى باش (قوماندان) قىلىپ سىدىق دادخاھ، مەمۇر باتۇر، توختى مۇھەممەت يۈز بېشىلارنى قوشۇپ 180 يەرلىك مۇسۇلمان ئەسكەر، 50 نەپەر تۇڭگان ئەسكەر بىلەن 12 دانە زەمبىرەكنى بېرىپ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بۇرھانىددىن خوجامغا بەرگەن بۇيرۇقنى قايتا-قايتا چۈشەندۈرۈپ، شۇ بويىچە ئىش قىلىشنى تاپىلاپ، دۇئا-تەكبىر بىلەن شەرق تەرەپكە يولغا سالدى.

راشىددىن خوجا نىزامىددىن خوجىنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى. نىزامىددىن خوجا بولسا مەۋلانا ئەرشىددىننىڭ نەۋرىسى. مەۋلانا ئەرشىددىن بولسا مەۋلانا جالالىددىن كەتتىكىنىڭ ئوغلى. مەۋلانا جالالىددىن كەتتىكى خوجا ئەبۇ ھاپىز كەبىر بۇخارىنىڭ ئەۋلادى ئىدى.

چىڭگىزخان ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ بۇخارانى ئالغان چاغدا، خوجا ھاپىز كەبىر بۇخارىنى شېھىت قىلىپ، بالا-چاقا، ئۇرۇق-ئەۋلادلىرىنى كەتتەك شەھىرىگە پالىغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەتتە ياكى سەككىز ئەۋلاد ئۆتۈپ، مەۋلانا جالالىددىننىڭ ۋاقتىغا كەلگەندە، كەتتەك شەھىرى تەڭرىنىڭ غەزىپىگە دۇچار بولۇپ، ئاسماندىن ياغقان قۇم بالاسىنىڭ ئاستىدا قالدى. مەۋلانا جالالىددىن تەڭرىنىڭ ئىلھامى بىلەن كىچىچە ئۇخلىماي بىر نەچچە مۇرىت ۋە مۇخلىسلىرى بىلەن يول يۈرۈپ ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئايكۆل دېگەن يېرىگە كەلدى. بۇ چاغدا ئاقسۇغا تۇغلۇق تېمۇر خان بولۇپ، ئۇ 16 — 17 ياشتا ئىدى. مەۋلانا جالالىددىن تۇغلۇق تېمۇر بىلەن كۆرۈشۈپ بىر مۇنچە ۋەز-نەسىھەت قىلدى. تۇغلۇق تېمۇر تەسىرلىنىپ: «سىزنىڭ سۆزلىرىڭىز قۇلىقىمغا تولىمۇ ئوبدان ئاڭلاندى. ئىلگىرى قايتىپ بېرىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغىنىمدىن كېيىن قېشىمغا بېرىڭ، شۇ چاغدا سىزنىڭ دىنىڭىزغا كىرىمەن. ھازىر قېشىمدا كاتتا سەركەردىلىرىم يوق. ئەلنىڭ تولىسى ئۇ تەرەپتە قالدى. بۇ يەردە دىنغا كىرگىنىم ياخشى بولمايدۇ» دەپ ھەدىيە-ئىنئام بېرىپ ياندۇردى.

تۇغلۇق تېمۇر چىڭگىزخاننىڭ يەتتىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى ئىدى. مەۋلانا جالالىددىن ۋاقىت چىقىرىپ ئىلگىرى بارغۇچە ئەجەل پۇرسەت بەرمەي ئاقسۇدا ۋاپات بولدى ۋە ئايكۆل يېزىسىغا دەپنە قىلىندى. مەۋلانا جالالىددىن ۋاپات بولۇش ئالدىدا ئوغلى مەۋلانا ئەرشىددىنگە: «مەن بىر چىراغقا پىلىك سېلىپ، ياغ قۇيۇپ تەييار قىلغانىدىم. ئەمما ئوت يېقىپ ياندۇرۇش پۇرسىتىگە

مۇيەسسەر بولالمىدىم. مېنىڭدىن كېيىن سەن ياندۇرساڭ، بۇ چىراغ پۈتۈن شەرقنى يورۇتسا ئەجەب ئەمەس» دەپ ۋەسىيەت قىلغانىدى. بىر نەچچە يىلدىن كېيىن ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ ئىلىغا بېرىپ تۇغلۇق تېمۇر بىلەن كۆرۈشتى. «ئاتىڭىز قېنى؟» دەپ سورىغاندا، ئۇ: «ئاتام ۋاپات بولدى. مەن ئاتامنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ ھۇزۇرىڭىزغا كەلدىم»، دېدى. تۇغلۇق تېمۇر قوبۇل تۇتۇپ مۇسۇلمان بولدى. يېنىدىكى ئېل بىگە باشلىق سەركەردە-قوماندانلىرىنى بىر-بىرلەپ چاقىرىپ كىرىپ، نەسىھەت قىلىپ مۇسۇلمان قىلدى. شۇ چاغدا 70 مىڭدىن ئوشۇق موڭغۇل مۇسۇلمان بولغان دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

بۇ چاغدا ھىجرىيىنىڭ 756- يىلى بولۇپ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن موڭغۇللار ئارىسىغا ئىسلام دىنى تارقىلىشقا باشلىدى. تۇغلۇق تېمۇر مەۋلانا ئەرشىددىنگە: «قايسى شەھەرنى خالىسىڭىز شۇ يەردە تۇرۇڭ» دەپ يارلىق قىلدى. مەۋلانا ئەرشىددىن كۇچاغا بېرىپ تۇرۇشنى ئىختىيار قىلدى. تۇغلۇق تېمۇر رۇخسەت قىلىپ، ئۇچ ئېرىق سۇنى ھەدىيە قىلىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن مەۋلانا ئەرشىددىن كۇچاغا بېرىپ ئۆيلۈك-ئوچاقلىق بولۇپ تۇرۇپ قالدى. ئاخىر ئەجەل شارابىنى ئىچكەندىن كېيىن كۇچاغا دەپنە قىلىندى. مازىرى مەشھۇردۇر.

نىزامىددىن خوجىنىڭ بىرىنچى ئوغلى نەزرىددىن خوجا، ئىككىنچى ئوغلى جامالىددىن خوجا، بەشىنچى ئوغلى پەخرىددىن خوجا ئىدى. جامالىددىن خوجا ئاقسۇغا ھاكىم بولۇپ شۇ يەردە ۋاپات بولدى. راشىددىن خوجا ۋە قالغان ئاكا-ئۇكا بولۇپ تۆت خوجا ئاتلىق غازى (ياقۇپبەگ) نىڭ قولىدا يوق قىلىندى. بۇرھاندىن خوجا، ئىسھاق خوجىلارمۇ نىزامىددىن خوجىنىڭ بىر تۇغقىنى ۋە تاغىلىرىنىڭ پەرزەنتى ئىدى.

سەيىد خېتىپ خوجام (بۇرھانىددىن خوجا) كۆز نۇرى مەھمۇدىن خوجا بىلەن ئاقسۇ شەھىرىنى ئېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ، مەقسىتىگە يېتەلمەي ئارقىسىغا يانغانلىقى ۋە نۇرغۇن مۇسۇلمانلار قۇربان بولۇپ شېھىتلىق شارابىنى ئىچكەنلىكى

مۇھەببەتلىك بۇرادەرلىرىمىزگە مەلۇم بولسۇنكى، راشىددىن خوجام بۇرھانىددىن خوجىنى غەرب تەرەپكە يۈرۈش قىلىشقا ئەمر قىلغاندىن كېيىن، بۇرھانىددىن خوجا خوشلىشىپ كۇچادىن چىقىپ، قىزىل يېزىسىغا كېلىپ چۈشتى. ئۇ يەردىن سايرامغا كېلىپ، تۆت كىشىنى دارغا ئاستى، بايغا كېلىپ ئىككى كۈن تۇرۇپ ئالتە ئادەمنى دارغا ئاستى، بۇلار پىتنە-پاسات بىلەن يامان يوللاردا يۈرگەن ئادەملەر ئىدى، شۇڭا جازاسىنى تارتتى. راشىددىن خوجام ئەكرەم شاھ ئەلەمنى سايرامغا، موللا ئاپاق ئەلەمنى بايغا ھاكىم قىلدى، ئۇ يەردىن چىقىپ ياقا ئېرىققا كەلدى، روزى تۆرە دېگەن كىشىنى 50 ئەسكەرگە باش قىلىپ: «مۇز داۋانىنىڭ يولىنى بۇزۇپ، ئۆتەڭ-قورۇللاردىكى خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، چارشەنبە كۈنى جامغا يېتىپ كېلىڭلار. بىز بۇ تەرەپتىن، سىلەر ئۇ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، جامدا يىغىلىپ (گازارما) ساقلاپ ياتقان خىتايلارنى يوقىتىمىز» دەپ يولغا سالدى.

سايرام ۋە باي ئەتراپىدىكى ئادەملەر ھەممىسى دېگۈدەك قارا كالتەك بولۇپ يۇقىرى ئاۋازدا «ئاللاھ-ئاللاھ» دەپ تەكبىر ئېيتىشىپ: «بىزمۇ ئاقسۇغا بېرىپ، جەبىر-زۇلۇم قىلغان كاپىرلاردىن ئىنتىقامىمىزنى ئېلىپ، ھايات قالساق غازىلىق دەرىجىسىنى تاپىمىز، ئەجىلىمىز يەتسە شېھىتلىك شەربىتىنى ئىچىپ جەننەتكە سازاۋەر بولىمىز» دەپ ئاتا بالىغا، بالا ئاتىغا قارىماي، بەزىلىرى پىيادە، بەزىلىرى ئاتلىق، ئۇزۇق-تالقانلىرىنى ئېلىپ بۇرھانىددىن خوجىنىڭ تۇغ-ئەلەملىرىگە ئەگىشىپ يولغا چىقتى. بۇرھانىددىن خوجا بىر قانچە قېتىم: «سىلەر ئۈچۈن غازاتنى بىز قىلايلى،

قايتىپ كېتىشكەن» دەپ نەسىھەت قىلسا، ئۇلار: «جەبىر-زۇلۇمغا چىدىغۇچىلىكىمىز قالمىدى. مۇنداق ياشىغۇچە، يا جان بېرىمىز، يا جان ئالىمىز» دەپ يىغلىشىپ ئۇنىمىدى. بۇلارنى 7000 كىشى دەپ تەخمىن قىلىشقا بولاتتى.

بىرەر پادىشاھ، بىرەر ھاكىمنىڭ پۇقرالىرىغا قىلغان جەبىر-زۇلۇملىرى ھەددىدىن ئېشىپ كەتسە، پۇقرالار شېرىن جانلىرىدىن كېچىپ، تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا كۆز ياشلىرىنى تۆھپە قىلىپ، چىن دىلى بىلەن يىغلىسا، ئىنتىقام ئېلىپ بەرگۈچى تەڭرىنىڭ رەھمى كېلىپ، بىچارە-ئاجىز، قورال-ياراقسىز بەندىلىرىنى كۈچلۈك پادىشاھلار ئۈستىدىن غالىب كېلىپ، ئۇلارغا پادىشاھلىق تەختىنى ئاتا قىلىپ، ئۇلۇغ، سەلتەنەتلىك پادىشاھلىقنىڭ دەرىجە مەرتىۋىلىرىنى بەرسە، ئۆزىنى ھەممىدىن ئۈستۈن چاغلاپ، تەكەببۇرلۇق قىلغان زالىم پادىشاھلارنى قەرزى-غەزەپ بىلەن مەغلۇپ قىلىپ تۇزۇتۇۋەتسە تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس. چۈنكى، ئالەمنىڭ ئىگىسى ھەممە ئىشقا كۈچى يەتكۈچى، ھەممە ئىشقا قادىردۇر. «تەڭرى خالىغان ھەممە ئىش بولىدۇ، ئەمر قىلغان ئىش بولماي قالمايدۇ، بۇ ھەممىگە كۈچى يەتكۈچىدۇر» دېگەن ئايەت بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ.

نەزم

گادايىنى شاھ ئېتەردىن يوق ھەر ئاسان،

ئاڭا شاھنى گاداي قىلماق ھەم ئاسان.

بۇرھانىددىن خوجا ئەسكەرلىرى بىلەن ياقا ئېرىقتىن ئاتلىنىپ ناماز بامدات ۋاقتىدا قارا يۇلغۇنغا كېلىپ بىر نەچچە خىتاي قورۇلچىسىنى تۇتۇپ سولىدى. ئەتىسى جامىغا بېرىشقا بەلگىلەنگەن كۈن ئىدى. تاڭ ئاتقاندا يولغا چىقىمىز

دەپ تۇرۇشىغا، ھاۋا بۇزۇلۇپ يامغۇر ياغدى ۋە شىۋىرغان چىقتى. بۇرھانىددىن خوجا باشلىق ئەمەلدارلار ئۆيگە كىرىپ ئۇخلىدى. ئەسكەرلەرمۇ دەرەخ ياكى تامنىڭ دالدىسىنى پاناھ قىلىپ ئېگەر-جابدۇقلىرىنى بېشىغا قويۇپ غەم-ئەندىشىسىز ئۇيقۇغا كەتتى. شۇ ھالەتتە ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سايىتبەگ باشلىق جامدىكى نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى بېسىپ كېلىپ زەمبىرەك ئاتقاندىن كېيىنلا ئويغىنىشتى، قارىسا دۈشمەن چېرىكلىرى قورشاپ بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمان ئەسكەرلىرىگە قورقۇش-ئالاقزادىلىك چۈشۈپ، ئۇلگۈرگەنلىرى ئاتلىرىنى ئېگەرلەپ مىندى، ئۇلگۈرمىگەنلىرى ياۋىداق مىندى، ھەتتا بەزىلىرى پىيادە ئارقىلىرىغا يېنىپ قاچتى. خىتاي چېرىكلىرى چاپ-چاپ قىلىپ نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنى شېھىت قىلدى. بۇلارنىڭ «ئەجەل شارابىنى ئىچسەكمۇ مەيلى» دېگەن ئارزۇ-ھەۋەسلىرى تەڭرىنى دەرگاھىدا قوبۇل بولغان بولۇشى مۇمكىن. ۋاپات بولغانلارنى 2900دىن كۆپرەك دەپ مۆلچەرلەشتى. شۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمان ئەسكەرلەر پاراكەندە بولۇپ چېچىلىپ كەتتى. ئەسكەرلەرنىڭ قازىسى موللا ئوسمان ئاخۇنۇم ئەسىر چۈشتى. بۇرھانىددىن خوجا قاتارلىقلار كۇچاغا قاراپ قاچتى.

ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سايىتبەگ ئۇلارنى تۇتۇۋالىمىز دەپ ئارقىسىدىن قوغلاپ ئالتە پوتەي يەرگە بارغاندا، خىتاي چېرىكلىرىنىڭ باشلىقى: «قاچقان دۈشمەننى قوغلاش قائىدە ئەمەس، ئارقىسىغا يانسۇن» دەپ خەۋەر ئەۋەتتى. شۇ ئارىدا «روزى تۆرە جامنى بېسىۋاپتۇ» دېگەن خەۋەر كەلدى. خىتاي ئەسكەرلىرى بۇ يامان خەۋەرنى ئاڭلاپ جامغا كەلسە، روزى تۆرە ۋەدە قىلىشقان ۋاقىتتا كېلىپ جامدا گازارما ساقلايدىغان، ئات باقىدىغان، جەڭگە بارمىغان خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، جامنى قولغا كىرگۈزۈپ بولغان. بۇ چاغدا «خىتاي چېرىكلىرى قارا يۇلغۇندا بۇرھانىددىن خوجىنى مەغلۇپ قىلىپ قاچۇرۇپ، مۇسۇلمان ئەسكەرلىرىنىڭ بەزىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بەزىلىرىنى ئەسىر قىلىپ يېنىپ كېلىۋاتىدۇ» دېگەن شۇم خەۋەر تارقالدى. روزى تۆرە بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئەندىشىگە چۈشۈپ، جامنى تاشلاپ قاچتى. ئۈستەڭ

بويىغا كەلگەندە ئۇنى تۇتۇۋېلىپ خىتايلارغا تاپشۇردى. خىتايلار ئۇنى شېھىت قىلدى.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتمەكچىمەن، خاقانى چىنىنىڭ چوڭلۇقى پۈتۈن يەر يۈزىگە قۇياشتەك ئايدىڭ. كوچا دېگەن كىچىك بىر شەھەردىن مۇسۇلمانلار باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، سايرام، بايغا ئوخشاش كىچىك بازار-ئۆتەڭنى قولغا كىرگۈزۈپلا خۇددى خاقانى چىندەك كاتتا ئىقلىم ئۈستىدىن غەلىبە قىلغاندەك بولۇپ كەتتى. ئۇلار غەم-ئەندىشىسىز، بۇرھانىددىن خوجا بىر مەيگە، ئوسمان ئاخۇنۇم بىر مەيگە چۈشۈپ، قونالغۇغا كەلگەندە خۇشال-خۇرام كىيىم-كېچەكلىرىنى سېلىپ يېتىپ ئۇخلاپ، ئەسكەرلەرنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالماي، دۈشمەننىڭ خەۋپ-خەتىرىدىن ئەندىشە قىلمىغانلىقتىن نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنىڭ جېنىغا زامىن بولدى.

نەزم

قادالسا بىر تىكەن، يا چۈشسە بىر قىل،

ئىرادىسىز ئەمەس ھېچ ئىش يېقىن بىل.

ھەر قانداق ئىش ۋە ھەر قانداق ھادىسە، مەيلى چوڭ، مەيلى كىچىك بولسۇن، تەقدىر ئىرادىدىن تاشقىرى بولمايدۇ.

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سايىتبەگ مۇندىن بۇرۇن قازى ئەسكەر موللا ئوسمان ئاخۇنۇمغا شاگىرت بولغانىكەن. شۇ سەۋەبتىن سايىتبەگ خىتاي مەنسەپدارلىرىغا: «موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى ئۆلتۈرمەي، نەزەربەند قىلساق، كېيىنچە نېمە ئۈچۈن مۇشۇنداق قوزغىلاڭ قىلدىڭلار، دەپ سوراق قىلغىلى لازىم بولىدۇ» دەپ ئەقىل كۆرسەتتى. مەنسەپدارلار قوبۇل كۆرۈپ تۈرمىگە تاشلاپ، بىر نەچچە چېرىكنى ساقلىغىلى قويدى.

بۇرھانىددىن خوجا سادداكۆڭۈل، رەھىمدىل، تەجرىبىسى كەم ئادەم ئىدى. كۇچاغا قېچىپ بارغاندىن كېيىن، خىجالەتچىلىكتىن زادى بېشىنى كۆتۈرەلمەي، ئارىدىن بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، قايتىدىن ئەسكەر توپلاپ ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ ئاقسۇ شەھرىنى ئالدى.

«موللا ئوسمان ئاخۇنۇم سايىتبەگ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ» دېگەن گەپ-سۆزلەر تارقالغانىدى. ئەمما، ئاقسۇ پەتھ قىلىنغاندىن كېيىن، ئەسكەرلەر خىتايلارنى قوغلاپ بىر ئۆيگە كىرسە موللا مۇسا ئاخۇنۇمنىڭ پۇتىدا كىشەن، بويىندا تاقاق، زەنجىر بىلەن سولاقلىق تۇرۇپتۇ. موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى بۇرھانىددىن خوجا ئالدىغا ئېلىپ چىقىپ، كىشەن-زەنجىرنى چېقىپ ئازاد قىلدى. موللا ئوسمان ئاخۇنۇم پىتنە-مالامەتتىنمۇ قۇتۇلدى.

موللا مۇسا ئاخۇنۇمنى ساقلىغان خىتايلار شەھەر قولدىن كەتكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن بەزىلىرى ئېسىلىپ ئۆلۈۋالدى. باشقىلىرىمۇ ھەر تۈرلۈك ئۇسۇللاردا ئۆلۈپتۇ. موللا ئوسمان ئاخۇنۇمغا ھەرگىز دەخلى يەتكۈزمەپتۇ. چۈنكى ئۇلار چوڭلىرىنىڭ سۆزلىرىنى قولاقلىرىدا ناھايىتى مەھكەم تۇتىدىكەن. نېمىلا بولمىسۇن، ئۇلار بىر مۇسۇلمان دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ، ئاندىن مەن ئۆلەي دېمەپتۇ.

3

ئىككىنچى قېتىمدا جامالىددىن خوجىنىڭ ئاقسۇغا ئاتلانغانلىقى ۋە ئاقسۇنى پەتھ قىلىپ مەقسىتى ھاسىل بولغانلىقى

شۇ چاغدا كۇچادا تەرتىپ-ئىنتىزام ئورنىتىلىپ، راشىددىن خوجا پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، قامىتىگە ھۆكۈمرانلىق لىباسلىرىنى كىيىپ، بېشىغا پادىشاھلىق تاجىنى كىيىپ، ھەر قايسى يۇرت،

يېزا-كەنتلەرگە، چوڭ-كىچىك پۈقرالارغا «رەسۇلۇللاھنىڭ ئەۋلادى، غالىب، يېڭىلمەس راشىددىن خان غازى خوجا» دېگەن نام-ئۇنۋان بىلەن يارلىق يۈرگۈزگەنىدى. شۇ ھالەتتە بۇرھانىددىن خوجىنىڭ قارا يۇلغۇندا زەربە يەپ قېچىپ كەلگەنلىك يامان خەۋىرىنى ئاڭلاپ غەزىپى ئۆرلىدى. بىر نەچچە بىگۇناھ كىشىلەرنى سىياسەت يۈزىسىدىن دارغا ئېسىشقا بۇيرۇپ ئاچچىقىنى پەسەيتتى. ھەممە چوڭ-كىچىك پۈقرالار قورقۇنچتىن ئىتائەت قىلىپ بويسۇنغانلىقىنى بىلدۈرۈشكە مەجبۇر بولدى.

راشىددىن خوجا ئاكىسى جامالىددىن خوجىنى لەشكەركەشلىكتە، سىياسەت يۈرگۈزۈشتە، پۈقرالارنى ئىدارە قىلىشتا قابىلىيىتى بار دەپ بىلىپ، «بىر مۇنچە توپ-زەمبىرەك بىلەن 800 ئەسكەرنى باشلاپ ئاقسۇ تەرەپكە يۈرۈش قىلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى.

دەرۋەقە جامالىددىن خوجا چارە-تەدبىرلىك، ئېغىر-بېسىق، تەمكىن، غەيرەت-شىجائەتلىك، تېبابەتچىلىك ئىلمىدە لاياقەتلىك كىشى ئىدى.

جامالىددىن خوجا كۇچادىن چىقىپ باي ۋە سايرامنى ئالدى. بۇ يەردىن ئىشقا يارايدىغان، ساغلام، كۈچلۈك، جۈرئەتلىك پالۋان ئادەملەرنى تاللاپ، 2000دىن كۆپرەك ئەسكەر قوبۇل قىلدى. يول-يولدا قاراۋۇل-خەۋەرچىلەرنى قويۇپ بارلىق ئېھتىيات قىلىش، سەگەك بولۇشنىڭ چارە-تەدبىرلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، قارا يۇلغۇنغا ئىلىمنىڭ يولى بىلەن كېلىپ ھۇجۇم قىلىشنى كۆزلەپ، چوڭ يولنى تاشلاپ ئاراشو دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى. بۇ يەردە 20 كۈن تۇرۇپ، ئەسكەرلەرنى تەرتىپكە سېلىپ، قورال-ياراقلارنى تۈزەشتۈرۈپ، ئاتلىرىدىن ياخشى خەۋەر ئالدى؛ دۈشمەن ئەھۋالىنى تىڭ-تىڭلاپ، مۆلچەرلەپ، يەر شارائىتىنى تەكشۈرۈپ ئوبدان مۆلاھىزە قىلدى.

مۇشۇ كۈنلەردە ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن ئىلىغا ئەۋەتىلىدىغان سوۋغات ۋە باجلار يۇرتلاردا پاراكەندىچىلىك يۈز بەرگەنلىكتىن، مۇز داۋانغا بېرىپ توختاپ قالغانىكەن.

بىز بۇ يەردە ئىلگىرى ئەۋەتىلگەن سوۋغات ۋە باج ھەققىدە توختىلىپ ئۆتەيلى: بۇنىڭدىن بۇرۇن مۇسۇلمان خانلىرىدىن ئىسمائىلخان ئۆزىگە قارشى چىققۇچىلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلمەي ئىلىغا چىقىپ، قالماقلارنىڭ كاتتىسى جاياڭ دېگەنگە: «مەن ئالتە شەھەرنىڭ پادىشاھى ئىدىم، دۈشمەنلىرىم پادىشاھلىق مىراسىمنى تارتىۋېلىپ قوغلىۋەتتى، پادىشاھلىقىمنى تارتىۋېلىشىمغا ياردەم بەرسىڭىز» دەپ ھال ئېيتىپ ئىلتىجا قىلدى. قالماقلارنىڭ كاتتىسى جاياڭ ماقۇل بولۇپ، بىر مۇنچە قالماق چېرىكلىرىنى ئۇنىڭغا قوشۇپ بەردى، ئىسمائىلخان بۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئالتە شەھەرنىڭ پادىشاھلىقىنى قايتۇرۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ياردەمگە كەلگەن قالماق چېرىكلىرى ئىلىغا قايتماقچى بولدى. «بۇلار بىزگە نۇرغۇن خىزمەت قىلدى. قۇرۇق قول قايتىپ كەتسە ياخشى بولمايدۇ» دەپ، ئىسمائىلخان ئالتە شەھەردىن نۇرغۇن مالتا يىغىپ قالماقلارغا سوۋغات قىلىپ قايتۇردى. ھەر يىلى شۇ پەسىلگە كەلگەندە يەنە تەلەپ قىلدى، بەرمەي ئىلاجى بولمىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ تا راشىدىن خوجا زامانلىرىغىچە ھەر يىلى ئىلىغا ماتا چىقىرىپ تۇردى. ئۇ چاغلاردا بۇ يۇرتلاردا ماتادىن بۆلەك نەرسە يوق ئىكەن. پۇلمۇ يوق بولۇپ، ئېلىش-سېتىش ئىشلىرىدا پۇل ئورنىدا ماتانى لازىم قىلىدىكەن، «قالماققا بۆز (ماتا)، خىتايغا سۆز» دېگەن تەمسىل شۇ چاغدىن قالغانىكەن.

ئەمدى ئەسلى ۋەقەگە كەلسەك، مۇز داۋاندا توختاپ قالغان سوۋغات، ماتالارنى جامالىدىن خوجا ئۆز ئەسكەرلىرىگە ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. جامالىدىن خوجا باشلىق پۈتۈن ئەسكەرلەر كېيەنگە يۈرگەنگەندەك ۋە ئېھرام باغلىغاندەك ئاق ماتاغا يۆگىنىپ، بېشىغا ماتانى سەللىدەك ئوراپ تەكرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ، يىغا-زار قىلىشىپ، ھىممەت ۋە جۈرئەت كەمىرىنى بېلىگە باغلىشىپ، ئاپئاق قوي پادىسىدەك بولۇپ تەييار بولدى. بىر كېچىدە ئاراشودىن چىقىپ، مۇز داۋان يولى بىلەن تاڭ ئاتقۇچە جامغا كېلىپ، قورغان ساقلاپ خەۋەرسىز، غەپلەتتە ياتقان چېرىكلەر ئۈستىگە ئاسماندىن چۈشكەن بالا-قازادەك ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى. مەيلى خىتاي چېرىكى بولسۇن، مەيلى

ياردەمگە كەلگەن مۇسۇلمان چېرىكى بولسۇن، ھەممىسىنى قىرىپ-چېپىپ، يەر بىلەن يەكسان قىلدى. ناھايىتى ئاز ساندىكىلىرى جېنىنى ئېلىپ قۇتۇلدى. سايىتبەگ قەشقەرگە، تۆمۇر خەزىنىچىبەگ خوتەنگە قېچىپ كەتتى. ئامان قالغان خىتايلار ئاقسۇغا قېچىپ كەلدى. جامالىدىن خوجا ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىپ سەپەر ئېيىنىڭ 12- كۈنى ئاقسۇنى پەتھ قىلدى. ئاقسۇدىكى خان مۇپەتتىشى، دارىن باشلىق ھەممە مەنسەپدارلار بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ بالا-چاقىلىرى بىلەن ئوردىغا يىغىلىپ، ئەتراپىغا (پارتلىغۇچ) دورا قويۇپ، بېيجىڭ تەرەپكە قاراپ ئۆز زۇۋانلىرىدا بىر نەرسىلەر دېيىشىپ يىغلاپ، چېكىۋاتقان غاڭزىسىدىكى تاماكىنىڭ ئوتىنى دورىغا تاشلىدى. شۇ ھامان دورا پارتلاپ ھەممىسى يەر بىلەن يەكسان بولدى. مۇسۇلمانلارنىڭ تەنتەنە ئاۋازلىرى پەلەككە يەتتى، بۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمانلارغا خۇشال-خۇراملىق، دۇشمەنلەرگە غەم-قايغۇ يۈزلەندى. جامالىددىن خوجا غالىب سۈپەتتە پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، خىتايلاردىن ئالغان ئولجىلارنى ئەسكەرلەرگە سوۋغات قىلىپ ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. ھەر كىشى ئۆز قۇدرىتى ۋە ئۆز دەرىجىسىگە لايىق مال-مۈلۈككە ئىگە بولۇپ دۇنيالىقتىن ھاجەتسىز بولدى.

كۇچالىق ئابدۇراھمان دىۋان بېگىنى دادخاھ، ئاقسۇلۇق قاسىم قازىبەگنى ئەمىر لەشكەر (باش قوماندان) قىلدى. بۇرۇنقى ئەلەم، مۇپتى، قازى قاتارلىقلارغا ئاۋۋالقى مەنسەپلىرىنى بەردى.

جامالىددىن خوجا جامدىن ئاقسۇغا قاراپ ماڭغان چاغدا، بۇرھانىددىن خوجىنىڭ ئوغلى ھامىددىن خوجىنى 150 ئەسكەر بىلەن مۇز داۋاننى توسۇشقا ئەۋەتكەنىدى. دەرۋەقە، ئىلى جاڭجۈنى ئاقسۇنىڭ ئامبىلىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن 7000 خىتاي، 3000 قالماق ۋە سولۇن بولۇپ جەمئىي 10 مىڭ چېرىكنى يېتەرلىك ئوق-دورا بىلەن ئەۋەتكەنىدى. بۇلار مۇز داۋانغا كېلىپ، ھامىددىن خوجا توسۇپ ياتقانلىقى ئۈچۈن ئۆتەلمەي، 50 كۈن يېتىپ نائىلاج ئىلىغا قايتىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ھامىددىن خوجا ئۆز ئورنىغا باشقا كىشىنى قويۇپ ئاقسۇغا قايتىپ كېلىپ دادىسى بىلەن كۆرۈشتى.

جامالىددىن خوجا ئاقسۇنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ خاتىرجەم بولغان بولسىمۇ، ئۇچتۇرپان ۋە قەشقەر تەرەپتىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ سېپىلى مۇستەھكەم، چېرىكلىرى كۆپ ئىدى. شۇڭا جامالىددىن خوجا ئالدى بىلەن بۇرھانىددىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ھامىددىن خوجىلارنى ئۇچتۇرپانغا ئەۋەتىشنى قارار قىلدى.

4

بۇرھانىددىن خوجا ۋە ئوغلى ھامىددىن خوجىلارنىڭ ئۇچتۇرپان شەھىرىگە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە غالىبىيەت شاملى يار بولۇپ مەقسەت گۈلى ئېچىلغانلىقى

بۇرھانىددىن خوجا ۋە چوڭ ئوغلى ھامىددىن خوجىلار باش بولۇپ، كۇچالىق تالى خەلىپە، توختى خەلىپە، ئاقسۇلۇق تاھىر دىۋان بېگى، موللا قاسىم مىراپ قاتارلىق ئىش بىلىدىغان، زاماندىن خەۋىرى بار، قابىلىيەتلىك بەگلەرنى ھەمراھ قىلىپ، ئاقسۇنىڭ قازىسى موللا ئابدۇللاھ قازىنى قازى ئەسكەر قىلىپ 600 نەپەر ئەسكەر، 16 زەمبىرەك بىلەن ئۇچتۇرپاننى پەتھ قىلىش ئۈچۈن سەپەر ئېيىنىڭ 14 ـ كۈنى يولغا چىقتى.

ئۇلار ئاقسۇنىڭ ئارال، ئاقيار دېگەن يېزىلىرىدىن پەھلىۋان، قارىغا ئېتىشقا ئۇستا ئادەملەرنى تاللاپ ئەسكەرلىككە ئېلىپ، تۆتىنچى كۈنى ئۇچتۇرپانغا تەۋە ئاچا تاغ دېگەن يەرگە كېلىپ چۈشتى.

ئۇچتۇرپاندىكى خىتاي مەنسەپدارلىرى ئۇچتۇرپان ھاكىمى توختىبەگنى نۇرغۇن ئادەم بىلەن ئاچا تاغدا قورۇلچى قىلىپ توختاتقانىدى. بۇرھانىددىن خوجا يېتىپ كېلىشى بىلەن توختىبەگ پۈتۈن ئادەملىرى بىلەن كېلىپ بۇرھانىددىن خوجىغا ئىتائەت قىلىپ خىزمەتكارلىق قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇچتۇرپان خەلقىمۇ تۈركۈم-تۈركۈملەپ كېلىپ، خوجىلارنى

زىيارەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇچتۇرپاننىڭ ختاي شەھىرىنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ مەسلىھەت ۋە تەرەددۇتىغا كىرىشىپ كەتتى. بۇرھانىدىن خوجا باشلىق ھەممە ئەسكەرلەر ختاي شەھىرىنى قورشىۋالدى. ختايلار سېپىلدىن مىلتىق، زەمبىرەك ئېتىپ نۇرغۇن ئادەملەرنى زايە قىلدى. مۇسۇلمان ئەسكەرلەر مۆلجەر تېغىنىڭ كەينىدىن لەخمە (ئاكوپ) كولاشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلىۋاتقان چاغدا ختايلارنىڭ ئوق-دورا ئامبىرىغا ئۇشتۇمتۇت ئوت كېتىپ، مەيلى ئادەم، مەيلى ئوق-دورا، قورال-ياراق، ئۆي-ئىمارەت، بۇتخانا ھەتتا مۆلجەر تاغ قوشۇلۇپ توپا-توزانغا ئايلىنىپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ، جاھاننى قارا تۇتەك قاپلاپ، كىشىنى كىشى تونۇمىغۇدەك ھالەتتە قاراڭغۇ بولۇپ كەتتى. پارتلىغان دورىنىڭ كۈچى بىلەن ختايلارنىڭ قول-پۇتلىرى بىر تاش، ھەتتا ئىككى تاش يىراقلىقتا بېرىپ چۈشتى. بەزىلىرىنىڭ باش ياكى تەنلىرى دەرەخنىڭ شاخلىرىغا ئىلىنىپ قالدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، شۇ يوسۇندا ئۇچتۇرپان شەھىرى پەتھ بولدى. بۇرھانىدىن خوجا غالىب دەرىجىسىگە ئىگە بولۇپ، كىشىلەرنىڭ بۇنىڭدىن بۇرۇن قىلغان گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ، ئۆزىنىڭ پادىشاھلارچە ئىنئام ۋە شەپقەتلىرىنى كۆرسەتتى. بۇرۇنقى موللا ئاتائۇللا ئەلەمنى يەنە ئەلەم، باي مۇھەممەد قازىبەگنى قازى، توختىبەگنى يەنە ھاكىم قىلىپ، باشقىلارنىڭمۇ ئەمەل-دەرىجىلىرىنى بېرىپ، ھەممىنى خۇشال-خاتىرجەم قىلدى. دوستلار شاد، دۈشمەنلەر غەمكىن بولدى. خۇشاللىق تەنتەنە سادالىرى پەلەككە يەتتى. بەزى پاھىشە خوتۇنلارغا ۋە كاپىرلارنىڭ خۇي-پەيلىنى ئادەت قىلىۋالغان يامان ئادەملەرگە ئۆز جازاسىنى بەردى.

بىلىملىك دانىشمەن كىشىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىدىن تارقىلىپ كەلگەن خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ئىلگىرىكى زاماندا خاقانى چىن بۇ ئالتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەن چاغدا، ئۇچتۇرپاندىن ئاپتاپ مەسەللىك ساھىپجامال بىر ئايال ئەسىرگە چۈشكەنىكەن، ختاي مەنسەپدارلىرىنىڭ كۆزى بۇ ئايالغا چۈشۈپ، خاقانى چىنغا بۇنىڭدىن لايىقراق ۋە بۇنىڭدىن ياخشىراق سوۋغات تېپىلمايدۇ

دەپ ئويلاپتۇ. باشقا تارتۇق، پېشكەش، سوۋغا-سالاملار بىلەن بىرلىكتە بۇ ئايالنىمۇ خاقانى چىننىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. خاقانى چىن ناھايىتى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپتۇ. ئۇنىڭ باشقا خانىش، مەلىكىلىرىدىن ياخشىراق كۆرۈپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە خاقان كىرىپ كەلسە، بۇ ئايال يىغلاپ ئولتۇرۇپتۇ. يەر يۈزىدە مېنىڭدىن چوڭ پادىشاھ بولمىسا، نېمە ئۈچۈن يىغلايدىغاندۇ، دەپ ئويلاپ، سەۋەبىنى سوراپتۇ. ئايال: «مېنىڭ يۇرتۇمدا يوپۇرمىقى كۈمۈشتىن، مېۋىسى ئالتۇن، يىلىمى ئەتىردىن بىر خىل دەرەخ بار ئىدى. شۇنى سېغىنىپ يىغلايمەن» دەپتۇ. خان بۇنى ئاڭلاپ دەرھال: «ئۇچتۇرپاندىن شۇ خىل دەرەخ ئېلىپ كېلىنسۇن. مۇنداق دەرەخ مېنىڭ بېغىمغا لايىق ئىكەن» دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ئۇچتۇرپاندىكى خىتاي مەنسەپدارلىرى يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇچتۇرپان ھاكىمى رەھمىتۇللاھ بەگكە: «جىگدە كۆچىتىنى يىلتىزى بىلەن قومۇرۇپ پۇقرالارغا كۆتۈرتۈپ، ئۆزۈڭ باش بولۇپ بېيجىڭغا يەتكۈزۈپ خاننىڭ ئىلتىپاتىنى كۆرۈپ قايتقايسەن» دەپ ئەمر قىلىپتۇ. رەھمىتۇللا بەگ نائىلاج بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىپ، نۇرغۇن پۇقرالارغا جىگدە كۆچىتىنى كۆتۈرتۈپ، خىتاي چېرىكلىرىنىڭ قوغداپ نازارەت قىلىشى بىلەن بېيجىڭغا قاراپ يولغا چىقىپ، تۆت پوتەي يەرگە بارغۇچە ناھايىتى كۆپ جەبىر-جاپا چېكىپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ جىگدە كۆچىتى كۆتۈرگەن ھاشارچى پۇقرالار بىرلىشىپ: «جىگدە كۆچىتىنى بېيجىڭغا ئېلىپ بارغۇچە نۇرغۇنلىرىمىز نابۇت بولۇپ ئۆلۈپ كېتىدىكەنمىز. قارشىلىق كۆرسىتىپ جىگدە كۆچىتىنى ئېلىپ بېرىشتىن قۇتۇلمىساق بولمايدىكەن» دەپ مەسلىھەت قىلىپ، رەھمىتۇللاھ بەگنى خەۋەردار قىلىپتۇ. رەھمىتۇللاھ بەگمۇ قوبۇل تۇتۇپ، جىگدە كۆچىتىدىن كالتەك ياساپ، ئالدى بىلەن نازارەت قىلىپ ماڭغان خىتايلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپتۇ، ئاندىن ئارقىسىغا يېنىپ ھۇجۇم قىلىپ، ئامبال باشلىق مەنسەپدارلارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنى قولغا ئاپتۇ. رەھمىتۇللاھ بەگ مۇستەقىل ھاكىم بولۇپ توققۇز ئاي ئۇچتۇرپاننى سوراپتۇ. بۇ ۋەقە خاقانى چىن بۇ شەھەرلەرنى بېسىۋېلىپ 17 يىلدىن كېيىن يۈز بېرىپتۇ. بېيجىڭغا بۇ خەۋەر

بارغاندىن كېيىن خاننىڭ ئەمرى بىلەن لەنجۇنىڭ بۇ تەرىپىدىن ھەددى-ھېسابسىز چېرىكلەر كېلىپ ئۇچتۇرپاننى ئىككىنچى قېتىم قولغا ئېلىپ، مۇسۇلمانلارنى قەتلىئام قىلىپتۇ. ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغان ئادەملەرنى ئۇ تەرىپى قومۇل، ئىلىغىچە، بۇ تەرىپى يەكەنگىچە بولغان يول ئۇستىدىكى ئۆتەڭلەردە تۇرۇشلۇق، ئۆتەڭ ساقلايدىغان، خەت توشۇيدىغان خىتايلارنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا تۆت ئۆيلۈك-تۆت ئۆيلۈكتىن تۇتۇپ بېرىپتۇ. ھازىرغىچە شۇ كىشىلەرنىڭ ئەۋلادى ئۆتەڭلەردە بار بولۇپ، ئۇچتۇرپانلىق دەپ ئاتىلار ئىمىش.

مەن موللا موسا سايرامى شۇ زامانلاردىن قالغان بىر نەچچە كونا كىتاب، قورال-ياراق، ئېگەر-توقۇم، بوقۇسا، لىڭگىرچاق قاتارلىق نەرسىلەرنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم ۋە بۇ نەرسىلەرنىڭ ۋەقەسىنى سورىسام، كىشىلەر: «رەھمىتۇللاھ بەگنىڭ قوزغىلىڭىنى بېسىقتۇرغاندا، خىتايلار بۇ نەرسىلەرنىڭ ئىگىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، نەرسە-كېرەكلىرىنى جىنايەتچى قىلىپ يىغىۋالغانىدى. ئەسلىدە ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئوق-دورا ئامبىرىغا ئوت كېتىپ پارتىلىغاندا يوقالغان. بۇلار ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان شۇ نەرسىلەرنىڭ بىر نەمۇنىسى» دەپ جاۋاب بېرىشتى.

خاقانى چىن ئىلگىرى يەتتە شەھەرنى ئۆزگە قاراتقان چاغدا، ئۇچتۇرپاننى پايتەخت قىلىپ، ئامبالنى شۇ يەردە تۇرغۇزغان بولۇپ، ئالتە شەھەر ئۇچتۇرپانغا قاراشلىق ئىكەن. رەھمىتۇللاھ بەگنىڭ قوزغىلىڭى بولغاندا، خاقانى چىننىڭ غەزىپى كېلىپ، ئۇچتۇرپان ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ھەممىدىن كىچىك شەھەر قىلغانىكەن ۋە خان ئامبال يەكەندە تۇرسۇن دەپ يارلىق قىلغانىكەن. ئۇچتۇرپاندا ئامبال قالماي، تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئاۋات قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئاۋۋالقى ئىسمى «ئۇچ»قا «تۇرپان»نى قوشۇپ «تۇرپانلىق كۆچمەنلەر ئولتۇراقلاشقان جاي» دېگەن مەنىدە «ئۇچتۇرپان» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپتۇ. شۇنىڭدىن ھازىرغىچە 200 يىل مىقدارى ۋاقىت ئۆتتى. ئالەمنىڭ ھەقىقىي پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم بۇ يەتتە شەھەرنى ئۆزگە

خاس قۇدرىتى بىلەن ھىمايە قىلىپ ئاسراپ مۇھاپىزەت قىلىپ، ئۇچتۇرپان مۇسۇلمانلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن ھادىسىلەردىن ساقلىدى.

بۇرھانىددىن خوجا ئۇچتۇرپاننى قولغا ئالغاندىن كېيىن زۇلۇمنىڭ ئىشىكىنى ئېتىپ، ئادالەتنىڭ دەرۋازىسىنى كەڭ ئېچىپ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئىتىنىڭ راۋاج تېپىشى، پۇقرالارنىڭ تىنچ-ئامانلىقى ئۈچۈن نۇرغۇن تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. ھەممە خوجايىنلارغا نىسبەتەن ھۆكۈمرانلىق سىياسىتىنى يۇرگۈزۈشتە ئادالەتنى ئۈستۈن قويدى. شۇڭا ھەممىدىن چوڭ ئىززەت-ئابرويغا ئىگە بولدى. ئەمما پەلەكنىڭ چاقى تەتۈر چۆرگىلەپ ئۆشتۈمتۈت نەسلىك يۈز بەردى.

ئۇلۇغ تەڭرىم پەيغەمبەر ۋە ئەۋلىيالارغا، ھەشەمەتلىك ئۇلۇغ پادىشاھلارغا ئۆزگە يېقىنلىق دەرىجىسىنى بېرىپ، شانۇ-شەۋكەت ئاتا قىلماقچى بولسا، ئۆزگە خاس ھېكمەت قۇدرىتى بىلەن ئىلگىرى ياكى كېيىن جۇدالىق، دەرد-ئەلەملەرگە دۇچار قىلىدۇ، جاھاننىڭ ئىسسىق-سوغۇقلىرىنى كۆرسىتىپ، جاپا-مۇشەققەتنىڭ ئاچچىق-چۈچۈكلىرىنى تېتىتىدۇ، ئاھۇ نادامەتنىڭ لايلىرىغا يۇملىتىپ، پۇشايماننىڭ ئوچاقلىرىدا پىشۇرىدۇ. خارلىق ۋە ئېتىبارسىزلىقنىڭ كوچىلىرىنى ئايلاندۇرۇپ، ئاندىن دەرىجىمۇ دەرىجە، بالداقمۇ بالداق ئىززەت ۋە ھۆرمەتنىڭ يۇقىرى پەللىسىگىمۇ ئېلىپ چىقىدۇ. ئۆزگە يېقىنلىق دەرىجىسىنى بېرىپ، بەزىلىرىنى ئۆزىنىڭ دوستى قىلىدۇ (پەيغەمبەر قىلىدۇ)، بەزىلىرىنى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزىدۇ. ئىززەت ۋە مەرتىۋىسىنى پەلەكتىن ئۈستۈن قىلىپ، ئۇلۇغلۇق سۈپىتىنىڭ سايىسىدە ئەڭ ئالىي دەرىجە ئاتا قىلىدۇ، زۇلۇم ۋە مۇشەققەتنىڭ زىندانىغا گىرىپتار بولغانلارنى دۆلەت سىياسىتىنىڭ نۇرى بىلەن قۇتۇلدۇرۇپ پەرۋىش ھەم تەربىيەت قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، پۈتۈن پادىشاھلار قوي باقىدىغان پادىچىغا ئوخشاش دېيىلىدۇ. بىر پادىچى ئۆزگە تاپشۇرۇلغان قوينى ئوبدان بېقىپ، ياخشى خەۋەر ئالسا، قويلار كۆپىيىدۇ، پادىچىنىڭ قوي ئىگىسى ئالدىدا مەرتىۋىسى يۇقىرى بولىدۇ؛ ئەگەر ياخشى باقماي بىپەرۋالىق قىلسا، قوي

ئىگىسى قويلىرىنى باشقا پادىچىغا بېرىپ ئىلگىرىكى پادىچىنى ھەيدىۋېتىدۇ. ھەر قانداق پادىشاھ پۇقرالارنىڭ ھالىدىن ياخشى خەۋەر ئالسا، دۆلىتى زىيادە، مەرتىۋىسى ئۈستۈن بولىدۇ، يۇرت ۋە مەملىكىتى ئاۋات، كەڭرى، باياشات بولىدۇ؛ مۇبادا ياخشى خەۋەر ئالماي بىپەرۋالىق قىلىپ، پۇقرالارنى زالىم-قانخور ئەمەلدارلارغا تاشلاپ قويسا، پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم يۇرت ۋە مەملىكەتنى يەنە بىر پۇقراپەرۋەر پادىشاھقا تاپشۇرىدۇ. چۈنكى بىر زالىم مىڭ بۆرىدىن يامان ۋە بەتتەردۇر. يۇرت ۋە مەملىكەت ئادالەت بىلەن ئاۋات ۋە خاتىرجەم بولىدۇ، زۇلۇم بىلەن خاراب ۋە خانىۋەيران بولىدۇ.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇرھانىددىن خوجا ئۈچتۇرپاندا ئۈچ ئاي تۇرغاندىن كېيىن، «قەشقەردە سىدىقبەگ قىپچاق باش كۆتۈرۈپ قەشقەرنى قولغا كىرگۈزدى» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، قەشقەرگە بېرىشنى قارار قىلدى.

5

بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ئوغلى ھامىددىن خوجا بىلەن قەشقەرنى پەتھ قىلىش ئۈچۈن ئاتلانغانلىقى؛ سادىدىلىقتىن سىدىقبەگ قىپچاقنىڭ قولغا چۈشۈپ قالغانلىقى ۋە كېيىن قۇتۇلۇپ ئۆز ئورنىغا قايتىپ كەلگەنلىكى

بۇرھانىددىن خوجا قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش مەقسىتىدە جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى شەھەردىن چىقىپ، چېدىر-بارگاھلىرىنى ئوت بېشى دېگەن يەرگە تىكىپ تەييار بولدى. ئوغلى ھامىددىن خوجىنى غەيرەتلىك، تاللانغان 2000 ئەسكەر بىلەن ئالدىن يولغا سالدى. ئۆزى ئىككى كۈندىن كېيىن 1500 ئەسكەر، مەھرەم-خىزمەتچى، ياساۋۇل-مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن يولغا چىقتى. مەنزىلمۇ مەنزىل يۈرۈپ

قارىبۇلاق دېگەن يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا، نادان قىرغىزلار نىيىتىنى بۇزۇپ ئالدىنى توسۇشقا ئۇرۇندى، ئەمما جازاسىنى تارتتى.

جامدىكى جەڭدە جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېچىپ كەتكەن سايىتبەگ قەشقەرنىڭ ھاكىمى بولغان ئاكىسى قۇتلۇقبەگنىڭ قېشىغا بارغانىدى. ئۇ ئاكىسى قۇتلۇقبەگنىڭ مەسلىھىتى، خىتايلارنىڭ يولىيورۇقى بىلەن، خوجىلارغا قارشى ئىلىدا تۇرۇشلۇق جاڭجۈندىن ياردەم ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن قاقشال يولى بىلەن كېتىۋاتقاندا، سايىتبەگنى بىر نەچچە قىرغىز تۇتۇۋېلىپ ھامىددىن خوجىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، ھامىددىن خوجىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدار، ئەربابلار ئۇنىڭ خۇنىنى تىلەپ تۇرۇۋالدى. ھامىددىن خوجا ئەپۇ قىلىپ سايىتبەگنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈپ، ئۆز قوشۇنىدا تۇتۇپ قالدى، ئەمما ئىسمائىل كاتىۋال دېگەن تەرجىمانىنى تۇغقا قان قىلىپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەسلى مەقسىتى بويىچە ئالدىغا قاراپ ئورغۇن يول مېڭىپ، ئۇستۇن ئاتۇشقا كېلىپ قوندى، ئەتىسى يولغا چىقىپ «بۇگۈن قەشقەرگە كىرىمىز، قۇتلۇقبەگ بولسا ئۆز كۈچالىقىمىز، يۇرتداشلىقىمىزنىڭ يۈز خاتىرى بار. قۇتلۇقبەگ ئۇ تەرەپتىن، بىز بۇ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ سىدىقبەگنى يوقىتىمىز» دېگەن خام خىيال بىلەن كېتىۋاتقاندا، قەشقەر تەرەپتىن كاتتا بىر تۇغ كۆرۈندى. سەپسېلىپ قارىسا ئورغۇن قوشۇننىڭ كېلىۋاتقانلىقى ئاشكارا بولدى. نائىلاج ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش-جەڭ بولدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن بىر مۇنچە ئادەم ھالاك بولدى. شۇنداق ھالەتتە سىدىقبەگ «خوجاملار بىلەن ئۇرۇشماي، ياخشىلىق بىلەن شەھەرگە باشلاپ كېلىڭلار، نېمە بولسا بولسۇن، ئىسلام ئاچقان غازىلار يۇرتىمىزغا كەلگەن مېھمان» دەپ تەكلىپ قىلغان بولۇپ ئالدىغا كىشى چىقىرىپ، ئىززەت- ھۆرمەت بىلەن باشلاپ كېلىپ، ئۇلارنى خۇش ھاۋالىق كەڭرى بىر باغقا چۈشۈردى. كەڭ زىياپەت بېرىپ مۇلايىملىق بىلەن خىزمەتكارلىق رەسمىيىتىنى بەجا كەلتۈردى. ئەمما خوجاملارنىڭ چېدىر-بارگاھ، ئەسكەرلەرنىڭ ئات-ئۇلاغ، قورال-ياراق، خۇرجۇن-قاچىلىرىنى بىرىنى قويماي يىغىۋالدى، نېمە دېسە شۇنى دەرھال تەييارلاپ ياخشى

كۆتۈۋالدى. ئەمما ئۇلارنى ئاتلىنىپ تالا-تۈزگە چىققىلى قويمىدى، كىشىلەر بىلەنمۇ كۆرۈشتۈرمىدى. سىدىقبەگ بىر قېتىم كېلىپ كۆرۈشكىنىچە يەنە كەلمىدى. مۇشۇنداق ھالەتتە توققۇز كۈن ئۆتتى. ئاخىر قەشقەرنىڭ ياخشىلىرىدىن بىر نەچچە كىشى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ سۆلھ قىلدى. خوجىلار قەشقەرگە دەخلى قىلمايدىغان، سىدىقبەگ ئاقسۇ تەرەپكە قول ئۇزاتمايدىغان بولۇپ ۋەدىنامە تۈزۈشۈپ ئىتتىپاقلاشتى. خوجىلار بىلەن سىدىقبەگ باشقىدىن كۆرۈشۈپ، نۇرغۇن گەپ-سۆزلەرنى ئوتتۇرىغا سېلىشىپ، ماقۇل بولۇشۇپ دوستلۇق قائىدىلىرىنى بەجا كەلتۈردى. خوجىلارنىڭ چېدىر-بارگاھلىرىنى بېرىپ، لايىقىدا تون، كىيىم-كېچەك سوۋغات قىلىپ ئۆزرە ئېيتتى. ئەسكەرلەرنىڭ ئات-ئۇلاغ، قورال-ياراق، خورجۇن-قاچىلىرىنى بەرگەنىنىڭ سىرتىدا يول خىراجىتىنىمۇ بېرىپ، چوڭ يول بىلەن ئاقسۇ تەرەپكە يولغا سېلىپ ئۇزىتىپ قويدى. خوجىلار ئامان-ئېسەن قۇتۇلغىنىغا كۆپ شۈكرى قىلىپ، رەجەپ ئېيىنىڭ يىگىرمە سەككىزىدە ئەسلى چىققان جايى ئۇچتۇرپانغا يېتىپ باردى ۋە قىشنى ئۇچتۇرپاندا چىقاردى. بۇرھانىددىن خوجا يۇرتدارچىلىق ئىشىنى ئوغلى مەھمۇدىن خوجىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزدى.

بۇرھانىددىن خوجا، ئۇغلى ھامىددىن خوجا ۋە سەيىد شەيخ نەزرىددىن خوجىلارنىڭ يەكەننى پەتھ قىلىش غازىتىغا ئاتلانغانلىقى؛ غەلىبە گۈلى جامالىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، زامان ھادىسىلىرىنىڭ توسقۇنلۇقىدىن بىر گۈل ئۈزەلمەي ئۆز جايىغا قايتقانلىقى

ئەزىز بۇرادەرلىرىمىزگە ئاشكارا بولغايكىم، راشىددىن خوجا كۇچادىن شەيخ نەزرىددىن خوجىنى باش قىلىپ، ھاجى خەزىنىچى بەگ، ياقۇپ دىۋان بېگى، سىدىق مىراپ باشلىق بىر نەچچە بەگلەرنى ھەمراھ قىلىپ، 4000 ئەسكەر بىلەن يەكەننى پەتھ قىلىش غازىتىغا بىرىشقا يارلىق چۈشۈردى.

ئۈچتۇرپاندىن بۇرھانىددىن خوجا، ئۇغلى ھامىددىن خوجىلار 2500 ئاتلىق ئاقسۇ ۋە ئۈچتۇرپان ئەسكىرى بىلەن قوشۇلۇپ نۇرغۇن يوللارنى بىسىپ، مارالبېشىغا باردى. مارالبېشىدا 2000 چېرىك بار ئىكەن. بۇلار بارلىق قورallلىرىنى تاپشۇرۇپ، ئىتائەت قىلىپ بويسۇنىدىغانلىقىنى ۋە ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. خوجامىلار چېرىكلەرگە شاھادەت كەلىمىسىنى ئۆگىتىپ، مۇسۇلمان قىلىپ قورال-ياراقلىرىنى تاپشۇرۇۋالدى. ئامباردىكى ئاشلىقلارنى ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بەردى. يېڭى مۇسۇلمانلارغا ما دالويە نامىلىق كىشىنى باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن مارالبېشىدىن خاتىرجەم بولدى.

خوجامىلار ئەمەلدارلىرى بىلەن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، مارالبېشىدىن ئاتلىنىپ يەكەنگە باردى. يەكەننىڭ بىر تەرىپىدە ئابدۇراھمان ھەزرىتىم ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بولسا، يەنە بىر تەرىپىدە تۇڭگانلارنىڭ ئىمامى ھۆكۈم يۈرگۈزۈۋاتاتتى. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن خوجامىلار بىلەن ئابدۇراھمان ھەزرىتىم ئوتتۇرىسىدا جەڭ-جېدەل بولدى. ئەسلىدىمۇ تۇڭگانلار

بىلەن بەزىدە ئىتتىپاق بولۇپ، بەزىدە ئىتتىپاق بولالماي تۇرۇۋاتقانىدى. شۇ ئەسنادا يەكەن بەگلىرىدىن نىياز بەگ دېگەن كىشى بىر نەچچە كاتتا بەگلەرنىڭ نامىدىن، قەشقەردىكى ياقۇپ قوشبېگىنى تەكلىپ قىلىپ نامە يېزىپ ئەۋەتتى. ياقۇپ قوشبېگى خەتنى تاپشۇرۇۋېلىپ نۇرغۇن قوشۇننى باشلاپ، چوڭ ئۈمىد بىلەن يەكەنگە كەلدى. بۇ چاغدا خوجاملار تۇڭگانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ئابدۇراھمان ھەزرەتكە قارشى جەڭ قىلىپ بىر نەچچە قېتىم غەلىبە قىلىپ، بىر نەچچە قېتىم مەغلۇپ بولغانىدى. ياقۇپ قوشبېگى ئۈشتۈمتۇت كېلىپلا يەكەن شەھىرىنى ئالدى. بۇنى كۆرۈپ ھامىددىن خوجىنىڭ غەيرەت-شىجائەتلىرى ئۆرلەپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ نۇرغۇن ئادەملەرنى نابۇت قىلدى. ياقۇپ قوشبېگىنىڭ ئەمەلدار، ئەسكەر باشلىقلىرى چىداشلىق بېرەلمەي سېپىل ئۈستىدىن ئات سەكرىتىپ قاچتى. نۇرغۇنلىرىنىڭ پۇتى ۋە بوينى سۇنۇپ ھالاك بولدى. بىر مۇنچىلىرى زەخمە يەپ مېيىپ، ئەيىبناق بولدى. شەھەرنىڭ بىر دەرۋازىسى بوشراق بولۇپ، شۇ يەردىن ياقۇپ قوشبېگى قېچىپ چىقىپ قۇتۇلدى. قوشبېگى ئۆزى مىنىدىغان قارا ئارغىماق ئېتىنى ئېگەر-جابدۇقلىرى بىلەن ھامىددىن خوجا ئولجا ئالدى. ھامىددىن خوجىنىڭ بۇ جەڭدە نامايان قىلغان غەيرەت-جۈرئەتلىرىگە خالايىق: «ئانىدىن ئوغۇل تۇغۇلسا، ھامىددىن خوجىدەك بولسا» دەپ ئاپىرىن ۋە تەھسىنلەر قىلىشتى.

خوجاملار تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشىپ يەكەننىڭ خىتاي شەھىرىنى ئېلىشقا تىرىشتى. ئەمما شەھەر ئىچىدىكى خىتايلار ھېچكىشىنى باش چىقارغىلى قويماي، كۆرۈنگەننى ئېتىپ نابۇت قىلدى. خىتايلار ئاتقان ئوق ھەرگىز زايە كەتمىدى. مۇسۇلمانلار ئاتقان ئوقنى سېپىلنىڭ خوختىلىرى توسۇۋېلىپ تەگمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئەتراپتىكى باغ-ۋاران، ئېتىز-ئېرىقلاردىكى خاھى مېۋىلىك، خاھى مېۋىسىز دەرەخلەرنى مەجبۇرىي كېسىپ كېلىپ سېپىل بىلەن تەڭ قىلىپ بىر نەچچە يەرگە پەشتاق باغلاپ ئۈستىگە چىقىپ ئوق ئاتتى. بىر تەرەپتىن لەخمە (ئاكوپ) كولاپ يەر ئاستى بىلەن بېرىپ سېپىلنىڭ ئاستىغا دورا كۆمۈپ پارتلاتتى. بۇنىڭ بىلەن سېپىلنىڭ

ئون-يىگىرمە غۇلاچ يېرى پارتلاپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ كەتسە، چېرىكلەر توپا-قۇم توشقۇزۇپ تەييارلاپ قويغان تاغارلارنى تىزىپ يەنە بۇرۇنقىدەك ئېگىزلىكتە ئېتىۋالدى. نۇرغۇن مۇسۇلمانلار نابۇت ۋە زايە بولۇپ تەڭلىكتە قالدى. لېكىن شەھەر ئىچىدىكى خىتايلارنىڭ ئوق-دورا، ئاشلىق-تۈلۈكلىرى تولا بولۇپ تەڭلىك تارتمىدى. بەلكى كۈندىن-كۈنگە تېخىمۇ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا سەككىز ئاي ئۆتتى.

بەزى ئىش كۆرگەن، ئۆتمۈشتىن خەۋىرى بار پاراسەتلىك كىشىلەر، بۇ يەتتە شەھەر خاقانى چىنغا تەۋە چاغلىرىدا شەھەر-شەھەردىكى ئادەملەرنى تىزىملاپ سانىنى ئالغانىكەن. شۇ ھېسابتا يەكەن 32 مىڭ نوپۇس، ئاقسۇ 6000، كوچا 3000، قەشقەر 16 مىڭ، خوتەن 22 مىڭ نوپۇس ئىكەن. يەكەندىكى خىتايلارمۇ 32 مىڭ، بەلكى ئۇنىڭدىن كۆپرەك مۇسۇلمانلارنى نابۇت قىلىپ، ئاندىن ئۆزلىرى ھالاك بولدى، دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. بۇ رىۋايەت ھەقىقەتەن راست بولۇپ، ئىشەنمەك لازىم.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، خىتايلار ئىلاجسىزلىقتىن تەسلىم بولۇپ، شەھەر پەتھ بولدى. ئامباردىكى ئاشلىق ۋە ئوق-دورىلار مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا چۈشتى. تەبرىك ۋە تەنتەنە ئاۋازلىرىدىن قۇلاقلار پۈتۈپ كەتتى. ناغرا-دۇمباق، سۇناي-كانايلارنىڭ شادىيانە سادالىرى پەلەككە يەتتى. ئەمما يەنىلا تۈگىگانلار بىلەن پۈتۈشەلمىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئابدۇراھمان ھەزرەت، يەكەندىكى باشقا ھەزرەت ئىشانلار، قاغىلىقتىكى جامالىددىن خوجا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى يەكەن ھاكىمىيىتىنى ئۆز قولىغا ئېلىشنى تەمە قىلغانلىقتىن، ئۆز ئارا مۇرەسسەگە كېلەلمەي ئىتتىپاقلىشالمىدى. خوجاملار يەكەننى ئىدارە قىلىپ ئۆز قولىدا تۇتالمىدى.

يەكەندىكى مىر غىياسىددىن ئىشاننىڭ نەۋرىلىرىدىن بولغان مىرزاجان ھەزرەتنى بۇرھانىددىن خوجا، ئابدۇراھمان ھەزرەتلىرىدىن قاچۇرۇپ مەخپىي

ئۇچتۇرپانغا ئەۋەتتى. ئۇنداق قىلمىسا ناھەق خۇن تۆكۈلۈشىنىڭ ئېھتىمالى بار ئىدى.

شۇ چاغدا ئۇزۇندىن بېرى كۆھىستان تەرەپتە ياشاپ كەلگەن مۇھەممەد ئەلىخاننىڭ ئوغلى مۇزەپپەرخان، بۇ تەرەپتىكى ئىتتىپاقسىزلىق ۋە پاراكەندىچىلىكنى ئاڭلاپ ۋاقىتنى غەنىمەت بىلىپ، ھاكىمىيەت تەمەسى بىلەن كەشمىردىن چىقىپ، تىبەت داۋىنى ئارقىلىق يەكەنگە كەلدى. ئۆزىنىڭ نام-نەسەبلىرىنى ئاشكارا قىلغاندىن كېيىن ھەممە ئاڭا ئىززەت - ھۆرمىتىنى بەجا كەلتۈرۈپ، لايىقىدا جاي، ئورۇن-دەرىجە، مائاش-تەمىنات بەلگىلىدى. ئەمما مۇزەپپەرخاننىڭ ھەرىكىتى باشقىچە بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، بۇرھانىددىن خوجا «بىزنىڭ ئۇلۇغىمىز كۇچادا، كۇچاغا بېرىپ كۆرۈشۈپ، شۇ كىشىنىڭ يارلىقى بويىچە ئىش قىلىسلا» دەپ ئادەم قوشۇپ كۇچاغا يولغا سالدى. كۇچاغا بارغاندىن كېيىن راشىددىن خوجا، مۇزەپپەرخاننىڭ ئىززەت- ھۆرمىتىنى قىلىپ قوبۇل قىلدى. ئورۇن-ۋەزىپە تەيىنلەپ، مۇناسىپ جايدىن خوتۇن ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى خۇشال-خۇرام قىلدى. ئۇ كۆڭلى خالىغان يەرلەردە ئويۇن-تاماشا قىلىپ بىر نەچچە كۈن تۇردى. ئاندىن «كورلىغا بارسام» دەپ رۇخسەت ئېلىپ كورلىغا كەتتى. ياقۇپ قوشبېگى كۇچانى ئالغاندا، كورلىدىن تۇرپانغا كەتتى. مۇزەپپەرخاننىڭ باشقا ۋەقەلىرىنى كېيىنكى بابلاردا سۆزلەيمىز.

ئاقسۇدىكى خوجاملار تۇڭگانلار بىلەن ئىتتىپاق بولالماي، يەكەننى قولىدا تۇتۇپ تۇرالماي ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتتى. بۇنىڭ سەۋەبلىرى مۇنداق ئىدى: يەكەندە تۇڭگانلاردىن 25 مىڭ كىشى بار ئىدى. شۇڭا خوجاملار: «ئاز ئادەم بىلەن كەپتۇق، ياخشىسى پۇختا تەييارلىق قىلىپ كۆپ ئادەم بىلەن كېلىشىمىز لازىم ئىكەن» دەپ ئويلىدى. يەنە بىرى نەزىردىن شەيخ خوجىنىڭ مىجەزى تۇراقسىز، تۇتالغۇسى يوق، يېنىك تەبىئەتلىك بىر كىشى ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆزىنى «ئەمىر تېمۇر كوراگان ئىككىنچى» چاغلاپ يەكەندىكى ھەزرەت، ئىشان ۋە تۇڭگانلارنىڭ باشلىقلىرىنى، يۇرتنىڭ ئېسىل-ئابرويلۇق

كىشىلىرىنى كۆزىگە ئىلماي ئادەم ئورنىدا كۆرمىدى. بۇرھانىددىن خوجا بولسا كۆڭلى يۇمشاق، خۇش خۇي، خۇش خۇلق كىشى ئىدى.

نەزم

ئەگەر پادىشاھ بولسا مۇلايىم سۆخەن،

كى مۇشكۈلنى ئاسان ئەيلىگەي ھاپىز ھەي.

7

سەيىد جامالىددىن خوجامنىڭ يەكەن بىلەن قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش ھەۋىسى، يەنى بىر ئوق بىلەن ئىككى كىيىكنى ئۇۋلاش نىيىتى بىلەن يۈرۈش قىلغانلىقى؛ بىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ يەنە بىرىگە قەدەم قويۇشى بىلەن ھەر ئىككىلىسىلا قولدىن چىقىپ كېتىپ، باشقا بىر چەۋەنداز ئوۋچىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى؛ نەتىجىدە مەيۈس بولۇپ ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتكەنلىكى

دوستلارنىڭ پاك قەلبى ۋە روشەن مۇلاھىزىلىرىدىن مەخپىي قالمىغايكىم، خوجاملار يەكەننى ساقلاپ قالالماي يېنىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سەيىد جامالىددىن خوجىنىڭ ھەممەت ۋە قەھرىمانلىقى قايناپ، غەيرىتى جۇش ئۇرۇپ:

— ئۆزۈم ئاتلىنىپ بېرىپ يەكەن ۋە قەشقەرنى پەتھ قىلىپ، ياقۇپ قوشبېگى دېگەننى تىرىك تۇتۇپ باغلاپ، بېشىغا ئىنسان كۆرمىگەن خارلىقلارنى سېلىپ، ئەتىۋارىنى قويماي، ئېتىمنىڭ تۇمشۇقىدا ھەمىشە پىيادە ئېلىپ يۈرمىسەم نىزامىددىن خوجىنىڭ ئوغلى بولماي قالاي، — دەپ ئاچچىق، يامان سۆزلەر بىلەن قەسەم ئىچتى. ئۇنىڭ ھەممە دۆلەت ئەركانلىرى ۋە خۇشامەتچىلەر «ۋاي شۇنداق بولماي، يۇرتىدىن قېچىپ كەلگەن يالىڭاچ

بۇلاڭچىنىڭ نېمە ئەتىۋارى بولسۇن» دەپ، ھەددىدىن زىيادە خۇشامەت قىلىپ ئاشۇرۇۋەتتى. قىشچە ئەسكەر، قورال-ياراق تەرەددۇتى، ئوزۇق-تۈلۈك، ئات-ئۇلاغ غېمى بىلەن باھارغا ئۇلاشتى.

يەردىن كۆك چىقىپ باھار باشلانغان مەۋسۇمدە جامالىددىن خوجا ئۆز ئورنىدا ئىنىسى جالالىددىن خوجىنى ۋاقىتلىق ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، يەكەن تەرەپكە ئاتلىنىشنى قارار قىلدى. بۇ چاغدا كۇچانىڭ ئۇلۇغ پېشۋاسى 50 يىل ئەلەملىك مەنسىپىنى قولىدا تۇتۇپ، ئىسلام شەرىئىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن سىدىق خوجا ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ باشچىلىقىدا كوچا، شايار ئەسكەرلىرى يېتىپ كەلدى. بۇرھانىددىن خوجا ۋە ھامىددىن خوجىلار ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئۈچتۇرپاندىن كەلدى.

ئاقسۇدىن موللا باقى مۇپتى ئاخۇنۇم، قاسىم قازىبەگ، باقەش مىراپ، مۇھەممەد شېرىپ ئۆتەڭ بېگى، سابىر مىراپ؛ كوچا بەگلىرىدىن ھاجى خەزىنىچى بەگ، ياقۇپ دىۋان بېگى، موللاش مىراپ؛ ئۈچتۇرپان بەگلىرىدىن ئاقبەگ، مۇسابەگ، قۇربان مىراپ قاتارلىق كارغا يارايدىغان، ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان، ۋۇجۇدىدا ھىممەت ۋە غەيرىتى بار بەگ ۋە بەگزادىلەرنى ھەمراھ قىلىپ يەكەن تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. قوشچى، پىلتىرچى، بازارچىلاردىن باشقا نوقۇل ئەسكەرنى 26 مىڭ دەپ رويخەتكە ئالدى.

خوجاملار يولغا چىقىپ نۇرغۇن يوللارنى بېسىپ، يەكەن شەھىرىگە ئۈچ مەنزىل قالغاندا، يەكەننىڭ ۋالىي ئالىيلىرى ھەزرەت ۋە تۇڭگانلارنىڭ ئىماملىرى، ئۆلىما ۋە پازىللىرى، چوڭ-كىچىك پۇقرالىرى سوۋغا-سالاملار بىلەن ئالدىلىرىغا چىقتى. يۈزلىرىنى خوجاملارنىڭ غالىب ئۈزەڭگىلىرىگە سۈرتۈپ، قوللىرىنى دۇئاغا كۆتۈرۈپ، تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ئاجىز ۋە بىچارىلىكىنى شەپى كەلتۈرۈپ، غوجام پادىشاھلارنىڭ ئۆمرىنىڭ ئۇزۇن، دۆلىتىنىڭ زىيادە بولۇشىغا ئايەتلەر ئوقۇپ، باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ خىجالەتچىلىك تەرلىرىنى ئاققۇزۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرىكى قىلغان ئىشلىرىنىڭ پۇشايمىنىغا غەرق

بولۇپ تۇرغان چاغدا، خوجاملار پادىشاھلارچە ئىنئام، سېخىيلارچە مەرھەمەتلىرىنى كۆرسىتىپ، ھەممىنىڭ كۆڭلىنى ئەپۇ قىلىپ، دىلكەشلىك بىلەن خۇشال-خۇرام قىلدى. ئاندىن كاتتا داغدۇغا، ھەشەمەت بىلەن يەكەن شەھىرىگە كىرىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. خاھى تۇڭگانلار، خاھى ھەزرەت ئىشانلار، خاھى باشقا ھەر قانداق كىشىنىڭ بىرەر نەرسە دېيىشكە ھەددى بولمىدى. پۈتۈن ئەمەلدار، مەنسەپدارلار ئىتائەت كەمىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلىدى. ناغرا-دۇمباق، كاناي-سۇنايلارنىڭ ساداسى، گۇرۇھ-گۇرۇھ، توپ-توپ بولۇپ تەبرىكلەشكە كەلگەن خالايىقلارنىڭ ۋاراڭ-چۇرۇڭ غوۋغاسى پەلەكتىن ئاشتى. خوجام پادىشاھ ئىنئام-ئېھسان ۋە سېخىيلىقىنىڭ ئىشىكىنى يوغان ئاچتى. ئادالەتنىڭ قانىتىنى كەڭ يايدى. نەتىجىدە قوي بىلەن بۆرە بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچتى. لاچىن بىلەن كەپتەر بىر جايغا ئۇۋا تۇتتى. ئىنسان گۇرۇھى ھەتتا پۈتۈن مەخلۇقات ئارىسىدىمۇ ئىتتىپاقسىزلىق، دۈشمەنلىك ۋە ئاداۋەت تۈگىتىلىپ، دوستلۇق ۋە مۇھەببەت، ئىشەنچ ۋە ساداقەتنىڭ قائىدىلىرى قۇياشتا ئوخشاش نۇر چاچتى. مۇشۇ يول بىلەن ھەممىنى خۇشال-خۇرام، خاتىرجەم-باياشاد، پاراۋان، بىغەم قىلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى نىشانى ۋە مەقسىتى قەشقەرنى پەتھ قىلىش بولغانلىقتىن، يول راسخوتى تەييارلاش كويىغا چۈشتى. يەكەن ۋىلايىتىدىن نۇرغۇن ئەسكەر توپلاپ ياخشى كۆنلەرنىڭ بىرىدە قەشقەرگە يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى.

يەكەننىڭ ھۆكۈمىتىنى كۈچالىق سىدىق خوجا ئەلەم ئاخۇنۇمغا تاپشۇرۇپ، مەملىكەت ئىشىنىڭ پۈتۈن ئىختىيارىنى بەردى. قەشقەرگە بېرىشقا تەيىنلەنگەن خاھى مۇسۇلمان، خاھى تۇڭگان ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىنى تىزىملاپ رويخەتكە ئالدى. قۇشچى، پىلتىرچى، بازارچىلاردىن باشقا 72 مىڭ لەشكەر، چەۋەندازنى ساناق ۋە ھېسابقا ئالدى. ياخشى پەسىل ۋە ئوبدان

كۆنلەرنىڭ بىرىدە، پىل قۇيرۇقى بولۇپ ئاتلىنىپ، يەكەن شەھىرىدىن چىقىپ، چېدىر-بارگاھلىرىنى قەشقەر يولىغا تىكتى.

ئەسكەرلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن پوش-پوش ئاۋازى، كوچا-بازارلاردا تاماشا قىلغۇچىلارنىڭ غوۋغاسى، ئەسكەرلىككە ماڭغانلارنىڭ ئۇزىتىشىپ خوشلاشقان ۋاراڭ-چۇرۇڭى، كاناي-سۇناي، ناغرا-دۇمباقلارنىڭ ساداسى، نەغمىچىلەرنىڭ ساز-مۇقام، ناخشا-غەزەللىرىنىڭ ئاھاڭلىرى، ئەسكەرلەرنىڭ ئاتلىرىنىڭ ئايىغىدىن چىققان توپا-تۇپراقنىڭ چاڭ-توزانلىرى پەلەككە ئۆرلىدى. كۆرگۈچىلەرنىڭ كۆزلىرى كورمەس، ئىشتكۈچىلەرنىڭ قۇلىقى ئاڭلىماس بولدى. ئەقىل-ئىدراكتىن تاشقىرى ھەشەمەتلىك داغدۇغا ھاسىل بولۇپ، گويا قىيامەت قايىم بولغاندەك بىر مەنزىرە پەيدا بولدى. خوجاملار دەۋرىدە مۇنداق كۆپ ئەسكەر جەم بولۇپ ئاتلانغان ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ بولمىدى.

ھەممىنى ياراتقۇچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرەت ئىنايىتى بىلەن جامالىدىن خوجا ئىسپان شەمشىرىنى ئېسىپ، رەڭگارەڭ تون-سەرۇپايلارنى كىيىپ، پادىشاھلىق تاجىنى بېشىغا قويۇپ، ياخشى ئارغىماق ئاتقا مىنىپ، تولۇق جابدۇنۇپ، نۇرغۇن تەبرىك، مەدھىيە-ماختاش سادالىرى ئاستىدا مەخسۇس تەييارلانغان شاھانە-بارگاھلىرىغا كېلىپ چۈشتى. بۇ يەردە ئىككى كۈن تۇرۇپ، چوڭ-كىچىك ئەسكەرلىرىگە قەدىر-ئەھۋال خىراجەت، ئۆز لايىقىدا كىيىم-كېچەك بېرىپ، ئۈچىنچى كۈنى كۆزلىگەن نىشانغا قاراپ ئاتلاندى. ئاستا-ئاستا مېڭىپ خانئېرىق يېزىسىغا كېلىپ چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ چۈشتى. ئەسكەرلەرنىڭ ئالدى-ئارقىسىنى تەڭشەپ ۋە دەڭسەپ كۆرۈپ مۇلاھىزە قىلدى: «ياقۇپ قوشبېگى مۇنداق نۇرغۇن قوشۇن كەلگەنلىكىنى بىلسە، ھەر قاچان قەشقەر ئىقلىمىدا بىردەممۇ تۇرماي قېچىپ، ئۆزىنى تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدە كۆرىدۇ. لېكىن قەشقەر خەلقى ئاتنىڭ ئايىغىدا قالىدۇ» دەپ ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپلىكىگە تەمەننا قىلدى. «قەشقەرنى ھايال بولمايلا ئالىمىز» دېگەن خىيال بىلەن ئەنجانلىقلار بىلەن قىرغىزلارنى بەند قىلىپ باغلىغلى تۆت ھارۋا كىشەن، زەنجىر ئېلىپ كەلدى. ئەمما ئالەمنىڭ ئىگىسى

بولغان ئۇلۇغ تەڭرىمىنىڭ قۇدرىتىگە ئىشىنىش ۋە يۆلىنىشنى ئۇنتۇدى. بۇ توختالغۇسى يوق پەلەك ئۇنى ئويلاشقا يول قويمىدى. مۇنداق ئۇچىغا چىققان ھەشەمەت ۋە داغدۇغىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتىدىغانلىقىنى بىلمىدى.

شۇ ئەسنادا يېڭىسار تەرەپتىن ئۇشتۇمتۇت چوڭ تۇغ نامايان بولدى. تۇغنىڭ ئارقىسىدا ئەلەم-بايراق كۆرۈندى. قارىسا، ياقۇپ قوشبېگىنىڭ قوشۇنى كېلىۋاتقانلىقى مەلۇم بولدى. ئەتراپقا قويغان قاراۋۇل خەۋەرچىلەرمۇ ئارقا-ئارقىدىن كېلىپ، كۆرگەن-بىلگەنلىرىنى مەلۇم قىلىپ، يۇقىرىقى مۆلچەرنىڭ توغرىلىقىنى تەستىقلىدى. جامالىددىن خوجا ئۆز ئەسكەرلىرىنى كۆپ، ياقۇپ قۇشبېگىنىڭ قوشۇننى ئاز دەپ قاراپ، ئۆز ئەسكەرلىرىنىڭ بىر مۇنچىسىنى سول تەرەپكە بۇيرۇپ:

— ئەجدىھاغا ئوخشاش ئىككى تەرەپتىن تەڭ باش تارتىپ يۇمىلاق چەمبەر بولۇپ، ياقۇپ قوشبېگىنىڭ قوشۇنلىرىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ تاش سېپىلدەك قاتتىق قورشاڭلار، ھەر قانداق ئادەم قولغا چۈشسە تىرىك تۇتۇپ ئالدىمغا ئېلىپ كېلىڭلار، — دەپ بۇيرۇق بېرىپ، ئۆز كۆڭلىدە غەم-ئەندىشىسىز خاتىرجەم بولۇپ، چېدىر-بارگاھلىرىدىن چىقمىدى. دەرۋەقە خوجىلارنىڭ ئەسكەرلىرىگە قارىغاندا، ياقۇپ قۇشبېگىنىڭ قوشۇنى تولىمۇ ئاز ئىدى. ياقۇپ قوشبېگىنىڭ قوشۇننى ئاسماندىكى ئۈكەرگە مىسال قىلسا، خوجىلارنىڭ ئەسكىرىنى يەتتە قەۋەت ئاسماندىكى پۈتۈن يۇلتۇزلارچە بار، دەپ پەرەز قىلسا بولاتتى. مۇشۇ چاغدا، كولاپنىڭ ئۇلۇغى ھەمراخان دېگەن كىشى 250 زەبەردەس پالۋان ئەسكەرنى قورال-ياراقلىرى بىلەن ئېلىپ ياردەمگە كەلسە، خوجاملار، بىزگە غەيريي ئادەملىرى كېرەك ئەمەس، دەپ قوبۇل قىلمىدى. ھەمراخان نائۈمىد بولۇپ قايتىپ بېرىپ ياقۇپ قوشبېگىگە قوشۇلدى.

ياقۇپ قوشبېگى خوجاملارنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپلۈكى، ئۆزلىرىنىڭ ئاز ۋە ئاجىزلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ تەڭرىگە تەۋەككۈل قىلدى. قەيەردە غېرىب-مۇساپىر بولسا، دۇئاسىنى ئېلىپ تەڭرىگە سېغىندى. خوجاملارنىڭ ئەسكەرلىرى ئوڭ ۋە

سولغا بىرىپ سەپلىرىنى راسلاپ بولغۇچە، ياقۇپ قوشبېگىنىڭ قوشۇنىدىن ئابدۇللا پانسات ناملىق بىر باتۇر ئۆز يىگىتلىرى بىلەن ئۇشتۇمتۇت ئاسماندىن چۈشكەن بالادەك، غوجاملارنىڭ چۈۋالچاق، تەرتىپسىز ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن غازىبېك پانسات، ئېزىزبەگ ۋە چاپارمەنلەر سول تەرەپكە ھۇجۇم قىلدى. ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش-جەڭلەر ئەۋجىگە چىقتى. ئارقىدا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ ئاتقان توپ-زەمبىرەكلىرىمۇ ياقۇپ قوشبېگىنىڭ قوشۇننى توسۇۋالالمىدى. ئاقىۋەت خوجاملارنىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي «جەڭدە تەڭ كېلەلمىسە ئارقىغا چېكىنىش، پەيغەمبەرلەرنىڭ سۈننىتى» دېگەن مەشھۇر سۆزنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق توپ-زەمبىرەك، قورال-ياراق، ئوزۇق-تۈلۈك، چېدىر-بارگاھلىرىنى تاشلاپ، بىر ئات، بىر قامچا بولۇپ، ئاقسۇ يولىغا قاراپ قاچتى. «خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن ئازچىلىقمۇ كۆپچىلىك ئۈستىدىن غەلىبە قازىنالايدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى مۇشۇ ۋەقەدە ئەينەن ئاشكارا بولدى.

پارچە

پاراكەندە لەشكەر قولىدىن ئىش كەلمىگەي،

ئىككى يۈز جەڭچى مەردانە ياخشىراق يۈز مىڭدىن.

دىمەك، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كوچا، شايار، يەكەننىڭ ئىككى يىللىق خىراجىتى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ قان-تەرى بىلەن تەييار بولغان نۇرغۇن قورال-ياراق، ئوق-دورىلار بىلەن شۇنچىلا ئەسكەر ئىككى سائەتلىك جەڭگە بەرداشلىق بېرەلمەي توزغاقتەك توزۇپ كەتتى.

رۇبائىي

خۇدايىكىم ئېرۇرلەر مالىكۇلمۇلك،

كى ھەر كىمگە بەرسە توتيەلمۇلك.

نە ھەد بولغاي كىشىگە مۈلك ئالماق،

شەھەنشاھى كى ئولدۇر تەنزىئۈلمۈلك.

خوجاملار ياقۇپ قوشىيگىنى ئاجىز كۆرۈپ نېمىلەرنى دېگەن بولسا، ئۆز باشلىرىغا يېتىپ بالا بولدى. «ئورنى كىم كولىسا، ئۆزى چۈشىدۇ» دېگەن ھەدىس بۇ ئىشلارغا دەل مۇۋاپىق كەلدى. بىر مۇنچە ئادەملەر ئۆلۈپ نابۇت بولدى. نەچچىسى ئەسىر چۈشتى. نۇرغۇنلىرى ئات-ئۇلاغ، ئىككى ئاياغلىرىدىن ئايرىلىپ، يالىڭاچ، سۇسىز، تاماقسىز، چۆل - جەزىرىلەردە ئاچ-زار بولۇپ ھالاك بولدى؛ بەزىلىرى ئاران-ئاران جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ، ئۆز يۇرتلىرىغا ئۇلىشىۋالدى. بۇ كۈنى خوجاملارغا گويا قىيامەت ئاشكارا بولغاندەك بولدى. ئۇلار جانلىرىدىن بىزار بولۇپ، چۈشى ياكى ئوڭى ئىكەنلىكىنى پەرق ئېتەلمەي، بەڭ چېكىپ بېشى ئايلانغان بەڭگىدەك، كۆكنار سۈيى ئىچىپ خىيالغا كەتكەن كۆكنارچىلاردەك كۆڭۈللىرى پەرىشان، تىللىرى كېكەچ، ئۆزلىرى مالال بولۇپ، جانلىرى تۇمشۇققا كېلىپ، ئۆز قارارگاھلىرىغا يېتىپ باردى. پەلەكنىڭ سېھىرگەرلىكى، زاماننىڭ تەتۈرلۈكى، رەڭۋازلىق ھۈنىرىنى ئاشكارا قىلدى.

سەيىد ئەلەم ئاخۇنۇم پايتەخت يەكەندە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. خانئېرىقتىن قېچىپ بارغانلاردىن بولغان ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ خاتىرجەم بولالماي «قەشقەرگە بارىمەن» دېگەن باھانە بىلەن يەكەندىن قۇتۇلۇپ چىقىپ، ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ راۋان بولدى. بىر قېتىمدا ئىككى چوڭ شەھەرنى بىكارغا بەردى. قەشقەرنى ئالىمەن، دەپ يەكەندىن قۇرۇق قالدى.

نەزم

خۇدا بەرگەنگە سەن ھەرگىز ئۆچەشمە،

ئاتا ئەيلەپ ئۆزى بەردى خۇداۋەند.

تۇڭگانلار ئۈكەرگە ئوخشاش توپ بولۇۋېلىپ، تا ناماز شامغىچە مىلتىق، توپ-زەمبىرەكلەردىن ئوت ئېچىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. تولا ئادەملەر نابۇت بولدى. ياقۇپ قوشبېگىنىڭ يوتىسىغا ئوق تېگىپ ھۇجۇم قىلىشتىن توختاپ قالدى. ئاقىۋەت تۇڭگانلار بىلەن سۈلھە-توختامنامە تۈزۈپ قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ، توپ-زەمبىرەكلىرىنى ئايرىپ قېلىپ، ھەر بىرىگە ئۆز لايىقىدا تون-سەرۇپاي، سوۋغا-ئەمەللەر بېرىپ، ئۆزگە تەۋە ۋە رام قىلىپ قايتۇردى. ياقۇپ قوشبېگى چېدىر-بارگاھ، ياراق-ئەسلىھە، خەزىنە-دەپىنە، شاھانە كىيىم-كېچەك قاتارلىق نۇرغۇن مال-مۈلۈكلەرگە ئىگە بولۇپ، خۇشال ۋە پاراۋان بولدى.

نەزم

ھەرچە خالىق خالىغانىن ئول بولۇر،

ئانچە مەخلۇق خالىغان قايدا بولۇر.

8

بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ۋۇجۇد بېغىنىڭ غۇنچە نەۋباھارى، كۆڭۈل سەدىپىنىڭ دۇررى مارجانى يەنى مەھمۇدىن خوجام پادىشاھىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەھۋالى؛ مەن كەمىنە نىڭ سەرگۈزەشتىلىرى؛ غەيرىي سۈلۈكتىكى گۇرۇھلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىقادى

ھۆرمەتلىك دوست ۋە بۇرادەرلەرنىڭ روشەن كۆڭۈللىرىدىن مەخپىي قالمىغايكى، بۇرھانىددىن خوجام كىچىك ئوغلى مەھمۇدىن خوجامنى ئۆز ئورنىدا ئۇچتۇرپاننىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ، ئۇچتۇرپاننىڭ ئىلگىرىكى ھاكىمى توختىبەگ ۋە كۈچالىق تەلەي دادخاھلارنى ئۇنىڭ خىزمىتىدە قويىدى.

مەھمۇدىن خوجام ئۇچتۇرپان ھۆكۈمىتىنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن «ئىسلام ئۆتكەن ئىشلارنى تەكرارلىمايدۇ» دېگەن

ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ئىلگىرىكى مەنسەپدار، زالىم ئەمەلدارلارنىڭ قائىدىلىرىنى يوق قىلدى. خاھى پادىشاھلىق قائىدىسى، خاھى يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا شەرىئەت ھۆكۈمى بويىچە ئىش ئېلىپ باردى. ئۈچ يىل بىر ئاي ئۆتكۈچە ھېچكىم دەخلى قىلالمىدى. مەھمۇدىن خوجام ھەممە خوجاملاردىن ياشتا كىچىك بولسىمۇ، پەم-پاراسەتتە، ئىلىم-دىيانەتتە ۋە پەزلى-كامالەتتە ھەممىدىن ئۈستۈن ئىدى. ئۈچتۇرپاندا ئۆزۈندىن بىرى كاپىرلارنىڭ قائىدە-قانۇنى، زالىم بەگلەرنىڭ رەسىم-يوسۇنلىرى جارى بولۇپ، «سۆھبەتدىشىڭ قانداق بولسا سەنمۇ شۇنداق بولىسەن» دېگەندەك، ئەل ئارىسىدا يامان ئىشلار ئەۋج ئېلىپ، ياخشى بىلەن يامان پەرقلەندۈرۈلمىگەنىدى. مەھمۇدىن خوجام خالايىقنىڭ قەلبىگە ئورنىشىپ كەتكەن يامان ئىشلارنى تازىلاپ چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى تىكىپ ئۇلتۇرغۇزۇپ، سىياسەت شەمشىرىنىڭ سۇ ۋە تۇپرىقى بىلەن پەرۋىش قىلىپ كۆكەرتىپ، گۈل-گۈلىستان قىلدى. دېمەك، «جەننەت قىلىچنىڭ سايىسى ئاستىدا» دېگەن ھەدىسنىڭ توغرىلىقى ئىسپاتلاندى. شەھەر-سەھرالاردىكى مەسجىدلەرگە ئىمام، مەزىن تەيىنلەپ، بەش ۋاق نامازنى جامائەت بىلەن ئادا قىلدۇردى. ئىسلام شەرىئەتلىرىنى كىتاب ۋە پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرى، ساھابىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىگە مۇۋاپىق جارى قىلىپ، ھېچقانداق كىشىگە يۈز-خاتىرە قىلمىدى. ھەتتا قىمارۋاز، كەپتەرۋاز، تۇخۇمباز قاتارلىق ھەممە يامان ئىش قىلغۇچىلارنى مەنئى قىلىپ يوقاتتى. ئەمما ئۆزى شەترەنجى (شاھمات) باز ئىدى. ھەر بىر ئىشنى شەرىئەت ھۆكۈمى ۋە پۇقرالارنىڭ خاھىشى، رايى بويىچە ئادا قىلغانلىقى ئۈچۈن چوڭ-كىچىك ھەممە ئۇنىڭدىن رازى ۋە خۇشال ئىدى.

مەن كەمىنە مۇئەللىپ مەھمۇدىن پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىدا ئولتۇرۇپ-قوپۇشتا دائىم بىللە بولىدىغان سىرداشى ۋە ئۇلپەتدىشى ئىدىم. خاھى ئۆلىما، خاھى پازىل، خاھى ھاكىم، خاھى دادخاھ بولسۇن، مېنىڭ مەسلىھەتىمسىز بىر ئىش قىلالمايتتى. چۈنكى، مەن كۈچادا مەھمۇدىن خوجام بىلەن بىر مەدرىسە،

بىر ھۇجرىدا يەتتە-سەككىز يىل بىللە يېتىپ قوپقان ھەم قۇرداش ھەم ساۋاقداش ئىدىم.

شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۈچتۇرپانلىق باي مۇھەممەد قازىبەگ مېنى ئىپتارغا تەكلىپ قىلدى ھەم:

— ئىپتار قىلىپ بولۇپ، قونۇپ ئەتىسى قايتىپ كەتسىلە، پادىشاھتىنمۇ شۇنداق رۇخسەت ئالسىلا، — دەپ تەكىتلىدى.

باي مۇھەممەد قازىبەگنىڭ ھويلىسى شەھەرنىڭ سىرتىدا ئىدى. چۈنكى مەن پادىشاھتىن رۇخسەتسىز بىرەر كېچە باشقا يەردە قونۇپ قالالمايتتىم. بۇنىڭ سەۋەبى پادىشاھلىق ئوردىدا بەش ۋاق نامازغا ئىمام، جۈمە نامىزىغا خېتىپ ئىدىم. پادىشاھنىڭ ھەممە مەخپىي گەپ-سۆز، خەت-ئالاقىلىرىگە سىرداش ئىدىم. ئوردىغا كىرىدىغان توققۇز قاراۋۇل (پوس) غا مەن مەسئۇل ئىدىم. مېنىڭ رۇخسىتىمسىز ھېچقانداق كىشى قاراۋۇلدىن ئۆتەلمەيتتى.

مەھمۇدىن خوجا پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغاندا مۆھۈر ئويدۇرۇش لازىم بولۇپ، مۆھۈرگە ئويىدىغان سۆزنى ھەركىم ھەر نەرسە دەپ «سەجئى» قىلدى. شۇ قاتاردا مەنمۇ:

يافەت ئىززەت زى ھەزرىتى مەئبۇد،

ئىبنى بۇرھانىددىن خوجا مەھمۇد.

دەپ «سەجئى» قىلدىم. ئاخىر يازغىنىم ياراپ قېلىپ قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مېنى مۆھۈر ئويدۇرۇشقا مەسئۇل قىلدى. مەن مۆھۈر ئويغۇچىنىڭ قېشىدا تۇرۇپ ئويدۇرۇپ تەييار قىلدىم. مېنىڭ بۇ خىزمىتىم ناھايىتى ئەرزىگەنلىكتىن مەھمۇدىن خوجا تولىمۇ خۇرسەن ۋە خۇشال بولدى. مېنى مۆھۈردار، يەنى مۆھۈر تۇتقۇچى قىلىپ بەلگىلەپ مۆھۈرنى ماڭا تاپشۇردى. ھەر

قانداق يارلىق، ئەمر-پەرمان، قانۇن-دەستەكلەرنى ماڭا تاپشۇراتتى. مەن مۆھۈر باسقاندىن كېيىن كۈچكە ئىگە بولاتتى.

خىتايلاردىن ئۆلجىغا ئالغان بۇغداي ئامبىرى، ئۇن ئامبىرى، ئارپا ئامبىرى قاتارلىق ئۈچ خىل ئاشلىق ئامبىرىنى مېنىڭ باشقۇرۇشۇمغا تاپشۇرغانىدى. بۇ ئاشلىقلارنى ئوردىنىڭ مەخسۇس ئالىي ئاشخانىسى، ئاتخانىسى ۋە خاس خىزمەتچى مەھرەملەرنىڭ ئاتلىرىغا ئىشلىتەتتى. مەن ئۆز ئورنۇمدا ئاشلىق ئامبارلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئىنىم مۇھەممەد خەلىپىنى قويدۇم. ئەمما ھەممە نەرسىنى بەلگىلىمە، ئۆلچەم، بۇيرۇق بىلەن سەرپ قىلاتتى. مەخسۇس ئالىي ئاشخانىغا لازىم بولىدىغان گۆش-ياغ، گۈرۈچ، سەۋزە-پىياز، چاي-تۇز، ئوتۇن قاتارلىقلارغا ئامباردىكى ئاشلىقنى سېتىپ خىراجەت قىلاتتى. ئامباردىكى ئاشلىقلار شۇ قەدەر تولا ئىدىكى، ئىككى يىلدىن كېيىن كىرىپ قاراپ باقسام، تۆت ھەسسىنىڭ بىر ھەسسىسىمۇ تۈگىمەپتۇ. ئۆزۈمگە بەلگىلەنگەن ئۆلچەمدىن تاشقىرى بىر سەر ئاشلىقنىمۇ ئارتۇق ئالمىدىم. ئىنىم مۇھەممەد خەلىپە بىلەن بىر ھويلىدا بولغانلىقىم ئۈچۈن، بەزى چاغلاردا چىراغ يېغى ياكى شام لازىم بولۇپ قالسا، بازار نەرخى ھېسابلاپ پۇل بېرىپ ئالاتتىم. ئاشخانا ۋە ئاتخانىلارغىمۇ ئۆلچەمدىن تاشقىرى كەڭرى ئىشلىتىمدۇق ياكى سېتىپ پۇلىنى يانچۇقىمىزغا سالمىدۇق. بۇ مېنىڭ پەرھىزكار ۋە تەقۋادارلىقىمدىن بولغان ئىش بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىنساپ، ئېھتىيات ۋە دىيانىتىمدىن بولدى. يەنە توققۇز ئامباردا لىقمۇ لىق ئاشلىق بار ئىدى. بۇلار كېيىن ئاتلىق غازىنىڭ قولىغا چۈشتى.

دېمەك، مەن مەھمۇدىن خوجىدىن مۇھەممەد قازىبەگنىڭ دېگىنىدەك رۇخسەت ئېلىپ ئىپتارغا باردىم. كەڭرى نازۇنېمەتلەر بىلەن ئىپتار قىلىپ ئاندىن ناماز تەراۋىسىنى ئادا قىلدۇق. تەراۋىدىن يېنىپ مەخسۇس ھازىرلانغان مېھمانخانىغا كىردۇق. كۆڭلۈنى مەپتۇن قىلىدىغان نەغمە-ساز، ناخشا-ناۋا بىلەن مەشرەپ بولدى. مەشرەپ ۋە مېھماندارچىلىق قائىدىسىنى ھەددىدىن ئاشۇرۇپ بەجا كەلتۈردى. ۋاقىت يېرىم كېچە بولغاندا يالغۇز مېنى چاقىرىپ

يەنە بىر خاس مېھمانخانىغا ئېلىپ كىردى. بۇ ئۆيدە ئۈچتۇرپاننىڭ كونا بەگلىرىدىن قۇربان خەزىنىچى بەگ، موللا ئىمىن شەيخ ۋە موللا تۆرە، مېھمانبەگ باشلىق 15كە يېقىن كىشىلەر ئولتۇرغانىكەن. مەن كىرگەندىن كېيىن يەنە زىياپەت قائىدىلىرى تەلتۆكۈس ئادا قىلىنغاندىن كېيىن يۇرت ئۇلۇغلىرى مۇنداق دېدى: «بۇرھانىددىن خوجامنىڭ كۆڭلى يۇمشاق ياخشى كىشى. ھامىددىن خوجام بولسا ناھايىتى غەيرەتلىك، غەزىپى زىيادە، ئاچچىقى يامان كىشى ئىكەن. مەھمۇدىن خوجام ھازىر ناھايىتى ياخشى سوراۋاتىدۇ. ئۇنىڭدىن چوڭ-كىچىك، ھەممە خەلق رازى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇرھانىددىن خوجام، ھامىددىن خوجاملار يۇرتدارچىلىق ئىشىغا ئارىلاشماي تىنچ يېتىپ ئىبادەت بىلەن شۇغۇللانسا، مەھمۇددىن خوجام ھۆكۈمرانلىق ئىشى بىلەن مەشغۇل بولسا بولىدۇ. مۇبادا خوجاملارنىڭ ھەممىسى يۇرتدارچىلىق ئىشىغا ئارىلىشىپ دەخلى قىلسا ئوبدان بولمايدۇ. بىزنىڭ شۇ ئىلتىماسىمىزنى ئۆزلىرى يەتكۈزۈپ ماقۇل قىلىپ، توختام قىلىپ بەرسىلە، بىز ناھايىتى خۇرسەن بولىمىز. ئەگەر بۇ ئىلتىماسىمىز ماقۇل كۆرۈلمىسە، ئىش يامان بولىدۇ، ۋەسسالام» دەپ گەپنى تۈگەتتى.

ئەتىسى، مەن قايتىپ كېلىپ ئۇلارنىڭ غەرەز-مۇددىئاسىنى مەھمۇدىن خوجامغا بىر-بىرلەپ ئىزھار قىلىپ يەتكۈزدۇم. مەھمۇدىن خوجام «بۇ گەپنى مەيلى دادام، مەيلى ئاكامغا مەلۇم قىلمىسىلا، ئۆزۈم يولى بىلەن ئېيتىپ ماقۇل قىلىمەن»، دېدى. ئۇنىڭغىچە ئۈچ كۈن ئۆتۈپ كەتتى. تۆتىنچى كۈنى كېچىسى بولغاندا ئۈچتۇرپان خەلقى قوزغىلىپ قارا كالتەك بولۇپ مەھمۇدىن خوجامغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ مازار تېرەك دېگەن جايغا توپلاندى. بۇ خەۋەر يېتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇرھانىددىن خوجام موللا توختى مۆھتەيىسىپ دېگەن كىشىنى، مەھمۇدىن خوجام مېنى (ئاپتورنىڭ ئۆزىنى) ئەلچىلىككە تايىن قىلدى. ئەتىسى ئىككىمىز ئەلچىلىك سۈپىتىدە شەھەردىن چىقىپ كۈن چىققان چاغدا مازار تېرەككە يېتىپ باردۇق. يىراق-يېقىندىكى خالايىق بىرلىشىپ مەھمۇدىن خوجىدىن يۈز ئۆرۈپ مىرزاجان ھەزرەت دېگەن كىشىنى ئۆزلىرىگە ئۇلۇغ قىلىپ سايلاپتۇ.

ھاۋا سوغۇق بولغاچقا، ئۇلار بىزنى ئۆيگە باشلاپ كىردى. ئەلچىلىك سۈپىتىدە تۇرۇپ ئېيتتۇقكى:

— خوجاملار، كىچىك-چوڭ يۇرت ئەھلى بۇ خىل سۆز-ھەرىكەتتىن يانسۇن، يۇرتدارچىلىققا قايسى ئىش توغرا بولمىغان بولسا، ئۇنى ئۆزگەرتىشنىڭ ئىلاجىنى قىلايلى. ئەگەر كۆڭلى ئاغرىغان بولسا، تون كىيدۈرۈپ، چاي قۇيۇپ كۆڭلىنى ئالايلى، دەپ بىزنى چىقاردى، — دېدۇق. بىزنىڭ بۇ گېپىمىزنى ئاڭلاپ مىرزاجان ھەزرەت باشلىق كاتتىلار باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ نىمە دەپ جاۋاب بېرىشنى بىلەلمەي تۇرغانلىرىدا، ئىمىن شەيخ قوپۇپ:

— قىرغىز، قازاقلارمۇ ئۆزىنىڭ يۇرتىنى ئۆزى سوراۋاتىدۇ. بىزمۇ قىرغىز، قازاقلاردىن قالغۇچىلىكىمىز يوق. ئۆزىمىزنىڭ يۇرتىنى ئۆزىمىز سورىساق نىمە بوپتۇ. خوجاملار ھەر قانچە جاپا-مۇشەققەت تارتقان بولسا، ئۇنىڭ ئەجرى قولىغا تەگدى. ياراق-جابدۇقتىن باشقا ھەر قانداق نەرسىلىرى بولسا ئۆزلىرى ئېلىپ كەتسە، ئات-ئۇلاغ تەييارلاپ يولغا سالساق، ئەگەر مۇنداق بولمايدىكەن كېيگەن تونىمىز كېپەن، ئىچىدىغان چېيىمىز ئەجەل شەربىتى بولىدۇ، سۆز تامام، — دېدى. شۇنىڭ بىلەن موللا توختى مۆھتىسىپكە بىر ئادەم قوشۇپ شەھەرگە كىرگۈزدى. مېنى كىرگۈزگەن ئادىمىنىڭ ئورنىغا بارىمتاي قىلىپ تۇتۇپ قالدى. شۇ كۈنى جۈمە كۈنى بولۇپ، توپلانغان قوزغىلاڭچىلار مازار تېرەكتىكى مەسچىتتە جۈمە نامىزىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن مىرزاجان ھەزرەتنى ئاق كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ ئۆزلىرىگە پادىشاھ تىكلەپ، يىغا-زار بىلەن شەھەر تەرەپكە قاراپ راۋان بولدى. ئەمما ئاق كىگىز ئۈستىدىن مىرزاجان ھەزرەت يىقىلىپ چۈشتى، نەسلىك باشلاندى. شۇ ماڭغىنىچە بېرىپ بىر دەرۋازىنى ئېچىپ كىرىپ يەنە بىر دەرۋازىغە بارغۇچە ھامىددىن خوجا توپ-زەمبىرەك ئېتىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىر مۇنچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغانلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ دەرۋازىنى ئېتىۋالدى ۋە سېپىلنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئوق ئېتىپ ھېچ كىشىنى يېقىن كەلتۈرمىدى. قوزغىلاڭچىلار مېنى بىر ئۆيگە قاماپ قويۇپ بىر نەچچە كىشىنى ساقلاشقا قويدى. قوزغىلاڭچىلار

بەش كېچە-كۈندۈز پۈتۈن كۈچى بىلەن جەڭ قىلغان بولسىمۇ شەھەرنى ئالالمىدى. نۇرغۇن ئادەم زايە بولدى. يەتتىنچى كېچىسى بولغاندا مىرزاجان ھەزرەت مېنى قاماپ قويغان ئۆيدىن ئېلىپ چىقىپ، ئۇچتۇرپاننىڭ ۋە قىرغىزلارنىڭ چوڭ-كىچىك بەگلىرى، تۆڭگانلارنىڭ چوڭلىرىنىڭ ئالدىدا:

— ئۆزلىرى بىز تەرەپكە خوجامنىڭ ئەلچىسى بولۇپ چىققان، ئەمدى بىز تەرەپتىن خوجامغا ئەلچى بولۇپ بېرىپ ئىككى تەرەپنى ئەپلەشتۈرۈپ قويسىلا. يۇرت ئەھلىگە مەن پەند-نەسىھەت قىلدىم. ئىلگىرىكىدەك خوجاملار پادىشاھ، بىز يۇرت ئەھلى پۇقرا بولىدىغان بولدۇق، — دېدى.

مېنىڭ مىنىپ چىققان ئېتىمنى سابىت يۈز بېگى ئولجا قىلىۋالغانىكەن. تېپىپ چىقىپ قايتۇرۇپ بەردى. مېنىڭ كەينىمدىن خوجاملار سەمەرقەندلىك موللا قەلەندەر ئاخۇن دېگەن مۆتىۋەر كىشىنى ئەلچى قىلىپ چىقارغانىكەن. ئۇ كىشىمۇ مېنىڭ بىلەن بىر ئۆيدە قاماپ قويۇلغانىدى. ئۇنىمۇ سوراپ ئېلىپ ئۆزۈمگە ھەمراھ قىلىپ شەھەرگە قايتتىم. بىزگە قوزغىلاڭچىلارنىڭ دەخلى قىلماسلىقى ئۈچۈن تۆت بەگنى قوشقانىدى. ئەسلىدە تومشۇق تاغدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇپ قايتىپ كەتمەكچىدى. تومشۇق تاغقا كەلگەندىن كېيىن قوشۇلۇپ كەلگەن بەگلەردىن نورۇزبەگ مىڭ بېگى قولىقىمغا ئاستا مۇنداق دېدى: «مېنى پالاكەت بېسىپ بۇلارغا قوشۇلۇپ قاپتىمەن. ئۆزلىرى بىلەن شەھەرگە كىرىپ كەتسەم زايە قىلىۋېتەرمۇ؟» دەپ سورىدى. مەن دەرھال ئەھۋالنى مۆلچەرلەپ ئاشكارىلاپ:

— مېنىڭ بىلەن شەھەرگە بىللە كىرسىلە، ھەر قانداق شارائىتتا قۇتۇلدۇرۇپ قالىمەن، بۇ توغرىدا مەن كېپىل، — دېدىم. باشقا بەگلەرمۇ ئاڭلاپ:

— بىزمۇ بىللە كىرسەك، — دېيىشتى. ئۇلارغىمۇ كېپىل بولۇپ شەھەرگە ئېلىپ كىردىم.

ئۈچ دەرۋازىغا ئۈچ خوجام مۇئەككەل ئىكەن. مەن ھامىددىن خوجام بار دەرۋازا بىلەن كىردىم. ئۇلار بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن ۋەقەنى بىر-بىرلەپ بايان قىلدىم. ھامىددىن خوجام ناھايىتى خۇشال ۋە مىننەتدار بولۇپ سەللە-كۇلاھ، تون-سەرۇپاي ئىنئام قىلدى. موللا قەلەندەر ئاخۇن باشلىق بەگلەرنى ئېلىپ كىرىشكە ئادەم بۇيرۇدى. شۇ ئەسنادا بىر كىشى كېلىپ مېنى بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ باردى. ئەھۋالنى بىر-بىرلەپ بايان قىلغىنىمدىن كېيىن، ھەددىدىن زىيادە خۇشال بولۇپ، كۆزلىرىدىن يامغۇردەك ياش تۆكۈپ يىغلاپ تۇرۇپ دۇئا قىلدى. چۈنكى شۇ كۈنلەردە خوجاملار قورشاۋدا قېلىپ، تاقەتلىرى تاق بولۇپ، شەھەردىن قېچىپ كېتىدىغانىنىڭ ئىلاجىنى تاپالماي ھەم قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلەلمەي كېلىدىغان بالا-قازاغا رازى بولۇپ تۇرۇشقانىكەن.

شۇ كۈنى ئىپتارغا يېقىن ھامىددىن خوجام توپ-زەمبىرەك بىلەن يىگىت-سەركەردىلىرىنى باشلاپ مازار تېرەككە بېرىپ، مىرزاجان ھەزرەتنىڭ ھويلىسىنى قورشىۋېلىپ ئىككى تەرەپتىن زەمبىرەككە تۇتتى. قوزغىلاڭچىلار ئىپتار بىلەن بولۇپ خەۋەرسىز قالغاچقا، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، مىرزاجان ھەزرەتنى تىرىك تۇتۇپ باغلاپ شەھەرگە ئېلىپ كىردى. شۇ كېچىسى مەيلى ياخشى، مەيلى يامانىنى ئۇچرىغان يەردە ئۆلتۈردى. ئۇچتۇرپانىنىڭ بۇرۇنقى ھاكىمى توختىبەگ، ئىنىسى ئاقبەگ، باي مۇھەممەد قازى، قۇربان خەزىنىچى باشلىق نۇرغۇن مۆتىۋەر كىشىلەر تىرىك قولغا چۈشتى. قىرغىز بەگلىرى باشلىق بىر مۇنچە كىشىلەر قەشقەرگە كەتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى يولدا قىرغىزلار تالان-تاراج قىلىپ يوق قىلدى. بەزىلىرى سوغۇقتا توڭلاپ نابۇت بولدى. ئىمىن شەيخ باشلىق بىر مۇنچە ئادەملەر ئىلى تەرەپكە قېچىپ بېرىپ چۆل-جەزىرىلەردە ھالاك بولدى. ئاتا-بالىدىن، بالا-ئاتىدىن خەۋەرسىز گويا قىيامەت بولغاندەك ھەممە ئۆز ھالى بىلەن ۋەيران ۋە سەرگەردان بولدى. ئۆلگەنلەرنىڭ سانىنى 2000 دىن زىيادە دەپ ھېسابقا ئېلىشتى. بۇنىڭدىن باشقا تەرەپ-تەرەپكە تارقىلىپ چۆل-باياۋاندا ئۆلگەنلەرنىڭ ھېسابى يوق.

خوجاملار ئۈچتۇرپان شەھىرىنى قولغا كىرگۈزگەنلەرنىڭ ھاراقخانىنىڭ ھاراق قاينىتىدىغان چوڭ قازىنى ئولجا چۈشكەنىدى. بۇ قازاننى خوجاملار قۇتلۇق مازارغا ۋەخپە قىلىپ بەرگەنىدى. قوزغىلاڭچىلار بۇ قازاننى مىرزاجان ھەزرەتنىڭ ھويلىسىغا ئېلىپ بېرىپ غىزا قىلىپ يېيىشكەنىكەن. ھامىددىن خوجام كېلىپ زەمبىرەككە ئوت ياققان چاغدا، بۇ قازاندىن ئۇماچ ئۇسۇپ بېرىۋاتقان ئىككى كىشى قازانغا چۈشۈپ كېتىپ ئۇماچقا مىلىنىپ ھالاك بولۇپتۇ.

ھامىددىن خوجام، قوزغىلاڭچىلاردىن تىرىك قولغا چۈشكەنلەرنى بىر-بىرلەپ سوراق قىلىپ، ھەر كېچىسى ئۆلتۈرۈپ قۇدۇققا تاشلاتقۇزدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا يەتتە قۇدۇق ئادەم ئۆلۈكى بىلەن لىقمۇلىق تولدى. ئاغزىنى كۆمدۈرۈۋەتتى.

دېمەك، قوزغىلاڭچىلارنىڭ بېشىغا بۇ ئالەمدە بولىدىغان بالا-قازا، ئازاب-ئوقۇبەتلەرنىڭ ھەممىسى كەلدى. بۇنى بىر-بىرلەپ بايان قىلسام، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ تەبىئەتىگە ئېغىر كېلىشى مۇمكىن.

بۇ قوزغىلاڭچىلارنىڭ مۇنداق ھالاكەتلەرگە دۇچار بولۇشىدا سەۋەب بار ئىدى. سەۋەبسىز بۇنداق ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ سەۋەب شۇكى: ئۈچتۇرپان ئەھلى ناھايىتى ئېتىقادلىق مۇسۇلمان، شەرىئەت ھۆكمىگە قاتتىق رىئايە قىلىدىغان بولسىمۇ، يەنە غەلىتە ئېتىقادتىكى كىشىلەرمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆزىنى كەبرۇيە سۇلۇكىدە دېسە، يەنە بەزىلىرى ئىسھاقىيە، نىمىتىيە، رەبۇدىيە، دۇۋانىيە سۇلۇكىدە بىز دەپ خىلمۇخىل سۇلۇكلەرنىڭ ئېتىقادچىلىرى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشەتتى. ھەتتا بەزىلىرى غوجاملارغا بولغان ئىخلاسلىرىنى ھەددىدىن زىيادە ئاشۇرۇپ «ئاللاھ خوجام» دەپ تەڭرى بىلەن خوجاملارنىڭ ئارىسىغا ھېچقانداق كىشىنى سىغدۇرمايتتى. خوجاملار يېڭى بارغان چاغدا «بىز تەلەپ قىلغان كۆڭلىمىزدىكى خوجىمىز مۇشۇ» دەپ ئەقىدىلىرىنىڭ كۈچلۈكلىكىدىن

ئاتلىرىنى يىلقىسى بىلەن، قويلىرىنى قوتىنى بىلەن، كالىلىرىنى ئېغىلى بىلەن ھەدىيە قىلىپ بېرىپ دۇئاسىنى ئالغانىدى. ئەمما خوجاملار ھەممە خالايىق ئوخشاش پۇقرا دەپ قاراپ، ئۇلارغا باشقىچە كۆزقاراشتا بولمىدى. بۇ گۇرۇھ مۇشۇ توغرىدىن ئاغرىنىپ:

— بىز دېگەن خوجا بۇ ئەمەسكەن، — دەپ ئاخىر يۈز ئۆرۈدى. باشقىلار ئۇلاردىن:

— «ئاللاھ خوجام» دەپ ئاتايدىكەنسىزلەر، زادى ئىسمى نېمە؟ — دەپ سورىغاندا، ئۇلارنىڭ خەلپە ۋە ماشايىخلىرى:

— بىز خوجامنىڭ مۇبارەك ئىسملىرىنى ئاغزىمىزغا ئالالمايمىز. ئاتا-بوۋىلىرىمىزمۇ ئاللاھ خوجام، دەپ كەلگەنىكەن، بىزمۇ ئاللاھ خوجام دېسەك خوجاملار ئۆزى تېپىۋالىدۇ. بىز تېخى ئىسمىنى ئاڭلاپ باقمىغان، — دېگەنىدى.

سوپى ئاللايار ئۆزىنىڭ «سۇباتىل ئاجىزىن» دېگەن كىتابىدا مۇنداق يازغان:

بولۇپتۇر ھەم تەقى بىر پىرقە پەيدا،
ئاتى مۇئمىن ۋەلى نەپسىگە شەيدا.
يىغارلەر پارەئى بوينى يوغاننى،
سالۇرلەر ئوتراغە قىزۇ-جۇۋاننى.
ئالىپ بارسا كىشى ئەھلى ئايالىن،
كۆتەرۇر بىھەممەتلىك ۋەبالىن.
ھارام ئىشنى كى تائەت بىلسە ئىنسان،
ئېرۇر بول ئېتىقادى نا مۇسۇلمان.

بۇ ئەيغان پىرقە كىم زال مەسىلدۇر،

شەرىئەت ئەھلى بۇ ئەلدىن خىجىلدۇر.

بۇ شېئىر مۇشۇلارنىڭ شەنىگە لايىقتۇر.

يەنە بىر سەۋەب، بۇ گۇرۇھتىكى كىشىلەر، ئەر-خوتۇن بىر ئۆيگە يىغىلىپ، يوغان قازانغا جىق كۆكچاي سېلىپ، نەچچە قاچا-تاۋاقلاردا قايماقنى قويۇپ قايىنىتىدىكەن. ئىناۋەتلىك مۆتىۋەر ئادەمدىن بىرىنى ئۇسۇپ بېرىشكە تەيىن قىلىدىكەن. ئۇ كىشى غۇسۇل تەرەت ئېلىپ چۆمۈچنى تۇتۇپ قاچا-قاچىلارغا ئۇسۇپ تەۋەررۇك-تەۋەررۇك دەپ بېرىدىكەن. باشقىلار تەزىم-تەۋەززۇ بىلەن ئېلىپ ئىچىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن نەغمە باشلىنىپ ئەر-خوتۇن ئۇسسۇلغا چۈشىدىكەن. گاھى يىقىلىپ، گاھى قوپۇپ، مەست ۋە بىھوش بولۇپ، ئاغزىدىن كۆپۈك كېلىپ ھۇزۇر قىلىشىدىكەن. بۇلار «ھۇزۇرۇم» دەپ بىر مۇقام ئىختىرا قىلغانىكەن. (سازەندىلەر ھازىرمۇ بەزى يىغىلىشلاردا «ھۇزۇرۇم» مۇقامىغا ئوينايدۇ)

شۇنداق قىلىپ بىر نەچچە سائەتتىن كېيىن ئۇلار ھوشلىرىغا كەلگەن بولۇپ «ئۇھ» تارتىشىپ، كۆزلىرىنى ئېچىپ ئولتۇرۇشىدىكەن. مۇنداق قىلىقنى «كەبىرۇيە سۇلۇكى» دەپ ئاتىشىدىكەن. ئەمەلىيەتتە بولسا، بۇ پۈتۈنلەي شەرىئەتكە خىلاپ ھەرىكەت.

بىر كۈنى بۇ گۇرۇھنىڭ ئۇلۇغ خەلىپىسى خوجاملارنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ تەۋەررۇك كۆكچاي تىلەپ ئالغاندىن كېيىن:

— بىزگە دۇئا قىلىپ بەرگىلى ئۆزلىرىدىن بىر ئادەم تىلەيمىز، — دەپ ئىلتىجا قىلدى.

خوجاملار مەن كەمىنە يازغۇچىنى بۇيرۇدى. مەن ئۇلارنىڭ سۆھبەتلىرىنىڭ ئۈستىگە بېرىپ ئەھۋالنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. ئاۋۋال باشلاپ خوتۇنلار بىلەن ئۇسسۇلغا تەكلىپ قىلىپ:

— تەۋەررۇك قىلىپ باشلاپ بەرسىلە، — دەپ ئىلتىماس قىلدى.

— مەن تېخى ياش، — دەپ ئۆزرە ئېيتىپ، بىر پېشقەدەم كىشىنى ئۆز ئورنۇمدا تەكلىپ قىلدىم. سۆھبەت ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئۇلار «ئۆزلىرى بىزنىڭ سۇلۇكىمىز بىلەن كەم شۇغۇللانغاندەك تۇرىلا» دېۋىدى، مەن: «ھازىر مەن پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەت سۇلۇكلىرىنى تولۇق ئادا قىلالمىدىم. ئادا قىلىپ بولغاندىن كېيىن سىلەرنىڭ سۇلۇكىڭلارغا ئىشتىراك قىلسامىمكىن» دەپ جاۋاب بەردىم.

خوجاملار مېنى بىلمەستىن سۇلۇكلىرىنى ئىزھار قىلغانىكەن ھەم ئۇقۇشماي تەۋەررۇك چايلىرىغا باشلاپ چىققانىكەن. بىزنى ئۆز سۇلۇكىدە دەپ گۇمان قىلغانلىرىغا كېيىن پۇشايمان قىلىشتى، ئەمما پايدىسى بولمىدى.

شەرىئەتنىڭ ھىمايىچىسى بولغان غوجام پادىشاھ بۇ گۇرۇھتىكىلەرنىڭ نا توغرا يولىنى توغرا يول دەپ تونۇپ، بىدئەتنى سۈننەتتىن پەرقلەندۈرمىگەنلىكىنى بىلىپ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەتلىرىگە تەتبىقلاپ مەشھۇر ئۆلىمالاردىن پەتىۋا ئېلىپ، پەتىۋانىڭ مەزمۇنىنى خالايىققا ئېلان قىلدى ۋە جاكار قىلىپ «ھەممە ئىشتا نەسىھەت ۋە توغرىلىقنى تۇتۇشنىڭ ئۆزى دىن دېمەكتۇر» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ياخشى سۆز، شېرىن گەپلەر بىلەن ۋەز-نەسىھەت قىلغان بولسىمۇ پايدىسى بولمىدى. يەنە بىگانە ئەر-خوتۇنلار بىر يەرگە يىغىلىپ سۆھبەت قىلغانلىقلىرىنى ئاڭلاپ، چاقىرتىپ كېلىپ شەرىئەت قامچىسى بىلەن دەررە ئۇرۇپ قاتتىق جازالىدى. ئۇلار بۇنىڭدىن ئاغرىنىپ ئاداۋەت تۇخۇمىنى تېرىپ، خۇسۇمەت تىكىنىنى چاچتى. دۈشمەنلىك ئاداۋىتى ئۆرلەپ ئالتوپىلاڭ

كۆتۈردى. ئاقىۋىتى جەڭ-جېدەلگە ئايلاندى. كۆيۈپ تۇرغان چىراغقا پەرۋانە ئۆزىنى ئۇرغاندەك ئۆزىنى ئۇرۇپ ھالاك بولۇپ تۈگەشتى.

نەزم

چىراغىنىكى ھەق ياندۇردى قويدى،

كىشىكىم «پۇف» دېدى ساقالى كۆيدى.

9

خوتەن بىلەن ئىلىغا ئەۋەتىلگەن ئەلچى، مەكتۇپلار ۋە ئۇ تەرەپتىن كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ ۋەقەلىرى

كوچا شەھىرىدە قوزغىلاڭ بولۇپ راشىددىن خوجامنىڭ غەلىبە قازانغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئالتە شەھەرنىڭ چوڭ-كىچىك ئاھالىلىرىگە، ھەتتا ئەتراپ ئالەمگە تارقىلىپ كەتتى. شەھەردىكى مۇسۇلمانلار ۋە تۇڭگانلار ئىسلام ئېچىش مۇددىئاسى بىلەن كاپىرلارنىڭ بېشىغا تىغ تارتىپ، كاپىرلارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتتى. جۈملىدىن ئىلىدىكى تارانچى ۋە تۇڭگانلارمۇ كاپىرلارغا ئىتائەت قىلىشتىن يۈز ئۆرۈپ، موللا شەۋكەت ئەلەم ئاخۇنۇمنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ سايلىدى. خوتەن خەلقىمۇ كاپىرلارغا بويسۇنۇشنى رەت قىلدى. يەكەن ۋە قەشقەر ئاھالىسىمۇ غەيرىي دىندىكىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق زەنجىرىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. چۈنكى، كوچا شەھىرى، بۇ ئالتە شەھەرنىڭ دەرۋازىسىغا ئوخشاش بولۇپ، بېرىش-كېلىش ئۈچۈن كوچادىن ئۆتمەي بولمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ شەھەرلەر قوزغىلىپ، ھەر قايسىسى ئۆزلىرىگە يېڭىدىن باشلىق ۋە ھاكىم سايلاپ ئالدى. بولۇپمۇ خوتەن خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ، داموللا ھاجى ھەبىبۇللاھ مۇپتى دېگەن پەرھىزكار ۋە شەرىئەتپەرۋەر بىر كىشىنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ، دىنسىزلار ئۈستىگە

تىغ تارتىپ، پات-پۇرسەتتىلا غەلىبە قازاندى. تۇڭگانلارنىمۇ دىنسىزلار بىلەن ئوخشاش، دەپ ھېسابلاپ، ئۇلارنىمۇ يوقاتتى.

شۇ كۈنلەردە نەزرىددىن خوجا ھاجى خەزنىچى بەگنىڭ ھەمراھلىقىدا كۇچادىن كېلىپ يەكەننى قولغا كىرگۈزگەنىدى. ھايال بولمايلا نەزرىددىن خوجا ھاجى خەزنىچى بەگكە 700 مۇسۇلمان، 300 تۇڭگان جەمئىي 1000 نەپەر ئەسكەرنى قوشۇپ خوتەنگە بېرىشنى بۇيرۇپ مۇنداق دېدى:

— ھەبىبۇللاھ ھاجى سىلىنىڭ بارغانلىقلىرىنى ئۆزىگە ئابرۇي دەپ بىلىپ، ئىتائەت كەمىرىنى بېلىگە باغلاپ، قىلىچىنى بويىنىغا ئېسىپ ئالدىلىرىغا چىقىپ، سىلىنى ئىززەت-ئىكرام بىلەن شەھەرگە باشلاپ كىرىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ خىزمەتكارلىق قائىدە-رەسمىنى بەجا كەلتۇرسىغۇ ناھايىتى ياخشى. ئەگەر ئۇنداق قىلماي كېيىنگە تارتىپ ھايال قىلسا، ئۇ چاغدا ئىككىلەنمەيلا كۈچ ۋە زورلۇق بىلەن خوتەننى قولغا كىرگۈزۈپ، ھەبىبۇللاھ ھاجىنى ئەھلى ئەۋلاد، بالا-چاقىلىرى بىلەن قوشۇپ مېنىڭ ھۇزۇرۇمغا ئەۋەتسىلە، — دەپ بىر مۇنچە ئاچچىق-ئورۇنسىز گەپلەرنى قىلىپ يولغا سالدى.

ھاجى خەزنىچى بەگ يەكەندىن چىقىپ، يۇرتمۇ يۇرت، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ سانجۇغا باردى ۋە مەغرۇرانە خەت قىلىپ خوتەنگە كىرگۈزدى. ھەبىبۇللاھ ھاجى پادىشاھ بۇ خەتنى تاپشۇرۇۋېلىپ مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەندىن كېيىن:

— بۇ خەتتىن دوستلۇقنىڭ پۇرىقى كەلمەيدۇ، خۇسۇمەت ناغرىسىنىڭ ساداسى كېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ لايىقىدا ئالدىغا ئادەم چىقىرىشىمىز لازىم، — دەپ ئويلاپ، چوڭ ئوغلى ئىبراھىمخان سۇدۇرنى باش قىلىپ 2000 ئەسكەرنى ھاجى خەزنىچى بەگنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش بولۇپ، ئىبراھىمخان سۇدۇرغا ئوق تېگىپ ۋاپات بولدى. ئاخىرىدا ھاجى خەزنىچى بەگنىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. ھاجى خەزنىچى بەگ مەغلۇپ بولۇپ نۇرغۇن ئەسكەرلىرىدىن ئايرىلىپ ئازغىنا ئادەم

بىلەن يەكەنگە قايتىپ كەلدى. ھەبىبۇللاھ ھاجى پادىشاھنىڭ ئەسكەرلىرى غالىب بولۇپ خوشال-خۇرام خوتەنگە ياندى.

بۇنىڭدىكى سەۋەب شۇ ئىدىكى، ھاجى خەزىنىچى بەگ خوجاملارغا ئانا جەمەت تۇغقانچىلىقى بار، خىتاي مەنسەپدارلىرىغا تۇڭچى بولۇپ كەلگەن قەدىمىي بەگزادىلەردىن ئىدى. ئۇ يەكەندە تۇرۇشلۇق خان ئامبىلىغا تۇڭچى بولۇپ مەنسەپ تۇتقان، خىتايچە سۆزنى ياخشى سۆزلەيدىغان، خىتايچە كىيىم-كېچەك كىيىشكە ئادەتلەنگەن كىشى ئىدى. ھەبىبۇللاھ ھاجى پادىشاھ: «خوجاملاردىن بىرىنى ئەۋەتمەي، مېنىڭ ئۈستۈمگە ھاجى خەزىنىچى بەگدەك خىتاي يېتىمىنى ئەۋەتكىنى نېمىسى، ھېچ بولمىغاندا ئىسلام شەرىئىتى ئىچىدە مۇسۇلمان كىيىمى بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەن، دىندار مۇسۇلمان تېپىلمىدىمۇ؟» دەپ ئويلاپ، ھاجى خەزىنىچى بەگنى ئەۋەتكەنلىكىنى ئۆزىگە نومۇس بىلىپ، ئۆز ئىشلىرىغا مۇستەھكەم بولۇپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى.

يەنە بىرى، ئىلىنىڭ تارانچىلىرى كاپىرلاردىن يۈز ئۆرۈپ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ جان پىدالىق بىلەن جەڭ قىلدى. كاپىرلارنىڭ چوڭى جاڭجۈن كۈرەدە تۇراتتى. كۈرەنى تارانچىلار قولغا ئالالمىغانىدى. مۇشۇ پەيتتە ئىلى مۇسۇلمانلىرىنىڭ چوڭى موللا شەۋكەت ئاخۇن ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭلارغا مەسلىھەت سېلىپ: «كاپىرلار بىلەن جەڭ قىلىپ بىر مۇنچە ئادەملىرىمىز قۇربان بولدى. نۇرغۇن كاپىرلارمۇ يوقىتىلدى. ئەمما ئۈستىمىزدە تۇرۇپ دۇئا قىلىپ بەرگىلى ئەۋلادى رەسۇلۇللاھتىن بىر ساھىبى دۇئا لازىم ئىدى. ئاۋۋال كۇچادىن باشلاپ ئىسلام ئېچىلىپ شۇلارنىڭ مەدەت ۋە ئىلھامى بىلەن بىزلەرگە كۈچ-قۇۋۋەت ھاسىل بولۇپ، ئىلىدىكى كاپىرلارنىڭ بېشىغا تىغ تارتتۇق. ھېلىھەم بولسا راشىددىن خان خوجامنى مۇبارەكلەپ، ئەمر-پەرمانلىرىغا بويسۇنىدىغانلىقىمىزنى، بىر مىللەت، بىر مەزھەپتە بولغانلىقىمىز ئۈچۈن، ئىتتىپاقلىشىپ بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، بىرەر مۇشكۈل ئىش يۈز بەرسە ئۆزئارا مەدەت ۋە ياردەمدە بولۇپ،

مۇسۇلمانلارنىڭ راھىتى، يۇرتلىرىمىزنىڭ ئاۋاتلىقى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىدىغانلىقىمىزنى بىلدۈرۈپ نامە بىلەن ئەلچى ئەۋەتسەك قانداق؟» دېدى.

بۇ مەسلىھەت ھەممە چوڭلارغا ماقۇل كەلدى. ئۇلار بىرلىكتە ئىتائەتنامە يېزىپ، بىر ساھىبى دۇئا ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلىپ، قۇربان خېتىپ ئاخۇنۇم باشلىق قىرىق كىشىنى ئەلچى قىلىپ نۇرغۇن سوۋغا-سالاملار بىلەن كۇچاغا يولغا سالدى. بۇ ئەلچىلەر ئىلىدىن چىقىپ تېز سۈرئەت بىلەن يول يۈرۈپ ئۈچتۇرپانغا كەلدى. ئۈچتۇرپاندىكى خوجاملار ئەلچىلەرنىڭ ئالدىغا كىشى ئەۋەتىپ قارشى ئالدى ۋە ئۆز لايىقىدا ئورۇن تەييارلاپ كۈتۈۋالدى ۋە راشىددىن خان خوجامغا ئەھۋالنى بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلىشتى. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن راشىددىن خوجامدىن: «ئەھۋالدىن خەۋەر تاپتىم، ئەلچىلەر كۇچاغا كەلسۇن» دەپ يارلىق كەلدى. ئۈچتۇرپاندىكى خوجاملار ياخشى خىزمەتچى، ئىشەنچلىك مۇلازىملارنى قوشۇپ ئەلچىلەرنى كۇچاغا يولغا سالدى. راشىددىن خوجا ئەلچىلەرنى كۇچادا ئىككى ئاي توختىتىپ، ھەممىسىگە ئۆز لايىقىدا ئىنئام-سوۋغاتلارنى بېرىپ، قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە خوجا باھاۋىددىن خوجامنىڭ ئوغلى سايىت خوجامنى باش قىلىپ، ئاللايار ئاخۇننى ئۇنىڭغا ھەمراھ قىلىپ، 150 لەشكەرگە تۇغ-ئەلەم، بايراقلارنى كۆتۈرگۈزۈپ ئىلىغا ماڭدۇردى. بۇلار مىڭبىر جاپا-مۇشەققەت بىلەن مۇز داۋاندىن ئۆتۈپ مىڭبىر جاپا-مۇشەققەتلەر بىلەن تىكەسكە يېتىپ بارغاندا، ئۇشتۇمتۇت ئالدىدىن بىر نەچچە ئاتلىق قالماقلار چىقىپ ئالدىلىرىنى توستى ۋە «سىلەر نېمە ئادەم، نەدىن كەلدىڭلار؟ قەيەرگە بارىسىلەر» دېگەن بولۇپ بۇلارنىڭ ئاز-كۆپلۈكىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن، قالماقلارنىڭ چوڭى مۇنداق دېدى: «بۇ يەردە باشباشتاق يامان ئادەملەر بار. ئادەم قوشۇپ بەرسەم سىلەرنى تىنچ-ئامان ئۆتكۈزۈپ قويسا مەنمۇ خىزمەت قىلغان بولىمەن» دېدى ۋە ئادەملىرىگە قاراپ: «بۇ خوجاملارنى پالان يەرگىچە ئۇزىتىپ بېرىپ ئۆتكۈزۈپ قويۇڭلار، بىرەر ئادەم زىيان-زەخمەت يەتكۈزۈپ قويسا، بىزلەرگە ئوبدان بولمايدۇ» دەپ يالغان، ئىككى يۈزلىمىچىلىك گەپلەرنى قىلىپ، ئۇلارغا

ئۈچ-تۆت ئادەمنى قوشۇپ يولغا سالدى. سايىت خوجاملار، تەڭرىم بۇ ئەندىشىمىزنىمۇ ئاسان قىلدى، دەپ ئويلىشىپ خۇش بولۇپ ئىككى مەنزىل يەرگە بېرىپ چۈشتى. ئات-ئۇلاغلىرىنى ئوتقا قويۇپ، ئۆزلىرى ئاش-تاماقلىرىنى يەپ بولۇپ، غەم-ئەندىشىسىز يېتىپ ئۇيقۇغا كەتتى. بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ بىللە كەلگەن قالماقلار ئۆز ئادەملىرىگە خەۋەر يەتكۈزدى.

نۇرغۇن قالماقلار ئاسماندىن چۈشكەن بالا-قازاغا ئوخشاش ئۇشتۇمتۇت باستۇرۇپ كېلىپ، خوجىلارنىڭ بىر مۇنچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بىر مۇنچىلىرىنى ئۇلجا قىلىپ ئەسىر ئالدى. يەنە بەزىلىرى ئىسسىق كۆل تەرەپلەرگە قېچىپ كېتىپ جېنىنى قۇتۇلدۇردى. ئەمما سايىت خوجام ئاچ-يالىڭاچ، يېرىم جان ھالەتتە مىڭبىر مۇشەققەتلەر بىلەن ئېلىنىڭ يېزىلىرىدىن بىرىگە يېتىشۋالدى. يېزىنىڭ چوڭى كىيىم-كېچەك بېرىپ ئېلىنىڭ سۇلتانى بىلەن كۆرۈشتۈردى. سايىت خوجام باشلىرىغا كەلگەن ھادىسىلەرنى بىر-بىرلەپ بايان قىلغاندىن كېيىن، ئېلىنىڭ سۇلتانى مۇناسىپ تون-سەرۇپاي، كىيىم-كېچەك، تەمىنات بەلگىلەپ مۇۋاپىق جاي-ماكان قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى. موللا ئاللايار ئاخۇنۇممۇ بىر شاگىرتى بىلەن كېلىپ سايىت خوجامغا قوشۇلدى. ئەمما ئېلى خەلقى سايىت خوجامغا ئىشەنچ ۋە ئېتىقاد بىلدۈرمىدى. بەلكى «يالىڭاچ خوجام» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى. چۈنكى بۇلار بارغۇچە ئېلىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ئالامانلار، موللا شەۋكەت ئاخۇنغا بىر گۇناھنى قويۇپ سۇلتانلىقتىن ئېلىپ تاشلاپ قاپقا سولاپ تىرىكلا دەرياغا تاشلىۋېتىپ، ئورنىغا باشقا بىر كىشىنى سۇلتانلىققا ئولتۇرغۇزغاندى. يېڭى بولغان سۇلتاننىڭ سايىت خوجاملار بىلەن كارى بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن سايىت خوجام ئېلىدا تۇرۇپ قېلىپ، ياقۇپبەگنىڭ زامانىسىغا كەلگەندە ئاندىن ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كەلدى.

ھەبىبۇللاھ ھاجى پادىشاھ كۇچالىق ھاجى خەزىنىچى بەگنى مەغلۇپ قىلىپ قايتقاندىن كېيىن خۇشال بولغان بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ياخشى ئىش

بولمىدى دەپ ئويلاپ كۆڭلى غەش بولدى. بىر نەچچە كۈن مۇلاھىزە قىلغاندىن كېيىن، «بىز ئىككىلى تەرەپ مۇسۇلمان، بىر دىن ۋە بىر مىللەت كىشىلىرى. ھەر قانچە ئىش بولغاندىمۇ ئىتتىپاق بولۇپ، ئەپ ئۆتسەك ياخشى بولاتتى» دېدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەننىڭ ياخشى، ئېسىل ماللىرى، ئات، قورال-ياراق قاتارلىق نەرسىلەردىن سوۋغا-سالاملارنى تەييارلىدى ۋە دوستلۇق ئىپادىسى، بەلكى ئىتائەت قىلىش ئالامىتىنى بىلدۈرۈپ، ئۆزلىرىدىن ئۆتۈلگەن ئىشلارغا ئۆزرە ئېيتىش ئۈچۈن، ئەھمەت مىراپ ناملىق ئىشەنچلىك بىر بەگنىڭ باشچىلىقىدا 50 كىشىنى ئەلچى قىلىپ نۇرغۇن سوۋغا-سالاملار بىلەن يولغا سالدى. بۇ ئەلچىلەر ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەندە ئاقسۇدىن ئادەم قوشۇپ كۇچاغا ماڭدۇردى. كۇچاغا بىر مەنزىل يول قالغاندا، كۇچادىن ئالدىلىرىغا ئادەم چىقىپ، تارتۇق، سوۋغا-سالاملىرىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئەھمەت مىراپ باشلىق ھەممە ئەلچىلەرنى ئات-ئۇلاغ، ئوق - ياراقلىرىدىن ئايرىپ، ھەر بىر ئادەمنى بىردىن ئۆيلۈككە چۈشۈرۈپ، ئۇلارنى قاچۇرۇپ قويماي ياخشى مۇھاپىزەت قىلىشقا تاپشۇردى.

ئەلچىلەر سايرام يېزىلىرىدا ئىككى يىلغىچە تۇرۇشتى ۋە بۇ يەرلەرگە ياقۇپبەگنىڭ قەدەمى يەتكەندىن كېيىنلا ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ، بالا-ۋاقىلىرى بىلەن جەم بولۇشتى.

10

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئىسھاق خوجىنىڭ شەرق تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىپ، ئۇشتاقتالدا نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىنى يوقاتقانلىقى ۋە قاراشەھەرنىڭ پەتھ قىلىنغانلىقى

راشىددىن خان خوجام كۇچادا خانلىق پايتەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن قاراشەھەر ۋە تۇرپاندىكى كاپىرلاردىن ئەندىشە قىلىپ خاتىرجەم بولالماي، «خۇدانىڭ يولىدا جېنىنى پىدا قىلىپ غازات قىلىدىغان، شېھىتلىك دەرىجىسىنى ئارزۇ قىلىدىغان باتۇر بارمۇ؟» دەپ جاكار قىلدى. شۇ چاغدا توختى مۇھەممەد يۈز بېشى كېلىپ، «شۇ دەرىجىنى مەن ئارزۇ قىلىمەن. خىزمەتلىرىنى بەجا كەلتۈرىمەن» دەپ ئۆزىنى مەلۇم قىلدى. راشىددىن خوجام توختى مۇھەممەد يۈز بېشىغا 100 لەشكەرنى قوشۇپ ئۇلارغا باھاۋىددىن خوجا، ئايدىن خوجىلارنى باشلىق قىلدى ۋە ئۇلارنى دىنسىزلار بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن يولغا سالدى. ئۇلار بۈگۈرگە يېتىپ كەلدى. بۈگۈردە 100گە يېقىن خىتاي چېرىكى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ يوقىتىپ بۈگۈرنى قولغا ئالدى. شۇ ئەسنادا ئارقا تەرەپتىن ئىسھاق خوجام، سىدىق دادخاھ، مەمۇر خەلپە باشلىق 150 ئەسكەر ياردەمگە كەلدى. بۈگۈردىن دۇئاسى خەلپە، سۇمۇللا دېگەن تۇڭگان باشلىق 100 كىشى كېلىپ قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن لەشكەر قوشۇلۇپ بىرلىكتە كورلىغا يېتىپ بېرىپ كورلىنى قولغا كىرگۈزدى. كورلىدىن يەنە نۇرغۇن ئادەم قوشۇلۇپ چوڭ قوشۇن ھاسىل قىلدى. ئۇلار تۇغ-بايراق، ئوق-ساغداق، مىلتىق-زەمبىرەك، نەيزە-ياراق، ناغرا-سۇناي، داقا-دۇمباقلار بىلەن زور داغدۇغا ئىچىدە قاراشەھەرگە قاراپ راۋان بولدى. مۇشۇنداق زور ھەشەمەت بىلەن دەريا لېۋىگە بارغاندا، كاپىرلار كېمىنى تارتىۋېلىپ مىلتىق، زەمبىرەك ئېتىپ ئۇلارنى ئۆتكىلى قويمىدى. نائىلاج بولۇپ تۇرغان چاغدا، كورلىدىن قوشۇلغان باتۇرلاردىن ئىسلام خەلپە مەسلىھەت كۆرسىتىپ: «چوڭ يول بىلەن قارا شەھەرگە كىرگىلى بولمايدىغان ئوخشايدۇ، باغراش كۆلىنىڭ ئايىغى بىلەن ئۆتۈپ، ئۇشتاقتالغا چىقىپ، ئاندىن ئارقىمىزغا يېنىپ كېلىپ قارا شەھەرنى ئالساق»، دېدى. خۇددى تەڭرىنىڭ ئىلھامى

بىلەن كۆرسىتىلگەندەك ناھايىتى ياخشى مەسلىھەت بولدى، دەپ ھەممە قوبۇل قىلدى ۋە ئارقىلىرىغا يېنىپ كورلىغا كېلىپ، باغراش كۆلىنىڭ ئايىغى بىلەن ئايلىنىپ ئۆتۈپ توققۇز كۈندە ئۈششاقتالغا چىقتى. بۇ يەردە ئۈرۈمچىدىن چىققان 18 مىڭ خىتاي چېرىكى يامغۇر يېغىپ ماڭالماي، توپ-زەمبىرەكلىرىنى ھۆل بولۇپ كەتمىسۇن، دەپ قۇمغا كۆمۈپ قويۇپ، ئۆزلىرى بىپەرۋا ئارام ئېلىپ ياتقانىدى. شۇ ھالەتتە ئىككى لەشكەر ئۇچرىشىپ ئۆزئارا جەڭگە كىرىشىپ كەتتى.

مۇندىن ئىلگىرى جاھانگىر خوجام ئالتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەن چاغدا، بېيجىڭ تەرىپىدىن «ئاڭ جاڭجۈن» دېگەن كاتتا مەنسەپدار كېلىپ ئالتە شەھەرنى تارتىۋېلىپ، جاھانگىر خوجامنى تۇتۇپ بېيجىڭغا ئەۋەتكەن بولۇپ، شۇ خىزمىتى ئۈچۈن بېيجىڭنىڭ خانى ئاي جاڭجۈننى ئالتە شەھەرنىڭ «تەربىيەتگەردىسى» قىلدىم دەپ يارلىق چۈشۈرگەن ۋە ئۈششاقتالدا ئاي جاڭجۈنگە ئاتاپ بۇتخانا ياساپ ھەيكىلىنى توختىتىپ قويغانىكەن. ئۈرۈمچىدىن چىققان 18 مىڭ خىتاي چېرىكلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي، شۇ بۇتخانىنىڭ ئىچىگە قېچىپ كىرىۋېلىپمۇ قۇتۇلالماي ئاخىر ھەممىسى نابۇت بولدى. بېيجىڭ تەرەپكە بىرەرىمۇ قېچىپ كېتەلمىدى. ئەمما قاراشەھەر تەرەپكە ئازراق قېچىپ كەتتى.

مۇشۇ پەيتتە تۇرپان تەرەپتىن ئىككى ئاتلىق خىتاي بىغەم چىقىپ كېلىۋاتقانىكەن. قالماقلار ئۇلارنى تۇتۇۋېلىپ خوجامنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئاختۇرۇپ قارىسا يېنىدىن خەت چىقتى. بۇ قاراشەھەرنىڭ ئامبىلىغا يېزىلغان خەت بولۇپ، «خاننىڭ يارلىقى بىلەن، سىلەرگە ياردەم ئۈچۈن 24 مىڭ چېرىك، 470 زەمبىرەك، 300 ھارۋا ئوق-دورا بىلەن كەلدۇق، ئۈچ كۈندە ئۈششاقتالغا يېتىپ بارىمىز، ئالدىمىزغا نۇرغۇن ئوزۇق-تۈلۈك چىقىرىڭلار» دېگەن مەزمۇندا يېزىلغانىكەن. خەتنىڭ مەزمۇنىنى پۈتۈن قوشۇنغا جاكارلاپ، چۆلنىڭ ئاغزىنى، سۇنىڭ بويىنى توسۇپ تەييار بولۇپ تۇردى. ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن تۇغ نامايان بولدى. تۇغنىڭ كەينىدىن چېرىكلەر كۆرۈندى.

ئىسلام ئەسكەرلىرىنى كۆرۈپ ئۇلار: «بىزنىڭ ئالدىمىزغا چىققان چېرىكلەر ئوخشايدۇ»، دەپ بىپەرۋا، غەم-ئەندىشىسىز يېقىنلاپ كەلدى. شۇ ئەسنادا بىر تەرەپتىن ئىسھاق خوجام، توختى مۇھەممەد خەلىپە، بىر تەرەپتىن باھاۋىددىن خوجام، مەمۇر خەلىپە، يەنە بىر تەرەپتىن ئايدىن خوجام، دۇئاسى خەلىپە، سۇمۇللا تۇغ گانلار يۇقىرى ئاۋاز بىلەن تەكبىر ئېيتىپ چېرىكلەرنىڭ ئۇستىگە ئات سېلىپ بېرىپ جەڭگە كىردى. باھاۋىددىن خوجام، مەمۇر خەلىپىلەر تەرىپى ئاجىز كېلىپ قاچقىلى تۇردى. ئىش يامان تەرەپكە يۈزلىنىۋاتقان چاغدا، ئىسھاق خوجام ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ لەشكەرلەرگە قاراپ دۇئا قىلىپ: «(تەڭرىگە) شېرىك كەلتۈرگۈچىلەرنى ئۆلتۈرۈڭلار» دېگەن ئايەتنىڭ روھى بويىچە ئەسكەرلەرنى چىڭ تۇرۇشقا دالالەت قىلدى. ھەممە بىردەك يىغا-زار بىلەن جەڭگە كىرىپ گاھى ئوڭنى سولغا، گاھى سولنى ئوڭغا سۈرۈپ، ئەتىگەندىن كەچكىچە، كېچىدىن تاڭ ئاتقۇچە جەڭ قىلدى. چاپ-چاپ ئاۋازى، توپ-زەمبىرەك، مىلتىق ساداسى قوشۇلۇپ پەلەكتىن ئاشتى. دېمەك، غەلىبە ئىشىكى ئىسھاق خوجام تەرىپىگە ئېچىلدى. كاپىرلار بىلەن تولۇق بىر كېچە ئىككى كۈندۈز ئۇرۇشتى. ئۇلارنىڭ ئونىنى ئۆلتۈرگىچە 30ى ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈپ ھالاك قىلدى. ئۇلارنىڭ ئادىتىدە دۈشمەن قولىدا ئۆلۈشنى ئۆزى ئۈچۈن نومۇس دەپ بىلىدىكەن. ئەگەر كاپىرلار ئۆزىنى ئۆزى ھالاك قىلىشىپ بەرمىگەن بولسا، بەش كېچە-كۈندۈزدىمۇ ئۆلتۈرۈپ تۈگەتكىلى بولمايتتى. چۈنكى ئىسلام لەشكەرلىرى 2000غا يەتمەيتتى. كاپىرلارنىڭ چېرىكى بولسا 24 مىڭ كىشى ئىدى. بۇلاردىن 1000دەك ئادەم جېنىنى ئېلىپ قېچىپ قۇتۇلدى. قالغانلىرى ھالاك بولدى. بۇ چاغلاردا ئىسلام لەشكەرلىرىگە سۇ ئىچكىلى، تاماق يېگىلى پۇرسەت بولمىغانىدى. ئەمدى بىر ئاز خاتىرجەم بولۇپ تاماق يېيىشكە مەشغۇل بولۇپ تۇرۇشىغا، قاراشەھەردىن 7000 خىتاي، 3000 قالماق چېرىكى، 56 ھارۋىدا توپ-زەمبىرەك، مىلتىق، 150 تۆگىدە ئوق-دورا بىلەن تېۋىلغا دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى، دېگەن خەۋەر كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يەۋاتقان تاماقنى تاشلاپ، ھەممە ئىتتىپاقلىشىپ جەڭ قىلىش، ئۆزىنى قوغداپ جېنىنى مۇھاپىزەت قىلىش نىيىتى بىلەن

بىردەك ئاتلىنىپ قاراشەھەر تەرىپىگە قاراپ راۋان بولدى. ئۈچ پوتەي مىقدارى يول يۈرۈپ چۇققۇ دېگەن يەردە خىتاي چېرىكلىرى بىلەن ئۇچراشتى ۋە ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ باشلىنىپ كەتتى. كاپىرلار تۆگىلىرىنى چۆكتۈرۈپ، هارۋىلىرىنى قاتار قىلىپ ئۇنىڭ دالدىسىدا ئىسلام لەشكەرلىرىگە ئوق ئېتىپ يېقىن كەلتۈرمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئىسهاق خوجام ئۈجمە چوماقلىرىنى قولىغا ئېلىپ داڭدار ۋە باتۇر ۋە پالۋانلارنى ھەمراھ قىلىپ دۈشمەن ئۈستىگە ئات سالدى. بۇنى كۆرگەن كاپىرلار ئىش يامان بولدى، دەپ تۆگىدىكى ئوق-دورىلارغا ئوت قويدى. نۇرغۇن ئوق-دورا پارتلاپ، نۇرغۇن تۆگە، ئادەم، قورال-ياراقلارنى ئاسماننىڭ قەرىگە ئېلىپ كەتتى. دورىنىڭ ئىسى، ئاتلارنىڭ ئايىغىدىن چىققان توپا-چاڭ زېمىن يۈزىنى قاپلاپ، قۇياش نۇرىنى خىرەلەشتۈرۈپ، كېچىنى كۈندۈزدىن، كۈندۈزنى كېچىدىن پەرقلەندۈرگىلى بولمايدىغان، گويا قىيامەت بولغاندەك غەلىتە ئەھۋال يۈز بەردى. نەتىجىدە كاپىرلار ئاجىز كېلىپ قاچتى. خوجاملار چاپ-چاپ قىلىپ قوغلاپ تېۋىلغا دېگەن جايغا بېرىپ چۈشتى. غىزا-تاماق يەپ بىر كېچە قونۇپ ئارام ئالغاندىن كېيىن ئەتىسى قالماقلارغا يول باشلىتىپ قارا شەھەرگە قاراپ يولغا چىقتى. قارا شەھەرگە يېقىن بارغاندا چارلىغۇچى خىتايلاردىن ئىككىسىنى تۇتۇۋالدى. بۇلارنى سوراق قىلغاندا، چوڭ يولنىڭ ئۈستىگە توپ-زەمبىرەك قۇرۇپ قويدي، دېدى. قالماقلارنىڭ مەسلىھەتى بىلەن چوڭ يولنى تاشلاپ سول تەرەپ بىلەن يۈرۈپ قارا شەھەرنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، غەرب تەرىپىدىكى تېرەكلىك دېگەن جايغا بېرىپ چۈشتى.

تېرەكلىك دېگەن جاينىڭ بىر تەرىپى دەريا، بىر تەرىپى تاغ، بىر تەرىپى شەھەر بولۇپ، يەنە بىر تەرىپىدە چوڭقۇر ئېرىق بار ئىدى. شۇ كۈنى شەھەر ئەتراپىدىكى يېزا-قىشلاق بازارلارنى تامامەن ئىگىلەپ، ئوت قويۇپ، ھەددىدىن زىيادە جەڭ-جېدەللەر بولدى. كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكلىرىنىڭ تولىلىقىدىن ماڭغىلى يول قالمىدى. ئۇرۇش بولغان يەردە ئىككى ئۆستەڭ بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى بىر نەيزە بويى كېلەتتى. ئىككى ئۆستەڭ كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكى بىلەن توشۇپ كېتىپ، سۇلىرى ئاقالماي ھەر تەرەپكە تېشىپ، سۇيىنىڭ رەڭگى قانغا

ئوخشاش قىپقىزىل بولۇپ كەتتى. بىراق شەھەر سىرتىدىكى دۈشمەنلەر يوقىتىلغان بولسىمۇ، شەھەرنىڭ ئىچىدىكى كاپىرلار دەرۋازىنى ئېتىۋېلىپ، سېپىلنىڭ ئۈستىدىن ئوق ئېتىپ، تاش-كېسەكلەرنى تاشلاپ يېقىن بارغىلى قويمىدى. بۇ چاغدا ئىسلام لەشكەرلىرى هارۋىلارنى ئەكېلىپ قاتار قىلىپ، ئۈستىگە تۆگىنىڭ چوممىنى سۇغا چىلاپ بېسىپ، ئاستىغا تاللانغان باتۇرلارنى كىرگۈزگەن پېتى هارۋىنى ئىتتىرىپ بېرىپ دەرۋازىغا ئوت قويدى. بۇنى كۆرگەن كاپىرلار ئەس-هوشىنى يوقىتىپ، ئەقلىدىن ئازدى، كۆزىگە يورۇق جاهان قاراڭغۇ كۆرۈندى. قول-پۇتى پالەچ بولۇپ، مىلتىق، قوراللىرى يەرگە چۈشتى. ئۆلۈك يا تىرىكلىكىنى بىلەلمەي هاڭۋېقىپ قېلىشتى.

خوجەك قازى دېگەن كىشى قالماقلارغا تەرجىمان ئىدى. خوجەك قازى ئۇلارغا: «خوجاملار ئۇلۇغ كىشىلەر، ئۇلارغا ئوق ئاتماڭلار، دۇئاسى بەد قىلىشۇەتسە، هەممىڭلارغا ئوت كېتىپ، كۆيۈپ تۈگەيسىلەر»، دېدى. قالماقلار: «بىز جاهانگىر خوجا زامانىسىدىن تارتىپ خاننىڭ يارلىقى بىلەن قەشقەرگە بىرقانچە قېتىم بېرىپ خوجاملارغا ئوق ئېتىپ جەڭ قىلغان، ئەمما بىزگە ياخشىلىق بولمىدى. ئارىمىزغا كېسەل تارقاپ نۇرغۇن ئادەملىرىمىز ئۆلۈپ كەتتى. چارۋا-ماللارغا چېچەك چىقىپ قىرىلىپ كەتتى. ئەمدى خوجاملارغا ئوق ئاتمايمىز»، دەپ چەتكە چىقىۋالدى. ئىسلام لەشكەرلىرى شەھەرگە كىرىپ، شەھەرنى ۋەيران قىلىپ كاپىرلارنى تارمار قىلدى.

نەزم

شاهقا ئەگەر بولسىلەر دۆلەت، بەخت يار،

بولۇر پەتھ نۇسرەتلەر شاهقا دۇچار.

مەنسەپدارلار، ئادەتتىكى چېرىكلەر ۋە چوڭ-كىچىك پۇقرا بولۇپ، بىر هەپتە ئىچىدە 200 مىڭدىن ئارتۇق كاپىر يوقىتىلدى. بۇ جەرياندا ئىسلام لەشكەرلىرىدىن 150چە كىشى قۇربان بولدى. 300دەك كىشى يارىدار بولدى.

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئىسھاق خوجام غالىبىيەت قازاندى. ھەممەيلەن خۇشاللىقتا چۆمدى. شادلىق سادالىرى، غالىبىيەت ئاۋازلىرى پەلەكتىن ئاشتى. تارىخ كىتابلىرىدا بايان قىلىنغان جەڭ-غازاتلاردا بۇنداق نۇرغۇن چېرىكلەرنىڭ نابۇت بولغانلىقىنى ھېچكىم كۆرمىگەن ۋە ئىشتمىگەن. «رەۋزەتۇسسەفا»، «ئاتەشكەدە»، «تارىخىي رەشىدى»، «شەھرى خىيە» ۋە باشقا تارىخ كىتابلاردىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، بىر زامانلاردا بۇنىڭدىنمۇ كۆپ مۇسۇلمانلار ھالاك بولۇپ كاپىرلار غالىب بولغان ۋەقەلەرمۇ كۆرۈلگەن. ئەمما بۇ قېتىمقى جەڭدە كاپىرلار مەغلۇپ بولۇپ، مۇسۇلمانلار غالىب بولدى. شۇنداق قىلىپ بارلىق مۇسۇلمانلار، قالماقلار ۋە باتۇر، پالۋان ئىسلام لەشكەرلىرى ئىتتىپاقلىشىپ، ئىسھاق خوجامنى ئۆزلىرىگە ئەمىر لەشكەر قىلىپ سايلاپ، ناغرا-كاناي، داپ-دۇمباق سادالىرى بىلەن تەنتەنە قىلىشتى. ھەممەيلەن قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ، تەزىم بىلەن ئۆزلىرىنىڭ خوجامغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

نەزم

مەسنەدى شاھلىقتا ئولتۇردى سەئادەت كۈنلىرى،

تەختكە چىقتى ئاچىلىپ غۇنچە يەڭلىغ باغلىرى.

نەتىجىدە يەتتە پۈشتىدىن تارتىپ جىنازىغا ئوخشاش ئورۇق ئاتقا ياغاچ لىڭگىرچاق توقۇپ، ياغاچ ئۈزەڭگە، شوينا قۇشقۇن سېلىپ مىنىپ كەلگەن سەھرالىقلار، ئارغىماق-توپچاق ئاتلارغا، 100 سەر كۈمۈشكە ئەرزىيدىغان قىممەت باھالىق بېيجىڭ ئېگەرلىرىنى توقۇپ، ئالتۇن-كۈمۈشتىن ھەل بېرىلگەن ئۈزەڭگە، قۇشقۇن سېلىپ مىنىدىغان بولدى، ياز كۈنلىرى بېشىغا تۈزۈككىنە دوپپا، قىش كۈنلىرى ئىسسىققىنا تېرە تۇماق كىيمىگەن، ماتا چاپاندىن باشقىغا قۇدرىتى يەتمىگەن، بەش تەڭگە پۇلنى ئېشىنىپ خىراجىتىنى ئۈچۈن يېنىغا سالالمىغان كىشىلەرمۇ، ئىپىل، قىممەت باھالىق تۇماقتا، تولكە، سۆلەيسۇن تېرىسىدىن قىلىنغان ئالىي جۇۋىلارغا

ئېرىشىپ، تاۋار-دۇردۇنلاردىن پايتىما قىلىشىپ، خۇرجۇن-خۇرجۇنلاردا ئالتۇن، كۈمۈش، تاغار-تاغارلاردا تاۋار-دۇردۇنلارغا ئىگە بولدى. ئەسكەر باشلىقلىرى، پانسات، يۈز بېشى، ئون بېشى قاتارلىقلار ئىگە بولغان ئالتۇن-كۈمۈش، ئات-ئۇلاغ، ئىگىن-ئاياغلارنىڭ ھېسابى يوق ئىدى.

قارا شەھەر ئېلىنىپ، يۇرت تىنچلانغاندىن كېيىن ئىسھاق خوجا جەڭ ۋەيرانچىلىقى، ئوت ئاپىتىدىن قۇتۇلۇپ قالغان مىلتىق، توپ-زەمبىرەك، ئوق-دورا، قورال-ياراق، مال-مۈلۈكلەرنى، ھەربىي يۇرۇشتە ھېرىپ-چارچاپ ياكى جاراھەتلىنىپ سەپتىن چۈشۈپ قالغانلارنى يىغىپ ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ئۇششاقتالغا مەخسۇس قوشۇن ئەۋەتتى. بۇلار ئۇششاقتالغا بېرىپ قارىغۇدەك بولسا، ئەسلىدىكى ئۇششاقتالنىڭ شەرق تەرىپىدىكى كەڭ قارا ساي كاپىرلارنىڭ خۇنى بىلەن خۇددى قىزىل كىگىز يايغاندەك قىزىللىقتا يۇركىنىپتۇ. پەرھات قەبرىسىنىڭ ئۈستىدىكى لالىزار گۈل-گۈلىستانلىقتىنمۇ زىيادە بەرق ئۇرۇپتۇ. ئۇلار بۇ مەنزىلنى سەيلە-تاماشا قىلىپ، تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىغا شۈكرى-سانا ئېيتىپ قورال-ياراق، ئالتۇن-كۈمۈش، مال-مۈلۈكلەرنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى.

ئىسھاق غازى خوجام خۇش خۇي، مۇلايىم، ئادىل، كۆڭلى-كۆكسى كەڭ، ساددا، چىقىشقاق، سېخىي، پۇقرالارنىڭ غېمىنى يەيدىغان، غەيرەتلىك بىر ئادەم ئىدى.

«پادىشاھ قايسى دىن، قايسى ئېتىقادتا بولسا خالايىقمۇ شۇنداق بولىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، شۇ چاغدىكى لەشكەرلەرنىڭمۇ كۆڭۈللىرى ساپ، نىيەتلىرى توغرا ئىدى. «نىيىتى قانداق بولسا ھەركىتىمۇ شۇنداق بولىدۇ» دېگەندەك، نىيەتلىرى توغرا بولغانلىقى ئۈچۈن ھەممىلىرى غازىلىق دەرىجىسىگە مۇشەررەپ بولۇشتى. پەرز، ۋاجىپ، سۈننەت ۋە مۇستەھەپ ئەمەللىرىنى ئورۇندىغاندا نىيەت توغرا بولمىسا، ئۇنىڭ ساۋاب ۋە نەتىجىسى بولمايدۇ. غازات بولسا ئۇلۇغ پەرزلەرنىڭ بىرى بولۇپ، غازات قىلىش

ئۇچۇن ئەلۋەتتە ياخشى نىيەت، توغرا مەقسەتنىڭ بولۇشى لازىم ۋە زۆرۈر. ئىسھاق خوجام باشلىق باتۇرلار ۋە پۈتۈن لەشكەرلەرنىڭ ئولجا ئالاي ياكى باتۇر دېگەن نام كۆتۈرەي ۋە ياكى شۇ باھانە بىلەن بىرەر مەملىكەتكە ھاكىم، پادىشاھ بولاي دېگەندەك يامان خىيال، ناتوغرا غەرەزلىرى يوق ئىدى. ھەممىسىنىڭ بىردەك كاپىرلارنى تارمار قىلماق، ئەجەل يەتسە تەڭرى يولىدا جېنىنى پىدا قىلماقتىن باشقا مەقسىتى يوق ئىدى. ئۇلۇغ تەڭرىم ئۆزىنىڭ پەزلى-كەرىمى بىلەن ھايات قالغانلارغا غازىلىق بەختى دۆلىتىنى، ئۆلگەنلەرگە شېھىتلىكنىڭ ئالىي دەرىجىسىنى بەردى. ھازىرغىچە رەسۇلۇللاھنىڭ سۈننەتلىرىگە مۇۋاپىق غازات قىلغان گۇرۇھ بەلكى مۇشۇ بولۇشى مۇمكىن. ھەقىقىي ئەھۋالنى تەڭرىنىڭ ئۆزى بىلىدۇ.

ئەي ئۇلۇغ خۇدا: ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن ھەممىگە ئىنساپ، ياخشى نىيەت، خالىس ئەقىدە ئاتا قىلغىن. جىمى ئالەمنىڭ پەيغەمبىرى — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن دۇئالىرىمنى ئىجابەت قىلغىن، ئامىن!

11

تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن سېيىت ئىسھاق خوجام تۇرپان غازىتىغا يۈرۈش قىلىپ، تۇرپاننى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن يەنە بىر نەچچە شەھەرلەرنى پەتھ قىلغانلىقى ۋە نۇرغۇن قارا خىتاي ئەھلىنىڭ نابۇت بولغانلىقى

دۆلەت ئۇلۇغلىرى ۋە پاراسەتلىك ئەربابلارغا ئاشكارا بولغايكىم، ھوقۇق ۋە ئۇلۇغلۇقنىڭ ۋارىسى بولغان سېيىت ئىسھاق خوجام، قارا شەھەردىكى «كاپىر» قالماقلارنىڭ جېڭىدىن پارىغ بولغاندىن كېيىن، ئەمىر- ئۇمەرا، باھادىر، دادخاھلارنى چاقىرىپ كونا تۇرپاننى پەتھ قىلىش نىيىتىنى ئۇلارغا

بىلدۈردى. ھەممە ئەرباپلاردىن بىر ئېغىزدىن: «تۇرپان يولىنىڭ قاتتىقلىقى ھەممە ئىنسانلارغا قۇياشتەك روشەندۇر. بۇ توغرىدا ئارغىبۇلاق دېگەن جايدىكى تاغنى مىتىن بىلەن ئويۇپ خەتتى جەلى شەكلىدە مۇنداق مەزمۇندا خەت پۈتۈلگەن: ‹بىرىنچى قېتىم بۇ يولدا ماڭغان كىشى بىلمەسلىكتىن، تىجارەت ۋە نەپىقە، ئەھلى ئايال دەپ نادانلىق بىلەن ماڭغان بولغاي، ئىككىنچى قېتىم ماڭغانلار ناھايىتى زۆرۈرلۈكتىن ياكى ئەسھابۇلكەھفنى زىيارەت قىلىش نىيىتى بىلەن ماڭغاندۇر، ئۈچىنچى قېتىم ماڭغانلارنىڭ ئۆزى كاپىر، خوتۇنى تالاق›. بۇ خەتنىڭ قايسى زاماندا، قايسى ۋاقىتتا پۈتۈلگەنلىكىنى ھېچ كىشى بىلمەيدۇ. شۇنىڭغا لايىق نان-توقاچ، ئوزۇق-تۈلۈك، قورال-ياراق، ئات-ئۇلاغ راسلاپ ئاندىن يولغا چىقساق ياخشى بولۇرمىكىن» دەپ مەسلىھەت بېرىشتى. بۇ مەسلىھەت ھەممىگە ناھايىتى ياقتى. نۇرغۇنلىغان ھارۋا، تۆگە، ئات-ئېشەكلەرگە ئوزۇق-تۈلۈك، قورال-ياراقلارنى ئارتىپ ياخشى كۈن، ياخشى سائەتتە غەلىبە ئۈچۈن ئاتلاندى. تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1281-يىلى رەبىئۇلئاخىرنىڭ 18-كۈنى يولغا چىقىپ، تېۋىلغا دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئارام ئالدى. غەلىبە قازانغان بۇ لەشكەرلەر نۇرغۇن «كاپىر»لارنى ئۆلتۈرۈپ يۈرەكلىرى توختىغان، كۆزلىرى قىزارغان، ئاچىزلىرى كۈچلۈك، كۈچلۈكلىرى باتۇر بولغانىدى. ھەر بىرى ئۆزىنى گويا ئىسپەندىيار، رۇيىنتەن، قەھرىمان تەھمەتەن چاغلاپ، رۇستەم ۋە بەرزۇ دىنمۇ پالۋانراق، دەپ ئويلايتتى.

شۇڭا، ئۇلۇغ خۇدانىڭ ئىنايىتىگە ئۆزىنى ئاتاپ، خالىس نىيەت بىلەن تەڭرىگە تەۋەككۇل قىلىپ، «دىنغا ياردەم بەرگەن كىشىلەرنى غالىب قىل، دىننى خار قىلغان كىشىلەرنى مەغلۇپ قىل» دېگەن دۇئانى توختىماي تەكرارلاپ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن تەكبىر ئېيتىشىپ يولغا راۋان بولدى. ئەمما كاناي-سۇنايىنىڭ ساداسى، نەغمە-ناۋانىڭ ئاۋازى، لەشكەرلەرنىڭ ھەيۋەتلىك تاماشىسى، ئوق-ساغداق، نەيزە-قىلىچ، تۇغ-ئەلەملەرنىڭ دەبدەبىسى، پوش-پوش غوۋغىسى كۆك ئاسماندىن ئۆتۈپ يۇقىرىقى ئالەمدىكىلەرنىمۇ پاراكەندە قىلدى. ئۇششاقتالغا يېتىپ بېرىپ قارىغۇدەك بولسا كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكلىرى يولنى

ئۈستىدە دوۋە-دوۋە بولۇپ يېتىپتۇ. بىر تەرىپى تاغ باغرى، بىر تەرىپى سۇنىڭ قىرغىقى بولغانلىقتىن مېڭىشنىڭ ئىمكانىيىتى قالماپتۇ. چۈنكى ئېتىزلىقتىكى دېھقانلار ئۈرۈپ يىقىتىپ قويغان زىرائەتتەك، بەلكى ساينىڭ تېشىدەك پۈتۈن دەشت-باياۋان ئۆلۈك بىلەن توشۇپ كەتكەندى. ھاشار-مەدىكار سېلىپ ئۆلۈكلەرنى بىر تەرەپكە تارتىپ يول ئېچىپ ماڭدى. كېيىنكى قېتىم يەنە خىتاي چېرىكلىرى كەلگۈچە بۇ ئۆلۈكلەر يول ئۈستىدە قۇرۇپ-چىرىپ ياتتى. ئەمما ھاۋانىڭ ئىسسىقلىقىدىن ئۆلۈكلەرنىڭ تېرىلىرى قۇرۇپ تارتىشىپ بەزىلىرى باش ئۇرۇۋاتقاندەك، بەزىلىرى چاڭگال سالغاندەك، بەزىلىرى سوراقچى ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرغاندەك قىياپەتتە بولۇپ قالغانىدى.

كېيىنكى چاغلاردا بۇ يول بىلەن يۈرگەن يولۇچىلارنىڭ ئات-ئۇلاغلىرىغا ئۆلۈكلەرنىڭ ئۈستىخانلىرى ساينىڭ تېشىدەك پۈتلىشىپ تۇراتتى. بۇنى كۆرگەن مۇسۇلمانلار ئىسھاق خوجام ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ غەيرىتىگە ئاپىرىن ئېيتىپ دۇئا قىلىشاتتى.

كېيىنكى چاغلاردا ئاتلىق غازى ھاكىمىيەتنى ئالغاندىن كېيىن سېيىت ئىسھاق خوجامنى كۈچادىن يەكەنگە ئېلىپ بېرىپ مۇھەممەد يۈنۈس دادخاھقا تاپشۇردى. ئۇنىڭ ھەر كۈنلۈك تەمىناتى ئۈچۈن بىر دانە قىزىل تىللا، ھەر ھەپتىدە ئۆز لايىقىدا تون-سەرۇپاي، ھەر يىلدا 2000 چارەك ئاشلىق بېرىشنى تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈرگەنىدى. بىر نەچچە ۋاقىتتىن كېيىن مۇھەممەد يۈنۈس دادخاھ ئاتلىق غازىغا مۇنداق دەپ ئەرز يازدى: «مەرھەمەت پاناھ ئاتلىق غازى، يارلىق قىلغان تەمىناتنى ئىسھاق خوجىغا بىر نەچچە يىلدىن بېرى بېرىپ تۇردۇم. ئەمدى بېرىمىنى بېرىپ، بېرىمىنى تويلاپ ئالىيلىرىنىڭ نۇسرەتلىك قوشۇنلىرىغا يەتكۈزۈپ بەرسەم دېگەننى ئويلاۋاتىمەن. يەكەن ئىچى ئەرزانچىلىق بولغانلىقتىن شۇمۇ يېتەتتى...»

ئاتلىق غازى بۇ ئەرزنى كۆرگەندىن كېيىن كايىشلىق بىلەن قايتا غەمخورلۇق يارلىقى چۈشۈرۈپ: «خەسىس، بېخىللىقىمدىن ئىسھاق خوجىغا

تەمىناتىنى ئاز تەيىن قىلغانىكەنمەن، بۇ ئالىي يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن بۇرۇن تەيىن قىلغان تەمىناتنى ئىككى ھەسسە ئاشۇرۇپ بېرىپ، ئالىي دۆلىتىمىز ھەققىگە دۇئا ئالغايسىز. ئىسھاق خوجىنىڭ ئۇششاقتالدا قانداق جەڭ قىلغانلىقىنى بىلمەكچى بولسىڭىز، ئۇ يەردىكى كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكلىرىنىڭ ئۇستىخانلىرىنى كۆرسىڭىزلا بولىدۇ. مېنىڭ ئورنۇمدا سىز بولسىڭىز، ئىسھاق خوجىنىڭ داستىخانىغا پۈتۈن يەكەننى يېزا-قىشلاقلىرى بىلەن ئىنئام قىلىپ بەرگەن بولاتتىڭىز» دەپ ئىنساپ بىلەن ئەمىر قىلدى. بۇ ئەھۋال ئاتلىق غازىنىڭ ناھايىتى ديانەتلىك كىشى ئىكەنلىكىگە، ئىسھاق خوجىنىڭ غەيرەتلىك ۋە باتۇرلۇقلىرىغا گۇۋاھ بولالايدۇ.

ئەمدى ئەسلىدىكى قىسسىمىزگە كەلسەك، سېيىت ئىسھاق خوجام پۈتۈن لەشكەر، ھەممە باتۇر، پالۋان، توپ-زەمبىرەكچىلىرى بىلەن ئوت-بوغۇز، نان-توقاچلىرىنى ئېلىپ ئۇششاقتالدىن يولغا چىقىپ دۆڭدىڭزا دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى. بۇ يەردىن چىقىپ قارا قىزىلدا قونۇپ، ئاندىن كۆمۈش دېگەن قونالغۇغا يېتىپ باردى. كۆمۈشتە 30 — 40 ئۆيلۈك كىشى بالا-چاقىلىرى بىلەن تەسلىكتە كۈن كۆچۈرگۈدەك ئازغىنا يەر-سۇ بولۇپ، ئۇ يەر ئوت-خەشەك ھەتتا چىش كولىغۇدەك ياغاچ تېپىلمايدىغان جاي ئىدى.

كۆمۈشتىن چىقىپ ئۈجمە دەڭگە باردى. بۇ يەردىن چىقىپ ئارغىبۇلاق مەنزىلگە چۈشتى. بۇ يەردىمۇ ئازراق سۇ بولۇپ، ئاتلارنى نۆۋەت بىلەن سۇغارسا ئاران يېتەتتى. بۇ يەردىن چىقىپ سۇ بېشىغا كەلدى. بۇ يەردىن ئۆتۈپ توقسۇنغا يېتىپ باردى. توقسۇن خېلى كاتتا يۇرت بولۇپ، ئەتراپىدىكى يېزا-قىشلاقلىرىمۇ كەڭرى ئىدى. بۇ يەردىن ئۆتسىلا تۇرپانغا يېتىپ باراتتى. گەپنىڭ قىسقىسى، مۇشۇنداق ئەھۋالدا مىڭبىر جاپا-مۇشەققەت بىلەن تۇرپانغا يېتىپ باردى.

تۇرپاندا تۇرۇۋاتقان سايراملىق خوجىلاردىن مەسۇمخان خوجا ئاتلىق بىر ئۇلۇغ كىشى بولۇپ، سېيىت ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى يېتىپ بارغۇچە ئۇ

تۇرپانلىق قاسىم جەڭچى، ۋاپىت خەلپە، خوجا زايىت خەلپە، ھاجى باقى خەلپە دېگەنلەر بىلەن بىرلىشىپ، تۇرپاننىڭ سەھرا-قىشلاقلىرىدىكى چېرىك، ئېلىپ-ساتار خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، بىر-ئىككى قېتىم شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارغا تەڭ كېلەلمىگەن، خىتايلار شەھەر دەرۋازىسىنى ئېتىۋېلىپ قامىۋالغانىكەن.

تۇرپانغا قاراشلىق سەھرالاردا توققۇز ئورۇندا چېرىك ۋە ئولتۇراقلاشقان خىتايلار بولۇپ، بەزى ئورۇندىكىلىرىنىڭ سانى 7 — 8 مىڭ، بەزى ئورۇندىكىلىرى 3 — 4 مىڭ كېلەتتى. بۇلارنىڭ ئۆلگەنلىرى ئۆلۈپ، قالغانلىرى شەھەرگە كىرىۋالغانىدى. شۇنداق ھالەتتە خوجا ئىسھاق خوجام ھەشەمەتلىك لەشكەرلىرى بىلەن يېتىپ كېلىپ شەھەر ئەتراپىغا چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. ھەر تەرەپكە قاراۋۇل خەۋەرچىلەرنى قويۇپ ھوشيار تۇردى. تۇرپان شەھىرىنىڭ سېپىلى مۇستەھكەم، بېكىنىۋالغان خىتايلارنىڭ سانى كۆپ ئىدى. كۈن ئارىلاپ ھەر ئىككى تەرەپ توپ-زەمبىرەك ئېتىپ سوقۇشۇپ تۇردى. نۇرغۇن خىتايلار نابۇت بولدى. ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرىدىنمۇ بىر مۇنچە كىشى شېھىت بولدى. ئەمما شەھەر پەتھ بولمىدى، ئاقىۋەت بىر نەچچە يەرگە ئېگىز «شەببە» باغلاپ، ئۈستىگە بىر نەچچە باتۇرلار چىقىپ شەھەر ئىچىگە ئوق ئېتىپ كاپىرلارنى باش چىقارغىلى قويمىدى. مۇشۇ ھالەتتە ئۈرۈمچىدىكى سۇ دالويە، داۋۇت خەلپىلەردىن كىشى كېلىپ «ئۈرۈمچىنىڭ سەھرالىرىدىكى خىتايلارنى قوغلاپ شەھەرگە قامىدۇق. بىرگە مەددەت ۋە ياردەم بېرىپ خوجاملاردىن بىر كىشىنى باشلىق قىلىپ لەشكەر ئەۋەتسىلە دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزدى. ئىسھاق خوجام بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال باھاۋىدىن خوجامنى 1000 لەشكەر بىلەن، مەسۇمخان خوجامغا ۋاپىت خەلپە، زايىت خەلپىلەرنى قوشۇپ 2000 لەشكەر بىلەن، تۇڭگان مانۇر خەلپە، ئېلى خەلپىلەرگە توپ-زەمبىرەك، ئوق-دورىلار بېرىپ، ئۇلارنى 1000 تۇڭگان لەشكەر بىلەن ماڭدۇردى. ئارقىدىنلا يەنە رەھمەت باتۇر، ھاجى باقى خەلپىلەرنى 1000 لەشكەر بىلەن ئۈرۈمچىگە يولغا سالدى. بۇلار يېتىپ بېرىپ ئۈرۈمچىنى پەتھ

قىلدى. بۇ جەرياندا 30 مىڭدىن كۆپرەك كاپىر يوقىتىلدى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ جىمسارنى ئالدى. بۇ يەردە 16 مىڭ كاپىرنى يوقاتتى. ئۇ يەردىن «گۇچۇڭزى»غا باردى. گۇچۇڭزى ناھايىتى كاتتا شەھەر بولۇپ، كاپىرلار تولا ئىكەن. «گۇچۇڭزى» دېگەن خىتايچە «ئىت قورتى» يەنى، «ھېسابى يوق» دېگەن بولىدىكەن. سەھرا- قىشلاقلىرىمۇ كەڭرى بولۇپ، ھەممىسىدە خىتايلار بار ئىكەن. ئۆيلۈك ھېسابىدا تەخمىنەن ئىككى لەك ئۆيلۈكتىن كەم ئەمەس دېيىشىدۇ. دېمەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى يوقاتتى (بۇ يەرگە قاراشلىق بىر قانچە يېزا-قىشلاقلار بولۇپ، ئۇ يەرلەردە ئەسلا مۇسۇلمان ئەۋلادى يوق، دېيىشىدۇ. ئەمما يىراق تاغ باغرىغا ئورۇنلىشىۋالغانلىرى قۇتۇلۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن). ئۇ يەردىن سەنتەيگە باردى. ئۇ يەردىمۇ 15 مىڭغا يېقىن كاپىرغا ھالاكەت يەتتى. ئۇ يەردىن فۇكاڭغا بېرىپ 12 مىڭ كاپىرنى يوقاتتى. ئۇ يەردىن يۈرۈپ جەبەكۇغا بېرىپ 30 مىڭچە كاپىرنى نابۇت قىلدى. ئاندىن قاراباسۇنغا يېتىپ بېرىپ 15 مىڭچە كاپىرنى ھالاك قىلدى. ئۇ يەردىن ماناسقا باردى. ئۇ يەردە 60 مىڭ كاپىرنى يوقاتتى. جېڭدا قاتتىق جەڭ بولغان بولسىمۇ، كەرەملىك تەڭرىم يەنە غەلىبە ئاتا قىلدى. خەلىپىلەر، ئەسكەر باشلىقلىرى ئولجا-غەنىمەتلەرگە تويۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن تۇرپانغا قايتىپ كەلدى. بۇ شەھەرلەرنى ئىككى ئاي ئىچىدە قولغا كىرگۈزۈپ، بىر تەرەپ قىلغان بولسىمۇ، ھەممىسى ۋەيران بولۇپ ھۇقۇقشا ماكان بولدى.

شۇ كۈنلەردە ئابىددىن خوجامنى باش قىلىپ، لۈكچۈنلۈك ھەسەن قاسىم باتۇر، تۇڭگان خۇ خەلىپە، كۇچالىق توختى مۇھەممەد خەلىپە، شايارلىق موللا ئوسمان شەيخ باتۇر، ئىدرىس خەلىپە، موللا يولداش مىرزا، ئاقسۇلۇق ئوشۇر خەلىپە، ھىدايىتۇللاھ خەلىپە، مۇسا مىڭ بېگى، قەشقەرلىك قۇربان خەلىپە، مۇسا خەلىپىلەرنىڭ بەزىلىرىنى 700 — 800، بەزىلىرىنى 1000 ئادەمگە باش قىلىپ، مورى تەرىپىگە چوڭ يول بىلەن يولغا سالدى. ئۇلار بەش مەنزىل يول يۈرۈپ چىقتىم دېگەن جايغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن چوڭ يولنى تاشلاپ، سول تەرەپ تاغ ئارىسى بىلەن يۈرۈپ داۋاندىن ئېشىپ تازبۇلاق دېگەن يەرگە يېتىپ باردى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ، يىسەنگا جىڭزە دېگەن يەردىكى خىتايلار بىلەن

ئۈرۈشۈپ 10 مىڭدەك كاپىرنى نابۇت قىلدى. ئۇ يەردىن يىبا جىڭزىغا يېتىپ بېرىپ 12 مىڭچە كاپىرنى ھالاك قىلدى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ تالىلىق دېگەن يەر بىلەن مورىغا يېتىپ باردى. مورى سېپىللىق يوق شەھەر بولۇپ، ئەتراپىدىكى يېزىلىرى ناھايىتى چوڭ ئىدى. بۇ يەردە خىتايلار ھېسابسىز دېگۈدەك كۆپ ئىكەن. بۇ يەردىمۇ نۇرغۇن قېتىم جەڭ بولۇپ، كاپىرلارنىڭ كۆپچىلىكى ھالاك بولدى. ئازراقلىرى مۇسۇلمان بولۇپ جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قالدى. مورىدىن چىقىپ دۆڭكىجىن شەھىرىگە يېتىپ باردى. ئۇ يەردىمۇ ناھايىتى كۆپ جەڭ-جېدەللەر بىلەن 40 — 50 مىڭ كاپىر ئۆلدى. ئەمما شەھەر پەتھ بولمىدى. ئاقىۋەت خىتايلار غالىب كەلدى. ئىسلام لەشكەرلىرى سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن قىينىلىپ بەرداشلىق بېرەلمەي تۇرپانغا يېنىپ كەلدى.

بۇ چاغدا تۇرپان شەھىرى تېخى پەتھ بولمىغانىدى. بۇ ئارىلىقتا نۇرغۇن ۋەقەلەر يۈز بەردى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ بىرى شۇكى، سۇ خەلپە دېگەن كىشى بۇگۈردە قالغانىدى. كېيىن كېلىپ تۇرپاننىڭ پەتھ بولمىغانلىقىنى كۆرۈپ: «تۇرپان شەھىرىنى پەتھ قىلىپ قولغا كىرگۈزمىگۈچە ھېچ نەرسە يېمەيمەن» دەپ قەسەملەر قىلىپ ئادەملىرى بىلەن شەھەرگە قاراپ ئات سالدى. خىتايلارنى قوغلاپ ئۇلار بىلەن ئارىلىشىپ شەھەرگە كىرىپ كەتتى. ئۇلار كاپىرلارنىڭ باشلىرىنى كېسىپ، تاشنى ئاتقاندەك سېپىلدىن ئارتىلدۇرۇپ شەھەرنىڭ سىرتىغا ئاتاتتى. ئاقىۋەت ئەجەل ئوقى كېلىپ تەگدى. كاپىرلار قورشاپ ئېلىپ سۇ خەلپىنى ئۆلتۈرۈپ، كىيىم-كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ ئاختۇردى. يانچۇقىدىن مۆھۈرى چىقتى. بۇنى كۆرگەن كاپىرلار ئۇنى چوڭ باشلىق ئىكەن دەپ ئويلاپ، ئوت قالاپ ئۆلۈكىنى كاۋاپ قىلىپ بىر لوقمىدىن يېيىشتى.

تۇرپاننىڭ شەھەر ئىچىگە كىرىۋالغان كاپىرلار ئامباردىكى ئاشلىقلىرىنى باھاردا يۇقىرالارغا ئۆتنە بەرگەنىدى. شۇڭا ئاشلىقى تۈگەپ ئاچارچىلىقتىن ئات، ئىت-ئېشەك، ھەتتا كىچىك بالا، قېرىلىرىنى يەپمۇ يەنىلا ئاچارچىلىققا چىدىماي ناھايىتى بىتاقەت بولدى. چۈنكى تۆت ئايدىن بېرى شەھەر پەتھ بولماي قامىلىپ قالغانىدى.

بىر كۈنى ئىسھاق خوجام تۇرپان شەھىرىنىڭ بول ئېرىق تەرىپىدىكى دەرۋازىسىنى توسۇپ ياتقان ئەسكەرلىرىنى ياندۇرۇپ كېلىپ: «خىتايلار بېيىجىڭ تەرەپكە كەتسۇن، يول بېرىمىز» دەپ جاكار قىلدى.

ھەممە خىتايلار يولغا چىقتى. ئۇلارنىڭ ئالدى بول ئېرىققا يېتىپ بېرىشى بىلەن ئىسلام لەشكەرلىرى قوغلاپ كېلىپ چاپ-چاپ قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، تىرىك قالغانلىرىنى ئەسىر قىلىپ، لەشكەرلەرنىڭ خىزمىتىگە سالدى. شەھەر ئىچىدىكى ئوق-ياراق ۋە ھەممە جەڭ ئەسلىھەلىرىنى غەنىمەت ئېلىپ، مۇسۇلمانلار شاد-خورام، كاپىرلار غەم-پەرىشان بولۇشتى. شۇنداق قىلىپ تۇرپان شەھىرى ئىچىدىكى چېركىلەر ۋە ئون توققۇز يېزىدىكى خۇرجا مەيمەيچىلەر بولۇپ 130 مىڭدىن كۆپرەك كاپىرلار ھالاك بولدى. مۇسۇلمانلاردىن 400چە كىشى شېھىت بولدى.

تۆت ئايدىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئىچىدە بۇ تەرىپى ئۈرۈمچى، ئۇ تەرىپى مورى ۋە دۆڭكىچىگىچە بولۇپ، تۆت لەكتىن كۆپرەك كاپىرلار ھالاك بولدى. بۇ ھەرگىزمۇ مۇبالىغە ئەمەس. مۇبادا خۇش خۇيلۇق بىلەن قەلەمنىڭ تىزگىنىنى مۇبالىغە تەرىپىگە مايىل قىلىپ، بولغان ۋە ئۆتكەن ۋەقەلەرنى تەپسىلىي بايان قىلسام ئوقۇغۇچى ۋە ئىشتكۈچىگە مالاللىق يېتىپ، مۇددىئا ۋە مەقسەتتىن يىراقلىشىپ قالارمەنمىكىن دەپ، مىڭدىن يۈزىنى، يۈزدىن ئوننى، ئوندىن بىرىنى ئىلغاپ-تاللاپ بۇ كىتاب سەھىپىسىگە چۈشۈردۈم. گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇ موغۇلستان يۇرتىغا كۈيۈرلۈقنىڭ قاراڭغۇلۇقى تەسىر قىلىپ، ھەممە ئادەم قاراڭغۇ زۇلمەت ئىچىدە قالغانىدى. ئىسلام شەمشىرى ۋە خەنجەرلىرىنىڭ قۇياشتەك چاقنىشى بىلەن مۇسۇلمانلار غەلىبە قازىنىپ، قايتىدىن روشەنلىككە ئىگە بولدى. ئەي ئۇلۇغ خۇدا: مۇسۇلمانلارغا تىنچلىق ۋە ئاسايىشلىق ئاتا قىلغايسەن. ئامىن!

12

خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئىككىنچى قېتىم مورىغا لەشكەر ماڭدۇرغانلىقى ۋە مەقسىتىگە يېتەلمەي قايتىپ كەلگەنلىكى؛ قۇمۇلدىن ئېسىل ھەدىيەلەرنىڭ كەلگەنلىكى ھەم لۈكچۈننىڭ يەنە بىر قېتىم پەتھ بولغانلىقى

ياخشى نىيەتلىك بۇرادەرلەرگە ئاشكارا بولغايكى، ئابىددىن خوجام ئىسلام لەشكەرلىرى بىلەن دۆڭكېچىندىن يېنىپ تۇرپانغا قايتىپ كەلدى. ئىككىنچى قېتىم باھاۋىددىن خوجامنى باش قىلىپ تۇڭگان خۇ خەلىپە، توختى مۇھەممەت خەلىپە قاتارلىق نامدار، باتۇر، پالۋانلارنىڭ ھەر بىرىنى ئۆزگە قاراشلىق مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر، توپ-زەمبىرەك، ئوق-ياراق ئەسلىھەلەر بىلەن جابدۇپ، جەمئىي 15 مىڭ لەشكەرنى دۆڭكېچىن غازىتىغا يولغا سالدى. باھاۋىددىن خوجام باشلىق ئىسلام لەشكەرلىرى نۇرغۇن يوللارنى بېسىپ مورىغا يېتىپ كەلدى. مورىنىڭ ئەتراپىدىكى يېزا-قىشلاقلاردىن نۇرغۇن «كاپىر»لار توپلىشىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. ئىككى ئوتتۇرىدا قاتتىق جەڭلەر بولۇپ، نۇرغۇن كاپىرلار ھەم مۇسۇلمانلار نابۇت بولدى. ئاقىۋەت يەنە كاپىرلار غالىب كەلدى. ئاخىر ئىسلام لەشكەرلىرى تۇرپانغا قايتىپ كەلدى.

شۇ چاغلاردا قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئاشلىقى تۈگەپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن سۈپۈرگە بەگ دېگەننى 50 ھارۋا، 100 تۆگە بىلەن گۇچۇڭدىن ئاشلىق ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەندى. سۈپۈرگە بەگ يول ئۈستىدە ئىسلام لەشكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى، ئىسلام لەشكەرلىرى سۈپۈرگە بەگنى تۇتۇپ تۇرپانغا — ئىسھاق خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كەلدى. ئىسھاق خوجام گەپ-سۆز سوراپ ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن، سۈپۈرگە بەگنى كۇچاغا — راشىددىن خان خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. سۈپۈرگە بەگ قۇمۇلنى ئېلىشقا ياردەم بېرىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بەردى. راشىددىن خوجام ئىلتىپات قىلىپ سۈپۈرگە بەگنى ئىسھاق خوجامنىڭ ئالدىغا ياندۇردى. سۈپۈرگە بەگ يېتىپ

كەلگۈچە قۇمۇلنىڭ ئەلچى بىر نەچچە كىشى بىلەن نۇرغۇن تارتۇق، سوۋغا-سالاملارنى ئېلىپ ئەلچى تەرىقىسىدە تۇرپانغا يېتىپ كەلدى. سوۋغا-سالاملار ئىچىدە ھەر خىل، ھەر تۈرلۈك نەرسىلەر كۆپ ئىدى. جۈملىدىن جاھانگىر خوجام خىتايلارغا ئەسىر چۈشكەندە كىيگەن زەر تون ھەم مەيمۇ بار ئىدى. زەر تونىنىڭ ئىككى جەينىكى، ئىككى تىزى، كۆكسىنىڭ ئىككى تەرىپى ۋە ئۇچا (دۈمبە) سىدە چىننىڭ ئاغزىدەك يەرگە ئالتۇن قۇببە ئورنىتىپ، ئۇنىڭغا ئايەت پۈتۈلگەنىدى. ھەر بىر قۇببە قۇياشتەك يالتىراپ تۇراتتى. مەيمىنىڭ پۈتۈن جابدۇقلىرىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەنىدى. زەرتون ۋە مەيمىنى قۇمۇل ۋاڭى تەۋەررۇك، دەپ ئۆز خەزىنىسىدە ساقلىغان بولۇپ، بۇ قېتىم سوۋغات ئورنىدا ئەۋەتكەنىدى. ئىسھاق خوجام ئەلەم ئاخۇنۇمنى ئېلىپ كەلگەن سوۋغاتلىرى بىلەن كۇچاغا — راشىدىن خان خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. بۇلار بېرىپ راشىدىن خان خوجامغا مۇلاقات بولدى. بىر نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن راشىدىن خان خوجام قۇمۇل ۋاڭىغا ئالتۇن تالالىق سەللە، كىمخاپ تون، ئۆتكۈر خەنجەرلەرنى ئىنئام قىلىپ، ئەلەم ئاخۇنۇم باشلىق ئەلچىلەرگە باشتىن-ئاياغ كىيىم-كېچەك بېرىپ ياندۇردى.

سۈپۈرگە بەگ تۇرپانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىسھاق خوجام ئۇنىڭغا موللا تۆمۈر خەلپە، توختەم باتۇر باشلىق 12 مۇسۇلمان، ئالتە تۆگىنى قوشۇپ قومۇلغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. بۇلار قۇمۇلغا يېتىپ كېلىپ، قۇمۇل ۋاڭى بىلەن كۆرۈشتى. قۇمۇلدىكى كاپىرلارغا ھېچكىم تەگمىگەن ۋە دەخلى قىلمىغانىدى. ئەلچىلەر قۇمۇل ۋاڭىغا «كاپىرلارنى بىز يوقاتساق» دېگەن تەكلىپنى بەردى. قۇمۇل ۋاڭ قوبۇل كۆردى، ئەمما ئۆزى بىلمەس بولۇۋېلىپ، خەزىنىسىدىن 500 كىشىلىك چاپان، ساۋۇت ئولپاق ، دۇبۇلغا قاتارلىق جەڭ كىيىمى، ئوق-ياراق ئەسلىھەلەرنى چىقىرىپ بەردى. تۇرپاندىن بارغان ئەلچىلەر ئادەم يىغىپ، كاپىرلار بىلەن ئۇرۇشۇپ قۇمۇلنى پەتھ قىلدى.

دۆڭكېچىن تەرىپىدىن ئىسلام لەشكەرلىرى ئىككى قېتىم مەغلۇپ بولۇپ يېنىپ كەلگەندىن كېيىن لۈكچۈننىڭ خوجىلىرى ۋە بەگزادىلىرىدىن ئىبراھىمخان، ئابدۇۋايىتخان، ھىپزۇللا خان، يولۋاسخان، شامەھرەم بەگ قاتارلىق يۇرت كاتتىلىرى جەم بولۇپ مەسلىھەت قىلىشىپ، مورىغا خەت ئەۋەتىپ 5 — 6 مىڭ خىتاينى قىچقىرىپ كېلىپ بىر تەرەپتە توختىتىپ قويدى. ئاندىن ئىبراھىمخاننى «خان» قىلىپ، ئىسھاق خوجامغا قارشى دۈشمەنلىك دۈمبىقىنى چالدى ۋە خوجا زايىت خەلپە، ۋايىت خەلپىلەرنى ئۆزلىرىگە رام قىلدى. ۋاڭنىڭ بىر قىز نەۋرىسىنى زايىت خەلپىگە تارتۇق قىلدى. بۇنىڭ خۇشلۇقىدا زايىت خەلپە ھەر بالا بولسا ھۆددىسى ماڭا، دەپ جەڭگە تەييار بولۇپ تۇردى.

خوجا ئىسھاق خوجام تۇرپاندىن ناسىرىددىن خوجامنى باش قىلىپ، توختى مۇھەممەت خەلپە، دۇئاسى خەلپە، موللا ئوسمان شەيخ، بەختىمەت دۆبىبېگى، سايراملىق مۇھەممەد ئېلى خەلپە، قەشقەرلىك مۇسا خەلپە، قۇربان خەلپە، ئاقسۇلۇق ھىدايەت خەلپە قاتارلىق بىر نەچچە باتۇرلارنى لەشكەرلىرى بىلەن لۈكچۈنلۈككە قارشى جەڭگە ئەۋەتتى. ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ كۈچىنى نامايان قىلىپ ئۇرۇشتى. نۇرغۇن ئادەم زايە بولدى. ئاخىردا ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى چىداشلىق بېرەلمەي نائىلاج تۇرپانغا قېچىپ كەلدى.

لۈكچۈنلۈكنىڭ غەربى بولسا، ئىسھاق خوجىنى يېڭىپ تۇتۇۋالساق، يۇرتىمىزنى ئۆزىمىز سورىساق، مۇبادا ئىچكىرىدىن خىتاي چېرىكلىرى چىقىپ قالسا، خوجىلارنى شۇلارغا تارتۇق قىلىپ خىزمەت تاپساق، دېگەن يامان خىيال بىلەن نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنىڭ جېنىغا زامىن بولدى. يەنە لۈكچۈندە 400 ئۆيلۈك تۇڭگان بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆي-جايلىرىغا ئوت قويۇپ، خوتۇن، بالا-چاقىلىرىنىمۇ قويماي ئۆلتۈردى.

ئۈرۈمچىدىكى سۇدالۇيە، داۋۇت خەلپىلەر بۇ ھادىسىلەرنى ئاڭلاپ غەزەپ ۋە غەيرەتلىرى جۇش ئۇرۇپ 3000 تۇڭگاننى ياردەمگە ئەۋەتتى.

بۇ كۈنلەردە مۇشۇ سائادەتلىك زامانىنىڭ پادىشاھى، ياخشى ئەخلاقىنىڭ ھامىيسى بولغان خوجا ئىسھاق ئۆزى باش بولۇپ لەشكەر تارتىپ، ئىككىنچى قېتىم لۈكچۈنگە ئاتلاندى. 15 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر بىلەن ئاۋات دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى.

تۇرپانىنىڭ ئادەملىرى ھەر ئىككى تەرەپكە يان باسماي ئوتتۇردا قاراپ تۇردى. نۇرغۇن لۈكچۈن ئادەملىرى قېچىپ كېلىپ قارىمۇقارشى سەپ تۈزۈپ جەڭگە كىرىشتى. نەچچە قېتىم غالىب ۋە مەغلۇپ بولۇشتى. ئاقىۋەت ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى تەرىپىدىن غەلىبە شامىلى نامايان بولدى. لۈكچۈنلۈكنىڭ جېنىنى خەس-خەشەكتەك دەشت-باياۋانلارغا ئۇچۇرۇۋەتتى. دۈشمەنلەر يوقىتىلدى. ۋايىت خەلپە ئىشىنىڭ ئۆزى ئويلىغىنىدەك بولماي، ئەكسى تەرىپىگە يۈزلەنگەنلىكىنى مۇلاھىزە قىلىپ، لۈكچۈنلۈكنىڭ كاتتىلىرىدىن بىر مۇنچىسىنى تۇتۇپ باغلاپ ئېلىپ كېلىپ، ئىسھاق خوجامغا كۆرۈنۈش قىلدى. ئىسھاق خوجام ۋايىت خەلپىنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈپ ئەپۇ قىلىپ تون-سەرۇپاي ئىنئام قىلدى. ئەسكەرلەر شەھەر دەرۋازىلىرىنى ئېچىپ كىرىپ نۇرغۇن ئادەملەرنى ئۆلتۈردى. شەھەر ۋە سەھرالارنى تالان-تاراج قىلدى. خوجا ئىسھاق خوجام پەند-نەسىھەت، ئەمرىمەرۇپ قىلىپ لەشكەرلەرنى بۇلاڭ-تالاڭدىن ئاران توختاتتى. لۈكچۈننىڭ چوڭلىرىدىن بىر مۇنچىسىنى دارغا ئاستى. يەنە بىر مۇنچىلىرى قۇمۇل، بارىكۆل تەرەپلەرگە جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى. ئاخىر تۇرپان، لۈكچۈننىڭ ئىشلىرىدىن پۈتۈنلەي خاتىرجەم بولدى. لۈكچۈننىڭ ھاكىملىقىنى ھاشىر تاجىبەگكە ئىلتىپات قىلدى. تۇرپاننىڭ ھاكىملىقىنى چوڭ غازىغا مەرھەمەت قىلدى. خوجا ئىسھاق خوجام ئۆزى ئەسھابۇلكەھف ۋە باشقا ئۇلۇغ مازارلارنى زىيارەت قىلىپ، كەڭرى نەزىرلەرنى ئۆتكۈزۈپ، غېرىب-مىسكىنلەرنى تويغۇزدى. خەتمە قۇرئان ئوقۇتۇپ، شۈكرى-سەنا بەجا كەلتۈرۈپ دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن بولدى.

13

سېيىت ئىسهاق خوجىنىڭ قۇمۇلغا يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ، بېيجىڭغا قاراپ يولغا چىققانلىقى؛ چىڭۋاڭ خاننىڭ ئىسهاق خوجامنىڭ ئىستىقبالىغا چىققانلىقى؛ قۇمۇلنىڭ پەتھ قىلىنغانلىقى ۋە ناتوغرا يارلىق كېلىپ قالغانلىقى

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1282- يىلى زۇلھەججە ئېيىنىڭ 18- كۈنى، ياخشى سائەت، قۇتلۇق ۋاقىتتا ئەخلاق-پەزىلەتنىڭ ئىگىسى بولغان سېيىت ئىسهاق خوجام، بايراق-ئەلەم، سوناي-كاناي بىلەن خۇشال-خۇرام ھالدا ئۆزى باش بولۇپ، خىللانغان 16 مىڭ لەشكەرنى ھەمراھ قىلىپ قۇمۇل تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. بۇ چاغدا قۇمۇلدىكى مۇسۇلمانلار شەھەرنى خىتايلاردىن تازىلاپ خوجاملارنىڭ كېلىشىگە مۇنتەزىر بولۇپ تۇرغانىدى.

تۇرپان بىلەن قۇمۇلنىڭ ئارىلىقى 18 مەنزىل بولۇپ، كۆپ مەنزىللەردە ئوت-چۆپ، سۇ يوق ئىدى. خوجاملار مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ، قۇمۇلغا 8 مەنزىل قالغاندا قۇمۇل ۋاڭى ئەۋەتكەن تۆگە، ھارۋىلارغا يۈكلەنگەن نۇرغۇن چۈشكۈن-قونالغۇ يېتىپ كەلدى. ئارقىسىدىن چىڭۋاڭ خان ئۆزى يېتىپ كېلىپ سېيىت ئىسهاق خوجام بىلەن كۆرۈشتى. خوجامنىڭ ھەممە لەشكەرلىرىنى ئاش-تاماق، يەل-يېمىشلەر بىلەن تويغۇدەك زىياپەت قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھەددىدىن زىيادە تارتۇق، سوۋغا-سالاملارنى، يەنى خۇسۇسەن 400 يامبۇ، 8000 ئاختا ئات قاتارلىقلارنى تارتۇق قىلدى. مۇشۇلاردىنلا قالغان سوۋغا-سالاملارنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇ.

سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلىپ بولغاندىن كېيىن خوجاملارغا يول باشلاشقا ئادەم تەيىنلەپ قويۇپ، چىڭۋاڭ خان ئۆزى ئالدىدا قايتىپ كەلدى. سېيىت ئىسهاق خوجام ۋە غالىب لەشكەرلەر مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ قۇمۇل شەھىرىگە

يېقىن بارغاندا چىڭۋاڭ خان يەنە ئىسھاق خوجامنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. ئۇلارنى شەھەرگە باشلاپ كىرىپ، ئالىي ئوردىغا چۈشۈردى. قالغان خەلىپە، لەشكەر بېشى، باتۇرلارغىمۇ ئۆز لايىقىدا ئىنئاملارنى بەردى. ئادەتتىكى لەشكەرلەردىن ھەر تۆت كىشىگە تۆت كۈندە بىر قوي، تۆت جىڭ چاي كېمىتمەي بېرىپ تۇردى. چوڭلارغا ئەلۋەتتە بۇنىڭدىنمۇ كۆپ بەردى. سىيىت ئىسھاق خوجام قۇمۇلدا ئۈچ ئاي، بەلكى ئۇنىڭدىن ئۇزۇنراق ۋاقىت تۇرغان بولسىمۇ، شۇ مىقداردا بېرىپ تۇردى.

قۇمۇل ۋاڭىنىڭ مەنسىپى ناھايىتى چوڭ، مال-دۇنياسى نۇرغۇن ئىدى. چىڭۋاڭ تارتۇق قىلغان ئاتلارنى سىيىت ئىسھاق خوجام لەشكەرلەرگە ئىنئام قىلىپ ئۈلەشتۈرۈپ بەرگەنىدى. ئاتلارنىڭ چىشلىرىنى كۆرۈپ، ياشلىرىنى ھېسابلاپ كۆرسە، 20 ياشتىن تۆۋەن ئات يوق ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى سۈرۈشتۈرسە، يەرلىك خەلق «چىڭۋاڭ خاننىڭ يىلقىلىرى ناھايىتى كۆپ، سانىنى بىز بىلمەيمىز، ئەمما قويلىرى 260 قوتان بولۇپ، ھەر قوتاندا 700دىن 1200گىچە قوي بار. باش باھاردا بىر بەگ، ئۈچ مىرزا ئاتلارنىڭ تىزىمىنى ئالغىلى، بىر بەگ، ئۈچ مىرزا قويلارنىڭ تىزىمىنى ئالغىلى چىقىدۇ. ئالتە ئايدا ئاران خەتلەپ كېلىپ مەلۇم قىلىدۇ. يايلاقلىرىنىڭ كەڭلىكى شۇ قەدەركى، ئاخىرىغا بىر ئايدا ئاران يېتىپ بارغىلى بولىدۇ» دېيىشتى.

بىر رىۋايەتتە مۇنداق نەقىل قىلىدۇ: ئۈرۈمچىدىكى دايەنشەي، شويەنشەي دېگەن تۇڭگانلار 30 مىڭ تۇڭگان لەشكىرى بىلەن قۇمۇلغا باستۇرۇپ كېلىپ بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشنى قەستلىگەندە، قۇمۇل ۋاڭى 30 مىڭ تۇڭگان لەشكەرلىرىنىڭ ھەر بىرىگە بىردىن ئاختا ئات، بىردىن يامبۇ بەرسەم، چوڭ ئەمەلدارلىرىغا ئۆز لايىقىدا ئۇنىڭدىن جىق بەرسەم، يۇرتنى پاراكەندە قىلمىسا، دەپ ئەلچى چىقاردى، ئەمما تۇڭگانلار قوبۇل تۇتماي بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. چىڭۋاڭ خاننى ئۆلتۈرۈپ شېھىت قىلدى. كۆزى كۆرگەن، قولىغا چىققان نەرسىلەرنى بۇلاپ-تالاپ ئېلىپ ئۈرۈمچىگە يېنىپ كەلدى.

يەنە بىر يازغۇچى مۇنداق دەپ يېزىپتۇ: «قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئاغىچىسىنىڭ مەرۋايىت، زۇمرەت، زەبەرجەت، لەئەل-ياقۇت، قىممەت باھالىق تاشلار بىلەن بېزەلگەن بىر چۇمبىلى بولۇپ، بۇ چۇمبەل كۇچالىق ئاق موللا باي دېگەن كىشىنىڭ قولىغا چۈشكەنىكەن. ئاقسۇغا ئېلىپ بېرىپ مەرغىلانلىق مىرمەھمۇد باي دېگەن كىشىگە 17 يامبۇغا ساتقانىكەن. دېمەك، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ مال-دۇنياسىنىڭ كۆپلۈكىنى شۇنىڭدىن مۆلچەرلىسە بولىدۇ.

مەقسەتكە كەلسەك، يەرلىك خەلق ماۋۇلارنى بايان قىلىپ بەردى: «قۇمۇلدا 15 مىڭ ئۆيلۈكتىن كۆپرەك ئادەم بار. ھەممىمىز چىڭۋاڭ خان ئۈچۈن ئىشلەيمىز. قىش-ياز خىتاي مەنسەپدارلىرىغا بىر نەرسە بەرمەيمىز. قۇمۇلغا تەۋە يەرلەردىن خىتايلار بىر كەتمەن توپا ئالسا چىڭۋاڭ خاننىڭ خەزىنىسىگە كۈمۈش تۆلەيدۇ. خاقانى چىندىن باشقا مەنسەپدارلارغا ئېگىلمەيدۇ. خىتاي مەنسەپدارلىرىمۇ چىڭۋاڭ خاننىڭ ئوردىسىغا كېلىپ باش ئۇرىدۇ. 10 ئەۋلاد، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك ۋاقىتتىن ئىلگىرىلا خاقانى چىن بىزلەرنى يارلىق بىلەن چىڭۋاڭ خانغا بېرىۋەتكەنىكەن. شۇنىڭدىن بېرى قۇلدەك ئىشلىتىدۇ. چىڭۋاڭ خان خاقانى چىنغا ھەر يىلى 360 قوغۇن، بىر توققۇزدىن توققۇز بىلەي تاش سوۋغات قىلىدۇ. بۇنىڭغا نۇرغۇن ئىنئام ئالىدۇ. ھەر يىلى ئۆزى 75 يامبۇ، ئاغىچىسى پۇجۇڭ خېنىم 36 يامبۇ، نەچچە توپ تاۋار-دوردۇن ئالىدۇ. ئۈچ يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا بارىدۇ. بېرىپ-كەلگۈچە بولغان پۈتۈن خىراجىتى خاقانى چىننىڭ خەزىنىسىدىن بولىدۇ. ھەر قېتىم بارغاندا ئاز دېگەندىمۇ 500 يامبۇ پايدا ئېلىپ كېلىدۇ» دەپ كۆپتىن كۆپ تەرىپلەپ بەردى. ئەمەلىي ئەھۋال، ئۇلار دېگەندىن زىيادە ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇپ تۇرىدۇ. خاقانى چىنغا تەۋە مۇسۇلمان ۋاڭلارنىڭ ئىچىدە قۇمۇل ۋاڭىدىن چوڭى يوق ئىدى.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، سېيىت ئىسھاق خوجام قۇمۇلدا تۇرغان چاغدا ساجۇ تۇڭگانلىرىدىن: «بىز خىتايلار بىلەن سوقۇشۇپ، نۇرغۇن خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنى ئالدۇق. ئەمما خىتايلار يەنە بىر دەرۋازىدىن چىقىپ بىزنى

شەھەرگە سولىۋالدى. بىزلەر قامىلىپ قالدۇق. ياردەم بېرىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز» دېگەن مەزمۇندا خەت ۋە ئەلچى كەلدى.

باركۆلگە تۇرپان ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەردىن قاچقان خىتايلار قوشۇلۇپ بىر لەكتىن كۆپرەك خىتايلار توپلىنىپ قالغانىدى. قۇمۇلدىن قېچىپ بارغان خىتايلارنى باركۆلگە كىرگۈزمەي بىر مەنزىل يىراقلىقتا يېڭىفاڭ* قۇرۇپ، ئاش-ئوزۇقىنى يەتكۈزۈپ بېرىپ قاراۋۇلچى تەرىقىسىدە توختىتىپ قويغانىدى.

سېيىت ئىسھاق خوجام باركۆلنى پەتھ قىلىش ئۈچۈن، خەلپە، باتۇرلارنى باش قىلىپ 10 مىڭ لەشكەرنى ئەۋەتتى. بۇلار يېتىپ بېرىپ نەچچە قېتىم غالىب، نەچچە قېتىم مەغلۇپ بولۇپ، ئاقىۋەت شەھەرنىڭ سىرتىدا يېڭىفاڭ ساقلاپ ياتقان خىتايلارنى تارمار قىلىپ شەھەرگە قوغلاپ باردى.

شەھەرنىڭ بىر تەرىپىدە قالماقلار شەھەر بىنا قىلىپ ئولتۇرۇپ كەتكەنىكەن. باركۆل خىتايلىرى ناھايىتى باتۇر ئىكەن. خىتايلار ئۇرۇشقا چىقسا ھەممىسى ئاتلىرىغا ئەنجانچە ئىگەر-جابدۇق توقۇپ چىقىدىكەن. بۇنىڭ سەۋەبىنى سۈرۈشتۈرسەك، بۇلار قەشقەر تەرەپكە نەچچە قېتىم ئۇرۇشقا بارغانىكەن.

جەڭ راسا قىزىپ، شەھەر پەتھ بولىدىغان كۈن، ئاسانلىق ۋە خۇشاللىق يۈز كەلتۈرىدىغان ۋاقىت يېتىپ كېلىپ، خوجاملارنىڭ دۆلەت قۇياشى تېخىمۇ يۇقىرى ئۆرلەۋاتقان، لەشكەرلەر جان بېرىپ، جان ئېلىپ جىددىي تىرىشچانلىق ۋە قەھرىمانلىق كۆرسىتىۋاتقان چاغدا راشىددىن خان خوجامدىن يارلىق كەلدى. يارلىقنىڭ مەزمۇنى: «قىرغىز ۋە قىپچاقلار قەشقەر ۋە يەكەننى بېسىۋالدى. ئۇ يەردىكى خوجىلارنىڭ ھەممىسى قېچىپ كەلدى. نۇرغۇن لەشكەرلەر زايە بولدى. لەشكەرلەرنى ئېلىپ دەرھال يېتىپ كېلىپ، قىرغىز، قىپچاقلارنى ھەيدەپ چىقىرىپ قەشقەر ۋە يەكەننى ئاجرىتىپ ئالمىساق، ۋاقىت ئۆزىراپ كەتسە، دۈشمەن كۈچلىنىپ كېتىدۇ. ئۇ چاغدا ئىشنىڭ ئاقىۋىتى ياخشى بولمايدۇ» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. بۇ خەۋەر

لەشكەرلەر ئارىسىغا تارقالدى. ھەممىسى ئاتا-ئانا، ئۇرۇق-تۇغقان ۋە خوتۇن-بالىلىرىنى سېغىنىپ تۇرغاچقا، لەشكەرلەرنىڭ كۆڭلى ئۇرۇش-جەڭدىن پۈتۈنلەي سوۋۇپ، ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كېتىشنىڭ كويىغا چۈشتى. يۇرتىمىزغا بېرىپ بالا-چاقىلىرىمىزنى كۆرۈپ، يەنە ئالاھىدە ئايرىم كېلىپ، قالغان شەھەرلەرنى پەتھ قىلساق، دەپ چوڭ-كىچىك خوجاملارنىڭ ئاياغلىرىغا يىقىلىپ يىغلاشتى. بۇ غالىب، ئىنتىزاملىق لەشكەرلەر بىردەمدىلا پاراكەندە، چۇۋالچاق، بىسەرەمجان بولدى. خوجاملار ھەيران بولۇپ بىر نەرسە دېيىشكە ئامالسىز قالدى. بۇ بىۋاپا ئالەم، توختالغۇسى يوق جاھاندا ئەزەلدىن كۈندۈزگە كېچە، ياشلىققا زاۋاللىق ھەمراھ بولۇپ كەلگەنىدى. مۇشۇنداق دۆلەت ۋە سائادەت يار بولۇپ، خۇرسەنلىك ۋە پاراۋانلىق يۈز كەلتۈرگەن بىر پەيتتە، لەشكەرلەر غەلىبە ۋە نۇسرەت بىلەن ھىممەت ۋە تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتقان ھالەتتە، راشىددىن خوجامنىڭ پايدىسىز، نامۇۋاپىق يارلىقى كېلىپ، ئەسكى تامدا ھۇۋقۇش سايرىغاندەك، ئاۋۋال ئاخشامدا خوراز قىچقارغاندەك جەمئىيەتنى پاراكەندە قىلىپ، ئىستىقبال شامىنى ئۆچۈرۈپ، دۆلەت قۇياشىنى زاۋاللىقنىڭ بۇلۇتى قاپلاپ، ئالەمنى قاراڭغۇلاشتۇرۇشقا سەۋەب بولدى.

شۇنداق قىلىپ ئۇلار باركۆلنى چالا تاشلاپ، قۇمۇلنى چىڭۋاڭ خانغا تاپشۇرۇپ، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەرنى داۋۇت خەلىپە، سۇدالويىلارغا مەرھەمەت قىلىپ، تۇرپاننى ئابىددىن خوجام، سو يىنشى خەلپىلەرگە ئىلتىپات قىلىپ، كورلىنى پەرەخشا خوجامغا سۇيۇرغال قىلىپ، بۈگۈرنى تاھىر قازى بەگكە ھاۋالە قىلىپ، تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن دۆلەتنىڭ پاسىبانى، باتۇر، ئەزىمەت ئىسلام لەشكەرلىرىنى يېتەكلەپ، داغدۇغا، داقا-دۇمباق، كاناي-سۇناي، نەغمە-ناۋا ساداسىنىڭ ھەيۋەت ۋە ھەشىمىتى بىلەن دارىسسەلتەنە — كوچا تەۋەسگە كىرىپ كەلدى. ئىستىقبال قىلىپ ئالدىغا چىققان ئاتا-بالا، قەۋم-قېرىنداش، يارۇبۇرادەرلەرنىڭ ئۇچرىشىشى، ئەجەل شەربىتى ئىچىپ شېھىتلىك ماقامىغا يەتكەنلەرنىڭ ئاتا-ئانا، بالا-چاقىلىرىنىڭ يىغا-زارە ۋە نالە-ئەفغانى، تاماشىچىلارنىڭ ھاي-ھۇي،

غۇلغۇلا ئاۋازى يەتتە قات ئاسماندىن ئۆتۈپ پەرىشتىلەر گۇرۇھىنى پاراكەندە قىلدى. خوجاملار ۋە لەشكەرلەر مۇشۇنداق ھەيۋەت ۋە ھەشەمەت بىلەن كوچا شەھىرىگە داخىل بولۇپ، ئۆي-ماكانلىرىغا كېلىپ، ئاتا-بالا، ئەھلى ئايال، ئۇرۇق-تۇغقانلىرى بىلەن دەرقەمتە بولۇپ خۇشال-خۇرام بولۇشتى. ئاجىز، غېرىپ-غۇرۋالارغا نەزىر-نۇزۇرات بېرىپ، ئۇرۇق-تۇغقان، يار-بۇرادەرلىرىگە كىيىم-كېچەك، ئۇستىباش، تىللا-تەڭگە، خەرجى-خىراجەت ئىنئام قىلىشتى.

14

گۈزەل ئەخلاق، ياخشى پەزىلەتلىك ئىسھاق خوجامنىڭ يەكەن، قەشقەر غازىتىغا بېرىشنى قارار قىلغانلىقى ۋە ياقۇپبەگ قوشبېگىلى بىلەن ئەپلىشىپ قالغانلىقى

كوچا دارىسسەلتەنەدە راشىددىن خان خوجام ۋە ئىسھاق خوجاملار بىر-بىرىگە سوۋغا-سالاملارنى ئىنئام قىلىپ، زىياپەت-مېھماندارچىلىقنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىنى ئادا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى مۇراد-مەقسەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن لەشكەرلەرنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ، سەپەر ۋە جەڭ تەييارلىقلىرىنى پۈتكۈزۈپ، ياخشى كۈن، قۇتلۇق سائەتتە يەكەن ۋە قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش نىيىتى بىلەن خۇشال-خۇرام يولغا چىقتى.

تارىخي 1283- يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ 2- كۈنى (پەيشەنبە) ئۇلار نۇرغۇن مەنزىللەرنى بېسىپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى ۋە مەخسۇس تەييارلانغان جايغا چۈشۈپ ئورۇنلاشتى.

قۇمۇلدىن خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ تۇغ-ئەلەملىرىنى ئەگىشىپ بىللە كەلگەن لەشكەرلەرنىڭ تولىسى كۇچادا تۇرۇپ قالغانىدى. ئىسھاق خوجام بىلەن ئۆزىنىڭ خىزمەتچىلىرى، لەشكەر باشلىقلىرى، باتۇر ۋە كۆڭلى يېقىنلىرىدىن بولۇپ 3000دىن كۆپرەك كىشى ھەمراھ بولۇپ كەلگەنىدى.

چۈنكى ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان لەشكەرلىرىنى ھامىددىن خوجامنىڭ ئېلىپ بېرىشىغا يارلىق چۈشۈرۈلگەنىدى.

خوجا ئىسھاق خوجام ئاقسۇدا ئون كۈندەك تۇرۇپ ئۇلۇغ مازارلارنى زىيارەت قىلىپ، ئاجىز، غېرىب-غۇرۋالارغا نەزىر-نۇزۇراتلار بېرىپ ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى ئالغاندىن كېيىن، توختى مۇھەممەد خەلىپە، ئىبراھىم باتۇرلارنىڭ باشچىلىقىدا 2000 لەشكەرنى بىر كۈن بۇرۇن ئالدىدا ماڭدۇردى. بىر كۈن كېيىن ئۆزلىرى خاس مەھرەم ۋە خىزمەتچى مۇلازىملىرى بىلەن يەكەن تەرىپىگە يۈرۈش قىلدى.

قورال-ياراقلىرىنىڭ خىللىقى، داغدۇغا ھەيۋەتلىرى، سۆلەت ۋە شەۋكەتلىرى شۇنچىلىك ئىدىكى، بۇ موغۇلىستان يۇرتلىرىدا ئۆتكەن پادىشاھلار بۇنداق ھەشەمەتكە مۇيەسسەر بولمىغان بولۇشى مۇمكىن. لەئەل-جاۋاھىر بىلەن نەقىش قىلىنغان، ئالتۇن-كۈمۈش بىلەن سىر بېرىلگەن كانايلارنى چېلىپ ئىككى كانايچى ئالدىدا، ئۇنىڭدىن كېيىن لەئەل-ياقۇت بىلەن نەقىشلەنگەن بىر جۈپ كاناي-سۇنايچى، ئالتە ئاتلىق ناغرىچى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئىككى ئاتلىق كانايچى ماڭاتتى. كاناي، سۇناي، ناغرىچىلارنىڭ ھەممىسى 12 ئاتلىق بولۇپ، 12 كىشى بۇلارنىڭ ئاتلىرىنى يېتىلەپ ماڭاتتى. ئالدىدىكى كانايىنىڭ ئاۋازى پەسرەك چىقسا، ئارقىدىكىسىنىڭ ئېگىز چىقاتتى. كاناي-سۇناي ئاۋازىغا قوشۇلۇپ ئېيتىلغان مۇڭلۇق مۇقام، يېقىملىق غەزەللەرنىڭ ساداسى قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان نەغمىنىڭ ئاللا - باركاللاسى جاھاننى قاپلاپ پەلەكنى قاپلايتتى.

بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئاتىسىنىڭ خىزمىتىدىن باش تارتقان، ئانىسىنىڭ سۆزىگە گەدەنكەشلىك قىلغان شوخ، باشباشتاق ياش يىگىتلەردىن ئۈچ-تۆت مىڭ كىشى ئۇلارغا ئەگىشىۋالغانىدى. ئۇلار خۇددى باغ سەيلىسى، قىزىلگۈل تاماشىسىغا بارىدىغاندەك خىيال ۋە تەسەۋۋۇر بىلەن ئاتا-ئانىلىرىدىن خەۋەرسىز، خوتۇن- بالا- چاقىلىرىدىن پەرۋاسىز، مەست-بىھوش بولغاندەك

ئۈچ-تۆت مەنزىل يەرگىچە بىللە باردى. بەزىلىرى ئۆزىنى تۇختىتىپ، ھوشىنى تېپىپ قايتىپ كەتتى. بەزىلىرىنى ئاتا-ئانىلىرى بېرىپ قايتۇرۇپ كەلدى. بەزىلىرى ئاتا-ئانىلىرى مىنىپ بارغان ئاتلارنى مىنىپ لەشكەرلەرنىڭ ئارقىسىدىن بىللە ماڭدى. مۇشۇ خىل ئەھۋال بىلەن يەكەن تەۋەسىگە يېتىپ باردى.

سېيىت ئىسھاق خوجام مەنزىلمۇ مەنزىل يۈرۈپ يەكەنگە يېتىپ بېرىپ ئۆز سەلتەنىتىگە لايىق بىر ھويلىغا چۈشۈپ ئورۇنلاشتى. ئەمما ھامىدىن خوجامدىن ھېچقانداق خەۋەر يوق ئىدى.

بۇنىڭدىن بۇرۇن جامالىددىن خوجام خانئېرىقتا مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاتلىق غازى يەكەننى ئۆزىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا كىرگۈزۈپ، كىچىكخان تۆرەمنى يەكەننىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەپ قويغانىدى. سېيىت ئىسھاق خوجام يەكەنگە يېتىپ بېرىشى بىلەن كىچىكخان تۆرەمنى تۈۋگانلار شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ تاشقىرى چىقارماي ئۆزلىرىگە ھەمراھ قىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن يەكەننىڭ بىر تەرىپىگە خوجاملار، يەنە بىر تەرىپىگە تۈۋگانلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇردى.

خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ يەكەنگە يېتىپ بارغانلىقىنى ياقۇپ قوشبېگى قەشقەردە تۇرۇپ ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنى كۆرسىتىپ قويۇش نىيىتىگە كېلىپ نۇرغۇن لەشكەرلەرنى باشلاپ مارالبېشىغا باردى. بىر ئات چاپماقلىق بىلەن مارالبېشىنى قولغا كىرگۈزۈپ يەكەنگە يۈزلەندى. يەكەنگە يېتىپ بېرىپ ھەپتە مۇھەممەد بۇزۇرۇكۋارغا چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. قوشبېگى شەھەرنىڭ تېشىدا، ئىسھاق خوجا يەكەن كونا شەھەرنىڭ ئىچىدە، كىچىكخان تۆرەم ۋە تۈۋگانلار يەكەن يېڭىشەھەرنىڭ ئىچىدە بىر نەچچە كۈنگىچە جەڭ-جېدەل قىلىشماي بىر-بىرىنى ماراپ تېپىتىنچ يېتىشتى. ئاقىۋەت ئىسھاق خوجام بىلەن تۈۋگانلار مەسلىھەت قىلىشىپ، قوشبېگى بىلەن ئۇرۇشماقچى بولۇپ جەڭ تەييارلىقلىرىغا

كىرىشتى. بۇ ئەھۋالدىن نىياز ئىشىك ئاغا بەگ ۋاقىپ بولدى. ئۇ دەرھال بېرىپ قوشبېگىگە: «پالانى كۈنى كېچىسى 7000 تۇڭگان، 2000 يەرلىك لەشكەر بىرلىشىپ قوشۇنىڭىزغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. ئاگاھ بولۇپ تەدبىرىنى ئۆزىڭىز قىلغايسىز. بۇنىڭدىن باشقا خىزمەت مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدۇ»، دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. ھۇجۇم قىلىدىغان كېچىسى قوشبېگى لەشكەرلەرنى تۆتكە بۆلۈپ، تۆت تەرەپكە يوشۇرۇن ئورۇنلاشتۇرۇپ، چېدىر-بارگاھلىرىنى قۇرۇق قويۇپ ھوشيار بولۇپ تۇردى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا تۇڭگانلار بىلەن ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى قوشبېگىنىڭ قوشۇنىغا توپ-زەمبىرەك، ئوق-ياراق بىلەن ھۇجۇم قىلدى. قارىسا لەشكەرلەردىن ئەسەر يوق. چېدىر-بارگاھلىرى قۇرۇق تۇرغان. مۇشۇنداق ھەيرانلىقتا تۇرغان پەيتتە، خۇددى ئاسماندىن بالا ياغقاندەك قوشبېگىنىڭ يىگىتلىرى تۆت تەرەپتىن تۇڭگانلارغا ئۆزىنى ئۇردى. كۆپچىلىكنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى. 600دەك تۇڭگان، 800دەك يەرلىك مۇسۇلمانلار جانلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ ئامان قالدى. خوجا ئىسھاق خوجام، كىچىكخان تۆرەم ۋە تۇڭگانلار بۇ توقۇنۇشلارغا بەرداشلىق بېرەلمەي سۈلھ قىلىپ ئەپلەشمەكتىن باشقا ئىلاجىنىڭ يوقلۇقىنى ھېس قىلىشتى ۋە ئىلاجسىزلىقتىن سۈلھ قىلىپ ئەپلىشىپ قېلىش قارارىغا كېلىشتى. چۈنكى لەشكەرلەرنىڭ تولىسى چىقىم بولغان ۋە ئەسىرگە چۈشكەنىدى.

ئاقىۋەت خوجا ئىسھاق خوجام قالغان لەشكەرلەرنى ۋە لەشكەر باشلىقلىرىنى باشلاپ قوشبېگى تۇرۇشلۇق جايغا بېرىپ سۈلھ تۈزۈپ ئەپلەشتى. قوشبېگى خوجا ئىسھاق خوجامغا زىياپەتلەر بېرىپ مۇنۇ گەپلەرنى ئارىغا سالدى: «ئۆزلىرى خىتايلار بىلەن ئۇرغۇن جەڭ قىلىپ غازىلىق دەرىجىسىگە مۇشەررەپ بولدىلا. راشىددىن خوجام ئاقسۇنى سىلىگە بەرسۇن. ئاقسۇنى سىلى سورىسىلا. مارالبېشىنىڭ ئۇ تەرىپىنى سىلى، مارالبېشىنىڭ بۇ تەرىپىنى بىز سورايلى. ئىتتىپاق بولۇپ ئارىمىزدا خەت، ئەلچىلەر يۈرۈشۈپ تۇرسۇن. مۇبادا قايسى بىرىمىزگە بىرەر تەرەپتىن دۈشمەن پەيدا بولسا ئۆزئارا مەدەت ۋە ياردەمدە بولايلى. ئەگەر راشىددىن خوجام ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ بارىمەن. غەلىبە

نۇسرەتتىنىڭ دەرۋازىسى قايسىمىزنىڭ يۈزىگە ئېچىلسا بەخت-تەلىيىمىزدىن كۆرىمىز»، دەپ ئۆز لايىقىدا ئالىي تون-سەرۇپاي ۋە ئېگەر-جابدۇقلىرى بىلەن ئارغىماق ئات ئىنئام قىلدى. قوشبېگى ئىسھاق خوجامنى قولتۇقىدىن يۆلەپ ئاتقا مىندۇردى. ئەسىر چۆشكەنلەرنى ئازاد قىلىپ، ئات-ئۇلاغ، ئوزۇق-تۈلۈك، يول خىراجىتى بېرىپ كوچا تەرىپىگە ئۇزىتىپ قويدى.

ئىسھاق خوجام يەكەندە تۇرغان چاغدا، قوشبېگى مارالبېشىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ھېكىمخان تۆرىنى ھاكىم قىلىپ تەيىنلەپ قويۇپ ئاندىن يەكەنگە بارغانىدى. بۇنىڭ بىلەن يەكەن تەرەپتىن ئاقسۇ، كوچا تەرىپىگە بېرىپ-كېلىپ تۇرىدىغان كىشى بولمىغانلىقتىن، نېمە ئىشلار بولۇۋاتقانلىقىنى ھېچكىم بىلەلمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا راشىددىن خوجامنىڭ يارلىقى بىلەن ھامىددىن خوجام ئۇچتۇرپان ۋە ئاقسۇ لەشكەرلىرىنى ئېلىپ مارالبېشىغا باردى. ئۇلارنىڭ غەرىزى مارالبېشىنى ئېلىپ، ئاندىن يەكەنگە بېرىپ ئىسھاق خوجامغا مەدەت ۋە ياردەم بېرىش ئىدى.

ئاقسۇ لەشكەرلىرىگە مۇھەممەد شېرىپ ئۆتەك بېگى باش بولۇپ يولغا چىققانىدى. ھامىددىن خوجام 700 لەشكەر بىلەن ئۇچتۇرپاندىن چىقىپ مارالبېشى تەرەپكە ئات سالدى. چارباغ ئۆتىڭىگە ھېكىمخان تۆرەم بىر مۇنچە ئادەمنى قاراۋۇل قىلىپ قويغانىدى. ھامىددىن خوجام يېتىپ كېلىپ قاراۋۇللارنىڭ بەزىلىرىنى تۇتۇپ باغلاپ ئۆلتۈردى. بەزىلىرى قېچىپ بېرىپ ھېكىمخان تۆرەمگە خەۋەر يەتكۈزدى. ھېكىمخان تۆرەم مارالبېشىدىن نۇرغۇن لەشكەرلەرنى ئەكېلىپ ھامىددىن خوجام بىلەن جەڭ قىلدى. ھامىددىن خوجام مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. لەشكەرلەرنىڭ ئۆلگىنى ئۆلدى، قالغىنى سەرسان بولۇپ پىيادە، ئاچ-يالىڭاچ، ئاۋارە ھالدا ئۆز ماكانلىرىغا قېچىپ كېلىپ سالامەت قالغانلىقلىرىغا شۈكرى قىلىشتى.

ئىسھاق خوجام قوشبېگىنىڭ قولىدىن ئامان-ئېسەن قۇتۇلۇپ چىقىپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. ئاقسۇدىكى خوجاملار:

«يەكەن بىلەن قەشقەرنى بىر ئەخمەققە سېتىۋېتىپ كېتو»، دەپ تاپا-تەنە قىلىپ خاپا بولۇشتى. قومۇلدىن ئىسھاق خوجام بىلەن بىللە كەلگەن لەشكەرلەرنى «ھامىددىن خوجام بىللە ئېلىپ باردۇ»، دەپ كۇچادا ئېلىپ قېلىپ، ئىسھاق خوجامغا ئاقسۇدىنمۇ لەشكەر قوشماي ئازغىنا لەشكەرلەر بىلەنلا يولغا سالدى. مارالبېشىنى قوشبېگى بېسىۋالغانلىقتىن يول ئېتىلىپ قېلىپ مەدەت ۋە ياردەم ئۆز ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغانلىقىنى ۋە ئۆزلىرىنىڭ قىلغانلىرىنى ئۇنتۇپ قېلىپ، گۇناھنى ئىسھاق خوجامغا ئارتىپ قويۇشتى.

راشىددىن خان خوجام، ئىسھاق خوجامنىڭ ئارقىسىدىن 1500 لەشكەرنى يولغا سالغان بولسىمۇ، يەكەنگە بارماي ئاقسۇدا تۇرۇپ قالغانىدى. بۇ لەشكەرلەر ئىسھاق خوجام قومۇل ۋە تۇرپاندىكى چاغلىرىدا خىزمىتىدە بولغان لەشكەرلەر ئىدى. ئىسھاق خوجامنىڭ كۆڭلى بىر ئاز رەنجىپ كۇچاغا قاراپ يولغا چىققىشقا تەييارلاندى. راشىددىن خان خوجام ئەۋەتكەن 1500 لەشكەر ۋە ئەسلىدە كۇچا، بۈگۈر، كورلىدىن بولۇپ ھازىر ئاقسۇدا تۇرۇۋاتقان نۇرغۇن لەشكەرلەرمۇ ئىسھاق خوجام بىلەن بىرلىكتە كۇچاغا قايتىپ كېتىشكە تەييار بولدى. جامالىددىن خوجام بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ ئۆزى ئاتلىنىپ ئىسھاق خوجامنىڭ خىزمىتىگە يېتىپ باردى ۋە ھەممە گۇناھنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ ئۆزرە ئېيتىپ ئەپۇ سورىدى. سوۋغا-سالام، تارتۇق-پېشكەشلەرنى ئالدىدا قويۇپ، زىياپەت بېرىپ، مېھماندارچىلىقنىڭ قائىدە-رەسمىيەتلىرىنى بەجا كەلتۈردى. ئىسھاق خوجام جامالىددىن خوجامنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ لەشكەرلەرنىڭ مەسلىھەتى بىلەن تاھىرىددىن خوجام، مۇللاش خەزىنىچى، ئابدۇۋايىتبەگ، ئەيسا بەگلەرنى باش قىلىپ 1000 لەشكەرنى جامالىددىن خوجامنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇردى. جامالىددىن خوجام خۇشال ۋە مىننەتدار بولۇپ، ھېلىقى لەشكەرلەرگە تون-سەرۇپاي، سەللە-كولا، پۇل ۋە تەڭگە بېرىپ ھەممىنى خۇرسەن قىلدى. لېكىن لەشكەرلەرنىڭ غەيرەت ۋە جەڭگىۋارلىقىغا زەخمەت يېتىپ زەئىپلىككە يۈزلەندى. دۆلەت ۋە ھاكىمىيەت ئاجىزلىشىپ زاۋاللىققا قاراپ ماڭدى.

سىيىت ئىسھاق خوجام بولسا ھەشەمەت بىلەن ئاتلىنىپ كۇچاغا يېتىپ باردى. ئۇ: «ھەممىنى يوقتىن بار ئەتكۈچى، ھەممىگە كۈچى يەتكۈچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا بۇنىڭدىن كېيىن نېمە ئىشلار يۈز بېرەركىن»، دېگەن پىكىر-خىيال بىلەن دۇئا ۋە تەلەپتە بولۇپ، بەش ۋاق نامىزىنى ئادا قىلىپ، يېتىم-يېسىر، غېرىب-غۇرۋالارغا نەزىر-نىيازلار بېرىپ، ئۇرۇق-تۇغقان، يار-بۇرادەرلىرىگە سەللە-سەرۇپاي، تەڭگە-تىللالار ئىنئام-ئېھسان قىلىپ ئۆز-ئۆزىدىن مەمنۇن بولۇپ ياتتى.

15

كۇچالىق خوجىلارنىڭ ئارىسىدا قارىمۇقارشىلىق يۈز بەرگەنلىكى؛ مۇشۇنداق بەخت-ئامەتكە شۈكرى قىلمىغانلىقتىن ئۇلارنىڭ يامان ئاقىۋەتلەرگە قالغانلىقى ۋە ئاتلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى

سىيىت ئىسھاق خوجام پۈتۈن ئالەمنى ياراتقۇچى تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن يەكەندە جانابىي ئاتلىق غازى بىلەن سۆلھ تۈزۈپ، ئاۋام خەلقنىڭ تىنچ-ئاسايىشلىقىنى كۆزلەپ، ۋەدە-قەسەملەر بىلەن ئىشنى ئاخىرلاشتۇردى ۋە كۇچاغا يېنىپ كېلىپ تائەت-ئىبادەتكە مەشغۇل بولدى. ئەمما راشىددىن خان خوجام، جامالىددىن خوجاملار: «يەكەننى لىڭگىرچاقتا ئوخشايدىغان بىر قارا ئەخمەققە سېتىپ كەپتۇ» دەپ تاپا-تەنە قىلىپ ئىسھاق خوجامنى ئەيىبلەشكە باشلىدى.

راشىددىن خان خوجامنىڭ ئاكا-ئۇكىلىرى ۋە جامالىددىن خوجامنىڭ ئوغلى يەھيا خوجام باشلىق چوڭ-كىچىك خوجاملارنىڭ قىلغان-ئەتكەنلىرى ھېچقانداق مەزھەپ يا مىللەتنىڭ ئۆرپ-ئادىتىگە ياكى پادىشاھلىقنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىغا مۇۋاپىق بولمىدى. ئۇلار خالىغانچە ئەسكى ئىشلارنى قىلىشقا باشلىدى.

ھامىددىن خوجام: «نەچچە يىلدىن بېرى يەكەن، قەشقەرلەردە نەچچە قېتىم دۈشمەنلەرگە زەربە بەردىم، نەچچە قېتىم زەربە يەپ كەلدىم. تولا جاپا-مۇشەققەتلەرنى تارتتىم، ئاقىيار يېزىسىنى مېنىڭ تەۋەلىكىمگە قوشۇپ بەرسە»، دەپ جامالىددىن خوجامغا ئەرز قىلدى. جامالىددىن خوجام ماقۇل كۆرمىدى. ئاخىر ھامىددىن خوجام ئۆز كۈچ-قۇۋۋىتىگە ئىشىنىپ ئاقىيارنىڭ نۇرغۇن زېمىنلىرىنى ئۆزىگە تەۋە قىلىۋالدى. ئاقسۇدىن ئاقىيارغا بارغان دورغا-مۇلازىملارغا قاتتىق جازا بېرىپ قايتۇرۇۋەتتى. ئاقسۇدىكى جامالىددىن خوجام دۈشمەنلىك مەسلىھەتى، ئالدامچىلىق تەدبىرلىرىنى راسلاپ ئۈچتۇرپانغا خەت ئەۋەتتى، خەتكە: «ھامىددىن خوجام بولسا مېنىڭ ئىنىمدۇر، دەرۋەقە نۇرغۇن مېھنەت-مۇشەققەتلەرنى تارتتى. ئاقىيارنى مەن سورىسام، دەپ ئەرز قىلغاندا ماقۇل كۆرمىگەنىدىم. ئويلىنىپ كۆرسەم بۇ قىلغىنىم ياخشى بولماپتۇ. ھامىددىن خوجام ئۆكام ئۆزلىرى كەلسىلە، مەن بىر نەچچە كۈن تۇرغۇزۇپ زىياپەت قىلىپ ئۆز قولۇم بىلەن ئاقىيارنى داستىخانلىرىغا تەقدىم قىلسام، ئۆزلىرى خالىغانچە ئىدارە قىلسىلا. بۇ ئىشلارنى يىراق-يېقىندىكى دوست-دۈشمەنلەر ئاڭلاپ قالمىسۇن. بىزنىڭ ئىتتىپاقسىزلىقىمىز ئاشكارا بولۇپ قالسا ياخشى بولماس»، دەپ ھىيلە-مىكىر بىلەن تۇزاق قۇرۇپ مۇناپىقانە سۆزلەرنى يازغانىدى. ھامىددىن خوجام بۇنى پۈتۈنلەي راست دەپ ئىشىنىپ، جامالىددىن خوجىنى ئۆزىگە دوست چاغلاپ، ئۇنىڭغا ئالدىنىپ، ئاقىيارنى قولغا كىرگۈزۈش تەمەسىدە چىشلىرىنى بىلەپ خاس مەھرەم، ئەمەلدار، مۇلازىملىرىنى ئېلىپ ھەيۋەت-داغدۇغا بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى.

جامالىددىن خوجام ھامىددىن خوجامنىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، ئالدىغا ئادەم چىقىرىپ ئىززەت-ئىكرام بىلەن ئۆز ئوردىسىغا چۈشۈردى، ھامىددىن خوجىنىڭ ئادەملىرىگىمۇ ئۆز لايىقىدا چۈشكۈن ۋە جاي تەيىن قىلدى. زىياپەت، مېھماندارچىلىقلار ئۆتكەندىن كېيىن جامالىددىن خوجام ئۆزىنىڭ مەھرەم-مۇلازىملىرىنى قوشۇپ: «سىلەر ئارام ئېلىڭلار، بىز ئاكا-ئۇكا ھەر قايسىمىز ھەر جايدا ئۆزۈندىن بېرى بىر يەردە بولۇپ مۇڭدىشالمىغاندۇق،

هال-ئەھۋالىمىزنى بىر-بىرىمىزگە ئايان قىلىپ، گەپ-سۆزلىرىمىزنى تۈگىتىپ ئاندىن ئۇخلايمىز»، دەپ رۇخسەت بەردى. مەھرەم، مۇلازىملار، ئاي بىلەن يۇلتۇز بىر يەردە بولغان ئوخشايدۇ، دەپ خاتىرجەم، غەم-ئەندىشىسىز چىقىپ ئۇخلىدى. ئەمما جامالىددىن خوجام ئون نەچچە ئادەمنى تەييارلاپ مۆكتۈرۈپ قويغاندى. ھامىددىن خوجامنىڭ كۆزى ئۇيقۇغا بارغاندىن كېيىن جامالىددىن خوجام ئۆزىنى چەتكە ئالدى. مۆكتۈرۈپ قويغان ئادەملەر چىقىپ ھامىددىن خوجامنى ئۇيقۇلۇقتا تۇتتى، ئادەملىرىنىمۇ زىياپەت ئۈستىدە تۇتۇپ تالان-تاراج قىلدى. ھامىددىن خوجامنى باغلاپ ئاتقا مىندۈرۈپ، ئۈچ مۇلازىمنى قوشۇپ كۇچاغا ئېلىپ ماڭدى. ئۇنى بىر كېچە-كۈندۈزدە كۇچاغا ئېلىپ بېرىپ نەزەربەند قىلدى. ھامىددىن خوجامنىڭ مۇسابەگ دېگەن ئاقسۇلۇق ئادىمىنى قومغا كۆمۈپ ئۆلتۈردى. بۇ ئەھۋاللاردىن قىرغىزلار ۋاقىپ بولۇپ دەرھال قەشقەردىكى قوشبېگىگە يەتكۈزدى. قوشبېگى خەۋەر يەتكۈزگەن قىرغىزلارغا تون-سەرۇپاي، ئات-ياراق ئىنئام قىلىپ بۇ ئىشتىن ناھايىتى خۇرسەن بولدى. ئاقسۇ، كۇچانى جەڭ-جېدەلسىزلا قولۇمغا كىرگۈزىدىغان بولدۇم، دەپ سۆيۈنۈپ كەتتى.

يەنە بىر ۋەقەنىمۇ ئەسلەپ ئۆتەيلى: بۇنىڭدىن ئىككى ئاي بۇرۇن ئۇچتۇرپان خەلقى يۇرتىمىزنى ئۆزىمىز سورايمىز دەپ توپىلاڭ كۆتۈرگەندە، نۇرغۇن ئادەملەر نابۇت بولغاندى. بۇ ۋەقەنىڭ جەريانى يۇقىرىدا تەپسىلىي سۆزلىنىپ ئۆتتى. شۇ چاغدا جىنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەنلەرنىڭ بىر قىسمى قەشقەرگە بېرىپ قوشبېگىگە ئەرز-ھالىنى ئېيتىپ، ياقۇپبەگنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈپ، ئۇنىڭغا يول باشلاپ ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ تەرەپلەرگە كېلىش ئارزۇسى بىلەن تۇرۇۋاتقاندى. يەنە بىرى، ئاقسۇدىكى جامالىددىن خوجامنىڭ خىزمىتىدە كۇچالىق ئابدۇراھمان دادخاھ، ئاقسۇلۇق ئابدۇللاھ دىۋان بېگى دېگەن كىشىلەر بولۇپ، جامالىددىن خوجام مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشنى شۇلارنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرۇپ قويغاندى. بۇلار خوجاملارنىڭ ئەھۋالىنى مۆلچەرلەپ كۆرۈپ، ياقۇپبەگنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنى ئۈستۈن چاغلاپ، جىنىنى

مۇھاپىزەت قىلىش غەرىزى بىلەن ياقۇپبەگنى تەكلىپ قىلىپ ئۇنىڭغا مەخپىي خەت ئەۋەتتى.

كۇچادىكى باش ۋەزىر توختى ئىشىكئاغا بەگمۇ يۇرتنى ئېلىپ بېرىدىغانلىقىغا ۋەدە بېرىپ خەت ئەۋەتكەنىدى. بۇ خەتلەرنى بىر-بىرلەپ كۆرۈپ ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ غەيرەت تومۇرلىرى قايىنغىلى، مەملىكەتلەرنى بېسىۋېلىش تەمەلىرى مەۋج ئۇرغىلى باشلىدى.

ئەسلىدە بۇ خوجاملار كۇچادىكى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاھنىڭ مازىرىنىڭ شەيخلىق دەرىجىسىنى ئۆزگە پەخرى-ئابروي بىلىپ، شۇ مازارنىڭ دائىرىسىگە سىغىپ كەلگەنىدى. ئەمدىلىكتە بۇ يەتتە شەھەر، ھەتتا پۈتۈن موغۇلىستان ئۆلكىسىگە سىغىشمىدى. يېقىنلىق ۋە ئىتتىپاقلىقلىرى كېلىشەلمەسلىك، ئىتتىپاقسىزلىق ۋە زىددىيەتكە ئايلاندى. ئىتتىپاقسىزلىق بارغانسېرى ئاداۋەت، خۇسۇمەت ۋە دۈشمەنلىككە ئايلاندى. ئۇلار بۇ ئۇلۇغ دۆلەتنىڭ قەدىر-قىممىتىنى بىلمىدى، شۈكرى قىلمىدى، مەغرۇرلۇق قىلدى. ئاخىر يەتتە شەھەرنى بىكاردىن-بىكار بىر ئەنجانلىقنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ قويدى. بۇنىڭغا ئەپسۇس، مىڭ، يۈز مىڭ ئەپسۇس.

مازارنىڭ ۋەخپە يەرلىرىدىن چىققان مەھسۇلاتلارغا قانائەت قىلىپ، دېھقانلارنىڭ ئۆشرە-سەدىقە بېرىشىگە تەلمۈرگەن، مازارنىڭ ھۇجرىلىرىدا بورىنىڭ ئۈستىدە يېتىپ-قوپۇپ، تائەت-ئىبادەت بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەن، كىشىلەر بەرگەن بىر جۈپ نان، بىر تاۋاق گۈلە-قاقىقا خۇش بولغان خوجاملار، ھەممىنى ياراتقۇچى ۋە رىزقى ئاتا قىلغۇچى خۇدانىڭ مەرھەمەت ئىلتىپاتى بىلەن بىردەمدىلا پادىشاھلىق تەختىگە چىقىپ ھۆكۈمرانلىق تاجىنى باشلىرىغا كىيگەنىدى. بۇ موغۇلىستاندا ھېچقانداق ئادەمزاتقا ئۆمرى ئىچىدە، يەتتە پۇشتى، ئابا-ئەجدادى ئارىسىدا بۇنداق دۇنيانىڭ دۆلىتى مۇيەسسەر بولمىغانىدى.

خوجاملارنىڭ ھەر كۈنى ئەتىگەن ناشتىلىقىغا تۈرلۈك-تۈرلۈك ھالۋا، يېمىش، قەنت-قەندالات، قىسما-قىسما شەربەتلەر، پاقلان گۆشىدە ئەتكەن كاۋاپ، سامسا، پەرمۇدە، مەززىلىك تاماق، خىلمۇخىل نازۇنېمەت، يېمەك-ئىچمەكلەر ئالدىلىرىغا كېلەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىلگىرىكى ئەھۋاللىرىنى ئۇنتۇدى. ئۆز كۈچ-قۇۋۋىتىمىز بىلەن ئىسلام ئېچىپ پادىشاھلىقنى تاپتۇق، دەپ ئويلاپ ئەتراپىدىكى پادىشاھلار بىلەن ياخشى-خوپ بولۇپ ئەپلىشىپ ئۆتمىدى. ئۇلارغا تەڭ-باراۋەر مۇئامىلە قىلمىدى ۋە كۆزگە ئىلمىدى. خوجا ھاپىز شىرازىنىڭ مۇنۇ شېئىرىغا ئەمەل قىلمىدى:

ئاسايىش دۇ گىتى تەفسىرى ئىن دۇ ھەرپ ئەست،

با دوستان مۇرۇۋۋەت، بادۇشمىنان مادارا.

دېگەن ئومۇمىي قائىدىگە ئەمەل قىلمىدى. ئاكا-ئۇكا قېرىنداشلار بىر-بىرى بىلەن ئىتتىپاق بولالمىدى. بىر-بىرىگە تەڭ-باراۋەر مۇئامىلە قىلمىدى. بىر-بىرىگە مېھىر-شەپقەت قىلمىدى. دۇنيالىقتىن ھاجەتسىز بولدۇق، بىزگە ھېچكىم تەڭ كېلەلمەيدۇ، دەپ مەغرۇرلۇق-تەكەببۇرلۇق ناغرىسىنى چالدى.

«ئىنسان ھەممە نەرسىدىن ھاجەتسىز بولغاندا، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئىسيانكارلىق باش كۆتۈرىدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىچە ئىنسان زاتىنىڭ ۋۇجۇدىغا يوشۇرۇنغان ئىسيانكارلىق ئاشكارىلاندى.

پارچە

ئۆزگە سازاۋاردۇر كىبرىيامەنى،

كى مۇلكى قەدىمدۇر زاتى غەنى.

بىرىنىڭ باشىغە تەختى-تاجنى قويۇپ،

بىرىن تاج-تەختىدىن ئېلىپ يەرگە ئۇرۇپ.

مۇشۇنداق بىر ئەھۋالدا ئاسماندىن بالا، تەخىردىن قازا كەلگەندەك، مۇشۇك چاشقاننى ئالغاندەك، قورغۇي قۇشقاچنى سوققاندەك، بىر چەبدەس، چاققان پادىشاھ، يەنى ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ شەرەپلىك قەدەملىرى يېتىپ كەلدى. خوجاملارنىڭ دۆلىتىنى ئۆزى بىلەن قوشۇپ تىرىپىرەن قىلىۋەتتى. بۇ كاج پەلەكنىڭ چاقى ئۆزىنىڭ قەدىمكى ئادىتى بولغان ئالدامچىلىقىنى يەنە ئاشكارا قىلدى. دېمەك، ئاقىل ۋە دانا كىشىلەر بۇ پانىي دۇنيانىڭ بەختى-دۆلىتىنى ۋە ئۇنىڭ زاۋال تېپىپ يەر بىلەن يەكسان بولۇشىنى كۆزگە ئىلماي، غەم-غۇسسە، شادلىق ۋە پاراۋانلىق، ئاقىۋەت يەر بىلەن يەكسان بولىدۇ، دەپ بىلىشى لازىم.

پانى ئول تاق كىسرائى گور خورنەق،

بۇ ئالەمدىن ئۇچۇپ كەتتى ھاۋالەق.

ئەگەر ياخشىلىقغە يوق ۋەفايى،

ۋەرەقە ئۇزرە سۇخەن باردۇر ۋەفالىق.

ئەسلى ۋەقەگە كەلسەك، جامالىددىن خوجام، توختى خەلپىنى 150 لەشكەرگە باش قىلىپ چىلان، يايدى قاتارلىق جايلارغا قاراۋۇل قىلىپ قويغانىدى. بىر كېچىسى ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ يىگىتلىرى كېلىپ توختى خەلپە باشچىلىقىدىكى قاراۋۇللارنى تۇتۇپ باغلاپ قەشقەرگە ئەۋەتتى. ئەمما قاراۋۇللاردىن بىرى ئېتىنى سۇغارغىلى كەتكەنىكەن. بۇ ئەھۋاللارنى كۆرۈپ قېچىپ بېرىپ جامالىددىن خوجامغا خەۋەر يەتكۈزدى.

قوشبېگىنىڭ يىگىتلىرى يايدىدىن چىقىپ ساي ئېرىقتا قونۇپ، ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. ياقۇپبەگ قوشبېگى چىلاندىن خوجا نەزەربەگ دېگەن كىشىنى 39 يىگىت بىلەن ئۇچتۇرپانغا ئەۋەتكەنىدى. بۇلار قورۇق ئۈزۈم يولى بىلەن ئاچا تاغقا كېلىپ چۈشكەندە، يولۇچىلار ئۇچتۇرپانغا خەۋەر يەتكۈزدى. خېتىپ خوجام خوجا نەزەربەگنىڭ ئالدىغا چۈشكۈن، قونالغۇ چىقاردى ھەم ئاتلىق

غازىنىڭ يىگىتلىرى ئۈچتۇرپانغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى مۇبارەكلەش ئۈچۈن، ياقۇپ خوجا ئىشان، مۇھەممەد ئېلى دادخاھلارنى تارتۇق-پېشكەشلەر بىلەن ئەۋەتتى. ئەتىسى خوجا نەزەر بەگ ئادەملىرى بىلەن شەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى تۈگمەن بېشى دېگەن يەرگە كېلىپ چۈشۈپ، ئىككى ئادىمىنى شەھەرگە — خېتىپ خوجامنىڭ ئالدىغا كىرگۈزۈپ مۇنداق دېدى: «ئاتلىق، قورال-ياراق ئامبارلىرى ۋە خەزىنىنىڭ ئاچقۇچلىرىنى بەرسىلە. ئۆزلىرى بارلىق مەنسەپدارلىرى بىلەن بىرىپ جانابىي ئاتلىق غازى بىلەن كۆرۈشۈپ دۇئا ئېلىپ يانسىلا، ماڭا شۇنداق بۇيرۇق بېرىلگەن»، دېدى. شۇنىڭ بىلەن ھەممىمىز شەھەردىن چىقمىدىغان بولۇپ، ئاخىرقى پېشىن ۋاقتىدا شەھەرنىڭ دەرۋازىسىغا كەلدۇق. ئىككى خوجامنى، موللا توختى مۆھتىسىپ ئاخۇنۇمنى، مەن كەمىنە يازغۇچىنى، بىر مىراخورنى دەرۋازىدىن چىقاردى. باشقىلارنى چىقارمىدى. شۇ چاغدا «زامان-زامان، ئاتلىق غازىنىڭ زامانى» دەپ جار سېلىپ ناغرا-سۇناي چالغىلى تۇردى.

بىز بەش كىشى خوجا نەزەربەگنىڭ ئالدىغا كەلدۇق. بىزگە يىگىرمە ئاتلىق ئادەمنى قوشۇپ ئاقسۇغا ماڭدۇردى. ياڭخىدا قونۇپ ئەتىسى توشقان دەرياسىغا كەلگىنىمىزدە مۇھەممەد بابا يۈز بېشى ئۇچرىدى. بۇ ئارىدا ئاتلىق غازى ئاقسۇغا كىرىپ مۇھەممەد بابا يۈز بېشىنى ئۈچتۇرپانغا توقسابە لىككە تەيىنلەپ بۇرھانىددىن خوجامغا يارلىق ئەۋەتكەنىكەن. مۇھەممەد باب يۈز بېشى يارلىقنى بەردى. بىز يارلىقنى ئوقۇپ ئاتلىق غازى تۇرغان تەرەپكە قاراپ دۇئا قىلىپ ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ ماڭدۇق. مۇھەممەد توقسابە بولسا، ئۈچتۇرپانغا قاراپ راۋان بولدى. مەن بۇ مەرھەمەتلىك يارلىقنى كەم-زىيادە قىلماي تەلتۆكۈس ۋاراق يۈزىگە يازدىم:

سەيىدلەرنىڭ باش پاناھى بۇرھانىددىن خوجام ئىشان ئوغلىغا! تۇگىمەس دۇئا، كۆپتىن-كۆپ سالامدىن كېيىن مەلۇم بولغايكىم، بۇ ياخشى زاماندا ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن ئىسلام ئېچىش، «جەننەت قىلىچىنىڭ سايىسى ئاستىدا» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، پەيغەمبىرىمىز شەرىئىتىنىڭ قىلىچىنى چېپىشنىڭ ياخشى نىيىتى بىلەن، بۇ يۇرتلارغا رىزقى، نېسىۋىمىز چۈشتى. گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، مۇھەررەم ئېيىنىڭ 25- كۈنى ئاقسۇنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغان كۈنلىرىمىزدە ئىخلاسلىرىنىڭ زىيادىلىكى، دوستلۇقلىرىنىڭ يۇقىرىلىقىدىن ياقۇپ خوجا ئىشان، مۇھەممەد ئېلى دادخاھلار ئارقىلىق ئىتائەت ۋە بويسۇنىدىغانلىقلىرىنى ئىزھار ئەتكەن ۋە «ئۇلۇغلىرىڭلارنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇڭلار» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ ئەۋەتكەن خەتلىرىنى ياخشى سائەتتە تاپشۇرۇۋېلىپ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ كۆپ خۇرسەن بولدۇم. ئۆزئارا بېرىش-كېلىش قائىدىسى بويىچە تۆت ئات، بىر بوغچا كىيىم-كېچەك، بىر كالام شېرىپ سوۋغات ئەۋەتكەن ئىكەنلا، ھەممىسى ساق-سالامەت تەگدى. بۇ يەردە جامالىددىن خوجا بەزى ئىشلاردىن ئەندىشە قىلىپ قاچقانىكەن، يىگىتلەر بېرىپ تۇتۇپ كەلدى. ئۆزىمۇ بۇرۇنقى قىلغان ئىشلاردىن تووۋا قىلدى. بىزمۇ «ئاچچىقنى يۇتۇش ۋە خالايىقنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلىش ساۋابلىق» دېگەن ھەدىسنىڭ روھىغا ئەمەل قىلىپ، بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلدۇق. ئۆز لايىقىدا كىيىم-كېچەك مەرھەمەت قىلدۇق. ئۆزلىرى بولسىلا بۇ ئەتراپتىكى سەيىدلەرنىڭ كۆزىگە كۆرۈنگەن پېشۋاسى، نىيەتلىرىمۇ پاكىز ۋە ساپ، ئۆزلىرىگە تەۋە ھەر قانداق كىشىنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلدۇق. بۇ تەرەپتىن كۆڭۈللىرىگە گۇمان كەلمىسۇن. بىز بولساق ئۆزلىرىنى ھەممىدىن بۇرۇن تونۇغان، بىلگەن. مۇتلەق غەم-ئەندىشە قىلمىسىلا. بىزنىڭ بۇ دېگەنلىرىمىزگە تەڭرىم ئۆزى گۇۋاھ بولغاي ۋەسسالام.

1284- يىلى (ھىجرىيە)

بىز شۇ كۈنى ناماز پېشىن ۋاقتى بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ بىرىپ كونا ئۆتەڭ دېگەن يەرگە چۈشتۇق. ھايال بولماي ھەمدەم باتۇر ئۆزى ئۇستىدە تۇرۇپ، نەچچە پەتنۇسلاردا قەنت، ناۋات، قەندالات، پىستە-بادام، يېمىش مېغىزلار بىلەن كاتتا داستىخان سالدى. ئارقىدىنلا يوغان قازانغا دۇملەنگەن پولونى قازان بىلەن كۆتۈرۈپ كىرىپ ئالدىمىزدا ئاغزىنى ئېچىپ ئاش تارتتى. مۇشۇ تەرىقىدە راۋۇرۇس ئۈچ كۈن زىياپەت ئۆتكۈزدى. 4- كۈنى سارايدىن تون-سەرۇپاي، قەنت-ناۋات ئېلىپ كېلىپ تارتۇق راسلاپ، مىنىپ كەلگەن ئاتلىرىمىزنى يېتىلەپ بېرىپ ئاتلىق غازى ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشتۇردى. ئىككى خوجامنى خىمە خەرگاھ ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ زىياپەت قىلدى. بىزلەرنى بارگاھنىڭ ئىچىگە ئولتۇرغۇزۇپ داستىخان سېلىپ شاھانە زىياپەت قىلدى ۋە ئۆز لايىقىمىزدا تون-سەرۇپاي، سەللە-كۇلا ئىنئام قىلدى. تەكلىپ بويىچە ئاقسۇ شەھىرىنى ئايلىنىپ ساياھەت قىلدۇق. پاتىھە قىلىدىغان يەرلەرگە پاتىھە قىلىپ ئۆز ئورۇنلىرىمىزغا قايتىپ كېلىپ ئارام ئالدۇق.

ئەمما بۇ چاغلاردا كوچا تېخى پەتھ بولمىغانىكەن. چۈنكى كۇچادىكى خوجاملار يۇسۇپ باتۇر، ئىبراھىم باتۇر، تەلەي باتۇر، ياقۇپ باتۇر قاتارلىقلارنى نۇرغۇن لەشكەر بىلەن ياقۇپبەگ قۇشبېگىنىڭ ئالدىغا ئۇرۇشقا ئەۋەتكەن بولۇپ، بۇلار ياقائېرىققا يېتىپ كېلىپ يولنى توسۇپ، سۇنى ئۆتكۈزمەي نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلغان. قۇشتېمى، جوغا، ياقائېرىق دېگەن يەرلەردە قۇشبېگىنىڭ نۇرغۇن يىگىتلىرىنى يوقاتقان ۋە باتۇرلۇقلىرىنى كۆرسىتىپ ۋاقتىنچە غەلىبە قىلغانىكەن. بىراق ۋاقىتسىز قىلغان باتۇرلۇقلىرى كارغا كەلمىدى. ئاخىردا ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ يىگىتلىرى غالىب كېلىپ، كوچا لەشكەرلىرىنى قەھرى-غەزەپ بىلەن سىياسەتنىڭ تىغىدىن ئۆتكۈزۈپ ھالاك قىلدى.

بۇنىڭدىن بىر ئاز ئىلگىرى، لۈكچۈنلۈكلەر كونا ئاداۋەت خۇسۇمەتلىرىنى يېڭىلاپ، ئۇرۇمچى تۇڭگانلىرىنى ئۆزىگە رام قىلىپ، ئابىددىن خوجام باشلىق كوچا لەشكەرلىرىنى تۇرپاندىن ھەيدەپ چىقارغانىدى. تۇرپاننى ئۆزلىرى سورغاندىن تاشقىرى كوچا تەرىپىگە يۈزلىنىپ، كورلا ۋە بۈگۈرنى قولغا ئالغان چاغدا، راشىددىن خوجام ھامىددىن خوجامغا ياردەم قىلىپ، 4000 لەشكەرلەرنى تۇڭگانلارغا قارشى ئەۋەتكەنىدى. بۇ 4000 لەشكەر تۇڭگانلارنى قوغلاپ قارا شەھەر دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ تۇرغان چاغدا، راشىددىن خوجام ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ ئاقسۇنى بېسىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ھامىددىن خوجامنى قايتۇرۇپ كەلدى ۋە ئۇنىڭغا كۆپتىن-كۆپ ئۆزرە ئېيتىپ ناماقۇل بولۇپ، تون-سەرۇپاي ۋە نۇرغۇن ئىنئاملارنى بېرىپ، ياقۇپبەگ قوشبېگى بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن 4000 لەشكەر بىلەن ئاقسۇغا ماڭدۇرغانىدى. ھامىددىن خوجام لەشكەرلەرنى باشلاپ كۇچادىن چىقىپ بايغا كېلىپ بىر ئوتلۇق، سۇلۇق يەرنى تېپىپ چۈشۈپ ئارام ئالدى ۋە لەشكەرلەرگە ئىختىيار ئۆزۈڭلاردا دەپ جاكارلاپ ئۇلار بىلەن كارى بولمىدى. ئاندىن بارلىق ۋەقەنى بايان قىلىپ ياقۇپبەگ قوشبېگىگە خەت ماڭدۇردى. خەتنى ئېلىپ بارغان كىشى ياقۇپبەگ قوشبېگى بىلەن ياقائېرىقتا ئۇچراشتى. قوشبېگى خەتنى كۆرگەندىن كېيىن خۇشال بولۇپ «ھامىددىن خوجام جانابىي ئالىيلىرى دەرھال كەلسۇن. بىز يولىغا ئىنتىزاردۇرمىز» دەپ ئالدىغا مەخسۇس خەۋەرچى ئەۋەتتى. ھامىددىن خوجام يېتىپ كېلىپ ياقۇپبەگ قوشبېگى بىلەن كۆرۈشتى. ئۇلار ئۆزئارا بىر-بىرىنى تەبرىكلەشتى. قوشبېگى ھامىددىن خوجامغا تون-سەرۇپاي ۋە نۇرغۇن ئىنئاملارنى بەردى ھەم «بىز كۇچانىڭ ئىشىنى تۈگەتكۈچە قەشقەرگە بېرىپ تۇرسىلا»، دەپ يولغا سالدى. ھامىددىن خوجام قەشقەرگە بېرىپ تۆرىلەر قاتارىدا سورۇنلارغا قاتنىشىپ مەئىشەت، كىيىم-كېچەكلەردە ھەممىنىڭ ئالدىدا بولۇپ، ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ دۆلىتىدىن بەھرىمەن بولدى.

ياقۇپبەگ ياقا ئېرىقتىن ئاتلىنىپ مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ كۇچاغا يېتىپ كەلدى. ياقۇپبەگ بىر نەچچە يىگىتلىرى كىرىپ راشىددىن خوجامنى تۇتۇپ چىقتى. قوشبېگى خوجامغا ئۆز لايىقىدا تون-سەرۇپاي ئىلتىپات قىلىپ

ھويلىسىغا كىرگۈزۈۋەتتى. راشىددىن خان خوجام ئوردىسىغا كىرگەندىن كېيىن قولىغا قىلىچ ئېلىپ، ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ بىر مەھرىمىنى چېپىپ ئۆلتۈردى. قولىغا مىلتىق ئېلىپ سىپىلنىڭ ئۈستىگە چىقىپ «مېنىڭ باتۇرلىرىم قەيەرگە كەتتىڭلار! بۇ قىپچاق-ئەنجانلىقنى ئۇرۇپ ھەيدەپ چىقىپ ئۆلتۈرمەمسىلەر!» دەپ ۋارقىراپ يۈرگەن چاغدا، ئاتلىق غازىنىڭ ئادەملىرىدىن بىر قانچىسى كېلىپ ئۇنى تۇتۇپ باغلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن نېمە بولغانلىقىنى ھېچكىم كۆرمىدى ھەم بىلمىدى. تارىخي ھىجرىيە 1284- يىلى ماھى سەپەر ئېيىنىڭ 2- كۈنى مانا شۇنداق بىر ۋەقە يۈز بەردى.

جامالىددىن خوجامنى يەكەندە يوقاتتى. شەيخ خوجام، جالالىددىن خوجام، پەخرىددىن خوجام ۋە باھاۋىددىن خوجاملارمۇ يوقىتىلدى. خېتىپ خوجام ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مەھمۇدىن خوجاملارنى قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ مەھمۇد خوجا ھەزرەتنىڭ خىزمىتىگە قويدى. بۇلار خوجا ھەزرەتنىڭ ئاشخانىلىرىدىن تاماق يەپ ۋە خوجا ھەزرەتنىڭ تون-سەرۇپاي، كىيىم-كېچەكلىرىنى كىيىپ ئون بىر يىل ئۆمۈر سۈردى. بېيجىڭ ئەھلى ئىككىنچى قېتىم ئاتا يۇرتلىرىغا ئىگە بولغاندا، بۇلارمۇ ئاتا يۇرتلىرىغا قايتىپ بېرىپ، ئۇرۇق-قاياشلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇلار بىلەن بىللە قالغان ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى.

بۇ دەۋردە ئىسھاق خوجام، ھامىددىن خوجام، مەھمۇدىن خوجاملار سالامەت قالدى. كۇچالىق خوجاملار ئۈچ يىل بىر ئاي يەنى 37 ئاي پادىشاھلىق قىلدى. شەرق تەرىپى قۇمۇل باركۆلگىچە، شىمال تەرىپى قالماق ئىچى يۇلدۇزغىچە، غەرب تەرىپى مارالبېشى يەكەنگىچە، جەنۇب تەرىپى لوپنۇر، چەرچەنگىچە ئۇلارغا تەۋە بولغانىدى. نۇرغۇن كاپىرلار ھالاك بولدى. بۇنىڭدىن باشقا بىرەر نەمۇنە، يادىكار بولغۇدەك ياخشى ئىشتىن خاتىرە قالمىدى. نۇرغۇن مال-مۈلۈك، خەزىنىلەر توپلانغان بولسىمۇ، بۇ مال-دۇنيانى ھېچ نەرسىگە سەرپ قىلالمىدى. شۇ پېيتى ئاتلىق غازىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ كەتتى.

كۆچالىق غوجاملارنىڭ قىلمىش-ئەتمىشلىرىگە بۇ تەتۈر پەلەك يار بەرمەي، ئەزەلدىن كونا ئادىتى بولغان ۋاپاسىزلىقنى نامايان قىلدى. يەتتە شەھەرنىڭ دۆلەت، ھۆكۈمرانلىقى، ئىززەت-سەلتەنىتىنى ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ قولىغا تاپشۇردى.

ئەمدى بۇ قەلەم خۇشال-خۇرام كۆچالىق خوجاملارنىڭ قىسسە، داستانلىرىنى يېزىشتىن تىزگىنىنى قايتۇرۇپ جانابىي ئاتلىق غازىنىڭ پادىشاھلىق سەلتەنەتلىرىنىڭ قىسسە، داستانلىرىنىڭ چەكسىز مەيدانلىرىدا جەۋلان قىلىش ئۈچۈن ئات چاپتى. بۇ مەقسەتنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ مەدەت-ياردەم بېرىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.

ئىككىنچى داستان

1

ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ موغۇلىستان مەملىكىتى ۋە يەتتە شەھەر ئەھلىنى ئېستىپلا قىلغانلىقى ۋە بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقى

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ياقۇپبەگ قۇشبېگىنىڭ ئەسلى يۇرتى تاشكەنت ۋىلايىتىنىڭ پىسكەنت دېگەن يېرى بولۇپ، شۇ يەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەنىكەن. ئۇ كىچىدىنلا ئەمەلدارلىق قائىدىلىرىنى ئۆگەنگەن ۋە باتۇرلۇق ئىلىملىرىنى مەشىق قىلغانىكەن. شۇ چاغلاردا نارمۇھەممەد قۇشبېگى تاشكەنتكە ھاكىم بولغان بولۇپ، ياقۇپبەگنىڭ ھەمشىرىسىنى نىكاھىغا ئالغانىكەن. شۇ سەۋەبلەر بىلەن ياقۇپبەگ نارمۇھەممەدكە مۇلازىم بولغانىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن تاشكەنتكە تاجىك قانائەت شاھ ھاكىم بولغاندا، ياقۇپبەگ ئۇنىڭغا مۇلازىم بولغان ۋە مەھرەملەر قاتارىدا ياخشى خىزمەت قىلىپ كۆزگە كۆرۈنگەنلىكى ئۈچۈن مەھرەملەرگە يۈز بېشى قىلىپ تەيىنلەنگەنىكەن. ئاندىن ياقۇپبەگنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈپ ئۇنى ئاق مەسچىت دېگەن شەھەرگە مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ تەيىنلىگەنىكەن. ئاق مەسچىت بولسا تاشكەنت ۋىلايىتى ۋە دەشتى قىپچاق ئىچىدىكى تونۇلغان مەشھۇر بىر شەھەر بولۇپ، تاشكەنت بىلەن ئاق مەسچىتنىڭ ئارىلىقى 12 مەنزىل يول ئىدى. بۇ چاغدا تارىخىي ھىجرىيىنىڭ تەخمىنەن 1265- يىلى بولسا كېرەك، بۇ چاغدا ياقۇپبەگ 22 ياشتا بولۇپ، بىر نەچچە يىل ئاق مەسچىتتە يۇرت سورىدى. شۇ كۈنلەردە روسىيىلىك ئادەملەردىن بىر قانچىسى بېرىش-كېلىش قىلىپ يۈرۈپ ياقۇپبەگ بىلەن دوست بوپتۇ. ئۇلار ياقۇپبەگكە: مۇشۇ دەريا دىكى بېلىقلارنى بىزگە ساتسىڭىز، بىز تۇتۇپ قۇرۇتۇپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ كەتسەك، دەپتۇ. ياقۇپبەگ قانائەت شاھقا مەلۇم قىلىپ قويۇپ، ئۇلارنىڭ دېگىنىگە ماقۇل بوپتۇ ۋە بېلىقلارنى 40 مىڭ قىزىل تىللاغا سېتىپ ھۆججەت-توختاناملەر تۈزۈشۈپتۇ.

يەنە بىر ئەھۋال شۇكى، ئاق مەسچىت ئەتراپىدىكى قىرغىز، قازاقلار بېرىشكە تېگىشلىك زاكات-باجلارنى ۋاقتىدا بەرمەي كەينىگە تارتىپ، زاكات-باجلارنى يىغقىلى چىققان ئادەملەرنى ئۇرۇپ ھەيدىۋەتكەن، ھەتتا ئۇلارنى بۇلاپ-تالاپ، تالان-تاراج قىلغان. بۇنى ئاڭلىغان ياقۇپبەگ نۇرغۇن قوشۇن بىلەن بېرىپ قىرغىز، قازاقلار بىلەن سوقۇشقانىكەن، ئاخىر ياقۇپبەگ غەلىبە قىلىپ قىرغىز-قىپچاق، قازاقلارنى باغلاپ ئەسىر قىلىپ، نۇرغۇن مال-مۈلۈك، ئات-ئۇلاغلارنى ئولجا ئېلىپ ئۆز جايىغا قايتىپ كەلگەنىكەن، شۇنىڭ بىلەن كۈندىن كۈنگە دۆلىتى زىيادە، ئىستىقبالى ياخشى بولۇپتۇ.

شۇ كۈنلەردە ياقۇپبەگ قوقەن پادىشاھلىق ئوردىسىغا: «مەن كەمىنە ئاجىز قۇللىرى خان ھەزرەت ئالىيلىرىنىڭ دىدارىنى كۆرۈپ، بوسۇغىلىرىنى تاۋاپ قىلسام، تويىسىنى سۈرمە ئورنىدا كۆزۈمگە سۈرتۈپ، خىزمەتكارچىلىقىمنى بىلدۈرۈپ يانساپ دېگەن ئارزۇيۇمنى ئىزھار قىلدىم. قوبۇل قىلىشلىرىغا مۇشەررەپ بولۇشنى ئۈمىد قىلىمەن»، دەپتۇ. خان ھەزرەت ياقۇپبەگنىڭ تەلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ «كەلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ياقۇپبەگ يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، توققۇز-توققۇز قىرغىز، قازاق قىزلىرىنى رەڭمۇرەڭ ئېسىل كىيىم-كېچەك، زىبۇ-زىننەتلەر بىلەن، توققۇز-توققۇز ياش، بىساقال، بەرنا ئوغۇللارنى خىلمۇخىل ئالىي ئۇستىباش، ئۆتكۈر قىلىچ ۋە خەنجەر بىلەن ياساندۇرۇپتۇ. توققۇز قازاق ئېتىنى قالماق ئېگەر-جابدۇقلىرى بىلەن ياساپ-جابدۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا ھەر تۈرلۈك مال-ماتا، ئېسىل رەختلەرنى ھازىرلاپ، تارتۇق-پېشكەشلەرنى تەييارلاپتۇ.

ياخشى سائەت، ئۇلۇغ كۈنلەرنىڭ بىرىدە يۇقىرىدا ئىزھار قىلىنغان تارتۇق-پېشكەشلەرنى ئېلىپ، قوقەن شەھىرىگە بېرىپ پادىشاھلىق ئوردىسىغا داخىل بولۇپتۇ. خان ھەزرەتلىرى تارتۇق-پېشكەشلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپتۇ. ياقۇپبەگنىڭ بۇنداق تارتۇق-پېشكەشلىرىگە خان ھەزرەت مەمنۇن بولۇپ، پادىشاھلارغا خاس سېخىيلىق بىلەن ئىنئام-ئېھسانلارنى ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنى ھەممە سەركەردە، قوماندان، ئەمەلدارلىرىدىن دەرىجىسىنى

يۇقىرى قىلىپ، يۇرتىغا قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلىپتۇ. بۇ چاغقىچە دەشتى قىپچاق تەرىپىدىن باشقا ئەمەلدارلاردىن بۇ تەرىقىدە پېشكەشلەر كەلمىگەنىكەن.

ياقۇپبەگ ئاق مەسچىتنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەنگەندىن كېيىن، ھاكىم، ۋەزىر، قوماندان، ئەمەلدارلارنىڭ قىزغىنىش، كۆرەلمەسلىك ئاداۋەتلىرى قوزغىلىپ، ياقۇپبەگكە زەربە بېرىپ ئاجىزلىتىش، بەلكى ئۇنى يىقىتىشقا ھەرىكەت قىلىشقا باشلاپتۇ. ياقۇپبەگنىڭمۇ مۇشۇنداق تارتۇق-پېشكەشلەرنى ئېلىپ بېرىشتىكى غەرىزى تاشكەنتنىڭ ھاكىملىقىنى قولغا كىرگۈزۈش، بەلكى تاشكەنتنىڭ ھاكىملىقى قولغا كەلگەندىن كېيىن غايىبتىن غەلبە ئاتا قىلغۇچى ئۇلۇغ تەڭرى پادىشاھلىق تەختىنى قولۇمغا كىرگۈزۈشكە مۇيەسسەر قىلسا ئەجەب ئەمەس، دېگەن ئارزۇ ئۇنىڭ دىلىغا تاشقا ئويۇلغاندەك چوڭقۇر ئورناشقانىكەن. چۈنكى ئۇلۇغ تەڭرى ياقۇپبەگنى دەسلەپ ياراتقاندا زوۋۇلىنى يوغان ئۈزۈپ، نىيەت ۋە خۇي-پەيلىنى ئۈستۈن قىلغانىدى.

ئەمما ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە لەشكەر باشلىقلىرى: «ياقۇپبەگنىڭ پادىشاھلىق ئالىي ئوردىغا ئېلىپ كەلگەن تارتۇقلىرى ئۆزى ئولجا ئالغان مال-دۇنيانىڭ 10دىن بەلكى 100دىن بىرىگە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ يىغقۇۋالغان ئولجا-غەنىيمەتلىرى ھەددى-ھېسابسىز بولۇپ، ئۇنىڭ تاشكەنتكە ھاكىم بولۇش تەمەسى بار ئىكەن. مۇبادا خان ھەزرەتلىرى ئۇنىڭغا تاشكەنت ياكى بىرەر كاتتا يۇرتنىڭ ھاكىملىقىنى ئىلتىپات قىلىپ بەرسە، بۇ دۆلەتنىڭ بەخت-پاراۋانلىقىنى خاراب ۋە ۋەيران قىلىپ، تۇزكورلۇق قىلىدىغانلىقى چىرايىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ»، دەپ خان ھەزرەتلىرىگە ئارقا-ئارقىدىن شىكايەت قىلىشقا باشلاپتۇ. خان ھەزرەت بۇ تۆھمەت-ھىيلىگەرلىككە ئىشىنىپ، «ئاق مەسچىتكە بېرىپ ياقۇپبەگنى تۇتۇپ، پۈتۈن مال-مۈلكى بىلەن قوشۇپ ئوردىغا ئېلىپ كېلىڭلار»، دەپ 40 ئاتلىق ياساۋۇلغا پەرمان بېرىپتۇ.

ياقۇپبەگ «ئىنسان — ياخشىلىقنىڭ قۇلى» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق خان ھەزرەتنىڭ قېشىدىكى خاس مەھرەملەردىن ئابدۇللاھ يۈز بېشى قاتارلىق بىر نەچچە كىشىگە ئىنئام، ئېھسانلار بېرىپ ئوردىدا قانداق گەپ-سۆز ئۆتۈلسە ئۆزىنى خەۋەردار قىلىپ تۇرۇشقا ۋەدە ئېلىپ ئۆزىگە رام قىلىۋالغانىكەن، بۇ مەھرەملەر «ۋەدىگە ۋاپا قىلىڭلار» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە بۇ يامان خەۋەرنى ياقۇپبەگكە مەلۇم قىلىپتۇ. ياقۇپبەگ بۇ يامان خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن «ئوردىدىن مېھمان كېلىدۇ، سىلەر ئالدىغا بېرىپ، ئۇچرىغان يەردە توختىتىپ قويۇپ ماڭا ئۇچۇر بېرىڭلار، ئۆزۈم ئالدىغا چىقىمەن» دەپ كىشى تەيىنلەپ ئۈچ مەنزىل يەرگە ئالدىدىن ئەۋەتىپتۇ. بارغان ئادەملەر خان ھەزرەتنىڭ ياساۋۇللىرى بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇلارنى توختىتىپتۇ ۋە ئۇلارغا زىياپەت بېرىپ ھايال قىلىپ ياقۇپبەگكە ئۇچۇر بېرىپتۇ. ياقۇپبەگ قالغان ئەمەلدار، يىگىت مەھرەملىرىگە: «قوقەندىن كەلگەن ياساۋۇللارنىڭ ئالدىغا سىلەرمۇ بېرىڭلار، مەن يېرىم كېچىدە يولغا چىقىپ ئارقاڭلاردىن يېتىپ بارىمەن»، دەپ ماڭدۇرۇۋېتىپ شەھەرنى خالي قىلىپ، ئۆزى كونا خىزمەتكارى ئالاشبەگنى ھەمراھ قىلىپ، تەڭگە-تىللا، نەق ئالتۇنلىرىنى ئېلىپ بۇخارا شېرىپكە قاراپ يولغا چىقىپتۇ.

ئەمما ياساۋۇللار ۋە يىگىتلەر ياقۇپبەگ چىقمىدى، قانداق ھادىسە يۈز بەردىكىن، دەپ شەھەرگە كىرسە، ياقۇپبەگدىن ھېچقانداق نىشان ۋە ئەسەر يوق. ياساۋۇللار خان ھەزرەتنىڭ غەزەپلىرىدىن قورقۇپ ياقۇپبەگنىڭ ئارقىسىدىن سىر دەرياسىغىچە قوغلاپ بېرىپتۇ. ياقۇپبەگ بىر نەچچە ئۆچكىنىڭ تېرىسىنى تۇلۇمچە سويۇپ ئېلىۋالغانىكەن. تۇلۇمنى پۈدەپ ئىچىگە يەل تولدۇرۇپ، ئاغزىنى مەھكەم ئېتىپ سۇغا تاشلاپ، ئۆزلىرى ئۈستىگە چىقىپ ئاتلىرىنى سۇ ئۈزدۈرۈپ بۇ خەتەرلىك دەريادىن بىخەتەر، ساق-سالامەت ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ياساۋۇللار ئۆتەلمەي، ئوق ئاتسا ئوق يەتمەي، ئاخىر نائۈمىد بولۇپ ئارقىسىغا يېنىپ كېتىپتۇ. ياقۇپبەگ تىنچ-ئامان بۇخاراغا يېتىپ بېرىۋاپتۇ.

شۇ ۋاقىتلاردا مەللەخانمۇ بۇخاراغا بېرىپ بۇخارا ئەمىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا تۇرۇۋاتاتتى. مەللەخان بىلەن ياقۇپبەگ زامانىنىڭ ھادىسىلىرى، دەۋرنىڭ ئىنقىلاب ۋە ئۆزگىرىشلىرىنىڭ زىيان-زەخمەتلىرىدىن ساق-سالامەت قۇتۇلۇپ، قوقەنگە — پادىشاھلىق ئوردىسىغا قايتىپ بېرىپتۇ.

مۇشۇنداق ئادالەت ئورنىتىلغان، زاماندا خۇدايارخاننىڭ دۆلەت قۇياشى غەرب تەرەپكە ئولتۇرۇپ، مەللەخاننىڭ بەخت ئاپتىپى شەرق تەرەپتىن كۆتۈرۈلۈپ ئالەم يۈزىنى يورۇتقىلى تۇردى. بۇ كۈنلەردە ياقۇپبەگكە خوجەنتنىڭ ھاكىملىقى نېسىپ بولدى.

ياقۇپبەگ خوجەنتتە خۇشال-خورام ھالدا زامانىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا ھۆكۈمرانلىق سۈرۈۋاتقان چاغدا، بەزى زىددىيەتلىك كىشىلەر خانغا ياقۇپبەگنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ ئىشەندۈردى. خان ھەزرەت ياقۇپبەگنى ئېلىپ كېلىپ سوراققا تارتىش مەقسىتىدە مۇلازىملارنى بۇيرۇدى. ئەمما بەخت-تەلەيلىك، دۆلەتمەن ياقۇپبەگ خەۋەر تېپىپ ئەۋەتىلگەن مۇلازىملار خوجەنت شەھىرىگە كىرىشى بىلەن تەڭ ئارقا ئىشىكتىن چىقىپ، دەريادىن ئۆتۈپ ئامان-ئېسەن بۇخاراغا قېچىپ باردى. ياقۇپبەگ بولسا ئىشتا پۇختا، تۇرمۇشتا سىنالغان، زامانىنىڭ تەجرىبىلىرىدىن خەۋەردار ھوشيار كىشى ئىدى. خوجەنت شەھىرىنىڭ بىر تەرىپى دەريا بولۇپ، ئوردا دەريانىڭ لېۋىدىكى ئېگىزلىككە جايلاشقانىدى. ياقۇپبەگ بۇخارا تەرىپىدىكى يوللارغا ئادەم تەيىنلەپ ئاتلارنى باقتۇرۇپ تۇرغانىدى. شۇڭا ھايال بولمايلا بۇخاراغا يېتىپ باردى. ئەمما خان ھەزرەتنىڭ مۇلازىملىرى يارلىقنى ئىجرا قىلالماي مەيۈس ۋە نائۈمىد بولۇپ قوقەن پادىشاھلىق ئورنىغا يېتىپ بېرىپ بولغان ۋەقەنى بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلدى. خان ھەزرەت ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن قاقتىلىق غەزەپلىنىپ بۇخارا ھاكىمىغا خەت يېزىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

«پىسكەنتلىك ياقۇپبەگ نۇرغۇن گۇناھلارنى ئۆتكۈزۈپ بۇخاراغا قېچىپ كېتىپتۇ. نىيىتىنىڭ يامانلىقى ھەممە شەھەرگە مەلۇم ۋە مەشھۇردۇر. ئەلۋەتتە ئۇنى تۇتۇپ زىندانغا ھۆكۈم قىلغايلا. مەسلىھەتىم شۇكى، بۇنىڭ پىتنە-پاسات ۋە يامانلىقىنىڭ زىيىنى بۇخارا ئەھلىگە زەرەر كەلتۈرۈشتىن ئېھتىيات قىلىشلىرى ناھايىتى مۇھىمدۇر».

بۇخارا ھاكىمى بۇ ئىشتىن ۋاقىپ بولغاندىن كېيىن ياقۇپبەگنى تۇتۇپ زىندانغا تاشلىدى.

ئالاشبەگ ۋە مۇھەممەد بابالار بۇ قېتىممۇ ياقۇپبەگكە ھەمراھ ئىدى. ئۇلار ئاش-نان توشۇپ بېرىپ ياقۇپبەگدىن خەۋەر ئالدى. زىندان باققۇچىلارغا تەڭگە-تىللا بېرىپ دوستلۇق ئالاقىسى ئورناتتى. مۇشۇ تەرىقىدە يەتتە-سەككىز ئاي ئۆتتى.

ئۇشتۇمتۇت بۇخارا ئەمىرى شەھرى سەبزىگە لەشكەر تارتىپ باردىغان بولدى. زىنداندىكى گۇناھكارلارنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ، زىنداندىن ئازاد قىلىپ ئۇلارنى ئۆز قوشۇنىغا ياردەملەشتۈردىغان بولدى.

ياقۇپبەگ بۇخارانىڭ چوڭلىرىدىن بىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرگەندى. شۇ چاغدا بۇ كىشى بۇخارا ئەمىرگە ياقۇپبەگنىڭ ياخشى سۈپەتلىرىنى، كارغا يارالىق ئادەم ئىكەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. بۇخارا ئەمىرى ياقۇپبەگنى ئۆز بارگاھىغا چاقىرتىپ كېلىپ، رەڭگىروييىدىن قابىلىيىتى بارلىقىنى كۆرۈپ پانساتلىق دەرىجىسىدە كىيىم-كېچەك، ئات-ئۇلاغ، قورال-ياراق، ئەلەم-بايراقلارنى بېرىپ ياساندۇرۇپ، ئۇرۇشقا قاتناشتۇردى. ئۇرۇشتا ياقۇپبەگنىڭ مەردانە ۋە باتۇرلۇقى ئاشكارا بولدى. ئۇنى ھەممەيلەن ماختاپ ئاپىرىن ئوقۇدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ قەدىر-قىممىتى ۋە مەرتىۋىسى ئۆستى. ئۆزىمۇ خاتىرجەم ۋە خۇشال بولدى.

بۇ كۈنلەردە مەللەخان تەختىدىن چۈشۈپ خۇدايارخان ئىككىنچى قېتىم قوقەندنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغانىدى. ئەمما يۇرت سوراش، بۇيرۇق چۈشۈرۈش مولla ئالىم قۇل قىرغىزنىڭ قولىدا ئىدى. ياقۇپبەگ ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ «سەمەرقەنتكە بېرىپ ئۇلۇغلارنىڭ مازارلىرىنى زىيارەت قىلىپ خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ، كەمبەغەل-ئاجىزلارغا ھالىمغا يارىشا نەزىر-سەدىقىلەر بېرىپ، ئەمىر-ھەزرەتلىرىنىڭ ھەققىدە دۇئا ئېلىپ كەلسەم»، دەپ بۇخارا ئەمىرىدىن رۇخسەت ئېلىپ سەمەرقەنتكە كەلدى. ئىككى كۈن تۇرۇپ ئېتىنى ھاردۇق ئالدۇرۇپ، ئۇ يەردىن قېچىپ پەرغانە ۋىلايىتىدىكى مولla ئالىم قۇلنىڭ قېشىغا كەلدى.

مۇش چاغلاردا كۆچا بۇزۇلۇپ، راشىددىن خوجامنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقىنى شەھەر-شەھەرلەردىكى ھەممە ئادەم ئاڭلىغانىدى.

قەشقەردە سىدىقبەگ قىپچاق باش كۆتۈرۈپ نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ، خىتاي چېرىكلىرىنى شەھەر ئىچىگە قامال قىلغانىدى. سىدىقبەگ پەرغانىدىكى مولla ئالىم قۇلغا: «خوجاملاردىن بىر كىشى كېلىپ دۇئا قىلىپ بەرسە، مەن كەمىنە قەشقەرنى ئېلىپ قوقەنت پادىشاھلىقىغا ئىتائەت قىلدۇرسام»، دېگەن مەزمۇندا ئەرز ئەۋەتكەنىدى.

بۇ ئەرز يېتىپ بارغاندىن كېيىن مولla ئالىم قۇل بۇزرۇكخان تۆرەمنى تەيىن قىلىپ ھەمدەم باتۇر بېشى، ئابدۇللاھ يۈز بېشى، غازى يۈز بېشى، ھېيت مۇھەممەد يۈز بېشى، تۇراپ خوجا ياساۋۇل بېشى قاتارلىق 100دەك ئادەمنى قوشۇپ قەشقەرگە يولغا سالدى. قوشۇن ئۇشقا كەلگەندە ئۇلارغا ئېرىز جاللات، ياقۇپ كاناي باشلىق 150 ئادەم قوشۇلدى.

شۇ ئارىدا بۇخارا ئەمىرىدىن مولla ئالىم قۇلغا خەت كەلدى. خەتتە:

تاشكەنتلىك ياقۇپبەگ مەللەخانغا بېھۇرمەتلىك قىلىپ قېچىپ كەلگەنىكەن، بىر نەچچە ۋاقىت تۇرمىگە قامىدىم. لېكىن يەنە مۇساپىر ئىكەن، دەپ

مەرھەمەت قىلىپ قاماقتىن چىقىرىپ، ئىنئاملارنى بېرىپ ئۆزۈمگە يېقىن قىلدىم. ئەمدى ماڭىمۇ ھىيلە ئىشلىتىپ قېچىپ كەتتى. سىلە تەرەپكە يېتىپ بارغان ھامان ھايال قىلماي بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلۇرلەر. مۇبادا ئارقىغا سۈرۈپ ھايال قىلىشسىلا، ئەمىر ھەزرەتنى غالىبىيەت قازانغۇچى لەشكەرلىرى بىلەن پەرغانە ۋىلايىتىدە كۆرۈشىدىلا. ئاجىز بىچارە، پۇقرالار ئات ئايىغىدا قالسا، ئۇلارنىڭ ۋابالى سىلىگە بولىدۇ. ۋەسسالام، سۆز تامام»

دېيىلگەنىدى.

موللا ئالىم قۇل بۇ خەتنى كۆرۈپ ھەيران بولدى ۋە بىر كېچىسى ياقۇپبەگ ئالدىغا چاقىرتىپ كىرىپ بۇخارا ئەمىردىن كەلگەن خەتنى كۆرسىتىپ مۇنداق دېدى: «سىزنىڭ پەرغانە ۋىلايىتىدە تۇرۇشىڭىز ياخشى ئەمەستەك قىلىدۇ. مېنىڭ مەسلىھىتىم شۇكى، بۇزرۇكخان تۆرەمنى سىدىقبەگنىڭ ئىلتىماسى بويىچە قەشقەرگە ئەۋەتكەنىدىم، خوجىلار يۇرتدارچىلىقنىڭ قائىدىسىنى ۋە ئەمەلدارلىق ئىشلىرىنى بىلمەيدۇ. سىز دەرھال بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ ئارقىسىدىن قەشقەرگە بېرىڭ. مەن سىزنى قوشبېگى قىلىپ بەلگىلىدىم»، دەپ ياقۇپبەگنى قەشقەرگە ماڭدۇردى ھەم بۇزرۇكخان تۆرەمگە ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ خەت يېزىپ بەردى. ياقۇپبەگ داۋاننىڭ ئۇستىدە بۇزرۇكخان تۆرەمگە يېتىشىپ بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشتى. بۇزرۇكخان تۆرەم ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ ھەممە يىگىتلەرنى قوشبېگىنىڭ قوماندانلىقىغا تاپشۇردى.

بۇزرۇكخان تۆرەم تۆرىلىك دەرىجىسىدە، قوشبېگى خىزمەتكار ئورنىدا تۇرۇپ مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1281- يىلى جەددى پەسلى ئىدى.

سىدىقبەگ قىپچاق قوقەن خانلىقىغا خەت ئەۋەتكەنلىكىگە پۇشايمان قىلىپ، خاپا ۋە كۆڭلى غەش بولغان ھالەتتە بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ ئالدىغا كىشى چىقاردى. نائىلاج ئۆزىمۇ ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشتى. قەشقەر خەلقى

گۇرۇھ-گۇرۇھ، توپ-توپ بولۇپ، تۆرەمنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىپ زىيارەت قىلىپ، خوشال-خورام شەھەرگە باشلاپ كىرىپ، سىدىقبەگنىڭ ئوردىسىغا چۈشۈردى.

مۇشۇ چاغلاردا قەشقەر خەلقى ئىچىدىكى تۆرەملەرگە ئىخلاس قىلىدىغانلاردىن بىرى «تۆرەملەر كەلدى. قىپچاقلارنى ئۇرۇپ شەھەردىن قوغلاپ چىقىرايلى!» دەپ ۋارقىرىدى. بۇنىڭ بىلەن خەلق ئىچىدىكى ئالامانلار قىرغىز، قىپچاقلارنى تاياق-توقماقلار بىلەن ئۇرغىلى تۇردى. قىرغىز، قىپچاقلار قاچتى. سىدىقبەگمۇ تۇرالماي ئۆزىنى چەتكە ئالدى ۋە ئۆز يۇرتى پاراشقا بېرىپ 6 — 7 مىڭ ئادەمنى يىغىپ ئۇرۇشقا تەييارلاندى. ياقۇپبەگ قوشبېگى ئۆز يىگىتلىرىنى ئېلىپ چىقىپ ئۇرۇشقا كىرىشتى. تۆرەملەرگە ئىخلاس قىلىدىغان بىر مۇنچە ئادەملەرمۇ بۇزرۇكخان تەرەپ بولۇپ ئۇرۇشقا قاتناشتى. ئاقىۋەتتە قىپچاقلار مەغلۇب بولدى. تۆرەم ۋە ياقۇپبەگلەر غالىب بولۇپ، نۇرغۇن مال-مۈلۈكنى غەنىيمەت ئېلىپ غەلبە-تەنتەنە بىلەن ئۆز ئورۇنلىرىغا قايتىپ كەلدى.

ياقۇپبەگ قوشبېگى بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ رۇخسىتىسىز ھېچقانداق بىر ئىشنى قىلمىدى. بۇزرۇكخان تۆرەم بولسا كاتتا ئوردىنى ئۆزىنىڭ ئارام ئالىدىغان ئورنى قىلىپ، كېچە-كۈندۈز نەغمە-ناۋا، ئويۇن-كۈلكىنى دوست تۇتۇپ، خۇشال-خورام، كەڭ-كۇشادە، بىغەملىك بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى. ئەل-يۇرتنىڭ ئەھۋالى، ھاكىمىيەتنىڭ غەم-ئەندىشىسىنى يادىغا كەلتۈرمىدى.

ياقۇپبەگ قوشبېگى بولسا ئۆمەر ھاكىمبەگ مەدرىسىنى ئۆزىنىڭ تۇرىدىغان جايى قىلىپ، ھارماي-تالماي يىگىت (لەشكەر) توپلاش ۋە تەربىيىلەشنىڭ ھەرىكىتى بىلەن، قورال-ياراق تەييارلاشنىڭ تەرەددۇتى بىلەن بولۇپ، ئاش-تاماقنى ۋە ئۇخلاش، ئارام ئېلىشنى يادىغا كەلتۈرمىدى. سىدىقبەگدىن قالغان خەزىنىلەرنى ۋە يۇرت خەلقىدىن ئالغان غەللە-پاراقنى يىگىتلەرنى

تەربىيىلەش، قورال-ياراق ھازىرلاشقا سەرپ قىلدى. يەرلىك بايلار ۋە باشقا جايلاردىن كەلگەن سودىگەرلەردىن خالىغان-خالىمىغىنىغا قارىماي، پۇل، يامبۇ-كۈمۈش، ئۆسۈمسىز قەرز ئېلىپ يىگىت تەييارلاشتىن باشقا ئىشنى ئېسىگە كەلتۈرمىدى.

بۇ چاغلاردا يەكەندىكى نىياز ئىشىكئاغا بەگ يەكەننىڭ بىر نەچچە كاتتىلىرى نامىدىن قوشبېگىگە مۇنداق ئەرز خەت ئەۋەتكەنىدى:

«يەكەن خوجىلار بىلەن تۇڭگانلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تالاش-تارتىش، جېدەل-ماجىرا ئىچىدە قېلىپ جاپا تارتىۋاتىدۇ. ئۆزلىرى 4 — 5 يۈز ئادەم بىلەن كەلسىلە، يەكەننى دەرھاللا قولغا كىرگۈزگىلى بولاتتى».

بۇ خام-خىيال بىلەن قىلىنغان مۆلچەر ئىدى. ياقۇپبەگ قوشبېگى ئىشنى سەل چاغلاپ يەكەنگە باردى. خوجىلار بىلەن تۇڭگانلار ئىتتىپاقلىشىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. ئوتتۇرىدا نۇرغۇن جەڭ-جېدەل، ئۇرۇش-ماجىرالار بولۇپ، ئاخىرىدا ياقۇپبەگ قوشبېگى بەرداشلىق بېرەلمەي، چېدىر-بارگاھلىرىنى تاشلاپ، جېنىنى ئېلىپ قەشقەرگە قېچىپ كەلدى. قوشبېگىنىڭ ھەممە تەئەللۇقلىرى ھامىددىن خوجامنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.

ئەسلىدە نىياز ئىشىكئاغابەگنىڭ ھىيلىگەر، يالغانچىلىقىنى ھامىددىن خوجام سېزىپ قېلىپ سالامغا كەلگەن بىر كۈنى تۇتۇپ يالىڭاچلاپ باغلاپ قويغانىدى ۋە سوراق سوراپ ئىقرار قىلدۇرۇپ گۇناھلىرىنى گەدىنىگە قويۇپ ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، ھامىددىن خوجامنىڭ دادىسى خېتىپ خوجام خەۋەر تېپىپ ئاجرىتىپ ئالغانىدى. ئۇنىڭ رىزقى-نېسىۋىسى تۈگىمىگەنىكەن. شۇڭا ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ئاچچىقىدا ياقۇپبەگ قوشبېگىگە خەت ئەۋەتكەنىكەن. ئەمما بۇ ئۇرۇشتا قوشبېگى مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. نىياز ئىشىكئاغا بۇنىڭدىن خىجالەت بولۇپ قوشبېگىنىڭ ئارقىسىدىن يېتىپ

بېرىپ نۇرغۇن ئۆزرە ئېيتىپ يەنە يەكەنگە قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ بۇ ئىشىدىن خوجاملار خەۋەرسىز قالدى.

بۇزرۇكخان تۆرەم مۇشۇ كۈنلەردە ئېزىزبەگ جالالتىنى يېڭىسارنى قامال قىلىپ بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتكەندى. ئېزىزبەگ جالالتىن: «يېڭىسار شەھىرىنىڭ پەتھ قىلىنىشىغا ئاز قالدى، پەقەت بۇزرۇكخان تۆرەم باشلىق ئۇلۇغلىرىمىزنىڭ قەدەم تەشرىپ قىلىشىغا قاراپ قالدۇق»، دېگەن مەزمۇندا خەت كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇزرۇكخان تۆرەم ۋە قوشبېگى باشلىق چوڭلار يېڭىسارغا باردى. ئېزىز بەگنىڭ ئادەملىرى لەخمە كولاپ پارتلاتقۇچ دورىلارنى تەييارلاپ قويغانىكەن. ئۇلار پارتلاتقۇچقا ئوت يېقىشى بىلەن تەڭ دورا ئۇشتۇمتۇت پارتلاپ شەھەرنىڭ سېپىل، پوتەيلىرىنى ھاۋاغا ئۇچۇردى. غەلىبە قازانغۇچى قوشۇن بىردەك شەھەرگە قاراپ يۈگۈردى. دورىنىڭ پارتلىشىدىن ھاۋاغا كۆتۈرۈلگەن سېپىل، پوتەيلەرنىڭ تۇپىلىرى يېنىپ چۈشۈپ خىتاي چېرىكلىرى ۋە يەرلىك ئاھالىدىن بولۇپ 1000دىن ئارتۇق كىشىنى نابۇت قىلدى. بەزىلىرىنى تۇپىنىڭ ئاستىدىن ئېچىپ قۇتۇلدۇردى.

شۇنداق قىلىپ يېڭىسار شەھىرى پەتھ قىلىندى. خىتاي چېرىكلىرىنىڭ تولىسى ھالاك بولدى. ئازراقى مۇسۇلمان بولدى، دوستلار خۇشال-خورام، دۈشمەنلەر ھەسرەت بىلەن غەمگە چۆمدى. غالىب قوشۇن ئولجا-غەنىمەتلەرگە ئىگە بولدى.

بۇ غەلىبە خۇشاللىقىنى موللا ئالىم قۇلغا خەۋەر قىلىش زۆرۈر دەپ قارالدى. شۇڭلاشقا بۇزرۇكخان تۆرەم بىر توققۇز خىتاي زەمبىرەكى، بىر توققۇز نازىنىن باكىرە قىز ، بىر توققۇز بەرنا ئوغۇل ، بىر قانچە تاختا ئېسىل پۇراقلىق چاي، توققۇز-توققۇز بېيجىڭ يامبۇسى، توققۇز-توققۇز قالماق ئېتى قاتارلىق تارتۇق، پىشكەشلەرنى راسلاپ ئىشەنچلىك مۇلازىم، خىزمەتچىلەر ئارقىلىق قوقەنگە ئەۋەتتى. بۇ تارتۇق-پىشكەشلەر ياخشى سائەت، قۇتلۇق ۋاقىتلاردا يېتىپ بېرىپ، موللا ئالىم قۇلنىڭ نەزەر-ئېتىبارىغا ئېرىشىپ خۇرسەن

قىلدى. ئۇ مىننەتدارلىق يۈزىسىدىن تارتۇق-پېشكەشلەرنى ئېلىپ بارغان مۇلازىم، خىزمەتچىلەرگە تون-سەرۇپاي، خىراجىتى ئۈچۈن تىللا ئىنئام قىلدى. بۇزرۇكخان تۆرەمنى خالىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، ئالتۇندىن ياسالغان تاج، ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن ئېگەر-جابدۇقلار بىلەن جابدۇلغان توققۇز ئېسىل ئارغىماق ئات، ئىككى نەپەر شاتۇر ، توققۇز بوخچا مەخسۇس تەييارلانغان تون، ئالتۇن-كۈمۈش يالىتىپ ياسالغان توققۇز مىلتىق قاتارلىق پېشكەشلەرنى ئىنئام قىلىپ ھەددىدىن تاشقىرى ئىلتىپاتلارنى ئىزھار قىلدى. بۇ سوۋغا-سالاملارمۇ ياخشى كۈن، قۇتلۇق سائەتتە يېتىپ كەلدى. بۇزرۇكخان تۆرەم پادىشاھلىق تاجنى كىيىپ، ئېسىل ئارغىماق ئاتقا مىندى. چوڭ-كىچىك ھەممە خالايىق كېلىپ ئۇنى مۇبارەكلىدى. تەبرىكلەش، داغدۇغا سادالىرى پەلەككە كۆتۈرۈلدى. بۇزرۇكخان تۆرەم بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ رەسىم-قائىدىلىرى بويىچە پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. ئاتۇشلۇق مەھمۇتخاننى شاغاۋۇل قىلدى. ھۇدەيچى، پەرۋانچى، سالام ئاغىسى، ئىشىكئاغىسى قاتارلىق مەنسەپلەرگىمۇ ئۆز لايىقىدا كىشىلەرنى تەيىن قىلدى. ئۇلۇغ تەڭرىم ئىككىلا ئالەمنىڭ پەيغەمبىرىنىڭ ھەققى ھۆرمىتىدىن، دۆلەت قۇياشىنىڭ نۇرىنى مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىغا چاچقايسەن. ئامىن!

2

جانابىي بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ كۈچلۈك خوجاملارنى بويسۇندۇرغانلىقى؛ پەرغانە ۋىلايىتىدىن چوڭلارنىڭ قېچىپ كەلگەنلىكى؛ ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ ئەھۋالى ۋە قېپچاقلارنىڭ ۋەقەلىرى

پەيغەمبەر ئەۋلادىدىن بولغان جاھانگىرخان تۆرەمنىڭ ئوغلى بۇزرۇكخان تۆرەم ئۆزى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، قەشقەر ۋە يېڭىسارلارنىڭ ھاكىملىقىغا مۇناسىپ ئادەملەرنى تەيىنلىدى. ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسىغا لايىقىدا

تون-سەرۋپاي، قورال-ياراق، تۇغ-ئەلەملەرنى بېرىپ، سېخىيلىق بىلەن پادىشاھلارچە ئىلتىپات كۆرسىتىپ خاتىرجەم بولدى. پاراكەندە زامانلار تىنچلىنىپ، تەرتىپ-ئىنتىزام جارى بولدى. ياقۇپبەگ قوشبېگى لەشكەر تەييارلاشنىڭ كويىغا چۈشۈپ، بۇزرۇكخان تۆرەمگە ئىلتىماس قىلدى. بۇزرۇكخان تۆرەم پۇقرالارغا جەبىر-زۇلۇم بولارمىكىن، دەپ ئانچە ماقۇل كۆرمىدى. قوشبېگى بۇنىڭدىن خاپا بولۇپ، كۆڭلىدىكى ئادىتىگە قارشى ئەتىگەنلىكى سالامغىمۇ كەلمىدى. بىر نەچچە كۈن ئۆتتى. قوشبېگى خاپا بولۇپ، «كېتىمەن» دەپ مېڭىشقا تەمشەلدى. بۇزرۇكخان تۆرەم ئاڭلاپ ياندۇرۇپ كەلدى. بۇ چاغدا مۇغال، تېرىملىق مۇقەررەپ شاھبەگ، غازى يۈز بېشى، ئېزىز جاللات، موللا ئىبراھىم قاتارلىق تۆت كىشى: «قوشبېگىنىڭ ئەلپازى باشقىچە تۇرىدۇ. بۇ دۆلەت ئالىيىنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، ئۆزى يالغۇز ھۆكۈمرانلىق قىلىش غەرىزى بار. بىزگە يارلىق چۈشۈرۈلسە، بىز كەمىنە قۇللىرى قوشبېگىنىڭ بېشىنى كېسىپ كېلىپ مۇبارەك ئاياغلىرىنىڭ ئاستىغا تاشلىساق» دەپ ئەرز قىلىشتى. ئەمما بۇزرۇكخان تۆرەم: «سەۋر قىلىڭلار، بىزنىڭ ئۆزئارا ۋەدىلىرىمىز بار ئىدى» دېدى.

بىر مەھرەم بۇ سىرنى بىلىپ قېلىپ ياقۇپبەگنى خەۋەردار قىلدى. قوشبېگى پۇرسەت تېپىپ بۇ ئىغۋاگەرچىلەرنى (يۇقىرىدىكى تۆت ئادەمنى) تۇتۇپ ئەدىپىنى بەرمەكچى بولۇۋاتقاندا، بۇزرۇكخان تۆرەم كېلىپ:

— بۇلارنىڭ ئورنىغا نېمە قىلسىلا مېنى قىلسىلا، — دەپ ئۇلارنىڭ گۇناھىنى تىلىدى. قوشبېگى ماقۇل كۆرۈپ بۇ تۆت ئادەمنى قاماققا بۇيرۇدى. ئۇلار قىلغان ئىشىغا پۇشايمان قىلىپ مۇنداق ئىشلارنى قەتئىي قىلماسلىققا تۆۋا قىلغاندىن كېيىن ياقۇپبەگ مەرھەمەت قىلىپ ئۇلارنى تۈرمىدىن ئازاد قىلدى.

مۇقەررەب شاھبەگ ئۆز يۇرتىغا قېچىپ بېرىپ 1000دەك ئادەمنى توپلاپ جەڭ تەييارلىقىغا كىرىشتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان بۇزرۇكخان تۆرەم ۋە ياقۇپبەگ قوشبېگىلەر ئۇنىڭ ئۈستىگە بېرىپ تالان-تاراج قىلىپ ياندى. مۇقەررەب

شاھبەگ تەڭ كېلەلمەي قېچىپ بېرىپ كۇچالىق خوجامىلارنىڭ ھىمايىسىگە كىردى. كۇچالىق خوجامىلار مۇقەررەب شاھبەگنىڭ كەلگەنلىكىنى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى، ياخشى پال دەپ پەخىرلىنىپ، مۇقەررەب شاھبەگنى ئۆزلىرىگە يېقىن قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ ياقۇپبەگ قوشبېگى بىلەن ئۇرۇش قىلىش نىيەتلىرى يېڭىباشتىن قوزغالدى.

كۇچالىق خوجامىلار نۇرغۇن ئىنتىزامسىز، پاراكەندە لەشكەرلىرى بىلەن خانئېرىققا بېسىپ كەلگەنىدى. بۇ ۋەقەلەرنى باشتا بايان قىلغانىدۇق. يەنە تەكرار بايان قىلىنسا، ئوقۇغۇچىلارغا مالاللىق يەتكۈزۈپ قويۇشى مۇمكىن.

ياقۇپبەگ قوشبېگى خوجىلارنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا تەلەپ ۋە ئىلتىجا قىلىپ: «ئالەمنىڭ پۈتۈن مەخپىي سىرلىرىنى بىلگۈچى ئۇلۇغ خۇدا، مەن كەمىنەنىڭ كۆڭلىدىكى ئارزۇ-ئارمانلىرى سېنىڭ دەرگاھىڭغا ئاشكارا. ئەگەر ھەقىقەت خوجىلار تەرەپتە بولسا ئۇلارغا پەتھ نۇسرەت ئاتا قىلغايسەن. ئەگەر ھەقىقەت بۇ بەندەڭنىڭ تەرىپىدە بولسا، زېمىن ئۈستىدىكى بارلىق پاك ئەرۋاھلار، ئاسماندىكى پەرىشتىلەر بەلكى پۈتۈن ئىنسان، جىن دىۋە، پەرىلەرنى ماڭا مەدەت ۋە ياردەم بېرىدىغان قىلغايسەن»، دەپ مۇناجات قىلدى. ئۇلۇغ خۇدانىڭ زەپەر نۇسرەت ئاتا قىلىشىنى ئۈمىد قىلىپ لەشكەر تەييارلاپ، بۇزرۇكخان تۆرەمنى باش قىلىپ جەڭگە ئاتلاندى. ئەمما لەشكەرلىرى 2000 كىشىگە يەتمىگەنىدى. مۇشۇ چاغدا كۇلاپ ھاكىمى ھەمراخان 200 لەشكەر بىلەن كېلىپ قوشۇلدى. بۇنى ياقۇپبەگ قوشبېگى ئۆزى ئۈچۈن ياخشى پال، دەپ ھېسابلاپ خۇرسەن بولدى. شۇنىڭ بىلەن لەشكەرلىرىنىڭ سانى 1600 بولدى. خوجىلارنىڭ لەشكەرلىرى بولسا ھەددى-ھېسابسىز كۆپ ئىدى.

شۇنداق قىلىپ ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرى ئۆزئارا جەڭگە كىرىشتى. كۇچا لەشكەرلىرى غالىب كېلىپ نەچچە قېتىم ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ لەشكەرلىرىنى ئارقىغا چېكىندۈردى. ئابدۇللاھ پانسات، غازى پانساتلار كۇچا

لەشكەرلىرىنىڭ بىر قانىتىنى چېكىندۈردى. بىر نەچچە باتۇرلار غەيرەت قىلىپ كۆچا لەشكەلىرىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا ھۇجۇم قىلدى. قاتتىق جەڭ بولدى. نۇرغۇن لەشكەرلەر چىقىم بولدى. قوشبېگىنىڭ يوتىسىغا ئوق تېگىپ جاراھەتلىنىپ بىئارام بولدى. ئۇ ئابدۇللاھ پانساتقا قاراپ: «مەن ئات ئۈستىدە ئولتۇرالمايدىغان بولدۇم» دەپ ئېغىز ئېچىشىغا ئابدۇللاھ پانسات: «ۋاي نامەرد، مۇشۇ چاغدا شۇنداق سۆزنى قىلامسەن. بىز كىم ئۈچۈن جان بېرىپ، جان ئېلىشىۋاتىمىز؟ قايسى پادىشاھ، قايسى ئۇلۇغ جەڭگە ئۆزى كىرمىگەن؟ نېمە بولساڭمۇ ئاتتىن چۈشمەن دېمىگىن»، دەپ قوشبېگىگە ناھايىتى كۆيۈنگەنلىكى ۋە دۆلەتكە خەيرخاھلىق كۆرسەتكەنلىكىدىن بىر مۇنچە قوپال گەپلەر بىلەن دەشنام بېرىپ ئۆزى جەڭگە كىرىپ كەتتى. دەل مۇشۇ چاغدا ئۈشتۈمتۇت ياقۇپبەگ قوشبېگى تەرىپىدىن غەلىبە شامىلى نامايان بولدى. كۆچا لەشكەرلىرى ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. قوشبېگىنىڭ لەشكەرلىرى بىر-ئىككى تاش يەرگىچە ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ، ئولجا، ئەسىرلەرنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى.

پارچە

گەر گادای ۋە شاھقا كەلسە قازادىن چارە يوق،

تارتماي بولماس، ئىلاج-دەفئىغە ئانىڭ چارە يوق.

سەختلىكنى ئەھلى-دۇنياغا مۇقەررەر قىلدىلەر،

بېشىغا كەلسە بىناگاھ سەبرى قىلماي چارە يوق .

نەزم

لەشكىرى پاراكەندەدىن ئىش كەلمىگەي،

ئىككى يۈز مەردانە جەڭچى ياخشىراق يۈزمىڭدىن .

كۈچالىق خوجامىلارنىڭ لەشكەرلىرى قاتارىدا 12 مىڭچە تۆگىگان بار بولۇپ، توپ-زەمبىرەكلەرنى شۇلارنىڭ قولىدا ئىدى. بۇلار توپلىشىۋېلىپ توپ-زەمبىرەك ئېتىپ قاچماي تۇردى. قوشبېگى ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ نۇرغۇن ۋەدىلەرنى بەرگەندىن كېيىن ئۇلار ئۆزئارا ئەپلىشىپ قىلىشتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تۆگىگانلارنى قەشقەرگە بىللە ئېلىپ قايتتى ۋە نۇرغۇن توپ-زەمبىرەك، قورال-ياراق، ئالتۇن-كۈمۈش قاتارلىق ھەددى-ھېسابسىز ئولجا-غەنىمەتلەرگە ئىگە بولدى. بۇ ۋەقە تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1282-يىلى جامادىيەلئاخىرنىڭ 20-كۈنى يۈز بەرگەنىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن تەجرىبىلىك ئۇستا بىر جەرراھنى تېپىپ كېلىپ ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ يوتىسىغا تۇرۇپ قالغان ئوقنى ئۇستىرا بىلەن يېرىپ ئالدى. بۇنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگۈچىلەر شۇنداق دېيىشىدۇ: قوشبېگى يوتىسىنى جەرراھ تىغ بىلەن يېرىپ ئوقنى ئېلىۋاتقاندا، ئالدىغا بىر مىرزىنى چاقىرتىپ كېلىپ بۇيرۇقنامە ئېيتىپ بېرىپ تۇرۇپتۇ. مىرزا قوشبېگى ئېيتىپ بەرگەن بۇيرۇقنامىنى يېزىپ تۇرۇپتۇ. دېمەك قوشبېگى پەرۋايىغا ئالماپتۇ، رەڭگىمۇ ئۆزگەرمەپتۇ. مانا بۇنىڭدىن قوشبېگىنىڭ غەيرەتلىك، جۈرئەتلىك ۋە چىدامىلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

بۈزرۈكخان تۆرەم ۋە قوشبېگىلەر غەلىبە ۋە مۇۋەپپەقىيەتلەر بىلەن ھاكىمىيەتنىڭ پايتەختى بولغان قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. مۇلايىم سۆز، تاتلىق گەپلەر بىلەن تۆگىگانلارنى ئۆزلىرىگە رام قىلىپ، جەڭ-جېدەل قىلمايلا تۆگىگانلارنىڭ قولىدىكى توپ-زەمبىرەك، قورال-ياراقلارنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئۇلارغا ئۆز لايىقىدا تون-سەرۇپاي، سەللە-كولا، پۇل ۋە تىللالارنى ئىنئام قىلىپ، ۋەدە، ئەھدى-پەيمانلار بىلەن كۆڭۈللىرىنى تىنچىتىپ، خەۋپ-ئەندىشىدىن خاتىرجەم قىلدى.

بۇ چاغدا قەشقەرنىڭ خىتاي شەھىرى پەتھ قىلىنمىغانىدى. ئۇ يەرنى بىر مۇنچە ئەسكەرلەر 13 ئايدىن بېرى قامال قىلىپ تۇرغانىدى. ئۇلارنىڭ

ئوزۇق-تۈلۈكلىرى تۈگەپ، ئاچلىقنىڭ دەردىدىن ياشلىرى قېرىلىرىنى، چوڭلىرى كىچىكلىرىنى، ھەتتا ئىت-مۈشۈكلىرىنى ئۆلتۈرۈپ يەپ تۈگىتىپ، ھايات قالغانلىرى خۇددى قۇرۇق پانۇسقا ئوخشىشىپ قالغانىدى. شۇڭا جانلىرىغا رازى بولۇپ، دەرۋازىنى ئېچىۋېتىپ، ئىمان ئېيتقانغا ئوخشاش بىر نېمىلەرنى دەپ يىغلىشىپ تۇردى. بەخت-تەلەيلىك پادشاھ بۇزرۇكخان تۆرەم بۇ خىتايلار گۇرۇھىغا رەھىم-شەپقەت قىلىپ، ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇشقا دەۋەت قىلغانىدى، خىتايلارنىڭ ھەممىسى ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەممىسىگە ئۆز لايىقىدا ئىنئام-ئېھسانلارنى بېرىپ خاتىرجەم قىلدى.

خىتايلارنىڭ خۇ دالويە دېگەن بىر چوڭى بار بولۇپ، ئۇنىڭ ناھايىتى گۈزەل، كېلىشكەن ياتلىق بولمىغان بىر قىزى بار ئىدى. بۇ قىزنى ياقۇپبەگ قوشبېگى ئۆز ئەمرىگە (خوتۇنلۇققا) ئالدى. خۇ دالوينى ھەممە خىتايلارغا باشلىق قىلىپ، قالغانلىرىنى خۇدالويىغا تاپشۇردى ۋە ئۇلارغا نۇرغۇن مەرھەمەت، ئىلتىپات بىلەن ئىنئاملارنى بېرىپ ئۇلارنى رازى قىلدى.

نەزم

شاھ ئەگەر بەخشەندە بولسا مۈلك ئالۇر،

بىرنى گەر بەرسە ئەگەر مىڭنى ئالۇر .

قەشقەر شەھىرى پەتھ قىلىنىپ تېخى ھەپتە ئۆتمىگەنىدى. موللا ئالىم قۇل تاشكەنتىنىڭ يۈقىرىسىدىكى مىڭ ئۆرۈك دېگەن جايدا ئورۇسلار بىلەن سوقۇشۇۋاتقان چېغىدا ئوق تېگىپ ۋاپات بولدى. لەشكەرلىرى قوقەنگە خۇدايارخاننىڭ ئالدىغا بېرىشقا يول تاپالماي چېچىلاڭغۇ ھالەتتە قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىشتى. چۈنكى لەشكەر باشلىقلىرى خۇدايارخاندىن يۈز ئۆرۈپ موللا ئالىم قۇلغا ئەگەشكەنىدى. شۇ سەۋەبتىن نائىلاج ھەر قايسى گۇرۇھ بىر

تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىپ جېنىنى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ غېمىگە چۈشتى. بۇ ۋەقە بۇزرۇكخان تۆرەم قەشقەرگە كېلىپ يەتتە ئاي ۋاقىت ئۆتكەندە يۈز بەردى.

جۈملىدىن كاتتا خان تۆرەم، كىچىك خان تۆرەم، ۋەلىخان تۆرەم، ھېكىمخان تۆرەم، ئىسرائىلخان تۆرەم ۋە مىرزا ئەھمەد قوشبېگى، مۇھەممەد نەزەر قوشبېگى، قادىر قۇلبەگ، ئۆمەر قۇلى باتۇر بېشى، تۇردى قۇل دادخاھ، بەگ مۇھەممەد قۇرچى، تاشباي دادخاھ، ئەۋغان جامادار دادخاھ، خەيرى مۇھەممەد دادخاھ، توپچى دار قاتارلىق بىر مۇنچە مەشھۇر باتۇرلار، تەجرىبىلىك سەركەردىلەر باشلىق 7000دەك قەھرىمان لەشكەرلەر قوشۇلۇپ قەشقەر ۋىلايىتىگە يېتىپ كېلىشتى. بۇزرۇكخان تۆرەم ۋە قوشبېگىلەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ: «ئەگەر ئىتائەت قىلىپ بۇيرۇقىمىزغا بويسۇنۇش غەرىزى بىلەن كەلگەن بولسا، بىزگە ئۇچۇرنى بېرىۋېتىپ ئالدىدا يول باشلاپ ئېلىپ كېلىڭلار. مۇبادا باشقا نىيىتى بولسا ئالدىنى توسۇپ ئۆتكۈزمەي ئۇرۇش قىلىڭلار ۋە بىزنى خەۋەردار قىلىڭلار، بىز بېرىپ مەدەت ۋە ياردەم بېرىمىز»، دەپ ئىككى پانساتنى قول ئاستىدىكى لەشكەرلىرى بىلەن قوشۇپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. بۇلار قىزىلسۇ دەرياسىنىڭ بويىدا ئۇچراشتى. كاتتاخان تۆرەم ۋە مىرئەھمەت قوشبېگىلەر ئېيتتىكى: «يۇرتىمىزنى ئورۇسلار بېسىۋالدى. جېنىمىزنى مۇھاپىزەت قىلىش ھەم ئىسلام ئېچىشقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلدۇق. خىزمەتكە سالساڭلار كۈچىمىزگە لايىق خىزمەت قىلىمىز، خىزمەتكە سالمىساڭلار بىر ئامال قىلىپ كۈن ئۆتكۈزەرمىز. سىلەردىن پاناھ تىلەپ كەلدۇق»، دەپ ئۆزلىرىنىڭ نۇرغۇن ۋەدە-قارارلىرىنى سۆزلىدى. پانساتلار ھوشيارلىقلىرىنى ئۆستۈرۈپ دەرھال بۇزرۇكخان تۆرەمگە ئۇچۇر بېرىۋېتىپ، ئۆزلىرى يول باشلاپ ئېلىپ كېلىپ، ئۇلارنى ئۇچراشتۇردى. ئۆزئارا نۇرغۇن ۋەدىلەر قىلىشتى. بۇزرۇكخان تۆرەم ھەممىسىگە ئۆز لايىقىدا تون، سەللە-كۆلالارنى ئىنئام قىلىپ خۇرسەن قىلدى. لېكىن ۋەلىخان تۆرەم شەھەرگە كىرگەندىن كېيىنلا ھېچقانداق تارتىنماي: «زامان-زامان، ۋەلىخان تۆرەمنىڭ زامانلىرى» دەپ كوچا-بازارلاردا جار سالدۇرۇپ شادىيانىگە ناغرا-سۇناي چالدۇردى. بۇ ئىشتىن ياقۇپبەگ قوشبېگى خەۋەر تاپقاندىن

كېيىن ئىككى پانساتنى يىگىتلىرى بىلەن ئەۋەتىپ ۋەلىخان تۆرەمنى بارگاھلىرىغا ئەكەلدۈرۈپ ئەيىبلەپ: «بىز بۇ يەردە خىتاي شەھەرلىرىنى پەتھ قىلالماي قانچىلىك رەنج-مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، نېمە ئىشلارنى قىلىۋاتىمىز. سىز بەش-ئون باشباشتاق ئادەملەرنى تېپىپ كېلىپ، ئۆزىڭىزچە يۇرتقا ئىگە بولۇشنى ھەۋەس قىپسىز. سىز بۇرۇن قەشقەرگە كېلىپ قامال قىلىپ شەھەرنى ئالالماي، مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئادەم كاللىسىدىن مۇنارلارنى تۇرغۇزۇپ ناھەق قان تۆكۈپ، نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ جېنىغا زامىن بولۇپ قېچىپ كەتكەنىڭىز. ئەمدى خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ نۇرغۇن جاپا-مۇشەققەتلەرنى تارتىۋاتقان ۋاقتىمىزدا ‹مەن نېمە ئادەم› دېمەي، شەھەرنى ئۆزىڭىزنىڭ قىلىۋېلىشنى قەستلەپسىز» دېگەندەك نۇرغۇن قوپال، يامان گەپلەرنى قىلدى ۋە غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ ۋەلىخان تۆرەمنى چاپقىلى خەنجەرنى كۆتۈرگەندە، كاتتاخان تۆرەم باشلىق ھەممە چوڭ باشلىقلار ھازىر بولۇپ خەنجەرنى تۇتۇۋېلىپ ۋەلىخاننىڭ گۇناھىنى تىلىۋالدى. ئەمما ئىككى ناغرىچى، ئۈچ مۇلازىمنى ئۆلتۈرگۈزدى. ۋەلىخان تۆرەمنى يېڭىسارغا ئەۋەتتى. كېيىن نېمە بولغىنىنى ھېچ كىشى بىلمىدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، خانئېرىقتىكى جەڭدە كۈچالىق خوجاملار زەربە يەپ قېچىپ كەتتى. يەكەنگە باشچىلىق قىلىۋاتقان خوجاملارمۇ قورقۇپ يەكەندە تۇرالماي، يەكەننى قەشقەرگە قوشۇپ بېرىپ ئۆزلىرى كۈچاغا قېچىپ كەتتى.

ياخشى ئىشلارنى قىلغۇچى، بەخت-سائادەت يار بولغۇچىنىڭ دۆلىتىنى تاماشا قىلماق كېرەككى، ئۇ بىر ئوقتا ئىككى ئۆۋنى ئاتتى. بىر زەربىدە ئىككى شەھەرنى قولغا كىرگۈزدى، ھاكىم ۋە ھۆكۈمران بولدى.

يەكەننىڭ بوش قالغانلىقىنى ئاڭلاپ ياقۇپبەگ قوشبېگى بۇزرۇكخان تۆرەم باشلىق تۆرەملەرنى ئېلىپ يەكەنگە راۋان بولدى.

يەكەندىكى تۇڭگانلار ئىتائەت قىلماي شەھەرگە كىرىۋېلىپ دەرۋازىلىرىنى ئاچمىدى. تۆرەم باشلىق ھەممە قوشۇن يەكەن شەھىرىنى قامال قىلىپ

تۇرغان چاغدا، بەگ مۇھەممەد قۇرچى باشلىق بىرمۇنچە قىپچاقلار ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىتتىپاقلىقتىن يۈز ئۆرۈپ، پىتنە-پاسات، ئىغۋالارنى پەيدا قىلدى. بۇزرۇكخان تۆرەمنى ئازدۇرۇپ ئۇنى قورال-ياراقسىز بىر كىچىدىلا ئېلىپ قېچىپ قەشقەر يېڭى شەھەرگە كىرىۋېلىپ دۈشمەنلىك دۇمبىقىنى چالدى. قوشبېگى بۇ پىتنە-پاسات خەۋىرىنى ئاڭلاپ كاتتاخان تۆرەم ۋە جامەدار دادخاھنى قەشقەرگە ئەۋەتتى. بۇلار قايتىپ كېلىپ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن يېڭىشەھەرگە ئەلچى كىرگۈزدى. ئىتتىپاق بولۇپ ئەپلىشىدىغانلىقنىڭ ئەسىرى كۆرۈلمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئارىدا جەڭ بولدى. ئارىدىن 10 كۈن ئۆتمەيلا قوشبېگى يەكەنگە كىچىك خان تۆرەمنى باشلىق قىلىپ قويۇپ قەشقەرگە يېنىپ كەلدى. ھەر كۈنى جەڭ-جېدەل بولۇپ تۇردى. ھەر ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەملەر چىقىم بولدى. قىش پەسلىنىڭ ئاخىرى بوغلانلىقتىن سوغۇقنىڭ شىددىتى ۋە شىۋىرغاننىڭ ئاپىتى دوست-دۈشمەن دەپ ئايرىماي، ياراتقۇچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ھەر ئىككى تەرەپنى ئوخشاش ئازابلىدى. مۇشۇ تەرىقە بىلەن 60 كۈن ئۆتتى. ئاقىۋەت چارە-تەدبىر ۋە ئېغىر-بېسىقلىق بىلەن ئىش قىلغۇچى ياقۇپبەگ قوشبېگى سۈلھە قىلىپ ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ئۈچۈن دۆلەت مەسلىھەتچىلىرىدىن بىر كىشىنى ئەلچى قىلىپ بەگ مۇھەممەد قۇرچىنىڭ قېشىغا كىرگۈزدى. ئەلچى كىرىپ كېلىشتىكى مەسەقت، مۇددىئالىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلغاندىن كېيىن، بەگ مۇھەممەد قۇرچى: «ئارىمىزدىكى ئىتتىپاقلىق بۇزۇلدى. ئىككىنچى قېتىم ئەپلىشىپ بىرگە ئۆتۈشىمىزنىڭ ئېھتىمالى تۈگىدى. مەسلىھەتنىڭ ياخشىسى شۇكى، قىپچاق ئاتالغان بىزلەرنىڭ ھەممىمىزگە بالا-چاقىلىرىمىزنى ئېلىپ يۇرتىمىزغا چىقىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلسا، قوشبېگى بىزگە دەخلى-تەرۇز قىلمىسا» دېگەن جاۋابنى بەردى. ئەلچى قايتىپ چىقىپ بەگ مۇھەممەد قۇرچىنىڭ جاۋابىنى ياقۇپبەگ قوشبېگىگە يەتكۈزدى. قوشبېگىمۇ بۇ تەلەپنى دەرھال قوبۇل كۆردى. قىپچاقلار جابدۇنۇپ دەرۋازىدىن چىقىشقا باشلىدى. چوڭلاردىن 200دەك كىشى چىققاندىن كېيىن دەرۋازىنى ئېتىۋالدى. چىققىنى چىقتى، چىقالمىغانلىرى

يەنە شەھەرگە قامىلىپ قالدى. بەگ مۇھەممەد قۇرچى باشلىق شەھەردىن چىقىپ كەتكەن كاتتىلارنىڭ بالا-چاقىلىرىمۇ قوشبېگىنىڭ قولىغا چۈشتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى، بەزىلىرىنى زىندانغا بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن پىتنە-پاسات بىر تەرەپ بولدى. يۇرتتا خاتىرجەملىك پەيدا بولدى. بۇزرۇكخان تۆرەم خىجالەتچىلىكتىن بېشىنى كۆتۈرەلمەي قالدى. قوشبېگى يىگىتلەرگە ئىنئام-ئېھسانىنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ ئۇلارغا تون-سەرۇپايلارنى كىيدۈردى. تىللا-تەڭگە ئۈلەشتۈردى. «ئىنسان — ياخشىلىقنىڭ قولى» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىچە ھەممە يىگىتلەر ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشتى. بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ 650تەك يىگىتى بار ئىدى. قوشبېگىنىڭ ئىلتىپاتىنى كۆرۈپ ئۇلارنىڭ 600ى قوشبېگى تەرەپكە ئۆتتى. بۇزرۇكخان تۆرەم 50چە يىگىتى بىلەن قالدى. دۆلەت ئاپتابى خىرەلىشىپ، تەختى-سەلتەنىتى تۆۋەنلەشتى. قوشبېگىنىڭ بەخت-دۆلىتى كۈندىن-كۈنگە ئۆستى.

ياقۇپبەگ بۇزرۇكخان تۆرەمنى تۆت-بەش مۇلازىم-خىزمەتچىلىرى بىلەن قوشۇپ يېڭىسارغا ئەۋەتتى. ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن ياقۇپبەگ قوشبېگى بۇزرۇكخان تۆرەمنى مۇلازىملىرىنىمۇ ئايرىپ تەنھا قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىنى تەيىنلەپ نەزەربەنت قىلدى.

بەگ مۇھەممەد قۇرچى يېڭىشەھەردىن چىقىپ قوقەن شەھىرىگە قېچىپ باردى. قوقەن خانى بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن: «سەن قىپچاقلار بۇ شەھەرلەرنى بىئارام قىلىپ، خەلقنى تىنجىتماي ئورۇسلارغا تۇتۇپ بەردىڭ ھەم قەشقەرگە قېچىپ بېرىپ قەشقەرنى پاراكەندە قىلدىڭ»، دەپ دەرغەزەپ بولۇپ بەگ مۇھەممەد قۇرچى باشلىق كاتتىلارنى بۇنىڭدىن بۇرۇن بارسا كەلمەس يولغا كەتكەن كارۋانلارنىڭ ئارقىسىدىن يولغا سالدى. شۇنىڭدىن كېيىن قوقەن تەۋەسىگە قەشقەر تەرەپتىن قىپچاقلار قېچىپ كەتمەيدىغان بولدى.

بەگ مۇھەممەد قۇرچى دەشتى قىپچاق ئىچىدىكى ناھايىتى چوڭ ئۆتكەن ۋە ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلگەن گۆر ئوغلى باتۇرنىڭ نەۋرىسى ئىدى. شۇ كۈندىن تارتىپ ھەممىلىرى گەدەنلىرىنى ئېگىپ ياقۇپبەگ قوشبېگى ئەمر-پەرمانلىرىغا بويسۇنۇشنى ئۆزلىرىگە زۆرۈر دەپ بىلىدىغان بولدى. بۇمۇ قوشبېگىنىڭ بەخت-دۆلىتىنىڭ يۇقىرى بولۇشىغا سەۋەب بولدى.

نەزم

شاھقا ئەگەر بولسىلەر دۆلەت-بەخت يار،

بولۇر پەتھ نۇسرەتلەر شاھقا دۇچار .

3

جانابي ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ پادىشاھلىق تەختىگە چىققانلىقى؛ قارشىلاشقۇچىلارنى يوقاتقانلىقى؛ لەشكەر باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى ۋە يەكەن، مارالبېشىلارنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى ھەممە پاراكەندىچىلىكلەرنى تۈگىتىپ قەشقەر ۋە يېڭىسارغا تەۋە يېزا-قىشلاقلارنى قولغا كىرگۈزدى. ئۇ جاي-جايلارغا ھاكىم ۋە سۈيۈرغاللارنى تەيىنلەپ، پۈتۈن يىگىت ۋە باتۇرلارغا ئىنئام ۋە ئېھسانلار بېرىپ ئاندىن خاتىرجەم بولدى. كەرەملىك تەڭرىنىڭ مەرھەمىتى بىلەن يۈلتۇزلىرى ياخشىلىققا يۈز كەلتۈرۈپ، مۇراد-مەقسەتلىرى ھاسىل بولۇش تەرىپىگە

جەزملەشتى. ئۇنىڭ كۆڭلىدە كىچە-كۈندۈز يىگىت راسلىماق ۋە سەرۋاز تەييارلىماقتىن باشقا غەرەز ۋە ھەۋەس يوق ئىدى. مۇشۇنداق ھالەتتە «شەرق تەرەپتىكى كۈچالىق خوجىلاردىن ئىسھاق خوجا ھەددى-ھېسابسىز لەشكەر بىلەن يەكەنگە يېتىپ كەلدى»، دېگەن خەۋەر ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىغا يەتكۈزۈلدى. ئۇ دەرھال قوشۇن-سەرۋازلارنى خەتلەپ ھېسابىنى ئېلىشقا پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن 12 مىڭ يىگىت، 3000 پىيادە سەرۋاز تىزىمغا ئېلىندى.

3000 سەرۋازغا سەككىز پانساتنى تەيىنلەپ، جامەدار دادخاھنى باش قوماندان قىلىپ، يېتەرلىك توپ-زەمبىرەك، جازايىل ، تۇغ-بايراق، دۇمباق، كانايلار بىلەن قوراللاندۇردى. يەنە 3000 يىگىتكە سەككىز پانساتنى تەيىنلەپ مىرزا ئەھمەد قوشبېگىنى قوماندان قىلىپ، تۇغ-بايراق بېرىپ ئۆز لايىقىدا قوراللاندۇردى. يەنە 3000 يىگىتكە سەككىز پانساتنى تەيىنلەپ، ئۆمەر قۇل پانساتنى قوماندان قىلىپ، يەنە 3000 يىگىتكە سەككىز پانساتنى تەيىنلەپ ئابدۇللاھ پانساتنى قوماندان قىلىپ، تۇغ-بايراق، قورال-ياراق ئىلتىپات قىلىپ قوراللاندۇردى. ئاتلىق غازى يەنىنە سەككىز پانسات ۋە مەھرەم، ياساۋۇل، مۇلازىملىرى قوشۇلۇپ 3000 يىگىتنى ئۆزىگە خاس قوشۇنلۇققا قالدۇردى. شۇنداق قىلىپ ھەممە ئىش جاي-جايىدا تەييار بولدى.

مۇشۇنداق سائادەتلىك، تەرتىپ-ئىنتىزاملىق كۈنلەردە، قوماندان مىرزا ئەھمەد قوشبېگىگە قول ئاستىدىكى پانسات ۋە يىگىتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ مارالبېشىنى مۇھاسىرىگە ئېلىشقا پەرمان چۈشتى. قالغان قوماندانلارغىمۇ قىل قۇيرۇق بولۇپ ئۇزۇلمەستىن يۈرۈش قىلىشقا يارلىق بېرىلدى. ھەممىدىن كېيىن قوشبېگى ئۆزى پادىشاھلىق ھەشىمىتى بىلەن مەزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ ئەركانى دۆلەتلەر قوشۇلۇپ مارالبېشىغا يېتىپ بېرىپ بارگاھ تىكىپ ئورۇنلاشتى.

مارالبېشى شەھىرىنىڭ ئىچىدە تۇڭگانلار ۋە مۇسۇلمانلار بولۇپ چوڭ-كىچىك 3000چە كىشى بار ئىدى. ھەممىسى كۇچالىق خوجىلارغا ئىتائەت قىلىپ خاتىرجەم كۈن كەچۈرۈۋاتقانىدى. ئۇلار ئاتلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى يېسىپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى تاقىۋالدى. ئۆزلىرى سېپىل ئۈستىگە چىقىپ جەڭگە تەييار بولۇشتى. ئاقىۋەت ئىككى تەرەپ ئۆزئارا جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. شۇ ئوتتۇرىدا بىر ھەپتە ۋاقىت ئۆتتى. ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرى سېپىلنىڭ ئاستىدىن لەخمە كولاپ دورا قويۇپ، ئوت ياقتى. دورىنىڭ كۈچى سېپىلنىڭ بىر بۆلىكىنى ئاسمان قەرىگە ئېلىپ چىقىپ كەتتى. بۇ يەردىن بارلىق يىگىتلەر شەھەر ئىچىگە كىرىپ شەھەرنى قولغا ئالدى. تۇڭگانلاردىن مىڭدىن ئارتۇق كىشى، ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرىدىن 800چە كىشى ھالاك بولدى. ئەجەل يەتكەنلىرى ئۆلدى. قالغانلىرى ئامان قالدى. تۇڭگانلار ۋە مۇسۇلمانلارغا تۇڭگان ما دالوينى باشلىق قىلىپ قەشقەرگە ئېلىپ ماڭدى. مارالبېشىنى ھېكىمخان تۆرەمگە ئىلتىپات قىلىپ بەردى. غالىبىيەتچى قوشۇننى تەرەپ-تەرەپتىن مۇبارەكلەشتى. ھەممە خوشال-خورام بولۇشتى. بۇ ۋاقىت ھىجرىيىنىڭ 1282 - يىلى (ئات يىلى)، زۇلھەججە ئېيىنىڭ 22- كۈنى ئىدى.

جان دوست بۇرادەرلەر! بۇ پادىشاھنىڭ شەترەنجبازلىقىنى تاماشا قىلىڭلاركى، «ئات»نى يۈرۈپ «كىشتى» بىلەن «شاھ»نى مات قىلدى.

دېمەك، ئىسھاق خوجام يەكەندە قالدى. ئاتلىق غازى مارالبېشىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ كۇچانىڭ يولىنى توسىۋالدى. يەكەن بىلەن ئاقسۇدىن كىشىلەر ئۆزئارا ئۆتۈشۈپ تۇرالمايدىغان بولدى. بۇ غەلىبىنىڭ بەختى قولغا كەلگەندىن كېيىن ئاتلىق غازى پۈتۈن غەلبە قازانغۇچى لەشكەرلىرىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ يەكەنگە بېرىپ ئىسھاق خوجا بىلەن جەڭ قىلىشنى قارار قىلدى.

بۇزرۇكخان تۆرەمنى نەزەربەنت تەرىقىسىدە قوغداپ لەشكەرلەر بىلەن قوشۇپ ئېلىپ ماڭدى. مەنزىلمۇمەنزىل، يولمۇ يول يۈرۈپ يەكەنگە يېتىپ باردى.

يەكەننىڭ كوناشەھەر ۋە يېڭىشەھەرنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدىن ھەيۋەت ۋە داغدۇغا بىلەن ئۆتۈپ «ھەفتە مۇھەممەدان» دېگەن مازارنىڭ ئالدىدىكى چوڭ مەيدانغا چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتۇردى.

ئىسھاق خوجام يەكەنگە يېتىپ كەلگەندە، تۇڭگانلار كىچىكخان تۆرەمنى ئېلىپ يەكەن يېڭىشەھەر ئىچىگە كىرىۋېلىپ، دەرۋازىنى مەھكەم ئېتىۋالغانىدى.

شۇنداق قىلىپ يەكەن يېڭىشەھەردە تۇڭگانلار ھۆكۈمرانلىق قىلسا، يەكەن كونا شەھەردە ئىسھاق خوجام، شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلاردا بولسا ئاتلىق غازى ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

مۇشۇ چاغلاردا كۇچالىق خوجاملار ئاتلىق غازىنىڭ مارالبېشىنى بېسىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ ھامىددىن خوجامنى نۇرغۇن لەشكەرلەر بىلەن مارالبېشىغا ئەۋەتتى. ھېكىمخان تۆرەم ھامىددىن خوجامنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ چارباغ دېگەن يەرگە بېرىپ ئالدىنى توسۇپ جەڭ قىلدى. ئون كۈن ئۆتكەندە ھېكىمخان تۆرەمنىڭ لەشكەرلىرى غالىب كەلدى. كۇچالىق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى تەڭ كېلەلمەي ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. ئەجەل يەتكەنلىرى ئۆلدى. ئامان قالغانلىرى مىڭبىر جاپا-مۇشەققەتلەر بىلەن قۇرۇق جانلىرىنى ئېلىپ ئۆز يۇرت-ماكانلىرىغا بېرىۋالدى. ھېكىمخان تۆرەم نۇرغۇن ئولجا-غەنىيمەتلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۆز تەختى-بارگاھلىرىغا قايتىپ كەلدى. بۇ غالىبىيە خۇش خەۋىرىنى نۇرغۇن تارتۇق-پېشكەشلەر بىلەن ئىناۋەتلىك خاس مۇلازىملار ئارقىلىق ئاتلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا مەلۇم قىلدى. ياقۇپبەگ ياخشى سائەت، سائادەتلىك كۈنلەردە يېتىپ كەلگەن بۇ خۇش خەۋەردىن ھەددىدىن تاشقىرى خۇرسەن ۋە مىننەتدار بولدى. مۇلازىملارغا ئۆز لايىقىدا تون-سەرۇپاي، سەللە-كۇلا، تەڭگە-تىللا، ياراق-ئەسلىھەلەرنى ئىنئام قىلدى. جانابىي ھېكىمخان تۆرەمگە ئۆزگە خاس تون-سەرۇپاي،

ئېگەر-جابدۇقلۇق ئات، قورال-ياراق، تۇغ ۋە بايراق ئىلتىپات قىلىپ، پادىشاھلارغا خاس سېخىيلىق بىلەن ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنى ئۆستۈردى.

يەكەن شەھىرى پەتھ بولماي ئۇزۇنغىچە مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. ياقۇپبەگ تۇڭگانلارنى ھېچقانداق تەدبىر بىلەن سۈلھ قىلىپ ئەپلەشتۈرۈشكە مايىل قىلالمىدى. چۈنكى تۇڭگانلار 25 مىڭدىن كۆپرەك بولۇپ، قورال-ياراقلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئاخىر تۇڭگانلار ئىسھاق خوجاملار بىلەن بىرلىشىپ ئىتتىپاق بولدى. 6000 چەبدەس چەۋەنداز تۇڭگان لەشكەرلىرى، 2000 باتۇر يەرلىك مۇسۇلمان لەشكەر جەمئىي 8000 كىشىنى توپ-زەمبىرەك، ئوق-ياراقلار بىلەن قوراللاندۇرۇپ بىر كېچىدىلا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش غەرىزى بىلەن تەييار قىلدى. ھوشيار ئاتىلىق غازى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ شۇ كېچىسى غالىب قوشۇنلىرىنى تۆتكە بۆلۈپ تۆت تەرەپكە مۆكتۈرۈپ قويۇپ، چېدىر-بارگاھلىرىنى بوش-خالىي قالدۇرۇپ چىقىپ كەتتى ۋە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن قانداق ھادىسىلەر يۈز بېرىدىكىن، دەپ دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن كۈتۈپ تۇردى. تۇڭگان لەشكەرلىرى چۇمۇلىدەك ھەر تەرەپتىن ئۇشتۇمتۇت چىقىپ كېلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ چېدىر-بارگاھلىرىغا توپ-زەمبىرەك، مىلتىق ئېتىپ، ئات سېلىپ بېسىپ كەلدى. خۇددى دىۋە-پەرىلەرنىڭ ماكانلىرىدەك چېدىر-بارگاھلاردا ئادەمزاتنىڭ نام-نىشانلىرى كۆرۈنمىدى. بۇ ئەھۋالدىن تۇڭگان لەشكەرلىرى ھەيران بولۇپ تۇرغان ھالەتتە، ئاتىلىق غازىنىڭ غالىب يىگىتلىرى تەرەپ-تەرەپتىن يۇقىرى ئاۋاز بىلەن تەكبىر ئېيتىپ، پەلەكتىن ئاشقان قىقاس-سۈرەنلەر بىلەن قورشاپ كېلىپ چاپ-چاپ قىلغىلى تۇردى. تۇڭگانلارنىڭ جەسەتلىرى ئېتىزدا دېھقانلار ئورۇپ قويغان زىرائەتلەرنىڭ ئۇنچىلىرىدەك دۆۋىلىنىپ كەتتى. بۇ ئەھۋال كېچىدىن چاشكاغىچە داۋاملىشىپ، قارا تۇپراق ئۆلۈكلەرنىڭ قېنى بىلەن بويىلىپ قىپقىزىل گۈلزارلىققا ئايلانغاندەك بولدى. تۇڭگانلارنىڭ ئاز بىر قىسمى مىڭبىر مۇشەققەت بىلەن جانلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېچىپ كەتتى. ئەسىر چۈشكەن تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرىنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. بۇ ئەھۋاللار يۈز بەرگەندىن كېيىن ئاتىلىق غازى

تەرپىدىن: «2000 سەرۋاز (پىيادە ئەسكەر) يالىڭاچ بولۇپ سېپىلغا باستۇرۇپ بېرىپ شەھەرنى قولغا كىرگۈزسۇن ھەم قەتلئام قىلسۇن» دەپ يارلىق چۈشتى.

بۇ چاغدا لەشكەر باشلىقى مىرزا ئەھمەد قوشبېگى قاتارلىقلار يىغلىپ ئاتلىقلىغا غازىغا: «ھازىر سەرۋازلار يۈگۈرۈپ بېرىپ شەھەرنى ئالسا نۇرغۇن بىگۇناھ كىشىلەرنىڭ قېنى تۆكۈلىدۇ. ئالدى بىلەن ئەلچى كىرگۈزۈپ سۈلھ تۈزۈشكە دەۋەت قىلساق، ئەگەر قوبۇل تۇتمىغاندا ئاندىن باستۇرۇپ بېرىپ شەھەرنى ئالساقمۇ كېچىكمەيدۇ»، دەپ مەسلىھەت بېرىشتى. شۇ كۈنى جۈمە كۈنى ئىدى. ئاتلىق غازى چوڭلارغا: «بۈگۈن جۈمە نامىزىغىچىلىك سۈلھنى قوبۇل قىلىپ بارگاھىمىز ئالدىغا كەلسە جانلىرىغا ئامانلىق، مال-مۈلكىگە خاتىرجەملىك بېرىلىدۇ. مۇبادا، ئارقىغا سۈرەپ سۇسلۇق كۆرسەتسە، چوڭ-كىچىك، ئەر-ئايال ئات ئاستىدا قېلىپ ھالاك بولىدۇ. مال-مۈلكى تالان-تاراج بولىدۇ، گەپ تامام» دېگەن مەزمۇندا خەت بىلەن ئەلچى كىرگۈزدى. تۇڭگانلار ۋە كۇچالىق خوجاملار سۈلھنى قوبۇل تۇتماي ئىلاجى بولمىدى. ئۇلار پۈتۈن لەشكەر ۋە مۇلازىملىرى بىلەن ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھلىرىنىڭ ئالدىغا بېرىپ توپ-زەمبىرەك، ياراق-ئەسلىھە قاتارلىق پادىشاھلىققا لازىملىق ھەممە نەرسىلەرنى خەزىنە ئالىيلىرىغا تاپشۇردى. ئاتلىق غازى ئىسھاق خوجام بىلەن يېقىن ئولتۇرۇپ كۆپ گەپلەرنى ئارىغا سېلىپ، ئىززەت-ئىكرام، ئۆزىگە لايىق شاھانە تون-سەرۇپاي جابدۇقلىرى بىلەن توقۇپ تەق قىلىپ، مەرھەمەت قىلىپ ئۆز قولى بىلەن يۆلەپ ئاتقا مىندۈرۈپ، كۇچا تەرەپكە يولغا سېلىپ قويىدى. قالغان لەشكەرلەرگىمۇ ئۆز لايىقىدا تون-سەرۇپاي، خەرجى-خىراجەت بېرىپ ئۆز يولىغا راۋان قىلدى. ھەممىسىنىڭ گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلدى. بىر مۇنچە تۇڭگانلارنى قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ، ما دالويىنىڭ قوماندانلىقىغا تاپشۇردى. ئاخىر يەكەننىڭ ھاكىملىقىنى مۇھەممەد يۇنۇس شاغاۋۇل دادخاھقا ئىلتىپات قىلدى. نىيازبەگ ئىشىكئاغانى شاغاۋۇل، كىپەك قۇر بېشىنى باتۇر بېشى، قازى زىيائىددىن داموللامنى قازى كالان قىلىپ يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇلارنى رازى

قىلدى. بۇنىڭ بىلەن يۇرتتا تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك ھاسىل بولدى. ئاتالىق غازى بىر نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن خۇشال-خورام ھالدا پايتەخت قەشقەرگە قايتىپ كەتتى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1283-يىلى رەبىيەلئاخىر ئېيىنىڭ 20-كۈنى (قوي يىلى) ئىدى.

4

جانابىي ياقۇپبەگ ئاتالىق غازىنىڭ خوتەننى بېسىۋېلىش ئۈچۈن تەدبىر قوللانغانلىقى؛ ھەبىبۇللاھ ھاجى پادىشاھنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى ۋە غەلىبە قۇشى خوتەن زېمىنىدا يۈز كۆرسەتكەنلىكى

جاھان ئىشلىرىغا تەجرىبىلىك ۋە تەدبىرلىك جانابىي ياقۇپبەگ ئاتالىق غازى يەكەن شەھىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن پايتەختى قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. يۇرتتا ئادالەت بىساتلىرىنى يېيىپ، زۇلۇمنىڭ ئىشىكىنى ياپتى. خەلقپەرۋەرلىك پەرمانلىرىنى تۈزدى. يۇرت چوڭلىرىنىڭ شۇنداقلا پۈتۈن ئاددىي پۇقرالارنىڭ كۆڭۈللىرىنى ئېھسان ۋە ئىنئام بىلەن ئۆزىگە رام قىلىپ، دۈشمەنلىك، خۇسۇمەت ۋە ئاداۋەتلەرنى تۈگىتىپ يۇرتنى تىنچلاندۇردى. ئۇلۇغ مازارلاردا خەتمە-قۇرئان ئوقۇتۇپ، دۇئا ۋە پاتىھەلەرنى ئادا قىلدى. داش قازانلارغا ئۆزى ئوت قالاپ، سۇ قۇيۇپ، كەمبەغەل، تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇللارغا كەڭرى نەزىر-نۇزۇراتلار بېرىپ، ھەدىيە-سەدىقىلەر ئىنئام قىلىپ ھەممىنى شاد-خورام قىلدى. ئەمما شەھەرلەرنى بويسۇندۇرۇش ھەۋىسى، يۇرت ئالماق داغدۇغىسى، بولۇپمۇ خوتەننى قولغا كىرگۈزۈش نىيىتى كۆڭلىنى ئارام تاپقۇزمىدى. لېكىن خوتەن خەلقىنىڭ ھاجى پادىشاھقا ئەقىدە-ئىخلاسلىرى ھەددىدىن زىيادە ئىدى. يەتتە ياشتىن - يەتمىش ياشقىچە ھەممە چوڭ-كىچىك پۇقرالار ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن جانپىدا قىلىپ ئۇنىڭغا ئەسكەر بولغانىدى. ئاتالىق غازى بۇ ئەھۋالنى نەزەرگە ئېلىپ ئېيتتىكى: «پادىشاھنىڭ پۇقرالارغا ئىشەنچى، پۇقرالارنىڭ

پادىشاھقا بولغان ئىخلاسى ۋە ئېتىقادى بىرلىشىپ ئىتتىپاق بولسا، بۇنداق شەھەرنى باشقا بىر بىگانە ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قول ئۇزىتىپ مۇراد غۇنچىسىنى ئۈزگەنلىكى ھېچقانداق تارىختا كۆرۈلمىگەن. ئىتتىپاقلىق بار يەردە دۆلە بار. دۆلەت بار يەردە ئىتتىپاقلىقنىڭ بولۇشى شەرت. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بىر كىشى بىر تەرەپكە كېتىپ بارغانىكەن، يەنە بىر كىشى ئۇچراپ ‹قەيەردىن كەلدىڭ، قەيەرگە بارىسەن، ئىسمىڭ نېمە؟› دەپ سوراپتۇ. كېتىپ بارغان كىشى، ‹ئىسمىم دۆلەتتۇر، قايسى مەملىكەتتە ئىتتىپاقلىق ۋە بىرلىك بولسا شۇ يەرگە بارىمەن، قايسى مەملىكەتتە ئىتتىپاقلىق ۋە بىرلىك بۇزۇلسا ئۇ يەردىن يىراق كېتىمەن›، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ، خوتەن شەھىرىدە ئىتتىپاقلىق، بىرلىك مەۋجۇت. ئۇنى زورلۇق كۈچى، توپ-زەمبىرەك، قىلىچ-گۇرزىغا تايىنىپ قولغا كىرگۈزمەكمىز مۇمكىن ئەمەس. ئەمما ھاجى پادىشاھنىڭ يېشى 70كە يېتىپ، ئۆمۈر قۇياشى غەرب تەرەپكە ئېگىشكەن، ئەقىل-پىكرىگە قېرىلىق تەسىر قىلىشقا باشلىغان كىشى...» دېگەنلەرنى ئويلاپ، تەپەككۇر بېشىنى خىيال تىزىغا قويۇپ، چوڭقۇر نەزەر بىلەن مۆلچەرلەپ، «بىر تەدبىر قىلسام، تەدبىرىم تەقدىرگە مۇۋاپىق كېلىپ قالسا، خوتەن شەھىرىنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ ئېھتىمالى بولار...» دەپ ئويلىدى ۋە چارە-تەدبىر ئىزدەپ، ھىيلە-مىكىرگە قەدەم قويدى. توزاق، قاپقانلارنى كەڭ يايدى. ئەنە شۇنداق ئەندىشە ئىچىدە چېكى يوق پىكىر دەرياسىغا غەرق بولدى. پىكىر دەرياسى ئىچىدە مۇراد گۈلى تەسەۋۋۇر ئالقىنىدا جىلۋە قىلغاندەك بولدى. ئاندىن خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ غالىب لەشكەرلىرىگە نەزەر سېلىپ، «تەييار ۋە ھازىر بولۇڭلار، مازار شېرىپ زىيارىتىگە بارىمىز»، دەپ ئەمر قىلدى. كاتتا تۇغ-ئەلەم، تۆت نەپەر قوماندان، 15 مىڭ يىگىت، سەرۋاز بىلەن ئاتلىنىپ، بۇزرۇكخان تۆرەمنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ، مەنزىلمۇمەنزىل يول يۈرۈپ يەكەنگە بېرىپ چۈشتى. بۇ — تارىخي ھىجرىيىنىڭ 1283- يىلى بارات ئېيىنىڭ 8- كۈنى ئىدى. ئۇلار يەكەندە بىر ھەپتە تۇرۇپ ھەممە يىگىت، سەرۋازلىرىغا كىيىم-كېچەك، ئات-ياراق بېرىپ ھەممە تەييارلىقلىرىنى

پۈتتۈرۈپ هازىر بولدى. ئاندىن بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ نامىدا هاجى پادىشاھقا ئەۋەتىدىغان بىر پارچە خەتنى تەييار قىلدى. خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، مەن قەشقەر زېمىنىغا كەلگىلى خېلى ئۇزۇن بولدى. بۇ جايلاردىكى مازار-ماشايىخلارنى قەدىر-ئەھۋال كەڭتاشا زىيارەت قىلدىم. ئەمدىكى ئارزۇيۇم ئىمام جەئفەرى سادىق رەزىيەللاھۇ ئەنهۇنىڭ تەۋەررۈك قەبرىلىرىنى زىيارەت قىلىش ئىدى. هاجى پادىشاھ ئاغام مەرھەمەت قىلىپ رۇخسەت ئەيلەپ يول بەرسە، زىيارەت قىلىپ يانسام دېگەن ئۈمىد بىلەن مەقسىتىمنى ئىزهار قىلىپ بۇ نامىنى يازدىم، ۋەسسالام».

ئاتالىق غازى بۇ خەتكە بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ مۆھۈرلىرىنى بېسىپ، ئىشەنچلىك مۇلازىملاردىن ئەۋەتتى ۋە ئارقىدىنلا ئۆزى خوتەنگە يۈرۈش قىلدى.

ئۇلار يەكەن زېمىنىنىڭ ئاخىرى، خوتەننىڭ باشلىنىشى جايىغا چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. هاجى پادىشاھ بۇنى ئاڭلاپ ئوغلى نىمەتۇللاخاننى چۈشكۈن-قونالغۇ، تارتۇق-پېشكەشلەر بىلەن ياقۇپبەگنىڭ ئىستىقباللىرىغا چىقاردى. ئاتالىق غازىمۇ بۇنى ئاڭلاپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا كىشى ئەۋەتىپ، ئۇلارنى ھەددىدىن زىيادە ئىززەت-ئىكرام بىلەن كاتتا زىياپەتلەر قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن نىمەتۇللا خانغا ئالتۇن سەللە، كىمخاب تون، ئالتۇن يالىتىلغان ياراق-ئەسلىھە، ئېگەر-جابدۇقلىرىغا ئالتۇن-كۈمۈشا يالىتىلغان توپچاق ئارغىماق ھەدىيە قىلدى. بىللە كەلگەن يىگىت مەھرەملىرىگىمۇ تون-سەرۇپاي، خىراجەت تەڭگە-تىللا ئىنئام قىلىپ، ئاخىرىدا مۇنداق دېدى: «ئەلھەمدۇلىللاھ، بۇ يەرگە كەلدىم. شاھزادەمنىڭ جامالىنى كۆرۈپ كۆزۈمنى روشەن ۋە مۇنەۋۋەر قىلدىم. دېمەك، مۇرادىمغا يەتتىم. ئەمما يەنە بىر ئارزۇ-ھەۋىسىم شۇكى، هاجى پادىشاھ دادامنىڭ جامالىنى كۆرۈش مۇيەسسەر بولۇرمىكىن. ئەگەر هاجى پادىشاھ دادامنىڭ مۇبارەك قەدەملىرى مەن كەمىنە خىزمەتكارنىڭ چېدىرلىرىغا يەتسە، ئاياغلىرىنىڭ توپىسىنى ساقىلىم بىلەن سۈپۈرۈپ، جان-دىلىم بىلەن

خىزمەتكارچىلىقىمنى ئىزهار قىلسام، مېنىڭ بۇ ئىلتىماسىمنى قوبۇل تۇتۇپ ئەڭ تۆۋەن چاكىرى ئورنىدا كۆرۈپ مەرھەمەت قىلسا، بۇ تويا-چاڭ باسقان خار بېشىم پەلەككە يەتكەن بولاتتى. مۇشۇ ئارزۇدىن باشقا تەلەپ مۇددىئا كۆڭلۈمدە يوق. ئەگەر ھاجى پادىشاھ دادام بۇ يەرگە قەدەم تەشرىپ قىلىشنى لايىق كۆرمىسە، ئۆزۈم ئالىي ئاستانلىرىگە بېرىپ بوسۇغىلىرىغا يۈزۈمنى سۈرتۈپ، جامالىنى كۆرۈپ كۆزۈمنى روشەن ۋە مۇنەۋۋەر قىلىپ كەلمىسەم، ئەسلا ئىلاجىم يوق»، دەپ خۇشامەتكويلۇق بىلەن شېرىن سۆخەن، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن شاھزادىنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە رام قىلىۋالدى ۋە شاھزادە نىمىتۇللاخانغا لەشكەر باشلىقى ئابدۇللاھ پانساتنى قوشۇپ، قۇلاقلىرىغا كىشىنىڭ كۆڭلىنى مەھلىيا قىلىدىغان ئەسۇننامە گەپلەرنى قىلىپ يولغا سالدى. بىر پارچە كىتابقا ئوخشىشىدىغان خىشنى كالام شېرىپ (قۇرئان) سۈرىتىدە قىلىپ، ئۈستىنى نەچچە قەۋەت تاۋار-ئەتلەسلەر بىلەن ئوراپ، كىمخاب جىلتىكىگە سېلىپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن لەشكەر باشلىقى ئابدۇللاھ پانساتقا بېرىپ مۇنداق دېدى: «سىلەر بېرىپ مېنىڭ ئۈچۈن ھاجى پادىشاھ دادامنىڭ ھۇزۇرىدا مېنىڭ ئەقىدە-ئىخلاسىمنى بىر-بىرلەپ يەتكۈزۈڭلار. ئەگەر ئىشەنمىسە، مۇشۇ تەڭرىنىڭ كالامىنى (قۇرئاننى) تۇتۇپ مېنىڭ ئۈچۈن قەسەم ئىچىپ ئېلىپ چىقىڭلار. قالغان ئەرز-ئىخلاسىمنى شاھزادە مېنىڭ نامىمدىن ئۆزى بايان قىلىدۇ»، دېدى.

بۇلار ھاجى پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ بېرىپ مۇلاقات بولۇپ زىياپەتلەر تۈگىگەندىن كېيىن ئەمىرلەشكەر ئابدۇللاھ پانسات ئارقىلىق غازىنىڭ تاپشۇرۇقىنى كېمىتمەي، بەلكى ئۈنىڭدىن ئاشۇرۇپراق ھاجى پادىشاھقا يەتكۈزۈپ، ئەدەب بىلەن قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، مۇلازىملار قاتارىدا پەگاغا چۈشۈپ قول قوشتۇرۇپ تۇردى. سۈت بىلەن سۈنى ئارىلاشتۇرۇۋەتسە ئايرىۋالالمىغاندەك، بۇ سۆزلەرنىڭ راست ياكى يالغانلىقىنى پەرق ئېتەلمىگەن ھاجى پادىشاھ ھەيرانلىقتا قېلىپ، ۋەقەنى ئوغلىدىن سورىدى. ئوغلى نىمىتۇللاخان بولسا پەلەكنىڭ ھىيلىگەر، مەككارلىقىنى تېخى كۆرمىگەن، زامانىنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى تېتىمىغان، بالىلىق ئۇيقۇسىدىن

ئويغانمىغان ياش بالا ئىدى. ئەمىرلەشكەر ئابدۇللاھ پانسات ھاجى پادىشاھنىڭ ئاتلىق غازىنىڭ ئالدىغا چىقىشنى بىر قېتىم تەكلىپ قىلغان بولسا، ياش-تەجرىبىسىز شاھزادە تۆرلۈك تەرىپ-ماختاشلار بىلەن مىڭ قېتىم تەرغىب-تەكلىپ قىلدى. گەپنىڭ قىسقىسى ھاجى پادىشاھنىڭ رايى بارىدىغانغا قارار تاپتى.

ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم يۈزىگە بەخت-دۆلەتنىڭ ئىشىكىنى ئېچىشنى ئىرادە قىلسا، ھەر باھانە، ھەر سەۋەب بىلەن ئۇنىڭغا دۆلەت ۋە ئىززەت ئاتا قىلىدىكەن. ئاتلىق غازىنىڭ تەدبىرى، تەڭرىنىڭ تەقدىرىگە مۇۋاپىق كېلىپ قالدى. ئەپسۇن ۋە ئېزىتقۇ گەپلەرنىڭ تەسىرى مەلۇم بولدى. ھاجى پادىشاھقا بەخت-دۆلەتنىڭ ئىشىكى ئېتىلدى. زۇلۇم ۋە زالالەتنىڭ پەنجىرىسى ئېچىلدى. ئەقىل كۆزى يېپىلدى. شاھزادە بىلەن پانسات گويا قازا ۋە قەدەرنىڭ ئىككى چاپارمەنىدەك ھاجى پادىشاھ بىچارىنى زۇلۇم زىندانىغا باشلاپ باردى. ھاجى پادىشاھ بىچارە ئۆز ئايىغى بىلەن ئازاب، ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇقتا گىرىپتار بولدى.

ھاجى پادىشاھ: «چۈشۈم بۇزۇلۇپ قالغانىدى. تەڭرىمنىڭ قۇدرىتىدىن نىمە ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىنى بىلگىلى بولمايدۇ» دەپ ئېھتىيات قىلىپ، 1500 مەھرەم يىگىتلىرىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ ئېلىپ بارغانىدى. ئۇنىڭ چېدىر-بارگاھقا كۆزى چۈشتى. ئاتلىق غازى ئۇلارنى كۆرۈپ ئالدىغا يۈگۈردى. يېقىن يېتىپ بارغاندا ھاجى پادىشاھ ئاتتىن چۈشمەكچى بولدى. ئەمما ئاتلىق غازى يۈگۈرۈپ بېرىپ ئۆزەڭگىسىنى يۈز-كۆزىگە سۈرتۈپ، تاۋاپ قىلىپ چۈشكىلى قويمىدى. تۆت پانسات ئاتنىڭ چۇلۇۋۇرىنى بويۇنلىرىغا سېلىپ تۆت ئەتراپىدا يۈگۈرۈپ مېڭىپ بارگاھنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ھاجى پادىشاھنى ئاتلىق غازى كۆتۈرۈپ ئاتتىن چۈشۈردى. قولتۇقلىرىدىن يۆلەپ بارگاھقا ئېلىپ كىرىپ ئولتۇرغۇزۇپ ئېيتتىكى: «ھاجى دادام يەتتە يىل مەككە مۇكەررەمە، مەدىنە مۇنەۋۋەرەدە ئىستىقامەت قىلىپ مۇجاۋىر بولغان. ئۆلىمالاردىن ‹ھاجى ياكى غازى بىلەن بىر قېتىم قۇچاقلىشىپ كۆرۈشكەنلىك

پەيغەمبەر بىلەن مېنىڭ قېتىم قۇچاقلىشىپ كۆرۈشكەن بىلەن تەڭ› دېگەن ھەدىس شېرىفنى ئاڭلىغانىدىم. ھاجى ئاتام بىلەن بىر قېتىم قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولارمەنمىكىن»، دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇردى. ھاجى پادىشاھمۇ دەرھال ئورنىدىن قوپۇپ قۇچاقلاشتى. ئاتلىق غازى ھاجى پادىشاھنى قۇچاقلىغان پېتى بارگاھ ئىچىدە ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان چېدىر ئىچىگە كۆتۈرۈپ ئەكىرىپ كەتتى. ئۇ يەرگە مۆكتۈرۈپ قويغان مۇلازىملار ھاجى پادىشاھنى كۆتۈرۈپ يىقىتىپ، كىيىم-كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ باغلىدى. بۇنداق بولغانلىقىنى ھېچكىشى كۆرمىدى.

ھەي-ھەي! مانا بۇنىڭدىن ئىنسان گۇرۇھى، ئادەم خەيلىنىڭ ھىيلە-مىكىرلىرىنىڭ تولىلىقىنى تاماشا قىلىڭلار!

نەزم

ئىنسان ئەگەر ئاچسا تەلبىسغە ئاغىز،

بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن بى تەمىز .

يۇقىرىدىكى نەزم ئاتلىق غازىنىڭ قىلمىش-ئەتمىشلىرىگە تازا مۇۋاپىق كېلىدۇ.

ھاجى پادىشاھ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھىنىڭ ئالدىغا ئون نەچچە مەھرەم بىلەن بىللە كەلگەنىدى. ئۇلارنى باشقا چېدىرغا باشلاپ كىرىپ دەرھال پۇت-قولىنى باغلاپ تاشلىدى. قالغان يىگىتلەر ئاتتىن چۈشمەي ھاجى پادىشاھنى مۇھاپىزەت قىلىپ بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرغانىدى. ئاتلىق غازى ھاجى پادىشاھنىڭ نامىدا:

«مەن ئۇكام ياقۇپبەگ قوشبېگى بىلەن بىر كېچە قونۇپ مۇڭدىشىپ، ئەتە ئۆزۈم يول باشلاپ شەھەرگە ئېلىپ كىرىمەن. سىلەر قايتىپ كېتىپ

خاتىرجەم ئۆز ئىشىڭلارغا مەشغۇل بولۇڭلار! ئوغلۇم نىمەتۇللاخان پالان-پالانلارنى ئېلىپ ئەتە ئالدىمىزغا چىقسۇن»،

دەپ كارغا يارايدىغان پالۋان، سەركەردىلەرنىڭ ئىسىملىرىنى سىلىپ خەت يېزىپ، ھاجى پادىشاھنىڭ مۆھۈرىنى بېسىپ يىگىتلەرگە يەتكۈزۈپ بەردى. يىگىتلەر بۇ خەتنى كۆرۈپ ئېتىنىڭ بېشىنى قايرىپ شەھەرگە قاراپ كەتتى. ئەتىسى ئاتلىق غازى خوتەن شەھىرىگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. شەھەرگە بىر پوتەي قالغاندا ، شاھزادە نىمەتۇللاخان كارغا يارايدىغان، بىرەر ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان، يارامىلىق 20 — 30 يۈرت كاتتىلىرىنى ئېلىپ ئاتلىق غازىنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشتى. ئاتلىق غازى بۇلار بىلەن ئوبدان كۆرۈشۈپ «ھاجى دادام ئارقىمىزدىن كېلىۋاتىدۇ، سىلەرمۇ بېرىپ بىللە كېلىشسىلە» دەپ ئۆتكۈزۈۋەتتى. بۇلار ئۆتۈپ ياقۇپبەگنىڭ چېدىرىغا يېتىپ بارغان ھامان، ھەر قايسىسىنى باشقا-باشقا چېدىرلارغا باشلاپ كىرىپ باغلاپ نەزەربەنت قىلدى. ئاتلىق غازى خوتەن شەھىرىنىڭ يېنىغا بېرىپ چۈشۈپ چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. ئېزىزبەگ جاللاتنى يىگىتلىرى بىلەن قوشۇپ ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنە-دەپىنلىرىنى يىغىشتۇرۇپ كېلىشكە بۇيرۇدى. ئېزىز بەگ جاللات شەھەرگە كىرىپ ھاجى پادىشاھنىڭ بالا-چاقىلىرىنى ئوردىدىن ھەيدەپ چىقىرىپ، خەزىنە دەپىنلەرگە ئىگە بولۇپ ساقلاپ تۇردى. ئاتلىق غازى ئەمىر لەشكەر، پانساتلىرىنى قىل قۇيرۇقى قىلىپ بىر-بىرلەپ، ئارقا-ئارقىدىن شەھەرگە كىرىشكە بۇيرۇدى. ئۇلار كىرىپ ھاجى پادىشاھنىڭ لەشكەر بېشى، يۇرت كاتتىلىرىنى بىر-بىردىن تۇتۇپ چىقىپ بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى، بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى.

ھاجى پادىشاھنىڭ بالا-ۋاقىلىرى، لەشكەر، رەئىيە-پۇقرالىرى «ھاجى پادىشاھ ئاتىمىز قەيەردىدۇ، نىمە ئۈچۈن كەلمەيدىغاندۇ؟ بۇ ئەنجانلىقلار ئوردىنى بېسىۋالدى. نىمە ئىش بولغاندۇ؟» دەپ ئىشنىڭ ماھىيىتىنى بىلەلمەي ھەيران ۋە سەرگەردان بولۇپ داڭقىتىپ تۇرۇپ قېلىشتى. ھەش-پەش دېگۈچە ئىككى كېچە-كۈندۈز ئۆتۈپ كەتتى. خالايىق ھوشيار ۋە ئاگاھ بولۇشۇپ، شەھەر

ئەتراپىدىن 10 — 15 مىڭ كىشى كالتەك-چوماقلار بىلەن قوراللىنىپ كېلىپ، «ھاجى پادىشاھ ئاتىمىز قېنى؟» دەپ، ئاتلىق غازىنىڭ كوچا-بازارلاردا ئۇچرىغان يىگىت، سەرۋازلىرىنى قوغلاپ، ئۇرۇپ، ئۆلتۈرۈپ، ھاقارەت-دەشنام قىلغىلى تۇردى. بۇلارنىڭ قوپال ھەرىكەتلىرى، قەبىھ سۆزلىرىنى يېزىشقا قەلەم ئاجىزلىق قىلىدۇ. خالايىققا قانچە پەند-نەسىھەت قىلىسىمۇ كار قىلماي بارغانچە ئۇرلەپ كەتتى. بۇ ئالامانلار بىر مۇنچىلىرى كالتە-چوماقلىرىنى كۆتۈرۈپ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھلىرىغا يۈگۈردى. ياقۇپبەگ بەرداشلىق بېرەلمەي «ئۇرۇڭلار، ئۆلتۈرۈڭلار» دەپ بۇيرۇق قىلدى. بىرنى ئۆلتۈرسە، «غولى نېمە دەيتۇبۇ» دەپ يۈزى كەلدى. ئۇلار ئۆلۈكلەرنى دەسسەپ ئىلگىرىلەپ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھىغا يېتىپ كەلدى. ئاتلىق غازىمۇ چىداپ تۇرالماي ئىچتىغا مىنىپ قەتلىئامغا يارلىق چۈشۈردى. ھەممە لەشكەرلەر قەتلىئامغا قول قويۇپ، چاپ-چاپ قىلىپ ھەممىنى قىردى.

ئەتىسى قارىقاشتىن 10 — 20 مىڭ ئالامان بويۇنلىرىغا تولۇمغا قاچىلانغان ئوزۇق-تالقانلىرىنى ئاسقان، قولىدا چوماقلىرىنى كۆتۈرگەن ھالدا قارا كالتەك بولۇپ كەلدى. بۇلارنىمۇ قەتلىئام قىلىپ ئۆلتۈرۈپ ئالدىدا كەتكەنلەرنىڭ قاتارىغا قوشتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن چىرالىقلار ئوزۇقلىرىنى بويۇنلىرىغا ئېسىپ، كالتەك-چوماقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ قىل قۇيرۇقى بولۇپ كېلىشىپ، كۆرۈپ-بىلىپ تۇرۇپ، كۆيۈۋاتقان ئوتقا ئۆزىنى ئۇرۇپ ھالاك بولدى. خوتەنگە ئالتە شەھەر قارايدىكەن. شۇ تەرىقىدە ھەر شەھەردىن ئارقا-ئارقىدىن بەش، ئون مىڭلاپ قارا كالتەك بولۇپ كەلدى. ئاتلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى ئۇلارنى بىرىنى بىرىگە ئۇلاشتۇرماي ئۆلتۈرۈپ يەر بىلەن يەكسان قىلدى.

خوتەن ئەھلى بىرەر ئىشنى قىلىش نىيىتىدە ئاسانلىقچە ئورنىدىن قوزغالمايدىكەن. مۇبادا ئورۇنلىرىدىن قوزغالسا شۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلماي توختىمايدىكەن. جىنىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىشنى ياكى قېچىشنى بىلمەيدىكەن. شۇڭا، ئۆز ماكانلىرىدىن قوزغالماي تىنچ تۇرغانلىرى سالامەت قالدى. ماكانلىرىدىن قوزغىلىپ چىقىپ بۇ ئىشقا قەدەم

قويغانلىرى شەھەرگە كېلىپ «ئاھ! ھاجى پادىشاھىم، ئاھ! ھاجى پادىشاھىم، پادىشاھىمىزدىن ئايرىلىپ تىرىك يۈرگىنىمىزدىن ئۆلگىنىمىز مىڭ ھەسسە ياخشى» دەپ زار-زار يىغلىشىپ، ئۆزلىرىنى ھالاكەت چاڭگىلىغا ئاتتى. بۆلارنىڭ مۇنداق ھەرىكەتلىرى تامامەن نادانلىقتىن بولغانلىقى ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرى، سەرۋازلىرى ئادەم ئۆلتۈرۈشتىن چارچىدى. قوللىرى قاپاردى. بۇ ئەھۋالنى ئاتلىق غازىغا مەلۇم قىلدى. ئاتلىق غازى قوشۇنغا ئەگىشىپ كەلگەن قاسساپلارنى ۋە خوتەندىكى ياقا يۇرتتىن كەلگەن مۇساپىر قاسساپلارنى چاقىرتىپ كېلىپ ئادەم ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇدى. قاسساپلار خەندەكنىڭ لېۋىدە تۇرۇپ ئادەملەرنى بوغۇزلاپ خەندەككە ئىتتىرىۋەردى. خوتەندەك شەھەردىكى خەندەك ۋە ھەممە چوڭقۇرلۇقلار ئادەم ئۆلۈكى بىلەن لىقمۇلىق توشۇپ كەتتى. لەشكەر باشلىقلىرى، پانساتلار شەھەرنىڭ دەرۋازىلىرىنى توسۇپ تۇردى. تۇتۇپ كەلگەن كىشىلەرنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ بىر كىشىنى بىردىن سەرۋازغا تاپشۇردى. بىر سەرۋاز بىردىن كىشىنى يېتىلەپ ئادەم ئۆلتۈرىدىغان يەرگە ئېلىپ ماڭدى. ئۇ يەرگە يېتىپ بارغۇچە ئۇلار ئۆلتۈرۈلىدىغان كىشىلەرگە «بىر نەرسەڭ بولسا بەر، ئۆلتۈرمەي قويۇپ بېرەي» دېسە، بەزىلىرى ئۇلارنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆرمەي، ئۆلۈمنى لايىق كۆرۈپ ئۆلۈپ كەتتى. بەزىلىرى 100 تەڭگىدىن تارتىپ ئەقەللى بىر تەڭگىگىچە پۇل بېرىپ قۇتۇلۇپ قالدى. بەزىلىرى «ھازىر يوق ئىدى، ئۆيۈمدىن ئېلىپ كېلىپ بېرەي ياكى تېپىپ كېيىن بېرەي» دېسىمۇ نېسىگە ماقۇل دەپ قويۇپ بەردى. ياقۇپبەگنىڭ ئادەملىرى تۆت تاش، بەش تاش يىراقلىقتىكى يېزىلارغا بېرىپ، بۇلاپ، تالان-تاراج قىلىپ قايتىپ كەلدى. مۇشۇ ھال، مۇشۇ يوسۇندا ئۆلۈمنىڭ بازىرى ئۈچ كېچە-كۈندۈز بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇنراق ۋاقىت تازا قىزىدى. خوتەن خەلقى پۈتۈنلەي ۋەيرانلىق، سەرسانلىققا يۈز تۇتتى. مۇشۇ چاغدا «قەتلىئام توختىتىلسۇن!» دېگەن پەرمان چۈشۈرۈلۈپ قىرغىنچىلىق پەسەيدى. شۇنىڭغىچە ئەجەل چاڭگال سالغانلىرى كەتتى، قالغانلىرى قۇتۇلۇپ قالدى.

تارىخ كىتابلىرىدا: «بىر جايدا بىر تۈمەن (10 مىڭ) ئادەم ئۆلسە بىر مۇردا (بىر ئۆلۈك) قولىنى كۆتۈرىدۇ. ئىككى تۈمەن ئادەم ئۆلسە ئىككى مۇردا قولىنى كۆتۈرىدۇ. ئەگەر 10 تۈمەن ئادەم ئۆلسە بىر مۇردا ئورنىدىن دەس قوپىدۇ» دەپ يېزىلىپتۇ. شۇ چاغدا خوتەندە تۆت ئۆلۈك قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرگەنىكەن. دېمەك، شۇ قېتىم 4 تۈمەن (40 مىڭ) ئادەم ھالاك بولغان بولسا كېرەك.

بەدۆلەت ئاتىلىق غازى مۇشۇنداق چارە ۋە تەدبىر قوللانمىغان بولسا خوتەننىڭ ئېلىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى ھاجى پادىشاھقا خوتەن ئەھلى، پۇقرا ۋە رەئىيەلەرنىڭ ئەقىدە-ئىخلاسلىرى ھەددىدىن زىيادە ئىدى.

شۇنداق قىلىپ ياقۇپبەگنىڭ ئادەملىرى قەتلىئامنى توختىتىپ، ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنە-دەپىنلىرىنى رويخەتكە ئېلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ خەزىنە ئالىيلىرىغا تاپشۇردى. ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنىلىرى قورال-ياراق، ئەسلىھەلىرى ناھايىتى نۇرغۇن ئىكەن. تىللا، يامبۇ، كۈمۈشتىن باشقا 16 قاپ رەگ ئالتۇن تۈپلىغانىكەن. يىگىت، لەشكەرلەرگىمۇ تۈزۈككىنە بىر نەرسە بەرمەي، ئۆزى ۋە بالا-چاقىلىرىغىمۇ پادىشاھلىق ھەققىدىن بىر نەرسە خىراجەت قىلماي يىغىپ قويغانىكەن. ھاجى پادىشاھ ئىككى يېرىم يىل پادىشاھ بولغان بولسىمۇ، ئاشخانىلىرىغا ئاتا-بوۋىلىرىدىن قالغان يەر-زېمىندىن كەلگەن مەھسۇلاتلارنى ئىشلىتىپ، ئاشقىنىنى سېتىپ پۇلىغا ئۆزى، بالا-چاقىلىرى كىيىم-كېچەك قىلىپ كىيگەنىكەن. ئەزەلدىن سېتىپ ئالغان قۇللىرى تېرىپ، تىكىپ تەييار قىلىپ تاپشۇرغان مەھسۇلاتلارنى سەرپ-خىراجەت قىلىدىكەن. يۇرتتىن شەرىئەتكە مۇۋاپىق ئېلىنغان باج ياكى بۇرۇنقى ھۆكۈمدار بەگلەردىن ئولجا تەرىقىسىدە قولغا چۈشكەن پۇل-ماللارنى بىر-بىرلەپ خەتلەپ، زايە قىلماي خەزىنىلىرىدە ساقلىغانىكەن.

ئاتىلىق غازى بۇنداق ۋەقەلەرنى كۆرۈپ ھەيران قېلىپ: «ھاجى پادىشاھنى مەن ئاتام دەپ ئاتاپ ئۆزۈمگە ئاتا تۇتقانىدىم. راستىنلا ماڭا ئاتا بولغۇچىلىكى بارئىكەن»، دەپ ئاپىرىن ئوقۇدى. بولۇپمۇ 400 نار تۆگىنىڭ چوم، توقۇم،

نوختا-چۇلۋۇرلىرىنى يىپەك-مەشۇتتىن، بويىنىغا ئاسقان بويۇندۇق پۆپۈكلىرىنى موۋۇتتىن ياساپ جابدۇغانىكەن. بۇ دىياردا ھېچقاچان، ھېچ كىشى تۆگىلەرنى مۇنداق ياساپ جابدۇمىغانىكەن. بۇ ئەھۋاللارنى كۆرگەنلەر ھەيران قالدى. بۇ تۆگىلەرمۇ ئاتىلىق غازىنىڭ قولىغا چۈشتى. ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنە-دەپىنلىرىنى مۇشۇ تۆگىلەرگە ئارتىپ قەشقەرگە ئېلىپ كەتتى.

نەزم

شاھقا ئەگەر بولسىلەر دۆلەت بەخت يار،

بولۇر پەتھ نۇسرەتلەر شاھقا دۇچار .

ئەمىر لەشكەر، پانسات ۋە ئادەتتىكى يىگىت-سەرۋازلارنىڭ ھەممىسىگە تولۇق يېتىپ ئاشقۇدەك ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى بېرىپ رازى قىلىپ ھاجەتتىن چىقاردى. خوتەندە ياتقان شېھىت، مازار-ماشايىخلارغا ئىشەنچلىك كىشىلەرنى تەيىنلەپ، كالا-قوي، ئۇن-گۈرۈچ، تىللا-پۇل ئەۋەتىپ، كەڭرى نەزىر-نۇزۇراتلارنى قىلىپ ئاچ-يالىڭاچلارنى تويغۇزدى. خەتمە قۇرئان ئوقۇتۇپ، ساۋابىنى مازارلارنىڭ روھلىرىغا بېغىشلىدى. غېرىب-غۇرۋا، تۇل-يېتىملارنى يوقلاپ، ئۇلارغا تون-سەرۇپاي، كىيىم-كېچە، پۇل-تىللالارنى سەدىقە قىلىپ دۇئالىرىنى ئالدى. بۇ ئىشلار تۈگىگەندىن كېيىن يەكەنلىك نىياز ئىشىكئاغا بەگ دېگەن كىشىنى خوتەننىڭ مۇستەقىل ھاكىمى قىلىپ، خوتەنگە تەۋە ئالتە شەھەرنى 40 كۈنلۈك يىراقلىقتىكى يېزا-قىشلاقلىرى بىلەن قوشۇپ ئىدارە قىلىشنى مەرھەمەت قىلدى.

ئاتىلىق غازىنىڭ نىيازبەگكە بۇ قەدەرت مەرھەمەت ۋە مېھرىبانلىق قىلىشىدا سەۋەب بار ئىدى. ئالدىنقى نۆۋەتتە ئاتىلىق غازى يەكەنگە كېلىپ ھامىددىن خوجا بىلەن ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلمەي يېڭىلىپ، چېدىر-بارگاھلىرىنىڭ قالغىنىغا قارىماي قەشقەرگە قاراپ قېچىپ كەتكەنىدى. شۇ چاغدا نىياز بەگ

ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ بېرىپ ئىككى تاش مىقدارى يەرگىچە ئاتلىق غازى بىلەن ئات ئۈستىدە يانمۇيان مېڭىپ نۇرغۇن تەسەللى ئېيتىپ، كۆپ مەسلىھەت تەدبىرلەرنى سەمىگە سېلىپ مۇڭداشقانىدى. ئاتلىق غازىنىڭ غەرىزى بىر نېمە قىلىپ نىيازبەگنى قەشقەرگە بىللە ئەكېتىش ئىدى. بۇنى سېزىپ قالغان نىيازبەگ ئېتىنى سۇغارغان بولۇپ ئايرىلىپ قېلىپ، ئارقىسىغا يېنىپ ئېتىنى قامچىلاپ يەكەنگە قېچىپ كەتكەنىدى. ئاتلىق غازى: «نىياز بەگ ناھايىتى ھوشيار ئادەم ئىكەن. بىزنىڭ يۈز-خاتىرىمىزنى قىلىپ بۇ يەرگىچە بىللە كەلدى. يەكەندىكى بالا-چاقىلىرىدىن ئەندىشە قىلىپ ئارقىسىغا ياندى. قولىدىن ئىش كېلىدىغان يارامىلىق كىشى ئىكەن»، دەپ ئاپىرىن ئوقۇپ، ياقتۇرۇپ قالغانىدى؛ يەنە بىرى، تۇڭگانلار ئىسھاق خوجا بىلەن بىرلىشىپ 8000 لەشكەر ئەۋەتىپ، بىر كېچىدە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا نىياز بەگ ئاتلىق غازىغا مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ «پالان كېچىسى 8000 لەشكەر ھۇجۇم قىلماقچى، بۇنىڭ چارە-تەدبىرىنى قىلسىلا، بۇنىڭدىن زىيادە خىزمەت مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدۇ» دەپ خەۋەر يەتكۈزگەنىدى. شۇ چاغدا ئاتلىق غازى بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاچقا تاقابىل تۇرۇشنىڭ تەدبىرىنى ئويلاپ كۆرۈپ، لاچىنىدەك ھوشيار تۇرغانلىقتىن غەلىبە قازانغانىدى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتتۇلدى؛ يەنە بىر سەۋەب، نىياز بەگ بىلەن ئاتلىق غازى چارە-تەدبىردە كەسىپداش، ھىيلە-مىكىردە ساۋاقداش ئىدى. دۈشمەنلىرىگە قارشى تۇرۇشتىكى نەيرەڭۋازلىقى بىر-بىرىدىن پەرقلەنمەيتتى. يۈلتۈزلىرى پەلەكنىڭ بىر بۇرجىكىدىن چىققان، بەخت تەلەيلىرى باراۋەرلىكتە بىر جايدىن ئورۇن تۇتقانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن نىياز بەگكە خوتەننى ئالتە شەھىرى بىلەن قوشۇپ بىر يولى ئىلتىپات قىلىۋەتتى. قانداق ئىدارە قىلىۋاتقانلىقىنى ئېغىزىغا ئېلىپ سورۇشتۇرۇپمۇ قويمىدى. بەلكى كۆڭلىگىمۇ كەلتۈرمىدى. خوتەن ئالتە شەھەرنىڭ ئىختىيارى پۈتۈنلەي نىياز بەگنىڭ قولىدا بولدى. بۇنىڭلىق بىلەن نىياز بەگنىڭ ئاتلىق غازىغا قارىتا نىيەتلىرى توغرا دېگىلى بولمايتتى. ئاخىر يامان ئاقىۋەتلەرنىڭ يۈز بېرىشىگە نىياز بەگنىڭ ئاق-قارىنى پەرق

ئەتمەسلىكى سەۋەب بولدى. ئۇلۇغ تەڭرى مەددەت بەرسە، بۇ ئەھۋاللار كېيىن بايان قىلىنىدۇ.

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، نىياز بەگكە خوتەننى مەرھەمەت قىلىش بىلەن خالمان پاناساتنى لەشكەر قوماندانى، موللاجى تۇراپنى ئەسكەرلەرنىڭ قازىسى قىلىپ تەيىنلىدى. ھاجى پادىشاھنىڭ لەشكەر باشلىقى ۋە قازى لەشكىرىنى تۇتۇپ ئازاب ۋە قىيىن-قىستاققا مۇپتىلا قىلدى. بۇ چاغ ھىجرىيىنىڭ 1283-يىلى (قوي يىلى)، شەۋۋال ئېيىنىڭ 18-كۈنى ئىدى.

ئاتىلىق غازى پۈتۈن ئەركان دۆلەت بىلەن پايتەخت قەشقەرگە قاراپ يۈزلىنىپ تۆت مەنزىل يول يۈرگەندىن كېيىن ئېرىز جاللاتنى يوقاتتى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئاتىلىق غازى خوتەن شەھىرىگە ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنىلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ھەممىدىن ئىلگىرى ئېرىز جاللاتنى كىرگۈزگەنىدى. ئۇ لەشكەرلەرگە بېرىلىدىغان تەمىناتتىن خىيانەت قىلىپ 200 يامبۇ جۇغلىغانىكەن. يەنە بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئاتىلىق غازىغا قارىتا نىيىتى بۇزۇلۇپ بۇزرۇكخان تۆرەمنى ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىدا تۇتۇشقا دالالەت قىلغانىدى.

ئېرىز جاللاتنى جاللات دېمەكنىڭ سەۋەبى شۇ ئىدىكى، ئاتىلىق غازىدىن خېلى بۇرۇن ۋەلىخان تۆرەم قەشقەرگە كېلىپ مۇھاسىرە قىلىپ ئادەم كاللىسى بىلەن مۇنار قوپارغان چاغدا، ئېرىزبەگ جاللات بولغانىكەن. ئۇ ئاتىلىق غازى بىلەن بۇزرۇكخان تۆرەم دەسلەپ قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلغاندا، ئۇشتىن قوشۇلۇپ بىللە كېلىپ خىزمەت قىلغان بولۇپ، ئەسلى يېڭىسارلىق كىشى ئىدى. نىيەتنى بۇزۇپ يامان ئىش قىلغۇدى، ئاخىر جازاسىنى تارتتى. ھەر قانداق بىر كىشى بۇ ئالەمنىڭ ئېتىزلىقىغا مەيلى ياخشىلىق ياكى يامانلىقنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىغان بولسا، بۇ ئالەمدە ئۇنىڭ ھوسۇلىنى كۆرمەي، لەززىتىنى تېتىماي ئۇ ئالەمگە كەتمەيدۇ.

ئۇلۇغ تەڭرىم! ئۆز سېخىيلىقىڭ ۋە ئىلتىپاتىڭ بىلەن ھەممە بەندىلىرىڭنى راست، توغرا يولغا باشلاپ، ئەگرى ۋە يامان يوللاردىن ساقلىغايسەن. ئۇلارنى ئادالىتىڭنىڭ سايىسى ۋە ھىمايىسىدە مۇھاپىزەت قىلغايسەن، ئامىن! ئىككى ئالەمنىڭ پەيغەمبىرى — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەققى-ھۆرمىتىدىن بەندىلىرىڭنىڭ دۇئا ۋە تىلەكلىرىنى ئىجابەت قىلغايسەن.

5

ھاجى پادىشاھنىڭ ئەھۋالى ۋە بىر نەچچە ۋەقەلەر

ھاجى پادىشاھنىڭ ئەسلى ئىسمى موللا ھەبىبۇللاھ مۇپتى بولۇپ، ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ خوتەن ۋىلايىتىدە شەرئەت خىزمىتىدە ئەمەلدار بولۇپ، شەرئەت ھۆكمىنى ئىجرا قىلىپ، ئۇنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىپ كەلگەن كىشىلەر ئىدى. ئۆزى بولسا ئالىم، ئېھتىياتچان، ئادىل، ئۆمۈر بويى تەرەتسىز يەرگە دەسسىمىگەن، مەيلى شەھەردە ياكى سەپەردە بولسۇن ناماز ۋە ئىبادەتنى تاشلىمىغان، يېرىم كېچىدىن كېيىن كۆز يۇمۇپ ئۇخلىمايدىغان كىشى ئىدى. «ئۆزۈم ئەمگەك قىلىپ ھالال يەيمەن» دەپ ئاتا-بوۋىلىرىدىن قالغان زېمىننى ئۆزى كەتمەن چېپىپ تېرىپ، ئۆزى يىغىپ ئۇنىڭ ھوسۇلىنى يېمەك-ئىچمەك ۋە باشقا ئېھتىياجىغا سەرپ قىلاتتى. مەيلى ئەمەلدار، ئاخۇن، بەگ ياكى پۇقرا بولسۇن ئۇلارنىڭ چاي-نانلىرىنى ئىچمەيتتى ۋە يېمەيتتى. بىر يەرگە بارسا، بىر خىزمەتچى بىر چۆگۈن چاينى كۆتۈرۈپ بىللە باراتتى. شۇ چاينى ئىچىپ ئۆز نېنىنى يەپ قايتىپ كېلەتتى.

بىر چاغلاردا ھاجى پادىشاھ بىر سەۋەب بىلەن ئاقسۇغا بارغان بولۇپ، ئۇ يەردە موللا، ئاخۇن، بەگ، يۇرت چوڭلىرىنىڭ ئۆيلىرىدە پاتىھە ئوقۇپتۇ. ئۆزى بىر چۆگۈن چاينى كۆتۈرۈپ بېرىپ شۇ چاينى ئىچىپ دۇئا قىلىپ يېنىپتۇ. شۇ زاماندا ئاقسۇدا ئىشانجان ھەزرىتىمنىڭ خەلىپە لىرىدىن ئاقسۇلۇق ھادى خەلىپەم ھەممىگە پېشۋا ئىكەن. ھاجى پادىشاھ ھادى خەلىپەمنىڭ ئۆيىگە

پاتىھەگە بارغاندا، ئۆزىنىڭ چىپىنى ئىچىپ ھادى خەلىپەمنىڭ چىپىنى ئىچمەپتۇ. كېيىن بەزىلەر: «ھادى خەلىپەم پەرھىزكار، ئېھتىياتچان، تەقۋادار كىشى تۇرسا، نېمە ئۈچۈن چىپىنى ئىچمىدىلە؟» دەپ سورىغاندا، ھاجى پادىشاھ: «سىلەرنىڭ دېگىنىڭلار راست. ھادى خەلىپەم تەقۋادار كىشى ئىكەن. ئەمما ئۆزى پېشانىسىدىن تەر چىقىرىپ، كەتمەن چېپىپ ئۇنىڭ ھوسۇلىنى يېمەيدىكەن، ھەر قانداق ئادەم نەزىر، ئۆشرە-زاكات، دەپ بىرەر نەرسە ئەكىلىپ بەرسە شۇنى ئاشخانىلىرىغا سەرپ قىلىدىكەن. كىشىلەرنىڭ نەزىرسىگە قاراپ تۇرغان ئادەم تەمەدىن خالىي بولالمايدۇ. يەنە بىرى، ھادى خەلىپەم ئۆزىمۇ ئۆشرە-زاكات بەرمەك ۋاجىب ۋە زۆرۈر بولغان كىشى. ئۆشرە-زاكات بەرمەك ۋاجىب بولغان كىشىنىڭ باشقىلار بەرگەن ئۆشرە-زاكاتنى يېيىشى توغرا ئەمەس. شۇ سەۋەبتىن چىپىنى ئىچمەي ئۆز چىپىمنى ئىچتىم»، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان كىشىلەر ئاپىرىن ئوقۇپتۇ. لېكىن ئۇ ئۆزى تەر تۆكۈپ ھوسۇل ئالغان ۋە ئۆشرە-زاكاتلىرىنى شەرىئەتكە مۇۋاپىق ئايرىپ بەرگەن دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرىدە ئاش-تاماق بولسا ھېچبىر ئىككىلەنمەيلا يەۋېرىدىكەن.

ھاجى پادىشاھ مۇپتى بولۇپ تۇرغان چاغلىرىدا ھەج قىلىش نىيىتىگە كېلىپ، مۇپتىلىق ئەمەلىدىن ئىستېپا سوراپ بىكار بولىدۇ. ئاندىن ھەرەمگە بېرىپ ھاجى بولۇپ ئىككى ھەرەم دە يەتتە يىل تۇرۇپ ئىبادەت قىلىدۇ.

ھاجى پادىشاھ ھەرەمدىن قايتىش سەپىرىدە نۇرغۇن شەھەرلەرگە بېرىپ سەيلە-تاماشا قىلغاچ، مازار-ماشايىخ، ئۆلىما، پازىل، ئۇلۇغ كىشىلەرنى زىيارەت قىلىپ دۇئاسىنى ئېلىپ ئۆز ۋەتىنى خوتەنگە قايتىپ كېلىدۇ.

دەل مۇشۇ چاغلاردا كۇچالىق غوجىلار قوزغىلىپ ئىسلام ئېچىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالىدۇ. جامدا بولغان جەڭدە كۇچالىق خوجىلار خاقان چېرىكلىرىگە تەڭ كېلەلمەي مەغلۇب بولىدۇ. مەغلۇب بولغانلار قاتارىدا خوتەننىڭ ھاكىمى ئېلىش ھاكىم بەگنىڭ ئوغلى تۆمۈر خەزىنىچى بەگمۇ

بولۇپ، ئۇ خوتەنگە قېچىپ كەلگەنىدى. خوتەن خەلقى كۇچادا بولغان ۋەقەلەرنى تۆمۈر خەزىنىچى بەگدىن ئاڭلاپ ئۇلارمۇ ئىسلام ئاچماقچى بولىدۇ. نەتىجىدە تەشكىللىنىپ قوزغىلىپ كاپىرلارنى يوقىتىدۇ. يۇرت خەلقى، كىمنى باش قىلىمىز، دەپ مەسلىھەتلىشىپ ئاقىۋەت ھەبىبۇللاھ ھاجى مۇپتىنى پادىشاھ قىلىشقا قارار قىلىدۇ. بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ رەسىم-قائىدىلىرى بويىچە ھەبىبۇللاھ ھاجىنى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھاجى پادىشاھ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ھۆكۈم سۈرۈپ، پۇقرالارنىڭ ئاسايىشلىقىغا تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ تۇرغان چاغدا، يەكەندىكى شەيخ خوجا ھاجى خەزىنىچى بەگنى قاتتىق سۆزلەر يېزىلغان خەت بىلەن نۇرغۇن لەشكەر ۋە تۇغ-ئالاملارنى قوشۇپ ھاجى پادىشاھنىڭ ئۈستىگە — خوتەنگە ئەۋەتىدۇ. شەيخ خوجىنىڭ خېتى ھاجى پادىشاھنىڭ كۆڭلىگە ئېغىر كېلىپ، نۇرغۇن لەشكەر بىلەن ئوغلى ئابدۇراھمان خان سودۇرنى ئۇلارغا قارشى چىقىرىدۇ. ئوتتۇرىدا نۇرغۇن جېدەل-ماجىرالار بولۇپ كەلگەن لەشكەرلەر مەغلۇپ بولىدۇ. كۆپ ئادەملەر چىقىم بولىدۇ ۋە ئابدۇراھمان خان سودۇرغا ئوق تېگىپ ۋاپات بولىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ھاجى پادىشاھ: «ئىنساب بىلەن ئېيتقاندا، بۇ يۇرتلاردا ئىسلامنىڭ جارى بولۇشىغا، بۇنداق كاتتا بەخت-دۆلەتكە مۇيەسسەر بولۇشىمىزغا كۇچالىق غوجاملار سەۋەب بولغانىدى. كۇچالىق غوجاملار ئىسلام ئاچمىغان بولسا، بىزنىڭ ھەددىمىز ئەمەس ئىدى. ئەمما يەكەندىكى شەيخ خوجا خاقانى چىنىنىڭ ئوبدان، تىنچ پۇقرالىرىنى ئۆلتۈرۈپ، يامان ئادەملەر بىلەن شېرىك بولۇپ يۇرت سوراپتۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن شەيخ خوجىغا ئىشەنچ قىلالماي بويسۇنمىدىم» دېگەن مەزمۇندا نۇرغۇن سۆزلەرنى يېزىپ، ئەھمەد مىراپ بەگ باشلىق 50 نەچچە ئادەمنى خەت ۋە نۇرغۇن تارتۇق-پېشكەشلەر بىلەن كۇچادىكى راشىددىن خان خوجامنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىدۇ. ئەمما راشىددىن خان خوجام بۇلارنى قوبۇل قىلمايدۇ.

بۇ ۋەقە يۈز بېرىشتىن ئىلگىرى، ھاجى پادىشاھ ئوغلى ئابدۇراھمان خاننى نۇرغۇن قىممەت باھالىق تارتۇق-پىشكەشلەر بىلەن مەدەت ۋە ياردەم تىلەپ قوقەن خانى خۇدايارخاننىڭ ھوزۇرىغا ئەۋەتكەنىدى. ئابدۇراھمان خان قوقەنگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن خۇدايارخان ئىززەت-ئىكرام بىلەن قوبۇل قىلىپ بىر نەچچە كۈن تۇرغۇزۇپ زىياپەت ۋە مېھماندارچىلىقلارنى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ئابدۇراھمان خانغا «سودۇر»لۇق مەنسىپىنى مەرھەمەت قىلىپ ئات-ياراق ۋە يارلىقلارنى بەردى. بىللە بارغان ئادەملىرىگە تون-سەرۇپاي، تەڭگە-تىللا ئىنئام قىلدى. ھاجى پادىشاھقىمۇ ھەم ئۆز لايىقىدا شاھانە سەرۇپاي، سەللە-كۆلا، ياراق-ئەسلىھەلەرنى سوۋغات قىلدى. مىربابا دادخاھنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ 200 يىگىتنى قوشۇپ، مىرزا بابا بەگ ھېسارنى مىرزا بېشى (باش كاتىپ) قىلىپ، 50 يىگىتنى قوشۇپ ئابدۇراھمان سودۇر خانغا ھەمراھ قىلىپ خوتەنگە ئۇزىتىپ قويىدى. بۇلار قەشقەرگە كەلسە ياقۇپبەگ قوشبېگى يەكەندە ھامىددىن خوجام بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقان چاغ ئىكەن. ئابدۇراھمان سودۇرخان يەكەندە قوشبېگى بىلەن كۆرۈشتى. قوشبېگى مىربابا دادخاھنى يىگىتلىرى بىلەن ۋە مىرزابابا بەگنىڭ يىگىتلىرىنى ئېلىپ قېلىپ، پەقەت مىرزابابا بەگنى ئىككى ئادەمى بىلەن ئابدۇراھمان خانغا قوشۇپ قوقەندىن ئېلىپ كەلگەن يارلىق ۋە سوۋغا-سالاملىرىنى ئۆزلىرىگە بېرىپ خوتەنگە يولغا سالدى.

مىرزابابابەگ خوتەنگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن ھاجى پادىشاھ ئۇنى ياخشى قارشى ئالدى. مۇناسىپ جاي تەيىنلەپ چۈشۈرۈپ ھەر كۆڭلۈك تەمىناتىنى بېكىتتى. ئىززەت-ئىكرامنى بەجا كەلتۈرۈپ ئوبدان يەردىن ئۆيلەپ قويىدى ۋە ئۆلپەت بولۇپ ياخشى ئۆتتى.

ھاجى پادىشاھ تەختكە چىققاندىن كېيىن قەدىمكى ختاي شەھىرىنى ئەسكەرخانا قىلىپ ئۆزىگە كاتتا ئالىي ئوردا بىنا قىلدۇردى. مەسجىد، خانىقالارنى ياساتتى. شەھەر ۋە سەھرالاردىكى چوڭ-كىچىك، ئەر-خوتۇنلارغا، پۈتۈن خوتەن ئەھلىگە شەرىئەت ھۆكمىنى جارى قىلدى. 10 كىشىگە بىر كىشىنى ئۇستاز قىلىپ بەلگىلەپ، خۇدانىڭ بىرلىك سۈپەتلىرىنى ھەم 99

پەرز، ناماز، روزا، زاكات، ھەج، ئىلمى ھەيز-نىفاس قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەلىم بېرىپ ئوقۇتۇپ ياد ئالدۇردى. بۇ ھەقتە كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. 7 ياشتىن 70 ياشقىچە پۈتۈن خوتەن خەلقى خۇددى مەكتەپ بالىلىرىغا ئوخشاش ساۋاق ۋە مەسىلىلەرنى تەكرارلايتتى.

ھاجى پادىشاھ ھەر جۈمە كۈنى ئۆزىنى تەختىراۋاندا كۆتۈرتۈپ جۈمە نامىزىنى ئوقۇش ئۈچۈن چوڭ مەسجىدكە باراتتى. نامازغا تۇرغان چاغدا ئىككى تەرىپىدە ئالتىدىن 12 ياساۋۇل چوڭ قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ ھازىرلا بىر ئادەمنى چېپىۋېتىدىغاندەك ئەلپازدا ئۆرە تۇراتتى. ياساۋۇللار رۇكۇ ۋە سەجدە قىلماي نامىزىنى ئىما-ئىشارەت بىلەن ئوقۇيتتى. ھاجى پادىشاھنىڭ مۇنداق قىلىشى، ناماز ئۈستىدە بىرەر دۈشمەن قەست قىلىپ زىيان-زەخمەت يەتكۈزۈپ قويمىسۇن، دەپ ئېھتىيات قىلغانلىقىدىن بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭغا دىققەت قىلماق لازىمكى، شۇنداق ئېھتىياتكار پادىشاھ ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھلىرىغا ئۆز ئايىغى بىلەن بېرىپ قانداق بالا ۋە ئاپەتلەرگە دۇچار بولغانلىقى يۇقىرىدا بايان قىلىندى.

ھاجى پادىشاھ خوتەننى «مىسىر» دەپ ھۆكۈم قىلىپ، ئىككى رەكئەت جۈمە نامىزىنىلا ئوقۇيتتى. ئېھتىيات ئۈچۈن، ئوقۇلىدىغان پېشىن ۋە سۈننەت نامازلىرىنى ئوقۇمايتتى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر تەرىپىگە «لا ئىلاھە ئىللەللاھ، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللاھ» يەنە بىر تەرىپىگە «زەربى خوتەن لەتىپ» دېگەن خەت ئويۇلغان بىر مىسقاللىق ئاق تەڭگە (كۈمۈش پۇل) سوقتۇرۇپ تارقاتتى.

ئوغرىلىق قىلغان كىشى تۇتۇلۇپ قالسا، ھايال قىلماي ئۆلتۈرەتتى. بۇ توغرىدا مۇنداق مىساللارمۇ بار، بىر ئادەم سەھرادا بىر كەتمەننى ئوغرىلاپ تۇتۇلۇپ قالدۇ. بۇ ئوغرىغا ھاجى پادىشاھ مۇنداق جازا بېرىدۇ. يوغان زەمبىرەكنى ئاغزىنى ئاسمانغا قارىتىپ يەرگە كۆمىدۇ. زەمبىرەكنىڭ ئىچىگە دورا قۇيۇپ بەتلەپ، ئوغرىنى زەمبىرەكنىڭ ئاغزىدا ئولتۇرغۇزۇپ زەمبىرەكنىڭ پىلتىسىگە

ئوت ياقىدۇ. ئوغرى دورىنىڭ كۆچى بىلەن ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ خالايىقنىڭ كۆزىدىن غايىب بولىدۇ. بىر مەھەلدىن كېيىن تۆت پارچە بولۇپ يەرگە چۈشىدۇ. شۇ چاغ جومە كۈنى بولغاچقا نۇرغۇن خالايىق بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ يۈرەكلىرى قېپىدىن چىقىپ تىترىشىپ كېتىدۇ. يەنە بىر ئادەم سەھرادا قوناقلىقتىن ئالتە باش چۈرۈچ قوناق (كۆكباش) ئۈزۈپ ئالغانىكەن. بۇ ئادەمنى ئەكەلدۈرۈپ، سوراپ ئىقرار قىلدۇرغاندىن كېيىن دارغا ئاسىدۇ. ئازغىنا گۇناھ بىلەن بىرەر ئادەمنىڭ خۇنىنى تۆكمەك ھاجى پادىشاھقا ھېچ گەپ ئەمەس ئىدى. ئۇ ئەسلىدە ئادەم ئۆلتۈرۈشنى خىيال قىلمايتتى. ئەمما ئۆزى قېرى بولغاچقا ئاغزىدا بىر تال چىشى يوق ئىدى. ئۇ لېۋىنى شۇنداق چىشلىگەن ھامان ھەر قانداق ئادەم بولسىمۇ ھايال قىلماي يوق قىلىناتتى.

ھاجى پادىشاھ: «سەھرا-سەھرالاردا دېھقانچىلىق قىلىۋاتقان كىشىلەر ئېتىزلىقتا ئىشلەتكەن كەتمەن، ئورغاق قاتارلىق ئەسۋابلىرىنى تاشلاپ قويۇپ قايتىپ كېتىپ ئەتىسى يەنە بېرىپ شۇ جايدىن ئىشلەتسۇن. پۇقرالار كېچىسى ئىشىكلىرىنى ئوچۇق قويۇپ ياتسۇن. دۇكاندارلارنى دۇكانلىرىنى ئەتمىسۇن» دەپ يارلىق قىلدى. مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش سىياسەتلىرىنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتتى. ئەگەر بۇ خىل ئەھۋاللارنى بىر-بىرلەپ تەپسىلاتى بىلەن بايان قىلساق، ئوقۇغۇچى ۋە ئىشتكۈچىلەرگە مالاللىق يېتىشى مۇمكىن.

خوتەن ئەھلىنىڭ بېشىغا يۇقىرىقى ھادىسىلەر كېلىشتىن ئىككى ئايچە ئىلگىرى بىر كېچىدە ھاجى پادىشاھنىڭ چۈشى بوزۇلۇپ قورقۇپ ئويغىنىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. تاڭ ئېتىشى بىلەن سالام رەسمىيەتلىرىنى تۈگەتكەندىن كېيىن مۆتىۋەر، ئۆلىمالارنى قىچقىرىپ:

— بۈگۈن كېچە خوتەن خەلقىنىڭ باشلىرى يوق، تەنلىرى بار چۈش كۆردۈم. بۇنىڭ تەبىرى قانداق؟ — دەپ كۆرگەن چۈشىنى بايان قىلدى. ھەممە ھەيران بولۇپ تەپەككۇر بىلەن بىر نەرسە دېيەلمەي تۇرغاندا، ھاجى پادىشاھ ئۆزى:

— بۇ چۈشۈمنىڭ تەبىرى — خوتەن ئەتراپىدىكى تامامى مېۋىلىك-مېۋىسىز دەرەخلەرنى ئادەم بويى قويۇپ، ئۈستىنى كېسىپ كاللەكلىۋېتىلسۇن. بەلكى تەبىرى شۇ بولغاي، — دەپ ھۆكۈم قىلدى. بارلىق ئۆلىما، پازىللار ھاجى پادىشاھنىڭ پاراستىگە ئاپىرىن ئوقۇپ ھۆكۈمنى ئىجرا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ئەتراپىدىكى مېۋىلىك-مېۋىسىز دەرەخلەرنى ئادەم بويى مىقدارى قويۇپ ئۈستىنى كېسىپ كاللەكلىۋەتتى.

ئەمما ھاجى پادىشاھنىڭ بۇ خىل تەبىر ۋە تەدبىرلىرى، تەقدىرگە مۇۋاپىق كەلمەي ھاجى پادىشاھ ۋە خوتەن ئەھلىنىڭ باش-كاللىلىرىغا قانداق بالا ۋە ھادىسىلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى يۇقىرىدا ئازغىنا بولسىمۇ بايان قىلدۇق.

ھاجى پادىشاھنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى دەرۋىشلىكنى كەسىپ قىلىپ، پەرھىزكار ئاتىلىپ ھەممىگە پېشىۋا ۋە مۇقتەدا بولغانىدى. يۇرتدارچىلىق ۋە سىپاگەرچىلىك ئىلمىدىن بىخەۋەر ئىدى. يەنە بىرى دەرۋىشلىك بىلەن سىپاگەرچىلىك بىر-بىرى بىلەن چىقىشالمايدىغان ئىش ئىدى. بۇرۇندىن تارتىپ بىرەر پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە مۇلازىم بولۇپ سىپاگەرچىلىك ئىشىدىن تەجرىبە ھاسىل قىلغان بولسا، بەلكى بۇ ھادىسىلەرگە بىرەر ئىلاج ۋە تەدبىر قىلغان بولاتتى.

تارىخ كىتابلىرىدا شۇنداق يېزىلغان: ئىلگىرىكى زامانلاردىمۇ، بۇرۇندىن تارتىپ ئۇلۇغ بولۇپ تەجرىبە ھاسىل قىلىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن كىشىلەرنى ياكى ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى تېپىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىپ بويسۇنۇپ كەلگەنىكەن. ئۇلارنىڭ شەراپىتى ۋە تەسىرىدىن پۇقرالارغا خاتىرجەملىك ۋە ئىتتىپاقلىق ھاسىل بولغان ۋە پادىشاھنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىمۇ ئۇزۇن زامان جارى بولغانىكەن. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى پېقىرلىق، ئاجىزلىق كوچىسىغا كىرىپ قالغان بولسىمۇ، بىرەر ھاكىمىيەت ۋە دۆلەتنىڭ بېشىغا چىقسىلا

يۈرتدارلىق ئىشىنى ئۇلۇغ-تەتۈر قىلماي دەل ئۆز جايىغا كەلتۈرىدىكەن ۋە باشقۇرۇپ كېتەلەيدىكەن.

«ھەر قانداق شەيئى ئۆز ئەسلىگە تارتىدۇ»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى مۇشۇنداق كىشىلەرنىڭ ئەھۋالىغا تەتبىق قىلىنسا مۇۋاپىق بولىدۇ. كونىلارنىڭ: «ئۆۋنى ئۆۋچى بىلەن ئۇۋلا»، دېگەن سۆزىمۇ مۇشۇنداق ئەھۋالغا قارىتىپ ئېيتىلغان بولۇشى مۇمكىن. كىچىك باللار «دۇم-دۇم» ئويۇنى ئوينىغان چاغدا «ئاتاڭ نېمە ئىش قىلىدۇ؟» دېسە «دېھقانچىلىق قىلىدۇ» دەپ جاۋاب بەرسە، «بېرىپ دېھقانچىلىق قىل» دەيدۇ. ئەگەر «ئاتام تۆمۈرچىلىك قىلىدۇ» دەپ جاۋاب بەرسە، «بېرىپ تۆمۈرچىلىك قىل» دەيدۇ. بۇ ھەرگىز بىكار ئېيتىلغان سۆز ئەمەس. بۇنىڭدىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، ھەربىر ئادەم ئۆزىنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ كەسىپ-ھۈنەرلىرىنى ئۆزىگە مۇۋاپىق كۆرۈپ، شۇنىڭ بىلەن شۇغۇللىنىشى، تەڭرى بەرگەن نازۇ-نېمەتلەرنىڭ شۈكرانىسىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ئۆز دەرىجىسىنى ۋە ئورنىدىن ئارتۇق ئىشلارغا قەدەم تاشلاشتىن ۋە ئۆز ھالىغا مۇناسىپ بولمىغان سۆزلەرنى سۆزلىمەكتىن ساقلىنىشى ۋە ئېھتىيات قىلىشى لازىم. مۇبادا ئۆز مەرتىۋە-دەرىجىلىرىگە باقماي قەدەملىرىنى يوغان ئالسا، ئىلگىرىكى ھالىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويسا، ئۇنداق كىشىلەرگە ھاجى پادىشاھنىڭ بېشىغا كەلگەن ئىش كەلمەي قالمايدۇ.

نەزم

ئۆرگىنەي دەپ قاغا كەكلىك مېڭىشىن،

ئۆرگىنەلمەي ئۇنۇتتى ئۆز مېڭىشىن.

ھاجى پادىشاھنىڭ ئابا-ئەجدادلىرىنىڭ تۇتقان يولى ۋە ئۆزىنىڭ دەرۋىشلىكى كەم-كۈتىسىز دۆلەت، تۆگىمەس راھەت ئىدى. ئەمما قەدرىنى بىلمەي ئۆتكەن ئۆمرى ۋە بۇرۇنقى ئەھۋالىنى نومۇس بىلىپ، پۇشايمان قىلدى. ئەمما كېيىن

ئىزدەپمۇ تاپالمىدى. كېيىن قولغا كەلگەن پادىشاھلىقنىڭ ۋاپاسىزلىقىنى بىلمەي، ئۇنى ئۆز قامەت-سالاپىتىگە لايىق كۆرۈپ خۇرسەن بولدى ۋە كەتمەس دۆلەتكە ئۇلاشتىم، دەپ مەغرۇرلىنىپ قالدى.

ئاقىۋەت بۇ پادىشاھلىق چوڭ بىر بالا-قازا بولۇپ، ئەھلى ئايال، چوڭ-كىچىك، قوۋم-قېرىنداشلىرىغا بەلكى ئۆز جېنىغا، خوتەن، قارىقاش، ھەتتا پۈتۈن خوتەندىكى ئالتە شەھەر خەلقىنىڭ ھەممىسىنىڭ جېنىغا زامىن بولدى.

6

جانابىي بەدۆلەت ئاتىلىق غازى ئاقسۇ ۋە كۇچانى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئات چاپتۇرغانلىقى؛ بىر زەربە بىلەن نەچچە شەھەرنى پەتھ قىلغانلىقى؛ مۇراد باغچىلىرىدىن غۇنچىلارنى ئۈزۈپ، ئۆز قارارگاھلىرىغا قايتقانلىقى ۋە باشقا بىر مۇنچە ۋەقەلەر يۈز بەرگەنلىكى

جانابىي بەدۆلەت ئاتىلىق غازى خوتەن، يەكەن، قەشقەر، يېڭىسار، مارالبېشى قاتارلىق شەھەرلەرنى بۇ جايلارغا تەۋە يېزا-سەھرالار بىلەن قوشۇپ ئۆزىگە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، خوتەنگە نىياز بەگنى ، يەكەنگە مۇھەممەت يۇنۇسخان شاغاۋۇلنى، قەشقەرگە ئالاش بەگنى، يېڭىسارغا ئاملىخان تۆرەمنى، مارالبېشىغا ھېكىمخان تۆرەمنى مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ تەيىنلەپ، بۇ تەرەپنىڭ ئىشلىرىدىن پارىغ بولۇپ، يىگىت ۋە سەرۋازلارنى ھازىرلاش ۋە قورال-ياراق، ئەسلىھەلەرنى تەييارلاش بىلەن بولدى.

ئىشلار مۇشۇنداق ئۆز قائىدىسى بىلەن يۈرۈشۈپ كېتىۋاتقان بىر چاغدا، ئۈچتۇرپاندىن بىر نەچچە كىشى كۇچالىق خوجىلارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، ئاتىلىق غازىنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈشنى نىيەت قىلىپ، ئاتىلىق غازىنى ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ئاقسۇدىن ئابدۇراھمان دادخاھ، ئابدۇللاھ دىۋان بېگىلەر تەكلىپنامە ئەۋەتتى. كۇچادىن

توختى ئىشىكئاغا بەگ: «بۇ شەھەرلەرنى مەن ئېلىپ بەرسەم»، دەپ ھۆددە قىلىپ خەت ئەۋەتتى ھەم كۇچالىق خوجىلار ئارىسىدىكى ئىتتىپاقلىق دۈشمەنلىككە ئايلانغانلىق خۇش خەۋىرىنى ئاتلىق غازىغا يەتكۈزدى. ئاقسۇ، كۇچانى ئۆزىگە قارىتىپ بويسۇندۇرۇشنىڭ ئارزۇ-ھەۋىسى ئاتلىق غازىنىڭ كۆڭۈل سەھىپىلىرىدە يېڭىباشتىن پەيدا بولدى.

جانابىي ئاتلىق غازىنىڭ ئۆزىگە خاس مەھرەم ياساۋۇللىرى قوشۇلۇپ 3000 يىگىت، ئەمىرلەشكەر مىرزا ئەھمەد قوشبېگىگە تەۋە 3000 يىگىت، ئەمىر لەشكەر ئۆمەر قۇل دادخاھقا تەۋە 3000 يىگىت، ئەمىر لەشكەر ئابدۇللاھ پانساتقا تەۋە 3000 ئەسكەر، جامەدار دادخاھقا تەۋە 3000 سەرۋاز ۋە جانبازلارنى دۇمباق، كاناي-سۇناي، توپ-زەمبىرەكلەر بىلەن جابدۇپ تەييار قىلدى ۋە ھەممە ئەمىر لەشكەرلەرگە: «مارالبېشى قورغىنى بۇزۇلغان پېتى تۇرۇپ قالدى. ھەممە غالىب قوشۇنلىرىمىز بىلەن بىللە بېرىپ تۈزىتىپ كەلسەك قانداق؟» دەپ مەسلىھەت تەرىقىسىدە ئارىغا سالدى. ھەممە ئەمىر لەشكەرلەر بىرلىكتە، ناھايىتى ياخشى بولىدۇ، دەپ بىجانىدىل قوبۇل قىلدى.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1284- يىلى مايمۇن يىلى، مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئىككىسى، ياقۇپبەگ شانۇشەۋكەت بىلەن ئاتلىنىپ مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ، مارالبېشىغا يېتىپ كېلىپ، چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى.

تۆت كۈن ئۆتتى. بۇ ئارىدا ھېچقانداق ئەمر-پەرمان بولمىدى. ئاخىر ئاتلىق غازى ئۆزى ئەمىر-لەشكەرلەرنى چىقىرىپ: «ئاقسۇ كۇچاغىچە بېرىپ ئۇلۇغ مازارلارنى زىيارەت قىلىپ كەلسەك نېمە دەيسىزلەر؟» دېدى. ھەممەيلەن: «جان دىلىمىز بىلەن خىزمەتلىرىدە»، دەپ خىزمەتكارچىلىقىنى ئىزھار قىلىشتى. ئەمىر لەشكەر مىرزا ئەھمەد قوشبېگىنى ئىلگىرى ماڭدۇردى. غازى پانسات بىلەن ھەمدەم باتۇرنى چىغاۋۇل قىلدى. ھەربىر ئەمىر لەشكەرگە 8دىن پانسات تەيىن قىلدى. ئۇلارغا تۇغ-ئەلەملەرنى ئىنئام قىلدى. ھەر بىر ئەمىر

لەشكەرگە ئالتۇن جابدۇقلۇق ئىككى ياۋىداق ئات، كۈمۈش جابدۇقلۇق ئالتە ياۋىداق ئات، ھەر بىر پانساتقا كۈمۈش جابدۇقلۇق ئىككى ياۋىداق ئات مەرھەمەت قىلدى. ئەمىر لەشكەر ۋە پانساتلار ئالتۇن جابدۇق ۋە كۈمۈش جابدۇقلۇق ياۋىداق ئاتلارنى ئالدىلىرىدا سۆلەت ئۈچۈن يېتىلەپ، ھەربىر ئەمىر لەشكەر ۋە پانساتلارغا تەيىنلەپ بەرگەن مۇرەتتەپ قارىي ، ئىمامىلار كالامۇللاھنى بويۇنلىرىغا ئېسىپ ھەممىدىن ئىلگىرى ماڭدى.

ھەربىر ئەمىر لەشكەرنىڭ دەبدەبىسى گويا كاتتا ئۇلۇغ پادىشاھقا ئوخشىشاتتى. ئەمىر لەشكەر ۋە پانساتلارنىڭ تەرتىپ ۋە سۆلەتلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىشقا قەلەم ئاجىز ئىدى.

ئۇلار مۇشۇنداق سۆلەت ۋە ھەيۋەت بىلەن مارالبېشىدىن ئاتلىنىپ چىقىپ چىلانغا كەلدى. ئۇ يەردە بىر دولان نى تۇتۇۋېلىپ: «يولدا خوجىلارنىڭ چېرىكلىرى بارمۇ؟» دەپ سورىدى. بۇ كىشى: «يايدى دېگەن جايدا 200، سايئېرىق دېگەن يەردە 50 چېرىكى بار» دەپ جاۋاب بەردى. غازى پانسات بۇ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، كېچىلەپ يايدىنىڭ ئايىغى بىلەن ئاقسۇ تەرەپكە ئۆتۈپ، كۈچالىق خوجىلارنىڭ چېرىكلىرى خەۋەرسىز ياتقان ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ ھەممىنى تۇتۇپ باغلاپ، چېرىكلەرنىڭ چوڭى توختى خەلپىنى ئۆلتۈردى. باشقىلارنى مارالبېشىغا ئەۋەتىۋەتتى. بۇ چاغدا بىر چېرىك ئېتىنى سۇغارغىلى كەتكەنىكەن، ئۇ قېچىپ بېرىپ خوجىلارغا خەۋەر يەتكۈزدى. غازى پانسات ئۇ يەردىن مېڭىپ سايئېرىقتىكى چېرىكلەرنىمۇ تۇتۇپ باغلىدى. ئاقۋەت ئاقسۇ دەرياسىنىڭ بويىغا كەلدى.

ئاقسۇدىكى جامالىددىن خوجا ئاتلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى بېسىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئوغلى يەھيا خوجىنى 3000 چېرىك بىلەن دەريا بويىغا چىقىرىپ: «كېمىنى تارتىۋېلىپ ئۇرۇشۇپ ئۇلارنى دەريادىن ئۆتكۈزمەڭلار»، دەپ يارلىق قىلدى. ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرى كېمىنىڭ با-يوقلۇقىغا قارىماي قويماي قەيەر توغرا كەلسە شۇ يەردىن دەريانى كېچىپ ئۆتۈپ ھۇجۇم

قىلدى. كۈچالىق خوجىلارنىڭ چېرىكلىرى بىر ھۇجۇم بىلەن ئارقىسىغا قاراپ قاچتى ۋە جېنىنى ئېلىپ ھەر تەرەپكە چېچىلىپ كەتتى. غازى پانسات بىلەن ھەمدەم باتۇر بېشى ئۇلارنى قوغلىغان پېتى ئاقسۇ شەھىرىگە كىرىپ ئوردىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ: «زامان-زامان، ياقۇپ قوشبېگىنىڭ زامانى، تىنچ بول، خاتىرجەم بول»، دەپ ۋارقىراپ جار سېلىپ ناغرا چالدى. جامالىددىن خوجا بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ئاغىچىسى بىلەن ئوردىنىڭ ئارقىسىدىن قېچىپ چىقىپ ئالتۇن بۇزرۇكۋارغا بېرىپ پاناھلاندى. ئاغىچىسىنىڭ پۈتى چىقىپ كېتىپ ماڭالماي بىر ئادەمنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇندى.

گۇرۇھ-گۇرۇھ، تۈركۈم-تۈركۈم غالىب قوشۇنلارنىڭ كاناي-سوناي ساداسى ۋە ئۇلارنىڭ ئاللا-باريكاللا غوۋغىسى، سەرۋاز، جانبازلارنىڭ تاماشىسى بىلەن جانابىي ئاتىلىق غازى ئاقسۇ شەھىرىگە كىرىپ ئورۇنلاشتى. شۇ ھالەتتە جامالىددىن خوجىنى تۇتۇپ ئاتىلىق غازىنىڭ بارگاھىغا ئېلىپ كىردى. ئاتىلىق غازى بىر مۇنچە دەشنام-ئازار بەرگەندىن كېيىن گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ يەكەنگە ئەۋەتىپ جامالىددىن خوجىنى ھاجى پادىشاھقا ھەمخانە ، ھەمسۆھبەت قىلىپ، بىر لەھەتكە كۆمدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇنىڭ پۈتۈن شەھەر-سەھرالىرىنى بويسۇندۇرۇپ قولىغا كىرگۈزۈپ خاتىرجەم بولدى. چىلانغا كەلگەندە خوجا نەزەربەگنى باش قىلىپ مۆمىن يۈز بېشىنى ئوتتۇز سەككىز يىگىتى بىلەن قوشۇپ «ئۇچتۇرپان ئەھلى خوجىلاردىن، خوجىلار ئۇچتۇرپان خەلقىدىن زېرىكىپتۇ. بۇرھانىددىن خوجىنىڭ بىزگە خېلى ئىشەنچىسى بار. خوجىنى ئوغلى بىلەن ئازار بەرمەي، چىرايلىقچە مېنىڭ بارگاھىمغا ئەۋەتىپ، يۇرتتىن خەۋەر ئېلىپ تۇرۇڭلار» دېگەن پەرمايىش بىلەن ئۇچتۇرپانغا يولغا سالدى. خوجا نەزەربەگ ئۇچتۇرپانغا يېتىپ بېرىپ قورال-ياراق، خەزىنە، ئاشلىق ئامبارلىرىنىڭ ئاچقۇچلىرىنى تاپشۇرۇۋالدى. ئاندىن مۆمىن يۈز بېشىغا بۇرھانىددىن خوجىنى ئوغلى ۋە ئۈچ نەپەر مەھرىمى بىلەن 20 نەپەر كۆچمەننى قوشۇپ ئاقسۇغا يولغا سالدى. ئاقسۇغا كەلگەندىن كېيىن ئۇلارنى ئۈچ كۈنگىچە مېھمان قىلدى. تۆتىنچى كۈنى بۇرھانىددىن خوجا، جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ دىدارىنى زىيارەت قىلىپ ھەققىگە دۇئا

قىلساق، دەپ ئىلتىماس قىلدى ۋە قەدىر-ئەھۋال تارتۇق-پىشكەش راسلاپ ياقۇپبەگ بىلەن كۆرۈشتى. ئاتالىق غازى ئۆز بارگاھىغا باشلاپ داستىخان سېلىپ كىمخاب تون، سەللە-كۇلالار ئىنئام قىلدى.

ئاتالىق غازى ئاقسۇغا بېرىپ ئىشنى سەرەمجانلاشتۇرغاندىن كېيىن، ھېكىمخان تۆرەمنى ئاقسۇغا ھاكىم قىلىپ باي ۋە سايراملارغىچە سۇيۇرغال قىلىپ مەرھەمەت قىلدى. ھەمدەم باتۇرنى باتۇر بېشى، خوتەنلىك موللا ئابدۇللاھ ئاخۇننى قازى كالان قىلىپ يارلىق چۈشۈردى. بۇرھانىددىن خوجىنى ئوغلى بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتىپ مەھمۇد خوجا ھەزرەتنىڭ خانىقاسىغا تاپشۇردى. تاش خوجا پانساتنى بايغىچىلىك چىغاۋۇل قىلىپ 200 يىگىتى بىلەن ئالدىن ماڭدۇردى. بۇلار بايغىچە بىر يېرىم تاش مىقدارى كېلىدىغان سايلەنگەر دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە كۇچا تەرەپتىن ئىبراھىم تۆرە، باقى تۆرە، تالى خەلپە باشلىق 4000 لەشكەر كېلىپ قوشتام دېگەن يەردە تاش خوجىنى 160 ئادىمى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئىككى ئايدىن كېيىن تاش خوجا بىلەن يەنە بىر مۆتىۋەر كىشىنىڭ ئۇستىخانلىرىنى تېپىپ دەريادا يۇيۇپ تازىلاپ خالتىغا سېلىپ قەشقەرگە ئاپىرىپ ھەزرىتى ئاپاق خوجا مازىرىغا دەپنە قىلىشتى.

كۇچا لەشكەرلىرى شۇ تەرىقىدە ئاتالىق غازىنىڭ يىگىتلىرىنى ئارقىسىغا ياندۇرۇپ جوغا دېگەن مەنزىلدىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ ئۆزلىرى جوغادا چۈشكۈن قىلىپ ياتتى. نۇرغۇن لەشكەرلىرىنى ياقائېرىقتا توختىتىپ، تاغ ئىچىدىكى جىلغا، غارلارغا بۆكتۈرمە قىلىپ قويۇپ ئۆزلىرىگە دۈشمەن بولغان نۇرغۇن ئادەملەرنى يوقاتتى. تىرىك قولغا چۈشكەنلىرىنى تېرەككە ئېسىپ، ئاستىن ئوت قالاپ كاۋاپ قىلىپ ئۆلتۈردى.

ئاتالىق غازى بۇ ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ غەزەپكە ئۆرلەپ نۇرغۇن سەرۋاز، جانبازلارنى قىل قويرۇق بولۇپ ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە پەرمان قىلدى. ئارقىسىدىن ئۆزى پۈتۈن ئەركان دۆلەت بىلەن غەلبە ئارغىماقلىرىنىڭ ئۈزەڭگىلىرىگە

ئاياغ قويدى. ئەمىر لەشكەر، پانسات ۋە بېگىتلەر ئاتلىق غازىنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ بىردەك ئات سالدى. ئۇلار شۇ مېڭىشىدا جوغانى ئېلىپ ياقائىرىققا يېتىپ باردى. ساينىڭ لېۋىدە شۇنداق قاتتىق جەڭ بولدىكى، ئۆلگەن ئۆلۈكلەرنىڭ مۇردىسى ساينىڭ تېشىدىن زىيادە يېتىپ كەتتى. ئاخىر يەنە نۇسرەتلىك قوشۇن غەلىبە قىلدى. كۇچا لەشكەرلىرىدىن ئىبراھىم تۆرە باشلىق ئازغىنا كىشى جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى. قالغانلىرىنى تۇتۇۋېلىپ بەزىلىرىنى سىياسەت قىلىچىدىن ئۆتكۈزدى. بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلىپ ئاقسۇغا ئەۋەتتى. كۇچا لەشكەرلىرىدىن 3000دىن كۆپرەك كىشى ھالاك بولۇپ، ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرىدىن 800دىن ئارتۇق كىشى زايە بولدى. بۇ چاغدا ئاتلىق غازى چېدىر-بارگاھلىرىنى ياقائىرىق يېزىسىغا تىكىپ قارار تاپتى.

كۇچا تەرەپتىن راشىددىن خان خوجام ھامىددىن خوجىنى باش قىلىپ يەنە 4000 لەشكەر ئەۋەتتى. ھامىددىن خوجام بايغا كېلىپ جەڭ قىلىشنىڭ غەرىزىدە بولماي بەلكى ئەل بولۇپ ئىتائەت قىلىشنى ئۆزىگە لازىم بىلدى ۋە ئاتلىق غازىنىڭ ئالىي بارگاھلىرىغ ئۆز مەقسەتلىرىنى بايان قىلىپ خەت ئەۋەتتى. ئاتلىق غازى ئەرزنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇشال بولۇپ دەرھال ھامىددىن خوجىنىڭ ئالدىغا مەھرەملىرىنى چاپتۇردى. مەھرەملەر ھامىددىن خوجىنى ئېلىپ كېلىپ ئاتلىق غازى بىلەن كۆرۈشتۈردى. ئاتلىق غازى ھامىددىن خوجامدىن ناھايىتى خۇش بولۇپ، تون-سەرۇپاي، سەللە-كۇلا، تەڭگە-تىللارنى ئىنئام قىلدى. ئاندىن كېيىن: «بىز كۇچانى سەرەمجانلاشتۇرۇپ قايتقۇچە سىلى قەشقەرگە بېرىپ تۇرسىلا. بىر نان تاپساق تەڭ يەيمىز»، دەپ ۋەدە-قەسەملەر قىلىپ، مۇلازىم خىزمەتچىلەرنى قوشۇپ ھامىددىن خوجىنى قەشقەرگە يولغا سالدى، ئىككى يىلغىچە ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ ھامىددىن خوجىغا تۆرلەر قاتاردا ئورۇن، تەممنات، سەرۇپاي بېرىپ، ئىززەت-ئىكرامنى بەجە كەلتۈردى. كېيىن ئۇنىڭدىن كايىپ ھەزرىتى ئاپاققا تاشلىدى.

جانابىي ئاتلىق غازى ياقائېرىقتىن ئاتلىنىپ مەزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ قىزىل يېزىسىغا كەلدى. بۇ يەردىن خەيرى مۇھەممەد پانسات توپچىنى چىغاۋۇل قىلىپ كۇچاغا ماڭدۇردى. كۇچادىن راشىددىن خان خوجا يەنە بىر مۇنچە لەشكەرنى چىقارغانىكەن. خەيرى مۇھەممەد توپچى بىر ھۇجۇم بىلەن ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، شۇ ماڭغىنىچە كۇچانى قولغا كىرگۈزۈپ، شامالباغ يېزىسىغا ئورۇنلىشىپ، ئۇ يەردىن ئاتلىق غازىغا ئەھۋالنى بايان قىلىپ خەت ماڭدۇردى. ئارقىدىن جانابىي ئاتلىق غازى داغدۇغا بىلەن كۇچاغا يېتىپ كەلدى. ئاندىن شامالباغ يېزىسىدىكى بۇلاق بېشىغا چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكتى ۋە مۇلازىم يىگىتلەرنى كىرگۈزۈپ راشىددىن خان خوجىنى تۇتتۇرۇپ چىقتى ۋە ئۇنىڭغا بىر مۇنچە غەزەپ، دەشنام-ھاقارەتلەرنى قىلغاندىن كېيىن گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ ئۆز لايىقىدا تون-سەرۇپايىلارنى ئىنئام قىلىپ، مۇلازىم يىگىتلەرنى ھەمراھ قىلىپ ئوردىسىغا كىرگۈزۈۋەتتى. راشىددىن خان خوجا ئوردىسىغا كىرگەندىن كېيىن قولىغا قىلىچ ئېلىپ بىر مەھرەمنى چېپىپ تاشلىدى. ئاندىن قولىغا مىلتىق، قىلىچ ئېلىپ سىپىلنىڭ ئۈستىگە چىقىپ «مېنىڭ لەشكەرلىرىم نەگە كېتىشتىڭ؟ بۇ ئەنجانلىق قىپچاقلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ شەھەردىن قوغلاپ چىقارمامسەن؟» دەپ ۋارقىراپ-جارقىراپ دىۋانىنىڭ ئىتتىدەك ھەر تەرەپكە يۈگۈرۈپ يۈردى. بۇ چاغدا لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسى جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەنىدى.

ياقۇپبەگ بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ يىگىتلىرىنى كىرگۈزۈپ راشىددىن خان خوجىنى تۇتتۇرۇپ چىقىپ يوقاتتى. راشىددىن خان خوجىنىڭ ئىنىسى جالال خوجا بىر كىشىنىڭ ئەقدى نىكاھىدىكى بىر خوتۇننى ئۆز ئەمرىگە ئالغانىكەن، پەخرىددىن خوجا بولسا شەرىئەتنىڭ ھۆكۈملىرىگە بويسۇنماي، قازى-مۇپتىلارنى ھاقارەت ۋە دەشنام قىلغانىكەن. ياقۇپبەگ بۇرۇن ئۆتكەن پېشىۋا ئالىملارنىڭ ھۆكمى بويىچە ئۆلىمالاردىن پەتىۋا ئېلىپ، پەتىۋانىڭ مەزمۇنلىرىنى خوجىلارغا بىلدۈرۈپ، ئۆز ئىقرارى بىلەن گۇناھلىرىنى گەدىنىگە قويۇپ ئاممىغا ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن ئۇلارنى قەتلى قىلدى. ئىبراھىم تۆرىنىمۇ قەتلى قىلدى.

ئىشەنچلىك مۇلازىم، خىزمەتچىلەرنى بەلگىلەپ خان خوجىنىڭ خەزىنە-دەپىنە، ياراق-ئەسلىھە، توپ-زەمبىرەك ۋە پۈتۈن پادىشاھلىققا تەئەللۇق نەرسە-كېرەكلىرىنى خەتلەپ دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇردى. قومۇلدىن تارتىپ بۇ ئالتە شەھەردىكى خىتايلارنىڭ قورال-ياراقلىرى، خەزىنىلىرى راشىددىن خان خوجىنىڭ خەزىنىلىرىگە يىغىلغانىدى. ئۇنىڭ ھەممىسى بەدۆلەتنىڭ خەزىنىلىرىگە كىرىپ كەتتى. ئۇ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى قەشقەرگە ئېلىپ كەتتى.

ياقۇپبەگ كۇچانىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجان قىلىپ تۈگىتىپ، ئىسھاق خوجامغا كۇچا، شايار، بۈگۈرلەرنىڭ مۇستەقىل ھاكىملىقىنى مەرھەمەت قىلدى. كۇچادا ئىككى ئاي مىقدارى تۇرۇپ، ئۇلۇغ مازارلارغا نەزىر-نۇزۇراتلار قىلىپ، غېرىب-غۇرۋالارغا سەدىقە-ئېھسانلار بېرىپ، خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ ساۋابىنى ئەرۋاھلارغا بېغىشلاپ، ياخشى كۆڭۈللەرنىڭ بىرىدە قەشقەر دارىسسەلتەنە گە قاراپ يولغا چىقتى. ئاقسۇغا كېلىپ بىر مىقدارى تۇرۇپ، ئاقسۇنىڭ كاتتىلىرىدىن باقى مۇپتى ئاخۇنۇم، مۇھەممەد ئابدۇللاھ ئىشىكئاغابەگ، قاسىم قازى باشلىق 17 ئۆيلۈك ئادەمنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ يەكەنگە ماڭدۇردى.

جانابىي ياقۇپبەگ ئاقسۇدىكى تەۋەررۇك مازارلارنىڭ ھەققىدە خەتمە-قۇرئان ئوقۇتۇپ، كەڭرى نەزىر-چىراغ، خەير-سەدىقىلەرنى بېرىپ، داشلارنى قايىنتىپ، غېرىب-غۇرۋالارنىڭ دۇئالىرىنى ئېلىپ ئۈچتۇرپانغا قاراپ ئاتلاندى. ئۈچتۇرپانغا يېتىپ بېرىپ 20 كۈندەك تۇرۇپ، مۇھەممەد بابا توقسابەگكە ئالائىددىن بەگنى سەركار قىلىپ تەيىنلەپ قويۇپ، ئۆزى قاخشال يولى بىلەن قەشقەرگە قاراپ راۋان بولدى.

ئاتلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ، ئاتۇشقا يېقىنلىشىپ، سۇغۇن قورۇل دېگەن مەنزىلگە كەلگەندە تاغ باغرىدىكى تاشقىن سۇ ئاققان بىر جىلغىغا چۈشۈپ ئارام ئالدى. كېچىسى ھاۋا بۇزۇلۇپ، چاقماق چېقىپ ھاۋا گۈلدۈرلىگىلى تۇردى. شۇ ئەسنادا ئازغىنا يامغۇرمۇ ياغدى.

بۇنىڭغا ھېچكىم پەرۋا قىلمىدى. يېرىم كېچە بولغاندا جىلغىغا تاشقىن سۇ كېلىپ خەزىنە-دەپىنە، ئات-تۆگە، زەمبىرەك، سەرۋاز-جانبازلارلارنىڭ تولىسىنى ئېقىتىپ كېتىپ چوڭ پالاكەت يۈز بەردى. زايە بولغان خەزىنە، قورال-ياراق، يىگىت-سەرۋازلارنى ئىزدەپ بەزىلىرى بىر كۈنلۈك، ھەتتا ئىككى كۈنلۈك يەردىن تېپىپ كەلدى. كۆپلىرىنى تاپالمىدى. جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ بارگاھى ئېگىز يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغانىكەن. سەلەب سۇ تەسىر قىلالمىدى. جانابىي ئاتىلىق غازى بۇ چوڭ ھادىسە توغرۇلۇق ھېچكىمگە بىلدۈرمىدى. ھايات قالغانلارغا تون-سەرۇپاي، سەللە-كۇلا، ئات-ياراق ئىنئام قىلدى.

كۆز پەسلىنىڭ باشلىرى ئىدى. ئۇلار قەشقەر تەرىپىدىن بىر نەچچە 100 ئېشەكتە قوغۇن-تاۋۇز، يەل-يېمىشلارنى ئېلىپ چىقتى. ئاتىلىق غازى قوغۇننى ئېلىپ، ئۆز قولى بىلەن پىچىپ بىر تىلىمنى يەپ، قالغىنىنى چوڭ-كىچىك يىگىت، سەرۋاز، مۇلازىم، ياساۋۇللارغا مۇلايىم ۋە ياخشى سۆزلەر بىلەن بىر تىلىمدىن بېرىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە رام قىلدى. بۇ مەنزىلدىن قوزغىلىپ ئاقسۇدىكى پايتەختنى قەشقەرگە يۆتكەپ بېرىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1284- يىلى (مايمۇن يىلى) جامادىيەلئاخىرنىڭ 22- كۈنى ئىدى.

ياقۇپبەگ قەشقەردىكى مازارلاردىمۇ نەزىر-سەدىقە ئۆتكۈزۈپ غېرىب-غۇرۋا، تۇل خوتۇن-يېتىم ئوغۇللارنىڭ دۇئالىرىنى ئالدى. ئەمىرلەشكەر، پانسات، يۈز بېشى، يىگىت-سەرۋاز، چوڭ-كىچىك ھەممىسىگە مەنسەپ بېرىپ، تون-سەرۇپاي، تەڭگە-تىللالارنى ھەددىدىن زىيادە ئىنئام قىلدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئاتىلىق غازى بۇزرۇكخان تۆرەمگە 10 مىڭ تىللا بېرىپ بەدەخشان يولى بىلەن ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن پەرغانىگە ئۆزىتىپ قويدى . 12 ئاي مىقدارى ۋاقىت ئىچىدە خوتەن، يەكەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا ۋە كورلىغىچە قولغا كىرگۈزۈپ، بۇ موغۇلىستان مەملىكىتىنىڭ پادىشاھى بولۇپ ھەممىنى ئۆز بۇيرۇقى ئاستىغا ئالدى.

7

ياقۇپبەگ ئاتالىق غازىنىڭ يەتتە شەھەر ۋە موغۇلىستاننى ئۆزىگە بويسۇندۇرغانلىقى؛ رۇم خەلىپىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ يارلىققا ئېرىشكەنلىكى ۋە باشقا ئىچىنىشلىق ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى

جانابىي ئاتالىق غازى ئاقسۇ، كۇچالارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن دارىسسەلتەنە قەشقەرگە قايتىپ بېرىپ خاتىرجەم بولدى. شۇنىڭ بىلەن موغۇلىستان زېمىنى ئىچىدە ئۆزئارا دۈشمەنلىك ۋە ئاداۋەت تۈگىتىلىپ، «پادىشاھلارنىڭ ئەمرىگە ئىتائەت قىلىڭلار» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ھەممە ئادەم بەللىرىگە ئىتائەت كەمىرىنى مەھكەم باغلىدى. بۇ قىشنى ئۇلار مۇشۇ تەرىقىدە تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك بىلەن ئۆتكۈزدى. يىل ئۆرۈلۈپ باھار يېتىپ كەلدى. گۈل رەيھانلار كەڭ زېمىننىڭ قارا تۇپرىقىدىن باش كۆتۈردى.

ياقۇپبەگ ئاتالىق غازى ئاقسۇ، يەكەن ۋە خوتەنلەردە ھەر تۈرلۈك ھۈنەرۋەنلىك ئىشخانىلىرى قۇرۇشقا پەرمان چۈشۈردى. جۈملىدىن زەرگەرلەر ئالتۇن-كۈمۈشتىن كەمەر، ئوقدان، يۈگەن، قوشقۇن قاتارلىق ئات جابدۇقلىرى ياسىدى؛ تۆمۈرچىلەر مىلتىق، قىلىچ، شەمشەر، ئۆزەڭگە، يۈگەن قاتارلىق تۆمۈردىن ياسىلىدىغان نەرسىلەرنى تەييارلىدى؛ قازانچىلار چوڭ-كىچىك توپ-زەمبىرەك، چاچما ئوق قاتارلىقلارنى تەييارلىدى؛ كىيىم تىككۈچىلەر كىمخاب، تەتىللا، تاۋار، بەقەسەم، شايى، ئەتلەس، بانارس ، چىت، چەكمەنلەردىن تون، يەكتەك، تامباللارنى تىككىلى تۇردى؛ تۇماقچىلار ۋە تېرىپۇرۇشلار بۇلغۇن، سۈلەيسۇن، تۈلكە تېرىلىرى ۋە كۆرپىلەردىن يۇمشاق جۇۋا چاپان، رۇمچە شاھانە تۇماق، تەلپەكلەرنى ھازىرلىدى؛ موزدۇز-سەرراچلار تۈرلۈك ئۆتۈك، تۇۋرا ، يۈگەن، قوشقۇن، ئۈزەڭگە بېغى، ئېيىل-تارتما تىكتى. ياغاچچى، قونداقچى،

مىخچى، قۇيمىچى قاتارلىق كاسىپلارمۇ ھۈنەرلىرىدە ئۆز ماھارەتلىرىنى نامايان قىلدى. يەنە قوقەن خانلىرىنىڭ ئىشخانىلىرىدىن تەربىيىلىنىپ چىققان ماھىر، كامىل ئۇستىلارنى ئەكەلدۈرۈپ، مەللەخانىنىڭ نامىدا تىللا سوقتۇردى. بىر ياقتىن مىس پۇل قۇيۇشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلىپ، ۋاڭ-خان نامىدا مىس پۇل قۇيدۇردى. ھەر خىل كەسىپ ئۇستىدە، ئۇستا بېشى ۋە ھەممە ئۇستا بېشىلىرىنىڭ تۆپىسىدە ئىش بېشى تەيىنلىدى. ھەممە كاسىپ-ھۈنەرۋەنلەرگە مائاش بەلگىلىدى. ھېچقانداق بىر كىشىگە زورلۇق-زومبۇللۇق قىلمىدى. ھەر ئادەم ئۆز ئىختىيارى بىلەن كېلىپ، ئۆز ھۈنەرلىرىنى قىلىپ، قىلغان ئىشلىرىغا لايىق ھەقلىرىنى ئالدى.

دېمەك، جانابىي ئاتىلىق غازى ئادالەتنىڭ ئىشىكىنى ئاچتى. زۇلۇم ۋە زورلۇقلار سۇمرۇغقا ئوخشاش كوھىقاپ تېغىغا يوشۇرۇندى. شۇڭا پۈتۈن پۇقرالار دۆلەتلىرىنىڭ زىيادە بولۇشى ئۈچۈن قوللىرىنى ئىختىيارسىز كۆتۈرۈپ ئاتىلىق غازىغا دۇئا قىلىشتى. ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى ئېھتىياتچانلىق بىلەن سىياسەتلەرنى ئادىل يۈرگۈزدى. لەشكەرلەر ۋە پۇقرالارنىڭ مېلى ياكى جېنىغا قول ئۇزىتىپ قالماسلىقى ئۈچۈن قاتتىق تەدبىرلەرنى يولغا قويدى. بىر قېتىم ئاتىلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى يەكەندىن قەشقەرگە كېلىۋاتقان چېغىدا چۆلدىن چىقىپ، ئاۋات بىر يۇرت ئىچىگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇ يەردە بىر كەمپىر بىر نەچچە قاچاق قېتىقنى يولغا ئاچىقىپ سېتىۋاتقانىكەن. قوشۇن ئىچىدىكى بىر يۈز بېشى بىر قاچا قېتىقنى ئىچىپ پۇلىنى بەرمەي كېتىپ قالىدۇ. ئارقىدىن ئاتىلىق غازى بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندە ھېلىقى كەمپىر «بىر سىپاھ بىر قاچا قېتىقىمنى ئىچىپ پۇلىنى بەرمىدى» دەپ يىغلاپ ئەرز قىلىدۇ. ئاتىلىق غازى كەمپىردىن «قېتىق ئىچكەن سىپاھنى تونۇمسىز؟» دەپ سورايدۇ. كەمپىر «تونۇيمەن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. كەمپىرنى قوشۇن ئىچىگە ئەكىرىپ كۆرسىتىشكە ئەمىر قىلىدۇ. كەمپىر قوشۇن ئىچىگە بىر قۇر قاراپ چىققاندىن كېيىن قېتىق ئىچكەن سىپاھنى «مانا مۇشۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ سىپاھنى ئاتىلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كېلىدۇ. ئاتىلىق غازى كەمپىرگە قاراپ: «ئەي ئانا! بۇ يىگىتنىڭ قورسىقىنى ھازىر

يېرىپ كۆرىمەن. ئەگەر قورسىقىدىن قېتىق چىقمىسا سىزنى ئۆلتۈرىمەن. ئۇ چاغدا ۋابال بولامدۇ، بولمامدۇ؟» دېيدۇ. كەمپىر «ۋابال بولمايدۇ» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئاتلىق غازى دەرھال سىپاھىنىڭ قورسىقىنى يېرىشقا بۇيرۇيدۇ. قارىغۇدەك بولسا قېتىق ھېچقانداق بۇزۇلماي ئۆز پېتى چىقىدۇ. ئاندىن ئۇنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىنى كەمپىرگە بېرىدۇ.

يەنە مۇنداق بىر ۋەقە بولغان: ئاتلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەندە قوشۇن ئىچىدىكى بىر يىگىت بىر ئادەمنىڭ ئىككى باغ بېدىسىنى تارتىۋېلىپ ئېتىغا بەرگەنىكەن. بېدىنىڭ ئىگىسى ئەرز قىلغاندىن كېيىن بۇ يىگىتنىمۇ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قوشۇن ئىچىدىكى يىگىت ۋە سەرۋازلار كىشىلەرنىڭ نەرسە-كېرەكلىرىگە زورلۇق قىلىشقا ياكى بازار نەرقىدىن تۆۋەن سوراپ قوپاللىق قىلىشقا ئەيمىنىدىغان بولۇشتى. سودا-سېتىقتا ناھايىتى مۇلايىم، شېرىن سۆخەن بولۇپ، ئەدەب بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان بولدى.

مۇنداق بىر ۋەقەمۇ يۈز بەرگەن: ياقۇپبەگ ئاتلىق غازى ئاقسۇغا يۈرۈش قىلغاندا قەشقەردىن چىقىپ مارالبېشىغا كېلىدۇ. ئوغلى ھەيدەرقۇلبەگ باشقا بىر نەرسىگە ئوق چىقارسا ئاتقان ئوقى خاتا كېتىپ شۇ تەرەپتە ئوتلاۋاتقان بىر ئېشەككە تېگىپ ئېشەك ئۆلۈپ قالىدۇ. ئېشەكنىڭ ئىگىسى ئەرز قىلىدۇ. تەكشۈرۈپ كۆرسە بۇ ئىشنى سادىر قىلغان ئۆز ئوغلى ھەيدەر قۇلبەگ ئىكەن. ئاتلىق غازى قاتتىق غەزەپلىنىپ: «مەن ئاتلىق غازىنىڭ ئوغلى دەپ سەۋەبسىز ئوق چىقىرىپ پۇقرالارنىڭ ئېشىكىنى ئېتىپ ئۆلتۈرەمسەن؟» دەپ ئۇنى تاياققا تۇتۇپ ئەدىبىنى بەرگەنىكەن. شۇ سەۋەب بىلەن ھەيدەر قۇلبەگ ئۇزۇن ئۆتمەي ۋاپات بولغان. بۇنى كۆرگەن ئەمىر لەشكەر، پانسات باشلىق چوڭ-كىچىك ھەممىسىنىڭ دىللىرىغا قورقۇنچ چۈشۈپ يېگىباشتىن تۇۋا-ئىستىغپار ئېيتىشىپ ياقۇپبەگكە بولغان ئېتائىتىنى تېخىمۇ زىيادە قىلغانىدى. گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، پۈتۈن

خالايىق ۋە يىگىت-سەرۋازلار ئىچىدە بىر-بىرىگە زورلۇق ۋە تەئەددى قىلىدىغان ئىشلار تامامەن تۈگىدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى مەيلى بار بولسۇن ياكى يوق بولسۇن، مەيلى يىراقتا ياكى يېقىندا بولسۇن، مەيلى كېچە ياكى كۈندۈزدە بولسۇن ھېچبىر كىشى بانا-سەۋەبسىز ھېچقانداق ئىشنى قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى، بەلكى قىلىشنى يادىغىمۇ كەلتۈرەلمىدى. جانابىي ئاتىلىق غازى يوق بولسۇن ياكى يىراقتا بولسۇن خۇددى ھازىر قاراپ تۇرغاندەك بىلدى ھەم يۈز بەرگەن چوڭ-كىچىك ۋەقەلەرنى يېزىپ تۇرىدىغان كاتىپلارمۇ ھەر زامان، ھەر ماكاندا تەييار ئىدى.

يىگىت ۋە سەرۋازلارنىڭ سانى 50 مىڭدىن ئاشتى. ئىشخانىلاردا مائاش ئالىدىغان ئۇستا-ھۈنەرۋەنلەر 50 مىڭغا يېقىنلاشتى. خەزىنە-دەپىنىلەرنىڭ سانىمۇ تولۇپ تاشتى. بۇ ۋاقىتتا ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ دۆلەت ھۆكۈمرانلىقى شەرق تەرەپتە ئۇششاقتال ۋە كۈمۈشكىچە، شىمال تەرەپتە مۇز داۋان ۋە زوق داۋانغىچە، غەرب تەرەپتە ئەركەشتام ۋە بەدەخشانغىچە، جەنۇب تەرەپتە قاراڭغۇ تاغ ۋە چەرچەنگىچە كېڭەيدى. بۇ چېگرا ئىچىدىكى تاغ ۋە يايلاق، سەھرا ۋە قىشلاق، جاڭگال ۋە دەشت-تاشلىقلارنى، خۇسۇسەن ئولجا ۋە «خېنى يەر-زېمىن» لارنى ئىشەنچلىك مۇلازىم-خىزمەتچىلەرنى ئەۋەتىپ سېتىۋېلىشقا كىرىشتى. بۇ ئىشنى بېجىرىش ئۈچۈن ئاقسۇلۇق موللا ئابدۇللاھ دىۋان بېگىنى باشلىق قىلىپ مۇھەممەد نەزەر قوشبېگى، مىرزا قاسىم مىھتەر، مىرزا ئېزىز بۇخارىلارنى ئاقسۇغا ئەۋەتتى.

بۇ يۇرتلارغا خىتاي ئەھلى ۋالىي بولغان چاغلاردا خاقانىي چىن تەرىپىدىن ئاقسۇنىڭ ھاكىمى ۋە ئىشىكئاغىسى باشلىق 46 بەگكە پادىشاھلىق خەزىنىدىن بېرىلىدىغان مائاش تەمىنات ھېسابىغا چوڭلىرىغا جىق، كىچىكلىرىگە ئازراق يەر-زېمىن تەقسىم قىلىپ بېرىلگەنىكەن. ئاقسۇغا ھاكىم بولغان كىشىگە 100 ئۆيلۈك، ئىشىكئاغا بولغان كىشىگە 60 ئۆيلۈك،

مەرتىۋىسىگە قاراپ ئەڭ تۆۋەن بەگكە تۆت ئۆيلۈكتىن دېھقاننى بەگلەرنىڭ دېھقانچىلىقىنى قىلىپ خىزمىتىگە سالسۇن، دەپ ئىنئام قىلىپ يارلىق چۈشۈرگەنىكەن. تا ئىسلامىيەتكىچە شۇ يارلىقنىڭ ھۆكمى بويىچە ھەر قانداق ئادەم بۇ مەنسەپكە ئېرىشسە، مەنسەپ ئۈچۈن ئىنئام قىلىپ بەرگەن يەرنى شۇ ئادەملەرگە تېرىتىپ ئۇلارنى خىزمىتىگە سېلىپ كەلگەنىدى. بۇ قائىدە يەتتە شەھەرنىڭ ھەممە يېرىدە بىردەك جارى قىلىنغانىدى. بەگلەر ئىنئام قىلىنغان بۇ ئادەملەرنى نەق پۇل بېرىپ سېتىۋالغاندەك ياكى ئاتا مىراس قۇلدەك ھەقسىز ئىشلىتەتتى. ئۇلارنى ئىشلىتىپ يەر تېرىتىپ، ئاشلىق ئالسا ئۇنى ئۆزىگە ھالال دەپ بىلەتتى. بۇنداق كىشىلەر ھەر قانچە پۇل سەرپ قىلىپ يۇرت خەلقىگە ئارىلاشسىمۇ ئەقەللىي كۆك بېشى، ئون بېشى ياكى مۇئەزىن، جارچىكەش قاتارلىق تازىلىق ئەمەللىرىگىمۇ ئىگە بولالمايتتى. خەلق ئىچىدە «تامغىلىق يانچى» دەپ ئاتىلىپ، ھەرگىز ئېتىبارى يوق ئىدى. بەگلەرگە خاقانى چىن تەرىپىدىن ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن يەرلەرنى «خېنى زېمىن» دەپ ئاتايتتى. يەنە بۇ شەھەرلەر خىتايغا تەۋە بولغاندىن كېيىن خىتاي ئەمەلدارلىرى پۇقرالارنى ئىشلىتىپ سۇ چىقىرىپ ئاۋات قىلغان يەرلەرنىمۇ «خېنى زېمىن» دەپ ئاتايتتى.

مۇشۇنداق خېنى يەر، قىشلاق ۋە يايلاقلارنى، ئىگىدارچىلىق قىلىپ تۇرغان كىشىلەرگە ۋە شۇ خېنى يەرلەر تەۋە بولغان مەھەللە-كەنتلەرنىڭ ئاھالىلىرىگە سودا قىلىپ سېتىپ پۇلىنى ئالىي خەزىنىگە تاپشۇردى. ئاقسۇغا تەۋە ئاقيار، كەلپىن، مىرزا تام، ئونباشقىچە بولغان جايلاردىن بەش لەك، 46 مىڭ تەڭگە پۇل ھاسىل بولدى. باي، سايرامدىن سەل كەم تۆت لەك تەڭگە پۇل كىرىم بولدى. قالغان ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالىمۇ شۇ تەرىقىدە بولدى.

ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ بەخت-دۆلەتلىرى كۈندىن-كۈنگە يۇقىرى ئۆرلەپ ئەۋجىگە چىقتى. دۈشمەنلىرىنىڭ ئەھۋالى خارلىققا يۈزلەندى. مۇشۇنداق ئادالەت قانات يايغان، تەرتىپ ۋە ئىنتىزام راۋاج تاپقان كۈنلەردە ھەر تەرەپتىن

ئەلچىلەر كەلگىلى تۇردى. جۈملىدىن تاشكەنتلىك قازىخانتۆرەم ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىپ شەرەپ بىلەن قەشقەرگە قايتىپ كەلدى.

بۇ زات ئاتلىق غازىنى «رۇم خەلىپىسى» گە ئەلچى ئەۋەتىشكە دالالەت قىلدى. ئاتلىق غازى بۇ پىكىرنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، «رۇم خەلىپىسى بولسا مۆمىنلەرنىڭ پېشىۋاسى، روىي زېمىننىڭ يېتەكچىسى. مېنىڭ ئۇ كىشىگە ئەلچى ئەۋەتىپ سالامىمنى يەتكۈزمىكىم زۆرۈر» دېدى. بۇ چاغدا قازىخانتۆرەم مۇنۇلارنى يەتكۈزدى: «تاشكەنتنى ئورۇسلار بېسىۋالغاندىن كېيىن يۇرتنىڭ ئۆلىما، پازىل، ئېتىقادلىق كىشىلىرى، بىزگە بۇ يۇرت ھارام بولدى، دەپ ئورۇسلارغا ئىتائەت قىلىشنى ئۆزلىرىگە نومۇس بىلىپ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈننەتلىرىنى جارى قىلىپ ھىجرەت قىلىشنى ئىختىيار قىلدى. شۇ جۈملىدىن مەنمۇ ھىجرەتنى ئىختىيار قىلىپ ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن قايتىپ رۇمغا كەلدىم. بىر نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن رۇمنىڭ ئەركان دۆلەت، ئۆلىما، پازىللىرى بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشقا مۇيەسسەر بولدۇم. ئۇلار: ‹پەرغانە ۋىلايىتىنى ئورۇسلار بېسىۋاپتۇ. خاقانى چىن ۋىلايەتلىرىدىمۇ بىر مۇنچە مۇسۇلمانلار خاقانى چىننىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپ، ئىسلام ئېچىپ راۋاج تېپىپتۇ، دېگەن گەپلەرنى ئاڭلىدۇق› دېدى. شۇنىڭدىن كېيىن خەلىپە ھەزرەتلىرى شەرق تەرەپتىكى ئىسلام ئاچقان مۇسۇلمانلارنىڭ راۋاجلىرى ئۈچۈن مەسجىد-مەسجىدلەردە بەش ۋاق نامازدىن كېيىن دۇئا قىلىنسۇن، دەپ يارلىق قىلدى ۋە ئۆزى باش بولۇپ شەرق تەرەپكە قاراپ دۇئا قىلدى. ئەمما ئىسلام ئېچىشقا باشچىلىق قىلغان ئۇلۇغلارنىڭ نامىنى ھاجىلاردىن سورىسا، بەزىلىرى خوتەن پادىشاھىنىڭ ئىسمىنى ئېيتتى. بەزىلىرى كۇچالىق خوجىلارنىڭ ناملىرىنى ئېيتتى. بەزىلىرى ئىلى سۇلتانىنىڭ نامىنى زىكرى قىلدى. باشلىق بولۇپ ئىسلام ئاچقان كىشىنىڭ نامىنى خەلىپە ھەزرەتلىرى بىلەلمىدى. زېمىن يۈزىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ پۇشتى پاناھى بولغان رۇم خەلىپىسى بولغاچقا، بىرەر جايدىكى مۇسۇلمانلار باش كۆتۈرسە، ئۇ خۇشال بولۇپ دۇئا قىلىدۇ. مۇبادا مۇسۇلمانلارغا زىيان-زەخمەت يەتكەنلىكىنى ئاڭلىسا، مالال ۋە غەمكىن بولۇپ، ئۇنىڭدىن

قۇتۇلۇشقا دۇئا-تەكبىر قىلىدۇ. ھەر تەرەپتە تۇرلۇك يول بىلەن باش كۆتۈرگەن مۇسۇلمانلارنى بىلىپ دەپتەرگە خەتلەپ قويۇش ھەر زاماندىكى خەلىپىلەرنىڭ ۋەزىپىسى ئىكەن. بۇ موغۇلىستان يۇرتىنىڭ ھەممىسى جانابىڭىزغا قاراپتۇ. ئەلۋەتتە ئۆزىڭىزنى مەلۇم قىلىپ رۇم خەلىپىسىگە خەۋەر قىلمىقىڭىز لازىم» دېگەندە، بۇ گەپلەر ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىغا ماقۇل كەلدى. خاقانى چىنىنىڭ مەرغۇب ماللىرىدىن تاۋار-دۇردۇن، پاكىز-ئېسىل جاي، چىنە، ئالتۇن، يامبۇ، بىر توققۇز قالماق ۋە قازاق ئېتى، بىر توققۇز باكىرە پاكىزە گۈزەل بەرنا قىز، بىر توققۇز نەۋ جۇۋان، زىبا ياش يىگىت قاتارلىق تارتۇق پېشكەشلەرنى راسلاپ ھاجى قازىخانتۆرەمنى باش قىلىپ بىر نەچچە ئىشەنچلىك مۇلازىم، خىزمەتكارلارنى ھەمراھ قىلىپ قۇتلۇق زامان، سائادەتلىك كۈنلەردە رۇمغا يولغا سالدى.

شۇ كۈنلەردە پەرغانە ۋىلايىتىدىن سەيىد پازىل ئەھرارخان تۆرەم، قوقەن سەيىد ئەردىلاتى داموللىلار قەشقەرگە كەلدى.

كۇچالىق خوجىلارنىڭ زامانلىرىدا كەشمىر تەرەپتىن مۇھەممەد ئېلىخاننىڭ ئوغلى مۇزەپپەرخان يەكەنگە كەلگەنىدى. ئۇ يەردىن كۇچاغا بارغان ۋە كۇچادىن ئۆتۈپ كورلىغا بارغان چاغدا، ئاتلىق غازى نۇسرەتلىك قوشۇنلىرى بىلەن كۇچاغا يېتىپ كەلدى. مۇزەپپەرخان كورلىدىن ئۇرۇمچىگە بېرىپ بىر نەچچە زامان غۇربەتچىلىك بىلەن ئۆمۈر كەچۈرۈپ تۇرغان چېغىدا، ئىلى تەرىپىدىن كەلگەن بەزى مۇساپىر بايلار مۇزەپپەرخان باينى تۇتۇپ ئىززەت-ئىكرامىنى قىلدى. تۇڭگانلارنىڭ ئۇلۇغى لورىنجا خەلىپىمۇ — خەۋەر تېپىپ ئۇنىڭ كۆپ ئىززىتىنى قىلىپ نەچچە ساندۇق چاي ۋە كۇمۇش ھەدىيە قىلدى، باشقا تۇڭگانلارمۇ قولىدىن كېلىشىچە ياردەم قىلدى. مۇزەپپەرخاننىڭ قولىغا پۇل كىرگەندىن كېيىن ئەتراپىغا ئادەملەر توپلاندى. مۇشۇ كۈنلەردە خوتەندىن قېچىپ كەلگەن، مۇھەممەد ئېلىخاننىڭ خىزمىتىدە بولغان كونا سىپاھلاردىن مىرزا ئەھمەد قوشبېگى، مۇھەممەد بابا دادخاھ، غازى پانسات قاتارلىقلار: «ئىلاج بولسا ئاقسۇ ۋىلايىتىگە، ھېچ بولمىغاندا كۇچا تەۋەسىگە قەدەم تەشرىپ

كەلتۈرسىلە، بىز ئۆزلىرىنى ئالتە شەھەرگە خان قىلاتتۇق. چۈنكى سىلى ھەممىمىزنىڭ ئۇلۇغىمىز، مەۋلانىمىز ۋە خوجىمىز» دەپ ئارقا-ئارقىدىن خەت ئەۋەتكىلى تۇردى. بۇنى كۆرۈپ مۇزەپپەرخاننىڭ ئاتا ۋە ئەجدادلىرىنىڭ كەسىپ-ھۈنەرلىرىنى قىلىپ، يۇرت سوراپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇش ئارزۇسى كۆڭۈللىرىنى بىئارام قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر نەچچە پاراكەندە-باشباشتاق تۇڭگان ۋە مۇساپىر نەمەنگانلىقلارنى ئەتراپىغا توپلاپ جەمئىيەت قۇردى. بىر نەچچە بايلار ھۆكۈمەت تۈتۈپ ئەمەلگە ئىگە بولۇشنى تەمە قىلىپ قوللىرىدىكى دەسمايىسىنى قەرز بەردى ۋە باشقىلاردىنمۇ قەرز ئېلىپ بەردى. بۇنىڭغا ئات-ياراق، قورال ئەسلىھە تەييارلاپ بىردىنلا كورلىغا بېسىپ بېرىپ، ناغرا-كاناي چېلىپ كورلىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. كورلىنىڭ ھاكىمى ھاجىبەگ قېچىپ كۇچاغا كېلىپ بولغان ۋەقەنى بايان قىلدى. كۇچادىن بۇ ۋەقەنى خەۋەر قىلىشقا كېيىكتەك چاققان بىر خەۋەرچىنى قەشقەرگە چاپتۇردى.

جانابىي ئاتلىق غازى مۇزەپپەرخاننىڭ كورلىغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، كونا سىپاھ ۋە يىگىتلەردىن ئەندىشە قىلدى. چۈنكى مۇزەپپەرخان خانزادە بولۇپ، ھەممىسىنىڭ چوڭى ئىدى. ئاتلىق غازى دەرھال ئىسھاق خوجىغا قارىتىپ: «ئۆز يىگىتلىرىڭىزنى ئېلىپ كورلىغا بېرىپ ئىلاج بولسا مۇزەپپەرخاننى تىرىك قولغا چۈشۈرۈڭ، بولمىسا ھەر تەرىقە بىلەن يوقىتىپ، ماڭا مەلۇم قىلغايسىز»، دېگەن مەزمۇندا نامە ئەۋەتتى. نامە يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭ ئىسھاق خوجام قىشىدا تەييار تۇرغان 2000 يىگىتى بىلەن كورلىغا يېتىپ بېرىپ مۇزەپپەرخاننىڭ بارگاھلىرىنى قورشىۋالدى. بىر مۇنچە قالماقلار مۇزەپپەرخانغا قوشۇلغانىكەن. ئۇلار قېچىپ ئۆزلىرىنى چەتكە ئالدى. مۇزەپپەرخان ئازغىنا ئادەم بىلەن قېلىپ ئىسھاق خوجىغا تەڭ كېلەلمەي چېدىرلىرىغا يوشۇرۇندى. ئىسھاق خوجىنىڭ باتۇرلىرى تەرەپ-تەرەپتىن ئوق ئېتىپ مۇزەپپەر خوجىنى ھالاك قىلدى. چېدىر-بارگاھلىرىنى غەلۋىردەك ئۆتمىتۆشۈك قىلىۋەتتى. بۇ ۋەقە تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1285- يىلى كۈز پەسلىدە بولغانىدى.

ئاقسۇنىڭ ھاكىمى ھېكىمخان تۆرەم بۇيرۇق بويىچە قىزىل يېزىسىغا بېرىپ قارا كۆرسىتىپ ياردەم يەتكۈزۈپ تۇردى. مۇساپىر پانسات ۋە يىگىتلەرنى كۇچاغا كىرگۈزمىدى. ئاتلىق غازى ناھايىتى ئېھتىيات قىلغانلىقىدىن شۇنداق قىلىشقا پەرمان چۈشۈرگەنىدى. مۇزەپپەرخان بىر تەرەپ بولمىغۇچە قەشقەردىكى لەمىرلەشكەر ۋە پانساتلارغىمۇ زادى بىلىندۇرمىدى. ئۇ مۇزەپپەرخان بىلەن بىللە كەلگەن نەمەنگانلىق مۇسا كۇلال باي بىلەن يەنە ئىككى نەمەنگانلىقنى قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ مۇزەپپەرخاننىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قازىنىپ خاتىرجەم بولدى. ئۇنىڭغىچە قىش پەسلىمۇ يېقىنلىشىپ قالدى.

جانابىي ئاتلىق غازىغا تەۋە ۋىلايەتلەرنىڭ ھاكىملىرى، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىرى، ئەمەلدار، ئىش بېشىلىرى توقسان تارتۇق نىڭ — تەرەددۇتىغا كىرىشتى. ھەر قايسىسى جان-دىلى، پۈتۈن كۈچى بىلەن بىساتلىرىدا بارلىكى نەرسىلەرنى ھەتتا ئۇنىڭ ئۈستىگە قەرز ئېلىپ، زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ قەدىمكى خان، خاقان، پادىشاھ ۋە سۇلتانلارنىڭ رەسىم-قائىدىلىرىدىن تېخىمۇ ئاشۇرۇپراق سوۋغا-سالاملارنى تەييارلاپ پايتەخت قەشقەرگە ئاتلىق غازىنىڭ دەرگاھىغا قاراپ راۋان بولۇشتى.

شۇ جۈملىدىن خوتەننىڭ ھاكىمى نىياز ھېكىمبەگ، سەككىز چارەك كېپەك ئالتۇن، 1000 يامبۇ، 400 ئات (200 ئاتنىڭ ئىگەر، ئەبزەل، قامچىلىرىغىچە ھەممە جابدۇقلىرى تەييار) 400 ئاتتا سۇلەيسۇن، تۇلكە تېرىلىرى، كۆرپىدىن قىلىنغان تون، شىم، توماق-تەلپەك؛ تەتىللا، كىمخاب، تاۋار، بەقەسەم، شايى-ئەتلەس، بانارىس، چەكمەن، كىيىم-كېچەك؛ لازىملىق باغ-بوغۇچ يانچۇقلىرى بىلەن؛ خورۇم، كۆن ئۆتۈكلەر پايتىملىرى بىلەن ۋە يەنە توققۇز-توققۇز نەقىشلىك چۆگۈن، توققۇز-توققۇز ئاپتوۋا-چىلاپچا، توققۇز-توققۇز مىس قازان كەپكۈر-چۆمۈچلىرى بىلەن، توققۇز-توققۇز قىرمىلىگەن قاتارلىق تارتۇقلارنى ئاتلىق غازىنىڭ ئالىي نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزدى. قانچە كۈن تۇرغان بولسا شۇنچە كۈن ئەتىگەنلىكى ناشتا ۋاقتىدا بىر توققۇز

يامبۇ، مەخسۇس تىكىلگەن تونلارنى بوغچىلىرى بىلەن ئەكىرىپ ئاتىلىق غازىغا تەزىم تەۋازۇئىلار بىلەن دۆلەتلىرىنىڭ ئەبەدىي بولۇشىغا دۇئالار قىلىپ ياندى. ھەممە ئەركان دۆلەتلەر بۇ ئىشلارغا ئاپىرىنلار ئوقۇشۇپ، بارماقلىرىنى چىشلىشىپ قالدى.

قالغان بارچە ۋىلايەتلەرنىڭ ھاكىملىرىمۇ ئۇشبۇ تەرىقىدە ئۆز ئەھۋاللىرىغا يارىشا تەييارلىغان تارتۇقلىرىنى ئارقا-ئارقىدىن ياقۇپبەگنىڭ نەزەرىدىن ئۆتكۈزدى. جانابىي ئاتىلىق غازى ھەممە سەركەردىلىرىدىن خۇشال بولۇپ، ھەر بىرىگە نەچچە قەۋەت تون، سەللە-كولا، قورال-ياراق، يارلىق، نىشانلار ئاتا قىلىپ شاھانە ئىنئاملارنى قىلىپ مەرھەمەتلەرنى كۆرسەتتى. ھاكىم ۋە سەركەردىلەرگە ھەمراھ بولۇپ كەلگەن مەھرەم-مۇلازىملارغىمۇ سەرۇپاي، خىراجىتىگە تىللالارنى بېرىپ ھەممىسىنى رازى قىلىپ ئۆز يۇرتلىرىغ قايتىش ئۈچۈن رۇخسەت بەردى.

سوغۇق قىش يېڭى يىل قەدەم تەشرىپ قىلدى. باھار كۈنلىرى يېتىپ كەلدى. زېمىن يۈزىدىن ئۆسۈملۈكلەر باش چىقاردى. قۇشلار سايرىشىپ، گۈل ۋە رەيھانلار ئېچىلدى. ھەممىگە خۇشاللىق يۈزلەندى. مۇشۇ تەرىقىدە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ھەمدۇ-سانا ۋە شۈكرىلەرنى قىلىپ دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن بولۇپ تۇرغان كۈنلەردە، ھاجى قازىخان تۆرەم مۆمىنلەرنىڭ پادىشاھى رۇم خەلىپىسىنىڭ ھۇزۇرىدىن پايتەخت قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ جانابىي ئاتىلىق غازى بىلەن كۆرۈشتى.

رۇم خەلىپىسى ئابدۇلئەزىزخان ئاتىلىق غازى ئەۋەتكەن سوۋغاتلار ۋە ئەلچىلەرگە ھەددىدىن زىيادە خۇرسەن بولۇپ، بۇ يەتتە شەھەرنى رۇمغا تەۋە قىلىپ، ئاتىلىق غازىغا «مىراخور باشى»لىق ئەمەل بېرىپ، ئاتىلىق غازىنى كاتتا پادىشاھلار دەرىجىسىدە كۆرۈپ، ئالتۇن تاج، ئالماس، ياقۇت، جاۋاھىراتلارنى تىزىپ كۆز قويغان شاھانە تۇماق، چۆرىلىرىگە، ياقا ۋە كۆكرەكلىرىگە ئالتۇن-ئالماس، ياقۇت، لەئل جاۋاھىراتلار نەقىشلەنگەن رومچە

نىمچا باغ ۋە غىلاپلىرىغا ئالتۇن، ئالماس، لەئەل-ياقۇت، قىممەت باھا تاشلارنى قاتار-قاتار تىزىپ كۆز قويغان قىلىچ، سۇمبىلىرىگە ئالتۇن-كۈمۈش بىلەن راسلانغان مىلتىق قاتارلىق قىممەت باھالىق گۈزەل ۋە مەرغۇب ئىنئاملار ۋە ئالەمشۇمۇل يارلىقلار بىلەن ئەلچىلەرنى ياندۇرغانىكەن. ئەلچىلەر سائادەتلىك كۈنلەردە يېتىپ كېلىپ رۇم خەلىپىسىنىڭ ئىنئاملىرىنى ئاتىلىق غازىنىڭ نەزەر ئالىيلىرىدىن ئۆتكۈزدى.

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى ھەددىدىن زىيادە خۇشاللىقىنى ئىچىگە سىغدۇرالماي غۇنچىغا ئوخشاش گۈلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتتى. شاھانە ئالتۇن تاجنى بېشىغا، تەۋەررۇك نىمچىنى ئۇچىسىغا كىيىپ، قىلىچنى بەللىرىگە ئېسىپ، مىلتىقنى قوللىرىغا ئېلىپ رۇم تەرەپكە قاراپ تەزىملەر بىلەن دۇئا قىلدى. گويا ئاي بىلەن كۈن ھەتتا يەتتە قەۋەت ئاسماندىكى يۇلتۇزلار ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ۋۇجۇدىدا جىلۋە قىلىپ نۇر چېچىۋاتقاندەك بولدى. چوڭ-كىچىك ھەممەيلەن مۇبارەكلەش سادالىرىنى پەلەكتىن ئاشۇردى. جانابىي ئاتىلىق غازى نەچچە كۈن توي-تاماشا ئۆتكۈزۈپ، ئۆلىما ۋە ئەمىر-ئۇمرا، لەشكەر-يىگىت، سەرۋاز، چوڭ-كىچىكلەرنىڭ ھەممىسىگە تون-سەرۇپاي ئاتا قىلىپ مەمنۇن قىلدى. ئاندىن كېيىن خەلىپە ئابدۇلئەزىزخاننىڭ ئىسمىلىرىنى خۇتبىدا قوشۇپ ئوقۇيدىغان بولدى. ئابدۇلئەزىز خاننىڭ نامى چۈشۈرۈلگەن تىللا، تەڭگە، چاقا (مىس) پۇللارنى قۇيدۇرۇپ تارقاتتى. بۇ يەتتە شەھەرنى رۇم تەۋەسى دەپ ئاتىدى. بۇ چاغدا تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1286- يىلى ئىدى.

8

ئۈرۈمچى تۇڭگانلىرىنىڭ كورلا ۋە كۇچا خەلقىنى بىسەرەمجان قىلغانلىقى؛ ئاتىلىق غازى غالىب قوشۇنلىرى بىلەن تۇڭگانلارنى يوقىتىش غەرىزىدە شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە مۇراد بېغىدىن مەقسەت گۈل-غۇنچىلىرىنى ئۈزۈپ تەختى ئالىيلىرىغا قايتقانلىقى

جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ بەخت-دۆلەتلىرى كۈندىن-كۈنگە تەرەققىي قىلىپ چېكىگە يەتتى. دۆلەت ۋە سەلتەنەتتە لەشكەركەشلىك ۋە سىياسەتتە گويا ئەمىر كەبىر ساھىبقىران تېمۇر كوراگان ئىككىنچى بولدى ، يىل ئۆرۈلۈپ باھار يېتىپ كەلدى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1287- يىلى ئىدى.

تۇرپان ۋە ئۈرۈمچىدىكى تۇڭگانلاردىن يەنىشەي، لەنشىڭ يەنشەي باشچىلىقىدىكى 20 مىڭ تۇڭگان ئاتارمەن-چاپارمەنلەر ئۇشتۇمتۇت كورلا تەۋەسىدە پەيدا بولدى.

بۇنىڭدىن بىر ئاي ئىلگىرى ئاتىلىق غازى پەرمان بېرىپ غازى مۇھەممەت بابا دادخاھ بىلەن ھاجى مىرزىنى كورلىغا ئەۋەتىپ ھاجى مىرزىنى كورلىغا زاكاتخانا بىنا قىلىشقا مەسئۇل قىلغانىدى. غازى مۇھەممەت بابا دادخاھنى ئۇشاقتال ئەتراپىغا چوڭ بىر قاراۋۇلخانا سېلىپ، قاراۋۇل بېگى بىلەن قاراۋۇلچى يىگىتلەرنى توختىتىپ، تۇڭگانلار بىلەن بولغان چېگرىنى ساقلاشقا بەلگىلەپ ئەۋەتكەنىدى. ئۇلارنىڭ يىگىتلىرى ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن تەڭ كېلەلمەي، كورلىنىڭ ھاكىمى ھاجىبەگ باشلىق ھەممىسى كۇچاغا قېچىپ كېلىپ، بۇ يامان خەۋەرنى خۇددى پەلەكتىكى ئاقار يۇلتۇزدەك تېز ماڭىدىغان چاپارمەندىن ئاتىلىق غازىغا يەتكۈزدى. خەۋەر يېتىپ بارغان ھامان ئاتىلىق غازى ھېكىمخان تۆرەمنى ئالدىدىكى 1500 يىگىت، 500 سەرۋازلىرى بىلەن تۇڭگانلارغا ھۇجۇم قىلىشقا، ئىسھاقخان تۆرەمنى ئۇلارغا ياردەم بېرىشكە بۇيرۇدى. ھېكىمخان تۆرەم يارلىقنى كۆرۈش بىلەن تەڭ، ئاقسۇنى مىرزا بابابەگ زاكاتچى بىلەن مۇھەممەت سەئىد قۇر بېشىغا تاپشۇرۇپ قويۇپ،

يىگىت-سەرۋاز، توپ-زەمبىرەكلىرىنى ئېلىپ كوچاغا يېتىپ باردى. ئۇلار كوچادىن بىر پوتەي يىراقلىقتىكى قاراياغاچ دېگەن مەنزىلدە تۇڭگانلارغا دۇچ كەلدى. بۇ يەردە ئۇرۇش ۋە جەڭلەر بولدى. ئاتلىق يىگىتلەر ۋە سەرۋازلارنىڭ غەيرەتلىرى ئۆرلەپ توپ-توپ بولۇپ تەرەپ-تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ زەربە بېرىۋاتقان چاغدا، ئۇشتۇمتۇت ئاتلىق سىپاھلار قاچتى. سەرۋازلار بىر باغنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ پاناھلىنىپ توپلىشىپ جەڭ قىلىپ تۇڭگانلارنى يېقىن كەلتۈرمەي تۇرغان چاغلىرىدا ئوقلىرى تۈگەپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇلار ئىلاجىسىز قالدى. بۇ چاغدا تەرەپ-تەرەپتىن تۇڭگانلار قورشاپ كېلىپ سەرۋازلارنىڭ ھەممىسىنى يوقاتتى. ئاقىۋەت تۇڭگانلار كوچانى بېسىۋالدى. 2000غا يېقىن يىگىت ۋە سەرۋاز چىقىم بولدى. ھېكىمخان تۆرەم ۋە ئىسھاق تۆرەم قاتارلىق باشلىقلار ئاتلىق قېچىپ ئاقسۇغا كېلەلمەي بايدا تۇرۇپ قالدى. كوچا خەلقىنىڭ كۆپچىلىكى بالا-چاقىلىرىنى ئېلىپ يۇلتۇز باغ، موقۇر بىلەن ئاقسۇغا قېچىپ كەلدى. مىرزا بابا زاكاتچى كوچادىن ئاقسۇغا قېچىپ كېلىپ ئىغۋا پەيدا قىلغان بىر نەچچە ئادەمنى تۇتۇپ نەزەربەند قىلدى. ئاقسۇغا يىگىت قالمىغانىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇنىڭ ئىچىدە ئىككىلىنىش ۋە تەۋرىنىش كەيپىياتى پەيدا بولدى.

مىرزا بابا زاكاتچى مۇساپىر سودىگەرلەرنى ۋە ياش سودىگەرلەرنى يىغىپ كېلىپ، يىگىت قاتارىدا ياراق-ئەسلىھەلەرنى بېرىپ كىچە-كۈندۈز يۇرتتىن خەۋەر ئېلىپ تۇردى. بۇ چاغدا بىر ئادەم «ئاقسۇدىكى تۇڭگانلار بىرەر ئىش تېرىپ قويارمىكىن، ھازىرلىق كۆرۈپ ھوشيار تۇرۇش لازىم» دېدى. مىرزا بابا زاكاتچى بۇ گەپنى ئاڭلىغاندىن كېيىن «قەيەردە تۇڭگانلار بولسا تۇتۇپ كېلىڭلار!» دەپ يىگىتلەرنى بۇيرۇپ، تىنچ-ئامان ئۆز ھۈنەر-كەسپلىرىنى قىلىۋاتقان، ئۆز ئىشلىرىنىڭ ئاۋارىچىلىكى بىلەن يۈرگەن 19 تۇڭگاننى ئەكەلدۈرۈپ، بىر ئۆيگە سولاپ قويدى. سۈرۈشتۈرۈپ كۆرسە ئۇلار تىنچ تۇڭگانلار ئىكەن. سولاپ قويۇپ يەنە قويۇپ بېرىشتىن ئېھتىيات قىلدى. تۇتۇپ كەلمىسەك بوپتىكەن، دەپ پۇشايمان قىلدى. ئەمدى نېمە بولسا بولسۇن، ئېھتىيات ئۈچۈن قەشقەرگە ئەۋەتىپ ئاتلىق غازىغا «تىنچ تۇڭگانلار ئىكەن»،

دەپ مەلۇم قىلساق، دېگەن مەسلىھەتنى ماقۇل كۆرۈشۈپ، ئۇلارنى ئىككى هارۋىغا سېلىپ، ئىككى يىگىتنى قوشۇپ يولغا سالدى.

مۇشۇ كۈنلەردە ئاتلىق غازىنىڭ غەزىپى ئۆرلەپ قەشقەردىن يولغا چىقىپ قاراقلىچىن دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە ئاقسۇ تەرەپتىن ئېلىپ كېلىۋاتقان ئىككى هارۋىدىكى تۇڭگانلار ئۇچرىشىپتۇ. ياقۇپبەگ: «نېمە تۇڭگانلار ئىكەن؟» دەپ سوراپتۇ. بىللە ئېلىپ ماڭغان يىگىتلەر: «ئاقسۇدىكى تۇڭگانلار ئىكەن، مىرزابابا زاكاتچى قولىڭىز ئەۋەتتى»، دەپ مەلۇماتنامىنى تۇتۇپ بەرگۈچىلىك، بىر هارۋىدىكىنى يولنىڭ ئاۋۇ تەرىپىگە، بىر هارۋىدىكىنى يولنىڭ ماۋۇ تەرىپىگە ئاچىقىپ، سويىۋەت (ئۆلتۈر)! دەپ پەرمان قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن گۇناھسىز 19 تۇڭگاننى ئۆلتۈرۈپتۇ. ئەرز-مەلۇماتنى ئوقۇپ كۆرمەكتە يوق، ھەتتا قولىقىغىمۇ ئالماپتۇ. بۇ ۋەقەنى ھېكايە قىلىشتىن مەقسەت، پادىشاھنىڭ غەزەپ-ئاتەشلىرىنى بايان ۋە مەلۇم قىلىش ئۈچۈندۇر. ئەزىز يارانلار، پادىشاھنىڭ غەزىپىدىن ھەزەر ئەيلەپ، يۈز قېتىم ۋە مىڭ قېتىم پاناھ تىلىمەك ھەممىمىزگە زۆرۈر ۋە لازىمدۇر.

شۇنىڭغىچە، تۇڭگانلار كۈچادا توققۇز كۈن تۇرۇپ خەلقنى بۇلاپ-تالاپ، مۇسۇلمانچىلىقنىڭ دائىرىسىدىن تاشقىرى پۈتۈنلەي يامان ئىشلارنى قىلىپ، بىر كېچىدە چىقىپ تورپانغا قاراپ كېتىپتۇ. بۇگۇر ۋە كورلىنىمۇ شۇ تەرىقىدە بۇلاپ-تالاپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ، دېگەن خەۋەر كەلدى.

ئاتلىق غازى مارالبېشىنىڭ ھاكىمى دەرۋىش مىراخورغا يىگىتلىرىنى ئاپىرىپ ھېكىمخان تۆرەمگە ياردەم بېرىشكە پەرمان چۈشۈرگەنىدى. ئاقسۇلۇق ھېكىمخان تۆرەم ۋە دەرۋىش مىراخورلار كۈچاغا يېتىپ بارغۇچە، ۋاپات بولغان يىگىت-سەرۋازلارنى دەپنە قىلىش بىلەن بولدى. ئاتلىق غازى بۇ كۈنلەردە ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى ۋە تۇڭگانلارنىڭ يېنىپ كەتكەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ غەزەپ ئاتەشلىرى بىر ئاز پەسكويغا چۈشكەن بولسىمۇ، ئەمما تۇڭگانلار ئۆلتۈرۈپ ۋەيران قىلغان مۇسۇلمانلارنىڭ جان ۋە پۇل-ماللىرىغا ئىچى كۆيۈپ

ناھايىتى خاپا بولدى، ئاقسۇلۇق شەمسىددىن ئەلەم ئاخۇنۇم ۋە ئوغلى باھاۋىددىن ئاخۇن، ھادى خەلىپە، مۇھەممەد خېتىپ ئاخۇنۇم قاتارلىق كىشىلەرنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ قەشقەرگە ماڭدۇردى. ئاقسۇنى موللا ھېيان مىرزا بېشىغا مەرھەمەت قىلىپ بەردى. ئاقسۇدا كاتتا ئالىي ئوردا بىنا قىلىشقا پەرمان چۈشۈردى ۋە بۇ يەردە ئون كۈن مىقدارى تۇرۇپ بىر نەچچە ئەمىر لەشكەرنى ئالدىن ماڭدۇرۇپ، ئارقىسىدىن غەلبە ئارغىماقلىرىغا مىنىپ ئۆزى راۋان بولدى. ھېكىمخان تۆرەمگە كايىپ تۇرپانغا ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭدى. ھەمدەم باتۇر بېشى، مىربابا دادخاھلارغا غەزەپ قىلىپ تاپا قىلدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى سەككىز ئەمىر لەشكەر، ھەر بىر ئەمىرلەشكەرگە تەيىن قىلىنغان سەككىزدىن پانسات ۋە ئۇلارغا قاراشلىق يىگىت-سەرۋازلار ئۆزىگە خاس مەھرەم-ياساۋۇللار قوشۇلۇپ تىزىمغا ئېلىنغان 25 مىڭ يىگىت-سەرۋاز، توپ-زەمبىرەكچى بولۇپ زەبەردەس چوڭ قوشۇن بىلەن يولغا چىقتى. قوشچى، پىلتىرچى، بازارچىلارنىڭ ھېسابى يوق ئىدى.

ئەمىر-لەشكەرلەرنىڭ ھەر بىرى گويا شانۇشەۋكەتلىك پادىشاھقا، پانساتلارنىڭ سۆلەتلىرى بىر ۋىلايەتنىڭ ھاكىمىغا ئوخشىشاتتى. ئارقىلىرىدا قۇر بېشى، جاللاتلار، جازا ئىجرا قىلغۇچى يىگىتلەر، نەچچە ھارۋىدا گەدەنلىرىگە غول-زەنجىر سېلىنغان، تۆمۈر ھالقىلار بىلەن ھارۋىغا باغلانغان، سىم تورلۇق ھارۋىغا سولغان ۋە بەزىلىرى پىيادە گۇناھكارلار، ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئاي پالتىلىرىنى كۆتۈرگەن مىرشەپلەر ماڭدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن بىر پانسات، قوشۇن مىقدارى كېلىدىغان دىۋانە-قەلەندەر، بەڭگىلەر توپ-توپ بولۇپ ماڭدى. بۇ دىۋانىلار توپى بايراق-ئەلەملىرىنى كۆتۈرۈپ قوشۇننىڭ ئارقىسىدىن يۈرۈپ، چۈشكۈن مەزگىلىدە بىر چەت ياقىغا ئورۇنلىشىپ، ھەر ئەتىگەنلىكى قوشۇننىڭ ئارىلىرىغا كىرىپ «شەيئى لىللاھ» دەپ ئاجىز-بىناۋالىقىنى بىلدۈرۈپ، خەير-سەدىقە ئېلىپ ئۆز جايلىرىغا قايتىپ ئۆز ئۇلۇغلىرىنىڭ ئىتائىتىدە بولاتتى. ئاتىلىق غازى بوش-ئازادە ۋاقىتلىرىدا بۇلارغىمۇ جەندە

كۆلا، تەڭگە، تىللا ئاتا قىلىپ ھەر قايسىسىغا ئۆز لايىقىدا خۇلقى-مۇھەببەت ئىزھار قىلىپ دۇئالىرىنى ئالاتتى. ئۇلار مۆھتىسىپلارنىڭ تەكشۈرۈشلىرىدىن ئازاد قىلىنغانىدى.

قوشۇنغا ئەگىشىپ يۈرىدىغان بازارچىلار چېدىر-بارگاھنى تىكىدىغان جايغا بىر كۈن بۇرۇن بېرىپ رەستە-بازارلارنى تۈزەيتتى. گۆش-ياغ، گۈرۈچ، يەم-بوغۇز، بېدە، نان-توقاچ، ھالۋا-مۇراببا، قەنت-قەندەلات، كۆكتات-ئوتياشلار، نازۇ-نېمەتلەر، ھەر تۈرلۈك دورا-دەرمان، مەجۇن، شاراب-شەربەتلەرنى تەييار قىلاتتى.

ئاتلىق غازىنىڭ ئۆزى ئۇچۇن مەخسۇس ھارۋىلاردا توخۇ-تۇخۇم، نەچچە ھارۋا قوي يېغى، سۇ يېغى، نەچچە ھارۋا تونۇر، نەچچە ھارۋا كەتمەن، پالتا-كەكە، چىراغ-شامدان، نەچچە ھارۋا چوڭ-كىچىك سۇپۇرگە، نەچچە ھارۋا كاتتا تۇغ-ئەلەم قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن بىللە ئېلىپ مېڭىلاتتى. ئەمىرلەشكەر، پانساتلارنىڭ قوشۇلۇپ 200 مەشكاپچى ساقىلار يوغان مەشكاپلاردا سۇنى ئاتقا يۈكلەپ ئېلىپ يۈرەتتى. مەيلى سەپەردە ياكى جەڭدە، كۆلدە ياكى چۆلدە، مەيلى دەريا مەيلى دەشتتە بولسۇن مەشكاپلاردا سۇ زادى كەم بولمايتتى. قاچان بارگاھ تىكىلسە ئاشقان سۇنى بارگاھنىڭ ئالدىغا سېپەتتى. 4 — 5 مىڭ قوي، سىغىن كالا، موزاي-توپاقلارنى بىللە ئېلىپ يۈرەتتى. چوڭ باشلىقلارغا ھەر ئەتىگەنلىكى يېگى قايماق بىلەن تەييارلانغان ناشتىلىق مەززىلىك شىرى چاي ، ئىسسىق نان، تاتلىق توقاچ، ھالۋا-رىشالە، تەملىك شېرىن تاماقلار، پاكىز خۇش بۇي سىنچايلار بېرىلەتتى. چايخانا ۋە ئاشخانىلىرى ئىككى گۇرۇپپا ئىدى. ھەر مەنزىلگە يېتىپ بارغۇچە ئاشپەزلەر بىر نەچچە قازانلاردا قوي يېغى بىلەن دۇملەنگەن ئاشلارنى (پولو) تەييارلاپ تۇراتتى. ھەر كۈنى بىر گۇرۇپپا ئاشپەزگە نۆۋەت كېلەتتى. ئەمما ئاتلىق غازىنىڭ خاس ئاشخانىلىرىغا ھەر كۈنلۈكى 50 چارەك گۈرۈچ سەرپ بولاتتى. مەنزىلگە يېتىپ بارغان ھامان ھەممە چوڭ-كىچىك، مەھرەم-ياساۋۇللارغا باراۋەر ئاش تارتىلاتتى. ئەمىر لەشكەر ۋە پانساتلارنىڭ ئاشخانا-چايخانىلىرىمۇ شۇنداق قىلاتتى.

يۇرت ھاكىملىرى، ۋىلايەت ۋالىيلىرىدىن ھەر كۈنلۈكى 200 — 300 ئېشەكتە گۈرۈچ، 400 — 500 ئېشەك ياكى ھارۋىدا ئۇن-بوغۇز ئۆكسىمەي كېلىپ تۇراتتى.

دۇنيانىڭ ئىشلىرىغا قابىل بولغان ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى مۇشۇنداق ھەيۋەت ۋە داغدۇغا بىلەن مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ كۇچاغا يېتىپ كېلىپ، چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى.

پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ زامانىدىن تا ھازىرقى كۈنگىچە بۇ يەتتە شەھەر موغۇلىستان يۇرتىدا ئىسلام پادىشاھلىرىنىڭ بۇ تەرىقە ھەيۋەت، داغدۇغىلار بىلەن بۇ يوللاردا يۈرۈش قىلغانلىقىنى ئىنسان قۇلىقى ئىشتمىگەن، پەلەك كۆزى كۆرمىگەن بولۇشى مۇمكىن.

ياقۇپبەگ ئىسھاق خوجامنى كۇچانىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ، تەئەللۇقاتلىرى بىلەن يەكەنگە ئاپىرىپ شاغاۋۇل دادخاھقا تاپشۇرۇپ مائاش بەلگىلەپ بەردى. توختى ئىشىكئاغا بەگنى بىكار قىلىپ ئادەتتىكى يىگىتلەر قاتارىغا چۈشۈرۈپ قويدى. نارمۇھەممەد پەرۋانچىنى كۇچاغا ھاكىم قىلدى. ئاندىن ئۇ يەردىن يۈرۈپ كورلىغا يېتىپ باردى. ھاجى مىرزىنى كورلىغا ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى.

مۇشۇنداق ئادالەت ۋە تەرتىپ-ئىنتىزام كۈچەيگەن كۈنلەردە كۇچا ۋە كورلىدا بۇلىنىپ-تالىنىپ، پۇل-ماللىرىدىن ئايرىلىپ پاراكەندىچىلىك كوچىسىغا كىرىپ قالغان سودىگەرلەر ياقۇپبەگكە يىغلاپ ئەرز-ھالىنى مەلۇم قىلدى. ئاتىلىق غازى مەرھەمەت قىلىپ بەزىلىرىگە تون-سەرۇپاي، بەزىلىرىگە پۇل-تىللا ياردەم قىلىپ: «سىلەرگە ئۇۋال بولغانلىقىنى ئاڭلىدىم. سەۋر قىلىپ تۇرۇڭلار، مەن مىرزا ئەۋەتىمەن. شۇ چاغدا زىيانغا ئۇچرىغان دەسمايىڭلارنى راستى بىلەن تىزىملاپ بېرىڭلار، شۇنىڭغا قاراپ پۇلۇڭلارنى خەزىنىدىن بېرىمەن»، دېدى. پازىل زەيىنىلئابىددىن مەخدۇمنى مىرزىلىققا بەلگىلەپ پەرمان قىلدى. سودىگەرلەرنىڭ تالانغان دەسمايىلىرىنى مىرزا

زەيىنلىئابىددىن سودىگەرلەرنىڭ ئاغزىدىن چىققىنى بويىچە تىزىملاپ ئاتلىق غازىنىڭ كۆرۈپ چىقىشىغا سۇندى. بەزىلىرى راستى بىلەن خەتلەتتى. بەزىلىرى بىرنى ئون قىلىپ كۆرسەتتى. ئاتلىق غازى رويخەتكە نەزەر سېلىپ بەزىلەرنىڭ يالغاندىن كۆپەيتىپ خەتلەتكەنلىكىنى بىلىپ، تۇرپان پەتھ بولغاندىن كېيىن بېرىمىز، دۇئا قىلىپ تۇرۇڭلار، دەپ پەرمان قىلدى.

شۇنداق قىلىپ تۇرپان پەتھ بولغاندىن كېيىن سودىگەرلەرنىڭ قولىدىكى دۆلەت خەزىنىسىگە زاكات تاپشۇرغان خېتىنى كۆرۈپ ئۇلارنىڭ بەرگەن زاكاتلىرىنىڭ مىقدارىدىكى پۇلنى بەردى.

ئاتلىق غازى تۇرپانغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ ئۇششاقتالدىن ئۆتۈپ قاراقچىنغا بارغاندىن كېيىن ئەمىرلەشكەر ئۆمەر قۇل لەشكەربېشىنى ئۆزگە قاراشلىق پانسات ۋە يىگىتلىرىنى ئېلىپ ئارغىبۇلاق يولى بىلەن، ئەمىرلەشكەر ئابدۇللاھ لەشكەر بېشىنى ئىلالىق يولى بىلەن توقسۇنغا بېرىشقا پەرمان قىلدى. ئىككى ئەمىرلەشكەر بىرلا ۋاقىتتا يولغا چىقىپ، ئىككى تەرەپتىن تەڭلا توقسۇندىكى تۇڭگانلارنىڭ ئۈستىدىن چۈشتى. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ-جېدەللەر يۈز بېرىپ ئاخىر ئاتلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى غەلىبە قازىنىپ توقسۇننى ئالدى. توقسۇندا 2000چە تۇڭگان بولۇپ، 200چىسى قېچىپ تۇرپانغا كەتتى. قالغانلىرى ھالاك بولدى. جانابىي ئاتلىق غازىي يېتىپ كېلىپ چېدىر-بارگاھلىرىنى دادۇڭ دېگەن يەرگە تىكىپ ئورۇنلاشتى. بىر-ئىككى كۈندىن كېيىن تۇرپاندىن 6000 تۇڭگان قورال-ياراق بىلەن يەمشى دېگەن يەرگە چىقىپ ئۇرۇش باشلىدى. بۇ قېتىم ناھايىتى قاتتىق جەڭ بولدى. ئاخىر تۇڭگانلار مەغلۇپ بولۇپ كۆپچىلىكى يوقىتىلدى. ئاز بىر قىسمى قېچىپ تۇرپان شەھىرىگە كىرىۋالدى.

دادۇڭ شامالىنىڭ كانى بولغانلىقتىن بۇ يەردە تۇرۇش مۇمكىن بولماي قالدى. شۇڭا ئاتلىق غازى چېدىر-بارگاھلىرىنى يار دېگەن جايغا يۆتكەپ تىكتى.

ئۈرۈمچىدىكى لاۋ رىنجا خەلىپە ئاتاقلىق 17 مىڭ تۇڭگاننى تۇرپاندىكى تۇڭگانلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئەۋەتكەنىدى. تۆت كۈندىن كېيىن بۇلار يېتىپ كېلىشتى. تۇرپان شەھىرىدىكى تۇڭگانلارمۇ بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولۇپ، 8000 تۇڭگان شەھەردىن چىقتى. تۇڭگانلار ئىككى تەرەپتىن ئاتلىق غازىنىڭ غالىب قوشۇنلىرىنى قىستاپ ئوتتۇرىغا ئالدى. ئۆمەرقۇل ئەمىرلەشكەر بىلەن ئابدۇللاھ ئەمىرلەشكەر ئىككى قاناتقا ئۆتۈپ جەڭگە كىرىشتى. بارلىق پانسات، يۈز بېشى ۋە يىگىتلەرنىڭ ھەربىرى گويا رۇستەمى داستان ۋە سام نەرىماندەك پالۋانلىق-باتۇرلۇق ھۈنەرلىرىنى كۆرسىتىپ غەلىبە قازاندى. ئىككى تەرەپتىن كەلگەن تۇڭگانلىرىنىڭ ئازغىنىسى جانلىرىنى ئېلىپ، كەلگەن يېرىگە قاچتى. كۆپىنچىسى غالىب قوشۇننىڭ قولىغا ئەسىر چۈشتى. ئۇلارنىمۇ ئالدىدا ماڭغانلارنىڭ ئارقىسىدىن بارسا كەلمەس يولغا ئۇزىتىپ قويدى. ياقۇپبەگ قوشۇنى ئۇ يەردىن ئۆتۈپ تۇرپان شەھىرىگە بەش يول مىقدارى يىراقلىقتىكى جايغا چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. چۆرە-ئەتراپىنى خەندەك كولاپ سېپىل-قوختالار نى ياساپ، دەرۋازىلارنى ئورناتتى. چوڭ-كىچىك پۈتۈن قوشۇن شەھەرنىڭ ئىچىگە ئورۇنلاشتى. ھەر كېچىسى 500 ئاتلىق يىگىت شەھەرنى ئايلىنىپ پاسىبانلىق قىلدى. بىر قىسىم بازارچىلار شەھەرنىڭ ئىچىگە، تولىراقى قار-يامغۇر، بوران-چاپقۇن، سوغۇق-شىۋىرغاندىن پاناھ بولغۇدەك ماكان تېپىپ شەھەرنىڭ سىرتىغا ئورۇنلاشتى. تۇرپان شەھىرى پەتھ بولماي مۇھاسىرىسى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتتى. ھەپتە-ئون كۈندە بىر قېتىم شەھەردىن نۇرغۇن تۇڭگانلار چىقىپ، ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلمەي، يەنە قېچىپ شەھەرگە كىرىپ كېتىپ تۇردى.

مۇشۇنداق ئەھۋالدا تۇرغان كۈنلەردە، لۈكچۈنلۈكلەر تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشىپ ئاتلىق غازىغا ئىتائەت قىلىشتىن يۈز ئۆرۈدى. ئاتلىق غازى ئۆمەرقۇل لەمىرلەشكەر بىلەن ئابدۇللاھ ئەمىرلەشكەرنى پانسات ۋە يىگىتلىرى بىلەن لۈكچۈنگە ئەۋەتتى. بۇلار يېتىپ بېرىپ قاتتىق جەڭلەرنى قىلىپ ئاخىر غالىب كېلىپ لۈكچۈننى تارتىۋېلىپ خاتىرجەم بولدى ۋە ئەمدى غىزا-تاماقتا

ئېغىز تېگىپ تۇرغان چاغدا «ھايال بولماي دەرھال قايتىپ كېلىمىز» دەپ ئاتلىق غازىدىن پەرمان كەلدى. چوڭ ئۇرۇمچى تەرەپتىن 12 مىڭ تۇڭگان يېتىپ كەلگەنىكەن. ئەمىرلەشكەر، پانساتلار قايتىپ كېلىپ تۇڭگانلار بىلەن جەڭ قىلىپ ئاخىر غالىب كېلىپ بۇ تۇڭگانلارنىمۇ يوقاتتى.

بۇ كۈنلەردە ئاۋغان خەيرى مۇھەممەد توپچىدار پانسات ئاتلىق غازىدىن يۈز ئۆرۈپ تۇرپان شەھىرىگە قېچىپ كىرىپ تۇڭگانلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. تۇڭگانلارمۇ باتۇرلۇق ۋە پالۋانلىق بىلەن جەڭ قىلىپ نۇرغۇن ھەرىكەتلەرنى قىلىپ كۆردى. بىر كېچىدە خەيرى مۇھەممەد توپچىدار نۇرغۇن تۇڭگانلارنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ شەھەردىن چىقتى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئاتلىق غازىنىڭ چېدىر-بارگاھلىرىنىڭ ئەتراپىغا بىنا قىلغان سېپىلنىڭ ئۈستىگە چىقىۋاتقاندا، جامەدار دادخاھ بىلىپ قېلىپ ئالدىراشلىقتا توپ-زەمبىرەكلەرگە (ئوق يېتىپ كەلگۈچە) ئاق تەڭگە، چاقا پۇللارنى سېلىپ ئېتىپ بىر مۇنچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، بىر مۇنچىسىنى تىرىك قولغا چۈشۈردى. ئەمما خەيرى مۇھەممەد توپچىدار قېچىپ تۇڭگانلارنىڭ ئارىسىغا ئۆزىنى ئالدى. لېكىن بۇ قېتىم ئاتلىق غازىنىڭ غالىب قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىشقا يېقىن قالغانىكەن. كەرەملىك تەڭرىم ئۆز مۇھاپىزىتى بىلەن ئۇنى يەنە ساقلاپ قالغانىدى. ھەممىسى نەزىر-چىراغ، خەير-سەدىقىلەرنى بېرىپ تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىغا شۈكرىلەر قىلىشتى.

تۇرپاننىڭ ئېسىل ئادەملىرىدىن ئابدىقاھاربەگ، خوجا ئابدۇللاھبەگلەر ئاتلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرىغا ئۆز مەھسۇلاتلىرىدىن نۇرغۇن ئاق-قارا ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىپ چىن خىزمەت قىلدى. بۇلارنىڭ خىزمىتى ئاتلىق غازىنىڭ نەزەر ئىلتىپاتلىرىغا ئېرىشىپ، ھەر بىرىنى يارلىق ۋە پەرمانلار بىلەن رازى قىلدى.

گەپنىڭ خۇلاسىسى، تۇرپان شەھىرى تولۇق توققۇز ئاي مۇھاسىرە ۋە قورشاۋدا بولدى. تۇڭگانلار قامال ئىچىدە قېلىپ ھالى تەڭ بولدى. ئۇلار ھەممىسى

خانىقالىرىغا يىغىلىپ ئەھدۇ-پەيمان، قەسەمياتلار قىلىشىپ، ئاتلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرىغا پەرۋانىدەك ئۆزلىرىنى ئۇرماقنىڭ مەسلىھەتىنى قىلىشىپ تۇرغاندا، جامەدار دادخاھ چاچما ئوقى قازاندەك كېلىدىغان، تۇرپاندا قۇيدۇرغان كاتتا توپقا ئوق سېلىپ شەھەرگە قارىتىپ ئاتقانىدى. چاچما ئوق بېرىپ تۇڭگانلار مەسلىھەت قىلىشىپ تۇرغان خانىقانىڭ ئىچىگە ۋە ئۇ يەردىن ئۆتۈپ خانىقانىڭ ئەتراپىغا چۈشۈپ، نۇرغۇن تۇڭگانلارنى نابۇت قىلىپ، بىر مۇنچىلىرىنى ياردار قىلدى. بۇنىڭ بىلەن تۇڭگانلارنىڭ دىللىرىغا قورقۇنچ ۋە ئەندىشە چۈشتى. ئۇلار: «بۇ پادىشاھ ئۇلۇغ كىشى ئىكەن. بىزنىڭ يامان نىيەت بىلەن مەسلىھەت قىلىشىپ تۇرغانلىقىمىزنى بىلىپ توپ ئاتتى، ئەمدى بولمىدى. ئامانلىق تىلەپ كىشى چىقىرايلى» دەپ مەسلىھەت قىلىشتى ۋە مۇددىئالىرىنى بايان قىلىپ كىشى چىقاردى. ياقۇپبەگ ئۇلارنىڭ ئىلتىماسلىرىنى قوبۇل قىلدى. تۇڭگانلارنىڭ ئۇلۇغى سۇ يەنشەي باشلىق پۈتۈن تۇڭگانلار ئوق-ياراق، ئەسلىھەلىرىنى تاشلاپ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھىنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئۇلارنى مەھرەم ۋە مۇلازىملار ئېلىپ كىرىپ جانابىي ئاتلىق غازى بىلەن كۆرۈشتۈردى. جانابىي ئاتلىق غازى سۇ يەنشەي باشلىق ھەممە تۇڭگانلارغا زىياپەتلەر بېرىپ، تون-سەرۇپاي، سەللە-كۇلالار ئىنئام قىلىپ رازى قىلدى. بۇنىڭ بىلەن تۇڭگانلارنى ئۆزلىرىگە مىراس قالغان قۇل-دېدەكلىرىدەك ئىتائەتچان ۋە پەرمانبەردار قىلىۋالدى.

ياقۇپبەگ تۇرپاننى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، ھېكىمخان تۆرەمنى ھاكىم، ھەيدەر قۇل پانساتنى ئەمىرلەشكەر، تۇرپانلىق خوجا ئابدۇللاھبەگنى سەركار، قازى سۇرخ ئابنى قازى كالان قىلىپ تەيىنلەپ ئىشلارنى بىر قۇر رەتكە سالدى.

تۇرپانلىق ۋايىت خەلىپىنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىدا بىرىنچى داستاندا بايان قىلىنغانىدى. ئۇ تۇڭگانلارنىڭ ئىچىگە كىرىپ ئۇلارغا كۆپ خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن ۋە نۇرغۇن يىگىتلەرنى نابۇت قىلغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ياقۇپبەگ ۋايىت خەلىپىنى گۇناھكار قىلىپ باينىڭ ھاكىمى ئەھمەد بەگكە ئەۋەتىپ

«ۋايىت خەلپە يېتىپ بارغان ھامان ئۆز قولۇڭ بىلەن يوقات!» دەپ بۇيرۇق بەردى. بۇيرۇق ئىجرا قىلىندى.

بىر كېچىسى ئەھمەدبەگ چۈشىدە ئۆلگەن ۋايىت خەلپە قولىغا پىچاق ئېلىپ قوغلاپ يۈرگەنلىكىنى كۆردى ۋە قورقۇپ ئويغىنىپ كەتتى. ئارىدىن يەتتە كۈن ئۆتكەندە ئەھمەدبەگمۇ ئۆلدى. ئاتالىق غازىنىڭ پەرمان ئالىيلىرى بىلەن ئەھمەد بەگنىڭ خوتۇنى ئېرىنىڭ ئورنىغا ھاكىم بولۇپ باي بىلەن سايرامنى 16 ئاي سورىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بايغا مۇھەممەد ئىمىنبەگ توقسابە ھاكىم بولدى.

9

بەدۆلەت ئاتالىق غازى ئۈرۈمچى تەرەپكە ئاتلىنىپ، ئۈرۈمچىنى پەتھ قىلغانلىقى ۋە نەنسەندىكى خىتاي شى شىكۇڭنىڭ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغانلىقى؛ ئۈرۈش-جېدەللەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى ۋە ئاخىر غەلىبە بىلەن ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كەلگەنلىكى

جانابىي ئاتالىق غازى تۇرپان ۋە لۈكچۈننىڭ ئىشلىرىدىن پارىغ ۋە خاتىرجەم بولۇپ، ئون ئاي تۇرپاندا تۇرۇپ قالدى.

ئۈرۈمچىدىكى لاۋرىنجا يەنى داۋۇت خەلپە بولسا تۇڭگانلار ئارىسىدا ۋە ئۈرۈمچى، تۇرپان ۋىلايەتلىرىدە گويا شانۇ شەۋكەتلىك پادىشاھ ئىدى. ئاتالىق غازى بىلەن بىر نەچچە قېتىم لەشكەر ئەۋەتىشىپ جەڭ ۋە ئۇرۇشلار قىلىشقانىدى. بىر نەچچە مەرتىۋە ئۆزئارا خەت، ئەلچىلەر ئەۋەتىشىپ بېرىش-كېلىشلەرمۇ بولغانىدى. شۇ مۇناسىۋەتلەردە بىر-بىرلىرىگە دوستلۇق ئالاقىلىرىنى ئىزھار قىلىشقانىدى. شۇ ئەسنادا ئاتالىق غازى ئەزىم قۇل پانسات باشچىلىقىدا تۆت پانسات بىلەن 1500 يىگىتنى ئۈرۈمچىگە داۋۇت

خەلىپىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. داۋۇت خەلىپە پانساتلارنىڭ ئالدىغا كىشى چىقىرىپ ئىززەت ۋە ھۆرمەت بەجە كەلتۈرۈپ شەھەرنىڭ سىرتىغا چۈشۈردى. قونالغۇ تەمىناتلىرىنى كەڭرى چىقارتىپ خاتىرجەم قىلىپ قويۇپ، ناماز شام ئارىلىقىدا پانساتلارنىڭ ئۈستىگە ئوق-ياراقلار بىلەن قوراللانغان نۇرغۇن تۆڭگانلارنى چىقىرىپ تۇيۇقسىز تۇرغان يىگىتلەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە جەڭگە قول قويدى. نۇرغۇن يىگىتلەر ھالاك بولدى پانساتلار 400 يىگىت بىلەن جانلىرىنى جايلاپ قوشۇنغا ئاران قېچىپ كېلىۋالدى.

يەنە بىر ۋەقە، ئۈرۈمچى بىلەن يۇلتۇز ئارىسىدىكى نەنسەن دېگەن جايدا 6000 ئۆيلۈكتىن كۆپرەك خىتاي بولۇپ، بۇلار كۈچالىق ئىسھاق خوجىنىڭ قەتلىئام قىلىشىدىن قۇتۇلۇپ قالغانىدى. بۇلارنىڭ چوڭىنى شى شىكۈڭ دەپ ئاتايتتى. ئۇ دائىم تۆڭگانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇراتتى. گاھى تۆڭگانلار غالىب كېلىپ، گاھى شى شىكۈڭ غالىب كېلىپ تۇرغانىدى. شۇ ئەسنادا شى شىكۈڭ ئاتلىق غازىنىڭ تۇرپانغا كەلگەنلىكىنى ۋە تۆڭگانلارنى يوقاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ئىنىسى ماشوينى ھەمراھ قىلىپ قورال-ياراق بىلەن قوراللانغان 2500 خىتاي چېرىكىنى باشلاپ ئاتلىق غازىنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈشنى ئارزۇ قىلىپ، 9000 قوي، 800 ئات، 800 كالا، نەچچە يۈز تۆگە، يامبۇ-كۈمۈش قاتارلىق سوۋغا-سالاملارنى ئېلىپ تۇرپانغا كەلدى. ئاتلىق غازى بۇلارغا ھەددىدىن زىيادە مەرھەمەتلەر كۆرسەتتى. شى شىكۈڭ تۇرپاندا بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ، ئىنىسىنى 1500 چېرىك بىلەن ئاتلىق غازىنىڭ خىزمىتىدە قويۇپ، ئۆزى 1000 ئادەمى بىلەن نەنسەنگە قايتىپ كەتتى. بۇ خىتاي چېرىكلىرى تۇرپاندىكى تۆڭگانلار بىلەن بولغان جەڭدە نۇرغۇن خىزمەت كۆرسەتتى. ئاتلىق غازىنى ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىشقا كۆپ دالالەت قىلدى ھەم جىق تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. ئاتلىق غازىمۇ تۇرپاننى بېسىۋالغان بىلەن ئۈرۈمچىنى قولغا كىرگۈزمىگۈچە ھېساب بولمايدىكەن، دەپ ئويلاپ ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ يولغا چىقتى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1287- يىلى، ماھى رەجەپنىڭ 4- كۈنى قىش پەسلى ئىدى.

ئابدۇللاھ ئەمىرلەشكەرنى چىغاۋۇل قىلىپ ئالدىدا ماڭدۇردى. ئارقىسىدىن ياقۇپبەگ غەلىبە ئۈزەڭگىسىگە ئات قويدى. داۋانچىلىك تۇڭگانلىرى تارتۇق-پېشكەشلەر بىلەن ئۇنىڭغا ئالدىغا چىقىپ ئىشەنچ بىلدۈرۈپ ئامانلىق تىلىدى. ئۇلار بۇ يەردىن مېڭىپ ئۈرۈمچى تەۋەسىگە بېرىپ، ئۈرۈمچىگە سۇ كىرىدىغان دەريانىڭ بېشىدىكى تاغ باغرىغا جايلاشقان «دەقيانۇسنىڭ شەھىرى» دەپ ئاتالغان جايغا ئورۇنلاشتى ۋە ئەتراپىغ سېپىل-خەندەكلەر بىنا قىلىپ ياتتى. بۇ يەردىن ئۈرۈمچى شەھىرىگە 30 يول كېلەتتى. ئەمما قىش پەسلى بولغاچقا، سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقى، قار-شىۋىرغاننىڭ ئازابىدىن يىگىتلەر قىيىنچىلىقتا قالدى. بىر نەچچە پىلتىرچى، بازارچىلار ھالاك بولدى. مۇشۇ ئەھۋالدا 27 كۈن ئۆتتى. لاۋ رىنجا داۋۇت خەلىپىنىڭ يارلىقى بىلەن 60 مىڭ تۇڭگان تەييار بولۇپ، كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش نىيىتى بىلەن ناماز شام ۋاقتىدا ئاتلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى ئورۇنلاشقان تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. شۇ كېچىسى قار يېغىپ كېچە ناھايىتى قاراڭغۇ بولدى. ئۈرۈمچى شەھىرى بىلەن ئاتلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى ئورۇنلاشقان جاينىڭ ئارىلىقىدا تاغ ۋە ئېدىرلار كۆپ بولغاچقا تۇڭگانلار يولدىن ئېزىپ، بىر مۇنچىسى بىر تاغنىڭ ئېغىزىغا، بىر مۇنچىسى يەنە بىر تاغنىڭ ئېغىزىغا كىرىپ كېتىپ ئايلىنىپ يۈرۈپ يول تاپالماي ۋەيران بولدى. ئۇلار ئۈچ ھەتتا تۆت بۆلۈك بولۇپ ھەر قايسىسى بىر تاغنىڭ جىلغىسىغا كىرىپ كەتكەچكە، شۇنچە ئۇزۇن كېچىدە 30 يول ئارىلىقتا يېتىپ بارالمىدى. بۇمۇ قۇدرەتلىك تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن.

جانابىي ئاتلىق غازى ناماز بامداتتىن يانغاندا تاغنىڭ ئۈستىدىن ئەلەم-بايراقلار كۆرۈندى. قوشۇننىڭ ھەممىسى ئاتلىنىپ بېرىپ ئۇرۇشۇپ تۇڭگانلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈردى. دەل شۇ چاغدا يەنە بىر تەرەپتىن بايراقلار كۆرۈندى. بۇلار بىلەن جەڭ قىلىپ تۇرغان چاغدا باشقا تەرەپتىن يەنە نۇرغۇن تۇڭگانلار بايراقلىرىنى كۆتۈرۈپ يېتىپ كېلىشتى. ناھايىتى قاتتىق جەڭ بولدى. بۇ چاغدا تۇيۇقسىزلا تۇڭگانلار غالىب كېلىپ سەرۋازلار قاچقىلى تۇردى. ئاتلىق غازىغا ھەمراھ بولۇپ بارغان 16 مىڭ يىگىت، سەرۋازلارنىڭ

ھەممىسى جەڭگە كەتكەن بولۇپ، ئاتلىق غازىنىڭ قېشىدا 100 نەپەر مەھرەم، 100 نەپەر ياساۋۇل، 100 نەپەر يىگىت قالغانىدى.

ياقۇپبەگ ئاتلىق غازى تۇرپاندىكى چاغدا مىرزا ئەھمەد قوشبېگىنى نىسار مەسئۇم ھەزرىتىم ئەكىلىپ ئاتلىق غازىغا دۇئا قىلدۇرغانىدى. مىرزا ئەھمەد قوشبېگى ئاتلىق غازىنىڭ قېشىدىكى يىگىتلەرنىڭ قاتارىدا ئاددىي يىگىت دەرىجىسىدە تۇراتتى. ئاتلىق غازى قېچىپ كېلىۋاتقان سەرۋازلارنى كۆرۈپ مىرزا ئەھمەد قوشبېگىگە: «قېچىپ كەلگەن سەرۋازلارنى چاپ»، دەپ بۇيرۇق قىلدى. مىرزا ئەھمەد قوشبېگى دەرھال بېرىپ تۆت-بەش سەرۋازنى چېپىپ تاشلىدى. بۇنى كۆرۈپ قېچىپ كەلگەن مەيلى سەرۋاز، مەيلى يىگىت بولسۇن ئارقىسىغا يېنىپ بېرىپ تۇڭگانلار بىلەن جەڭ قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى.

ئاتلىق غازى ئۆز يېنىدىكى مەھرەم، ياساۋۇل، يىگىتلەرگە مىرزا ئەھمەد قوشبېگىنى باشلىق قىلىپ سوقۇشقا ئەۋەتتى. ئۇلار شۇنداق جەڭ قىلدىكى، بۇ جەڭنى تەرىپلەپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ.

تۇڭگانلارنىڭ تولىسى پىيادە ئىكەن. سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن ئۇلارنىڭ ھالى خاراب بولدى. شۇنداق قىلىپ نۇرغۇن تۇڭگانلار ھالاك بولدى. بۇ جايدا بىر ئېگىز تاغ بولۇپ، بىر مۇنچە تۇڭگانلار شۇ تاغنىڭ ئۇستىگە چىقىۋېلىپ تۆۋەنگە قارىتىپ ئوق ئاتقىلى تۇردى. يىگىت-سەرۋازلار تۆۋەندىن يۇقىرىغا قارىتىپ ئاتتى. تۇڭگانلار تاغنىڭ ئۇستىدىن ئۆلۈكلەرنى يۇمىلىتىپ پەسكە چۈشۈرگىلى تۇردى. يىگىت-سەرۋازلارمۇ تۇڭگانلارنىڭ ئۆلۈكىنى دالدا قىلىپ ئۇرۇشۇپ ئۇلارنى پۈتۈنلەي يوقاتتى.

بۇنداق ئۇرۇش ئاتلىق غازىنىڭ دەۋرىدە ئەسلا كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى. ھەممىگە قادىر تەڭرى ئۆزىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ئاتلىق غازىنى غالىب قىلىپ، دۈشمەنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. ئاتلىق تۇڭگانلارنىڭ ئازغىنىسى جېنىنى ئېلىپ لاۋ رىنجا داۋۇت خەلىپىنىڭ ھوزۇرىغا ئاران ئۇلاشتى. قالغانلىرى ھالاك بولۇپ قار ئاستىدا توڭلاپ قاتتى. بۇ غەلىبىنىڭ شۆھرىتى

مىرزا ئەھمەد قوشبېگىگە بولدى. ئاتىلىق غازى مىرزا ئەھمەد قوشبېگىگە ھەددىدىن زىيادە ئىلتىپاتلار قىلدى.

ئۈرۈمچىدىن چىققان تۇڭگانلار «بارىمىز، ئالىمىز، ئۆلتۈرىمىز، ئات-ئۇلاغ، ئالتۇن-كۈمۈش، ياراق-ئەسلىھەلەرنى ئولجا ئالىمىز» دەپ خام-خىيال بىلەن چىققانىكەن. ھەتتا بالا-چاقىلىرىغا: «ئەتە ئات باغلايدىغان ئارغامچا ئېلىپ ئالدىمىزغا چىقىڭلار»، دەپ يولغا چىققانىكەن. ئاتىلىق غازىنىڭ يىگىت-سەرۋازلىرى غالىب بولۇپ، قاچقان تۇڭگانلارنى قوغلاپ كېتىپ بارسا، قولىلىرىدا بىردىن، ئىككىدىن ئارغامچا تۇتقان ئون ياشتىن 15 ياشقىچە بولغان 10 مىڭدىن ئارتۇق تۇڭگان بالىلىرىنى ئۇچراتتى. ئۇ بالىلار دادىلىرى ئولجا ئالغان ئاتنى باغلاپ مىنىپ كېلىش ئۈچۈن چىققانىكەن. ياقۇپبەگنىڭ يىگىتلىرى بۇلارنىمۇ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

لاۋ رىنجا داۋۋت خەلىپە قېچىپ بارغان تۇڭگانلاردىن بولغان ھادىسىلەرنى ئاڭلاپ، 10 مىڭدەك تۇڭگان ئوغۇل-قىز نارەسىدە مەكتەپ بالىلىرىغا قۇرئان شېرىپنى كۆتۈرتۈپ غالىب قوشۇننىڭ ئالدىغا چىقاردى. تۇڭگانلارنى قوغلاپ ئىلگىرىلەپ ئات چېپىپ كېلىۋاتقان ئەمىرلەشكەر ئابدۇللاھ پانسات ۋە پەيزى يۈز بېشى باشلىق باتۇر يىگىتلەر بۇ نارەسىدە مەكتەپ بالىلىرىغا قاراپمۇ قويماي ئۇلارنى ئاتلىرىغا دەسسىتىپ ئۆتۈپ، شەھەر دەرۋازىسىغا كېلىپ ئوق چىقىرىۋاتقان چاغدا، ئاتىلىق غازىدىن «شەھەرگە كىرمىسۇن»، دەپ ئالىي پەرمان چۈشتى. بۇنىڭ بىلەن شەھەرگە كىرمەي ئاتنىڭ جىلاۋىرىنى تارتىپ ئارقىغا ياندى. بىر مۇنچە يىگىت-سەرۋازلار تۇڭگانلارنىڭ ئوغۇل-قىزلىرىنى ئولجا ئالغانىكەن، ئاتىلىق غازى بۇنى كۆرۈپ: «دۈشمەنىنىڭ بالىلىرىنى نېمە ئۈچۈن تىرىك ئېلىپ چىقتىڭ؟» دەپ غەزەپلىنىپ ئولجا ئالغان يىگىت-سەرۋازلارنى ئۆلۈمگە بۇيرۇدى. بالىلارنى بولسا ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى. شۇ باھانە بىلەن گۇناھلىق ۋە گۇناھسىز، چوڭ-كىچىك، رەسىدە ۋە نارەسىدە، ئوغۇل-قىز بولۇپ ناھايىتى كۆپ تۇڭگانلار قىرىلىپ كەتتى.

بۇ چاغدا داۋۇت خەلىپە يەنى لاۋرىنجا: «ياقۇپبەگ پادىشاھ باشلىق غالىب قوشۇن شەھەر ئىچىگە كىرسە، خوتۇن، بالا-چاقىلىرىمىز قورقۇپ كېتىدۇ. بىز ياقۇپبەگكە ئىتائەت قىلىپ بويسۇنساق، ھەر قانداق يارلىق قىلسا بىجانىدىل قوبۇل تۇتساق»، دەپ ئەلچى چىقاردى. ئاتالىق غازى ماقۇل كۆرۈپ ئۇلارنىڭ دېگىنىدەك قىلدى.

داۋۇت خەلىپە ئالتۇن-كۈمۈش، ئىپسىل چاي، چىنە-قاچا، تاۋار-دوردۇن قاتارلىق خاقانى چىنىدىن چىقىدىغان گۈزەل-نەپىس نەرسىلەر ۋە بارلىق خەزىنە-دەپىنىلىرىنى تارتۇق قىلىپ ئاتالىق غازىنىڭ بارگاھى ئالىيلىرىغا چىقاردى. ئەمما ئۆزرە بايان قىلىپ ئۆزى چىقمىدى. ئىتائەت ۋە قۇللۇق كەمەرلىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلىدى. «ئەگەر سىياسەت تىغىدىن ئۆتكۈزمەن دېسىلە، جان ۋە مېلىم جانابىي پادىشاھ ئۈچۈن پىدا بولسۇن ياكى كەمىنە كەمتەر، قېرى قۇللىرىغا ئەپۇ قەلىمىنى سۈرسىلە. كەرەملىك پادىشاھ ئىختىيار ئۆز ئىلكىلىرىدە...»، دەپ ئەرز قىلدى. جانابىي ئاتالىق غازى ئۇنىڭ شۇنچىلىك قىلغىنىغا رازى بولۇپ ئامانلىق بەردى.

ئاتالىق غازى ئۈرۈمچى تەرەپكە يۈرۈش قىلغاندا، تۇرپاندىكى تۇڭگانلارنىڭ چوڭى شاۋيەنشەينى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ كەلگەنىدى. شاۋيەنشەي بۇرۇن قىلغان گۇناھلىرىنىڭ بەدىلىگە ناھايىتى چوڭ خىزمەت كۆرسەتتى. شۇڭا جانابىي ئاتالىق غازى ئۇنىڭغا ئۈرۈمچىنىڭ دايەنشەيلىكىنى مەرھەمەت قىلدى ھەم ئالتۇن كەمەر، مىلتىق، ياراق-ئەسلىھەلەرنى ئىنئام قىلدى. ئۈرۈمچىگە قۇتۇبى، سانجى، ماناس، داۋانچىڭ قاتارلىق ئالتە شەھەر قاراشلىق ئىكەن. شاۋيەنشەيگە ھەممىنى قوشۇپ بېرىپ رازى قىلدى. بۇ ئالتە شەھەرنىڭ ھەر بىرىگە دايەنشەي كىمنى لايىق كۆرسە شۇن يەنشەيلىككە تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈردى. يەنشەيلەر دايەنشەينىڭ ئىتائىتىدە بولۇپ، بۇيرۇقىغا بويسۇنۇپ پەرمانبەردارلىق قىلدى.

دايەنشەي: «مەن ئىسلام پادىشاھلىرىنىڭ رەسىم-قائىدىلىرىنى بىلمەيمەن. جانابىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىدىكى مۇلازىم، ئوردا ئەمەلدارلىرىدىن بىرىنى تىلەيمەن. ئۇ كىشى ماڭا قائىدە-قانۇنلارنى ئۆگىتىپ تەلىم بەرسە»، دەپ جانابىي ئاتلىق غازىغا مەلۇم قىلدى. ياقۇپبەگ ئۇنىڭ ئەرزىنى قوبۇل كۆرۈپ، مىرزا بېشى زەينىللائابىدىن مەخدۇمنى سالام ئاغىسى قىلىپ تەيىنلەپ دا يەنشەينىڭ قېشىدا ئۈرۈمچىدە قالدۇردى. شۇ يىلى ئۈرۈمچىنىڭ سوغۇقى ئادەتتىن تاشقىرى ناھايىتى قاتتىق بولغانىدى. شۇ قىشتا نەنسەندىكى شى شىكۇڭ ھەر كۈنلۈكى ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنلىرىغا ئۆز ئادەملىرىدىن 100 تۆگە، 50 — 60 ھارۋىدا تاشكۆمۈر يەتكۈزۈپ بېرىپ ناھايىتى كۆپ خىزمەت قىلدى. ئىنىسىمۇ چېرىكلىرى بىلەن ئالاھىدە خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى. مۇشۇ كۈنلەردە شى شىكۇڭ ئۆزىمۇ نۇرغۇن سوۋغا-سالاملار بىلەن كېلىپ ئاتلىق غازىنى كۆپ خۇرسەن قىلدى. شۇڭا شى شىكۇڭغا كىمخاب تاشلىق نىمچا، جۇۋا قاتارلىق ئېسىل كىيىم-كېچەك، قىممەت باھا تۇماق، مىلتىق-ياراق، كەمەر، ئالتۇن جابدۇقلۇق ئارغىماق ئات قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلدى. ئىنىسىغىمۇ شۇ تەرىقىدە غايەت زور ئىلتىپاتلارنى كۆرسەتتى. قالغان چېرىكلەرگىمۇ سۈلەيسۇن، تۇلكە، كۆرپە قاتارلىق ئېسىل تېرىلەردىن قىلىنغان كىيىم-كېچەكلەرنى ئېھسان قىلىپ خۇشال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شى شىكۇڭنىڭ نەنسەنگە قايتىپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلدى. دايەنشەي ئۈرۈمچىدىن 12 مىڭ تاغار ئاشلىق ئەۋەتتى.

مۇشۇنداق ئەھۋاللار بىلەن جانابىي ئاتلىق غازى ئۈچ ئايدەك ۋاقىت ئىچىدە ئۈرۈمچى ۋىلايىتى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە يۇرتلارنى ئۆزىگە قارىتىپ، ئىشلارنى سەرەمجان قىلغاندىن كېيىن غالىب قوشۇننى باشلاپ قايتماقچى بولدى. ئۇلار مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ باش باھاردا قاراشەھەرگە يېتىپ كەلدى. بۇ يەردە بىر نەچچە كۈن تۇرۇشنى ئىختىيار قىلىپ، قاراشەھەر دەرياسىنىڭ لېۋىدە بىر شەھەر بىنا قىلدۇردى. جانابىي ئاتلىق غازى ئۆزى باش بولۇپ خىش كۆتۈرۈپ، خاك سوقۇپ ئەمگەك قىلدى. بۇنى كۆرگەن ئەمىرلەشكەر، ئۇلىما، ياش-قېرى

ھەممە كىشى جىم تۇرالماي سېپىل سوقۇش قاتارلىق شەھەر قۇرۇلۇشىغا كىرىشىپ كەتتى. پات پۇرسەتتە شەھەر قۇرۇلۇشىنى پۈتكۈزۈپ تاماملىدى.

بۇ كۈنلەردە قالماقلارنىڭ خاقانى خوتۇنخان قاراشەھەرگە يېقىن قارا مودۇن دېگەن بىر جايدا ئولتۇرۇشلۇق ئىكەن. ئاتىلىق غازى بۇلارنىمۇ ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇپ بويسۇندۇرۇش نىيىتى بىلەن خوتۇنخاننى تەكلىپ قىلىپ ئادەم چىقاردى. ئەلچىلەرنى كۆرۈپ خوتۇنخان ئۆزى قاراشەھەرگە كېلىشكە ئېھتىياج قىلىپ لاما، كەيگەن دېگەنلەرنىڭ باشچىلىقىدا بىر نەچچە مەنسەپدارى بىلەن 500 قالماقنى ئاتىلىق غازىنىڭ ھوزۇرىغا ئەۋەتتى. ئاتىلىق غازى كەلگەن قالماقلارنى بىر نەچچە كۈن توختىتىپ چوڭ زىياپەت قىلدى. ھەر كۈنلۈكى رىشالە، ھالۋا، قەنت-شېكەر بىلەن تەييارلانغان نازۇنېمەتلەر، قوي يېغىدا ئەتكەن پولۇ، شويلا-شورپا قاتارلىق ئالىي يېمەك-ئىچمەكلەر بىلەن مېھمان قىلدى. قالماقلار ئۈچۈن سېرىق لانكا، سېرىق داباللاردىن قالماقچە تون، كىيىم-كېچەك تىكتۈرۈپ تەييارلاپ قويغانىكەن. ھەممىسىگە تون-سەرۇپايلارنى ئىنئام قىلىپ قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت بەردى.

شۇ ئارىدا بىر مۇنچە يىگىتلەر بىلەن مۇھەممەت توقسابەنى ئەۋەتىپ خوتۇن خاقاننى ئەكەلدۇرۇپ باشقا يول بىلەن كورلىغا ئاپىرىپ ئاخۇن چىغاننىڭ ھويلىسىغا چۈشۈرۈپ شۇ يەردە تۇتۇپ قالدى. خوتۇنخانغا تەمىناتلارنى بەلگىلەپ ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىپ ساقلاشنى ھاجى مىرزىغا تاپشۇردى. ئاتىلىق غازىنىڭ ھوزۇرىغا كەلگەن قالماقلار خوتۇنخاننى كورلىغا ئېلىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەرسىز ئۆز يۇرتلىرىغا كەتتى.

شۇ ئەسنادا ئۈرۈمچىدىن خەت كېلىپ: «نەنسەندىكى شى شىكۈڭ نۇرغۇن چېرىك بىلەن ئۈرۈمچىگە بېسىپ كېلىپ دايەنشەي بىلەن ئۇرۇشۇپ، دايەنشەينى ئۆلتۈرۈپ، ئۈرۈمچى شەھىرىنى بۇلاپ-تالاپ يەنە ئۆز جايىغا قايتىپ كەتتى»، دېگەن يامان خەۋەر ئاتىلىق غازىنىڭ قۇلىقىغا يەتتى. بۇ خەۋەردىن سەل كېيىن جانابىي زەينىلئابىددىن مەخدۇم مىرزا بېشى 50تەك تۇڭگان

بىلەن 30 تۈگە چاي، چىنە قاتارلىق تارتۇق-پېشكەشلەرنى ئەكىلىپ ئاتىلىق غازىنى زىيارەت قىلىپ پاتىھە ئوقۇدى.

مەزكۇر مىرزا بېشى زەينىلئابىددىن مەخدۇم، دايەنشەي تەرىپىدىن شى شىڭۇڭغا ئەلچى بولغان ۋە شى شىڭۇڭ ئانچە ماقۇل تۇتمىغانىكەن. مىرزا بېشى زەينىلئابىددىن مەخدۇم شى شىڭۇڭنىڭ ئالدىدىن يېنىپ كەلگەندىن كېيىن: «ماڭا ئۈرۈمچىنىڭ ئابى-ھاۋاسى ياقمىدى، ئاتىلىق غازىنىڭ خىزمەتلىرىگە تارتۇق-پېشكەشلەرنى ئېلىپ بارغاچ دۇئا-پاتىھە ئوقۇپ يانسام»، دەپ دايەنشەيدىن رۇخسەت ئېلىپ سوۋغا-سالاملار بىلەن يولغا چىقىپ ئىككى كۈندىن كېيىن ھېلىقى ۋەقەلەر يۈز بېرىپتۇ. ۋەقەدىن مىرزا بېشىنىڭ خەۋىرى يوق ئىكەن. جانابىي ئاتىلىق غازى ئۈرۈمچىدە دايەنشەي بىلەن شى شىڭۇڭنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولغان ۋەقەلەرنى مىرزا بېشىغا مەلۇم قىلدى. تەڭرىم ئۆز قۇدرىتى بىلەن زەينىلئابىددىننى مۇھاپىزەت قىلىپ، بىر باھانە-سەۋەب بىلەن خەتەردىن ساقلاپ سالامەت قايتىپ كېلىشكە نېسىپ قىلغانلىقىغا شۈكرىلەر بەجە كەلتۈردى. مىرزا بېشى زەينىلئابىددىن مەخدۇم موللا، ئەخلاق-پەزىلەتلىك، شائىر، ئىش بىلەرمەن، بىر نەچچە خان-پادىشاھلارنىڭ ھۇزۇرىدا مىرزا بېشى بولۇپ كۆپ ئىززەت-ئابروي تاپقان، ئاتىلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىدىمۇ قەدىر-قىممىتى ئۈستۈن، كاتىبات ئىشلىرىدا لاياقەتلىك كىشى ئىدى. ئۆزىنىڭ تەبىئىي ئەقىل-پاراستى ۋە زېھىن-ئىدراكىنىڭ قۇۋۋىتى بىلەن «دىۋان فۇزۇلى»نىڭ ئۇسلۇبىدا مەھجۇرى تەخەللۇسى بىلەن بىر توم شېئىرىي دىۋان يېزىپ چىققانىدى. دىۋانىنىڭ مەزمۇنىغا نۇرغۇن پەند-نەسىھەت، ھەقىقەت، مائارىپ ۋە مەرىپەتلەر كىرگۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈن بۇ ئەسەر ھەممە پەزىلەتلىك كىشىلەرنىڭ يىغىلىش سورۇنلىرى ۋە مەركە-ئولتۇرۇشلىرىدا ئوقۇلاتتى. ئىشتىكۈچى ۋە كۆرگۈچىلەر ھەيرانلىق چىشلىرىدا تەئەججۇپ بارماقلىرىنى چىشلىشەتتى. مىرزا بېشى زەينىلئابىددىن مەخدۇمنىڭ پەزىلىتى ئۇنىڭ شېئىر، ۋەزىن، قاپىيىلىرىگە ئىنساپ كۆزى بىلەن نەزەر سالسا ئاندىن مەلۇم بولىدۇ. تۆۋەندىكى مىسرا مەزكۇر دىۋاندىن بىر پارچىدۇر:

نەزم

گەر نەسىپ ئولسا بۇ مەھجۇرە تەۋافى كەئبە،

باش ئۇرۇپ ئۆتكەن ئىشنە تەۋبە تەزەررۇئەيدەلىم .

جانابىي ئاتىلىق غازى: «ئۇرۇمچى يۈز ئۆرۈپ ئىتائىتىمىزدىن چىقىس، لەشكەر ئەۋەتىپ ئىككىنچى قېتىم ئىتائەت قىلدۇرۇپ بۇيرۇقىمىزغا كىرگۈزگىلى بولىدۇ. دايەنشەي ئۆلۈپ كەتسە يەنە بىر تۇڭگاننى دايەنشەي قىلىپ تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈرسەك دايەنشەي بولۇپ كېتىۋېرىدۇ. ئەمما سىز مىرزا بېشىغا خەتەر يەتسە سىزدەك كىشىنى تاپقىلى بولمايتتى» دەپ، مىرزا بېشىغا كۆپ مېھربانلىق كۆرسىتىپ ئېھسانلارنى مەرھەمەت قىلدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى قاراشەھەر ۋە كورلىلاردا ئۈچ ئايدەك تۇرۇپ قالدى. ئاندىن چوڭ ھەشەمەتلەر بىلەن قوزغىلىپ ئەركان دۆلەتلەر بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ كېلىپ يېڭىدىن بىنا قىلغان ئالىي ئوردىغا چۈشۈپ ئورۇنلاشتى. بۇ ئوردا پەرغانە ۋىلايىتىدىكى خانلارنىڭ ئوردىلىرىغا ئوخشىتىپ ياسالغانىدى. ئاتىلىق غازى يېڭى ئوردىدىن رازى بولۇپ، ئىش بېشى نىياز باقى ۋە قالغان ئۇستىلارغا نۇرغۇن ئىنئام ۋە مۇكاپاتلارنى بەردى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1288- يىلى ياز پەسلىنىڭ ئاخىرى ئىدى.

10

جانابىي ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ پەرمانى بىلەن ھېكىمخان تۆرەم ئۈرۈمچى تۇڭگانلىرىنىڭ ئۈستىگە لەشكەر تارتقانلىقى ۋە ياقۇپبەگ ئۆز پەرزەنتى بېكقۇلبەگنى ياردەم ئۈچۈن ئارقىسىدىن ئەۋەتكەنلىكى؛ ھېكىمخان تۆرەم مەقسەت گۈلىنى قولىغا كەلتۈرۈپ قايتىپ، كېلىپ بارگاھىنى تاۋاب قىلغانلىقى

جانابىي ئاتلىق غازى ئاقسۇغا يېتىپ كېلىپ سەلتەنەتلىك ئوردىدىكى پادىشاھلىق تەختىگە چىقىپ ئولتۇردى. ئاقسۇغا ئىككى مەنزىل قالغاندا كورلىدىكى ھاجى مىرزىدىن: «بىر كېچىدە ياراق-ئەسلىھەلەر بىلەن قوراللانغان 2000دەك قالماق كورلىغا بېسىپ كىرىپ سوقۇشۇپ 200چە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ خوتۇنخاننى ئەپقېچىپ كەتتى»، دېگەن مەزمۇندا مەلۇمات كەلدى. ۋەقە مۇنداق بولغانىدى: ھاجى مىرزا قالماقلارنىڭ يامان نىيىتىنى بىلىپ قېلىپ قالماقلار كېلىدىغان يول ۋە تاغ جىلغىلىرىنى توسۇش ئۈچۈن ئادەم ۋە يىگىتلىرىنى ئېلىپ، 30 يول يىراقلىقتىكى «قالقىمان» دېگەن مەنزىلگە چىقىپ ياتقانىكەن. قالماقلار باشقا يول بىلەن كورلىغا كېلىپ خوتۇنخاننى ئېلىپ كېتىپتۇ.

يەنە بىر ۋەقە، نەنسەندىكى شى شىكۇڭ لەشكەر تارتىپ ئۈرۈمچىگە بېرىپ دايەنشەينى ئۆلتۈرۈپ، بۇلاپ-تالاپ چىقىپ كەتكەنلىك خەۋىرى ئاتلىق غازىنىڭ قۇلىقىغا يەتكەنىدى. بۇ ۋەقەنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىدى: سۇ يەنشەي بىلەن شى شىكۇڭنىڭ ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ ئاداۋەت بار ئىدى. شى شىكۇڭنىڭ نۇرغۇن چېرىكلىرىنى ئاپىرىپ ئاتلىق غازىغا ياردەم بېرىپ خىزمەت كۆرسىتىشىدىكى غەرىزى، سۇ يەنشەينى يوقىتىش ئىكەن. ئىش ئۇنىڭ مۇددىئاسىدەك بولماي ئاتلىق غازى شاۋيەنشەينى ئۈرۈمچىگە دايەنشەي قىلغانلىقى ئۈچۈن شى شىكۇڭنىڭ ھەسەت ۋە دۈشمەنلىكى تېخىمۇ ئاشقانىكەن. يەنە بىرى، جانابىي ئاتلىق غازى شى شىكۇڭدىن 10 مىڭ تاغار ئاشلىق ئېلىپ دايەنشەيگە مەرھەمەت قىلغانىدى. شى شىكۇڭ دايەنشەينى «ئاشلىقنى ھازىر بېرىسەن»، دەپ قىستىدى. دايەنشەي: «ھازىر پۇقرالارنىڭ

قولىدا ئاشلىق يوق. خامان ئالغان بېرەي»، دېسەن ئۇنىماي ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش-جېدەل يۈز بەرگەنىكەن.

بۇ چاغدا ئاتلىق غازى كۇچادىكى نارمۇھەممەد پەرۋانىچىنى ئەمىرلەشكەر دەرىجىسىدە 1500 يىگىتى بىلەن، كورلىدىكى ھاجى مىرزىنى 500 يىگىتى بىلەن ئۈرۈمچىگە بېرىشقا پەرمان چۈشۈردى. كورلىغا شۇ يەرلىك تاشلان قازىبەگنى ھاكىملىققا تەيىنلىدى. تۇرپاندىكى ھېكىمخان تۆرەمگىمۇ ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن پەرمان قىلدى.

ھېكىمخان تۆرەم، نارمۇھەممەد پەرۋانىچى، ھاجى مىرزا، مەھمۇدبەگ ئۆرگەنجى، ھەيدەر قۇل دادخاھ قاتارلىقلار 8000 ئادەم بىلەن ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلدى.

ئۈرۈمچىدىكى تۇڭگانلار دايەنشەي ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى تالىپ ئاخۇننى ئۆزلىرىگە چوڭ قىلىپ ئۇنىڭ ئەمىر-پەرمانلىرىغا بويسۇنۇپ تۇرغانىكەن، جانابىي ئاتلىق غازىدىن تالىپ ئاخۇننىڭ نامىغا دايەنشەيلىك مەنسەپ ئۈچۈن يارلىق كەلگەنىدى. ھېكىمخان تۆرەم باشلىق سەركەردىلەر بىلەن تۇڭگانلار كېڭەش-مەسلىھەت قىلىشىپ ئىتتىپاق بولۇپ شى شكۈڭدىن ئىنتىقام ئېلىش قارارىغا كەلدى ۋە قوشۇنلارنى باشلاپ نەنسەندىكى ختايلار ئۈستىگە بېسىپ بېرىپ جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. ختايلار تەڭ كېلەلمەي، كىچىك نەنسەننى تاشلاپ چوڭ نەنسەنگە قېچىپ كەتتى. ھېكىمخان تۆرەم باشلىق سەركەردىلەر نەنسەندە تۇرۇپ، بولغان ۋەقەنى جانابىي ئاتلىق غازىغا مەلۇم قىلدى. ئاتلىق غازىدىن: «نەنسەندىكى ختايلار قاچقان بولسا كارىڭلار بولمىسۇن. ئەمدى ئۈرۈمچىگە كېلىپ قىشنى شۇ يەردە چىقىرىڭلار»، دېگەن جاۋاب كەلدى.

بۇ كەچكۈز پەسلى ئىدى. پەرمانغا بىنائەن غالىب قوشۇن ئۈرۈمچىگە كەلسە، تۇڭگانلار تالىپ ئاخۇن دايەنشەينى بىر ئۆيگە قاماپ قويۇپ، داۋۇت خەلىپە لاۋ رىنجانى ئۆزلىرىگە باش قىلىۋاپتۇ. شۇڭا ھېكىمخان تۆرەم باشلىق غالىب قوشۇننى ئۈرۈمچىگە كىرگۈزمىدى. ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش بولۇپ ئاخىر

تۇڭگانلار غالىب كەلدى. ئەھۋالنى ئاتلىق غازىغا مەلۇم قىلىپ دەرھال مەلۇمات ماڭدۇردى. ئەمما قوشۇن ئىچىدىكى پەيزى يۈز بېشى، ئاسرانقۇل قىپچاق ۋە تاغايى قەرشىقلار باتۇرلۇقتا رۇستەمى داستان ۋە سامى نەرىماندىن زىيادە قەھرىمانلىقلارنى كۆرسەتتى. ئەگەر بۇ باتۇر پەلۋانلار بولمىغان بولسا، قوشۇن ئىچىدىكى چوڭ-كىچىك ھەممىسىنىڭ جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئاسان ئەمەس ئىدى.

مەلۇمات جانابىي ئاتلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ بارغان ھامان، ئاقسۇدىكى ئۆمەرقۇل دادخاھ ئەمىرلەشكەر ۋە ئەزىم قۇل پانسات باشچىلىقىدىكى 7000 لەشكەرنى ھېكىمخان تۆرەم ۋە نار مۇھەممەد پەرۋانىچىلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن دەرھال ئاتلىنىشقا يارلىق چۈشۈردى. بۇلار يېتىپ بېرىپ تۇڭگانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ داۋۇت خەلىپە لاۋ رىنجانىڭ پايتەختى ئۈرۈمچىنى قولغا كىرگۈزدى. داۋۇت خەلىپە بىر مۇنچە تۇڭگانلار بىلەن قېچىپ چىقىپ ماناسقا جېنىنى جايلىدى.

جانابىي ئاتلىق غازى ئاقسۇدا توققۇز ئايدەك تۇرۇپ ئاندىن پايتەختى قەشقەرگە قايتتى.

شۇ ئەسنادا لاۋ رىنجا خەلىپە ماناستىن نۇرغۇن چېرىكنى باشلاپ كېلىپ ھېكىمخان تۆرەم، نارمۇھەممەد پەرۋانىچى، يېڭىدىن كەلگەن ئەمىرلەشكەر باشلىق ھەممە قوشۇننى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ ئىچىگە قامىۋالدى. ئۈرۈمچى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ئالتە شەھەردىكى تۇڭگانلارنىڭ لاۋ رىنجا داۋۇت خەلىپىگە ئەقىدە-ئىخلاسلىرى ناھايىتى زىيادە ئىكەن. 16 مىڭ تۇڭگان جەم بولۇپ كېلىپ ئۈرۈمچى شەھىرىنى قورشاپ تۆت ئاي قامال قىلىپ ئاتلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرىنى شەھەردىن تاشقىرى چىقارمىدى. ئەمما قامالدا قالغانلار تۈرلۈك ئىلاج ۋە تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، بولۇۋاتقان ئەھۋاللاردىن ئاتلىق غازىنى خەۋەردار قىلدى. ئاتلىق غازى ئۆزىنىڭ مېھرىبان پەرزەنتى، دىل رىشتىسى بېكقۇلىبەگنى باش قىلىپ مۇھەممەد كېرىم دادخاھ، ئېلىبەگ

پانسات، مۇھەممەد سىيىت پانسات، نورۇز پانسات، خالمان پانساتلارنى قوشۇپ 5000 يىگىتنى، تۆرە قول ۋە مۇھەممەد رەھىم پالۋانلارنى بېاش قىلىپ 2000 سەرۋازنى، ئۆمەرخان ئىشانغا تۆت چوڭ توپنى بېرىپ ھەممىسىنى قوشۇپ ئۇرۇمچىگە ماڭدۇردى.

بېكقۇلىبەگ دۆلەت ئىشلىرىنى ۋە لەشكەركەشلىك تەرتىپىنى جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ قانۇن-قائىدىلىرى بويىچە تەييارلاپ سەپ-سەپ بولۇپ داغدۇغا بىلەن توقسۇنغا يېتىپ باردى. توقسۇننىڭ ھاكىمى جاھان دادخاھ سوۋغا-سالاملار بىلەن ئالدىغا چىقىپ قونالغۇلارنى تەييارلاپ كۈچ-قۇدرىتىنىڭ يېتىشىچە خىزمىتىنى قىلدى. جانابىي بېكقۇلىبەگ بەش كۈن ئارام ئېلىپ، ئۇ تەرەپنىڭ ھال-ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇپ، ئاندىن ئۇرۇمچى تەرەپكە ئاتلاندى.

داۋانچىڭلىقلارمۇ ئاتىلىق غازىدىن يۈز ئۆرۈپ داۋۇت خەلىپە لاۋ رىنجاغا ئىتائەت قىلغانىكەن. داۋانچىڭنى ئالماي تۇرۇپ ئۇرۇمچىگە بېرىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. نائىلاج داۋانچىڭنى قولغا ئېلىش جېڭىنى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. قىرىق كۈن ئۆتكەندە غەلىبە شامىلى نامايان بولۇپ، مەقسەت گۈللىرى بېكقۇلىبەگنىڭ قولىغا كەلدى. تۇڭگانلاردىن 1500دىن كۆپرەك ئادەم يوقىتىلدى. يىگىتلەردىن 200چىسى ئۆلدى، بىر نەچچىسى يارىدار بولدى.

داۋانچىڭ ئېلىنغاندىن كېيىن ئۇلار ھېكىمخان تۆرەم ۋە نارمۇھەممەد پەرۋانىچىلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ ئۇرۇمچىگە يېتىپ باردى. بېكقۇلىبەگ شەھەرنىڭ تېشىدىن ھېكىمخان تۆرەم ۋە پەرۋانىچىلار شەھەرنىڭ ئىچىدىن ھەرىكەت قىلدى. قاتتىق جەڭ ۋە سوقۇشلار بولدى. ئاخىر ياقۇپبەگ قوشۇنى غالىب كېلىپ تۇڭگانلارنى مەغلۇپ قىلدى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1289- يىلى ئىدى. 15 مىڭدىن ئارتۇق تۇڭگان ھالاك بولدى. 1000دەك يىگىت چىقىم بولدى. 400چىسى يارىدار بولدى. بۇ ئۇلۇغ غەلىبە خەۋىرىنى «پەتھنامە» قىلىپ ياقۇپبەگنىڭ دەرگاھىغا ئەۋەتتى. جانابىي ئاتىلىق غازى

ھېكىمخان تۆرەم باشلىق ھەممىسىگە تون-سەرۇپاي، تەڭگە-تىللا، ئات-ياراق ئىنئام قىلدى.

قوشۇن ئۇرۇمچىدە قامىلىپ تۇرغان كۈنلەردە يىگىتلەرنىڭ ئەھۋالى ناھايىتى ناچار بولۇپ كۆپ قىيىنچىلىقلارنى تارتتى. قىممەتچىلىكمۇ چېكىگە يەتتى. بىر جىڭ ناننى بىر سەر كۈمۈشكە ئالدى. ھەتتا ئۇنىڭغىمۇ تېپىلمىدى. ئاتلارغا تامنىڭ سۇۋاقلىرىنى سويۇپ، سۇدا يۇيۇپ سامىنىنى ئايرىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەنمۇ ئىلاج بولماي ئاتلار ئۆلدى.

ئۇرۇمچى قولغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، بېكقۇلىبەگ ھېكىمخان تۆرەمگە ئۆز ۋەتىنى تۇرپانغا قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلدى.

بېكقۇلىبەگ قالغان ئەمىر لەشكەر، پانساتلار بىلەن ئىككى ئاي ئۇرۇمچىدە تۇرۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن كومادىغا ئاتلاندى. كومادىدا جەڭ ۋە ئۇرۇشلار بولدى. بۇ ئۇرۇشتا خالىباي پانساتقا ئوق تېگىپ شېھىت بولدى. تۇڭگانلار ئاقىۋەت تەڭ كېلەلمەي تارتۇق-پېشكەشلەر بىلەن چىقىپ ئەمىر-پەرمانلارغا بويسۇنىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈپ ئامانلىق تىلىدى. بېكقۇلىبەگ قوبۇل كۆرۈپ يۇرتلىرىنى ئۆزلىرىگە بېرىپ بىر نەچچە كۈندىن كېيىن قايتتى.

بۇ كۈنلەردە جانابىي ئاتىلىق غازى قەشقەردىن مەرغىلانلىق يەھيا يۈز بېشىنى مۇلايىم، شېرىن سۆخەن، قەنت-ناۋاتتەك تاتلىق گەپلەر بىلەن يېزىلغان خەت ۋە سوۋغاتلار بىلەن ئەلچى قىلىپ ماناستىكى داۋۇت خەلىپە لاۋ رىنجانىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەنىدى. يەھيا يۈز بېشى داۋۇت خەلىپىنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئەلچىلىك رەسمىيەتلىرىنى بەجا كەلتۈردى. ئەمما لاۋ رىنجا ئەنجانلىقلارنىڭ گەپ-سۆزلىرىنى ئاڭلىمايمەن، ئەلچىسىنىمۇ كۆرمەيمەن، دەپ غەزەپ ئاچچىقى ۋە جاھىللىقىدىن يەھيا يۈز بېشىنى دارغا ئاستى. بىللە بارغان ئادىمىنى يوقاتتى. ئاتىلىق غازى داۋۇت خەلىپىنىڭ بۇ خىل قىلمىشلىرىنى ئاڭلاپ، غەزىپى ئۆرلەپ ئاللابەگ پانسات، ھەسامىددىن پانسات، ئاخۇن پانسات، باقى پانساتلارنى باش قىلىپ 2000 لەشكەرنى ماناسقا

ماڭدۇردى. بۇلار يېتىپ بېرىپ بېكقۇلىبەگكە ئۇچرىشىپ ئۇلار بىرلىكتە ئاتلىنىپ ماناسقا يېتىپ بېرىپ شەھەرنى مۇھاسىرە قىلدى ۋە جەڭلەر بولدى. ئۇلار بىر نەچچە قېتىم مەغلۇپ، نەچچە قېتىم غالىب بولۇپ ئۇرۇشتى. ئاقىۋەتتە ماناسمۇ ئېلىندى. شۇ كۈنى داۋۇت خەلىپە زەھەر يەپ ئۆز جېنىنى ئۆزى ئەزرائىلغا تاپشۇردى. پۈتۈن مال-مۈلكىنى غالىب قوشۇن تاپشۇرۇۋالدى. بۇ ئۇرۇشتا 300دىن كۆپرەك يىگىت ئۆلدى. 2000دىن ئارتۇق تۇڭگان يوقىتىلدى.

تۇڭگانلارنىڭ شەھەرلىرى ئىككىنچى قېتىم ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىغا تەۋە بولدى. ئۈرۈمچىگە تەۋە ئالتە شەھەردىكى پۈتۈن تۇڭگانلارنى چوڭ-كىچىك، باي-كەمبەغەل دەپ ئايرىماي ھەممىسىنى بىر-بىرلەپ خەتلەپ، بايلىرىغا 1000 سەردىن كۈمۈش، ئۇنىڭدىن تۆۋەنرەكلىرىگە 800 سەر، ئەڭ كەمبەغىلىگە 10 سەردىن كۈمۈش سېلىق سېلىپ زورلۇق بىلەن يىغىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەممە تۇڭگانلار ئاجىز ۋە خارابلىققا يۈز تۇتتى.

بېكقۇلىبەگ كەنجى ئاخۇن دېگەن بىر سالا تۇڭگاننى ھەممە تۇڭگانلارغا دايەنشەي قىلىپ، ئۈرۈمچى ئالتە شەھەر تۇڭگانلىرىنى شۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بۇ تەرەپنىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجان قىلىپ ھەممە غالىب قوشۇنلار بىلەن تۇرپانغا قايتتى. تۇرپاندىكى مازار-ماشايىخ، شېھىتلەرگە قۇرئان شېرىپنى خەتمە قىلدۇرۇپ، ئاجىز-بىچارە، كەمبەغەللەرگە نەزىر-چىراق، سەدىقىلەرنى بېرىپ دۇئاسىنى ئالدى.

كورلا ھاكىمى ھاجى مىرزا بىپەرۋالىق قىلىپ قالماقلارنىڭ خانى خوتۇنخاننى قولدىن چىقىرىپ قويدى ۋە بىر نەچچە ئادەملەر زايە بولدى. بۇ گۇناھلىرىنى گەدىنىگە قويۇپ كورلىنىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ قەشقەرگە ئاپىرىپ ئۈچ يىل توختىتىپ قويدى. كورلىغا نىياز مۇھەممەد توقسابەنى ھاكىم قىلدى. ياقۇپبەگ نارمۇھەممەد پەرۋانچىنى كونا سىپاھ دەپ قاراپ ئىلگىرى ھېكىمخان تۆرەم ئىككىسىنى ئۈرۈمچىگە بۇيرۇغان

نارمۇھەممەد پەرۋانچىنى ئەمىر-لەشكەر دەرىجىسىدە قىلىپ، مۇھىم ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا ھېكىمخان تۆرەمنى نارمۇھەممەد پەرۋانچىنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇشنى بەلگىلەپ پەرمان چۈشۈرگەندى. ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن نارمۇھەممەد پەرۋانچى دايەنشەينىڭ ئوغلى تالىپ ئاخۇندىن بىر مۇنچە نەقدىنە ئالتۇن-كۈمۈشلەرنى مەخپىي ئېلىپ جانابىي ئاتىلىق غازىغا، «تالىپ ئاخۇننى ئۇرۇمچىگە دايەنشەي قىلىپ بېرىلسە، تۇڭگانلار تالىپ ئاخۇننى خالايدىكەن»، دەپ ئەرز بەرگەنلىكتىن تالىپ ئاخۇننى دايەنشەي قىلىپ يارلىق چۈشۈرگەندى. ئەمما تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرى تالىپ ئاخۇنغا ئىتائەت قىلىشنى نومۇس بىلىپ ئىككىنچى قېتىم داۋۇت خەلپىنى ئۆزلىرىگە باش قىلىپ ئاتىلىق غازىغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتقانىكەن. شى شىڭۇڭنىڭمۇ سۈ يەنشەيگە قەدەمدىن تارتىپ ئاداۋىتى بولغانلىقتىن ئاتىلىق غازى تۇرپاندا سۈ يەنشەي بىلەن سوقۇشۇۋاتقان چاغدا تۇرپانغا بېرىپ ئاتىلىق غازىغا ياردەم بېرىپ خىزمەت كۆرسەتكەندى. بۇ ۋەقە يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتتۇلدى.

چوڭ-كىچىك پۈتۈن تۇڭگانلارنىڭ داۋۇت خەلپە لاۋ رىنجاغا بولغان ئەقىدە-ئىخلاسلىرى ھەددىدىن زىيادە ئىدى. نار مۇھەممەد پەرۋانچى داۋۇت خەلپىنى تۇڭگانلارغا چوڭ قىلىپ بېرىلسە، دەپ ئەرز قىلغان بولسا، ئاتىلىق غازى يارلىق چۈشۈرۈپ داۋۇت خەلپە تۇڭگانلارغا باشلىق بولغان بولسا، بۇ جېدەل-ماجىرالارنىڭ بولماسلىقى مۇمكىن ئىدى. يىگىت ۋە تۇڭگانلارنىڭ خۇنلىرىمۇ تۆكۈلمەس ئىدى. جانابىي ئاتىلىق غازى بۇ ئەھۋاللارنى بىلىپ، نارمۇھەممەد پەرۋانچىغا كايىپ قەشقەرگە ئاپىرىپ سوغۇق ئۆيگە سولاپ قويۇپ مۇزلىتىپ ئۆلتۈردى. كۇچاغا ئاملىخان تۆرەمنى ھاكىم قىلدى. ئۇرۇمچى ۋە ماناسلاردا باتۇرلۇق كۆرسەتكەن ئاسرانقۇلنى پانسات قىلدى. تاغايى قەرشىقنى ياساۋۇللارغا يۈز بېشى قىلدى. پەيزى يۈز بېشى ئۆزىنىڭ پانساتى مەھمۇد ئۆرگەنچىگە گەدەنكەشلىك قىلغانىكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن كايىپ مۇز داۋانغا كەلگەندە ئەمەلدىن بوشاتتى، پەيزى يۈز بېشى مۇز داۋاندىن قاچقانىدى، تۇتتۇرۇپ كېلىپ گۇناھلىرىنى گەدىنىدە قويۇپ شۇ يەردىلا يوقاتتى.

ئۈرۈمچىنى كەنجى ئاخۇنغا تاپشۇردى. يۈسۈپ ئاخۇن تۇڭگانىنى يىگىتلەرگە ياساۋۇل بېشى قىلىپ تەيىنلىدى. ئۈرۈمچى كوناشەھەرگە تۇردى قۇلى دادخاھنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ تۆت پانسات بىلەن 1000 يىگىتنى قويدى. تۆت پانسات ھەر يىلى نۆۋەت بىلەن ئالمىشىپ تۇردى. تۇڭگانلار تىنچ ۋە خاتىرجەملىك بىلەن ئۆز ھۈنەر-كەسپلىرىگە مەشغۇل بولدى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1290- يىلى ئىدى.

جانابىي بېكقۇلىبەگ غەلىبە بىلەن پايتەخت قەشقەرگە قايتىپ ئاتلىق غازى بىلەن كۆرۈشتى. تۇڭگانلاردىن ئولجا ۋە ئالۋانغا ئالغان يامبۇ، كۈمۈش، چىنە، چاي قاتارلىق ئېسىل ماللارنى بىرمۇ بىر تىزىملاپ دۆلەتلىك خەزىنىگە تاپشۇرۇپ بەردى. تۇڭگانلارنىڭ شەھەرلىرىدە بولغان ۋەقەلەرنى ياقۇپبەگكە تەپسىلىي مەلۇم قىلدى. ئاتلىق غازى خۇرسەن بولۇپ ماختاپ ئاپىرىنلار ئوقۇدى. بېكقۇلىبەگنى پۈتۈن غالىب قوشۇننىڭ ئۈستىگە ئەمىرلەشكەر، ئەمىرىلئۇمرا قىلدى. قالغان ئەمىرلەشكەر، پانسات، يىگىت-سەرۋازلارغىمۇ ئۆز لايىقىدا ئىنئاملار قىلىپ ھەممىنى خۇرسەن ۋە رازى قىلدى. بۇنىڭ شۈكرانىسىگە چوڭ توي قىلىپ ئۆلىما، سەيىد ئەمىرلەشكەر، پانسات، يىگىت-سەرۋاز، پۈتۈن ئاھالە، پۇقرا، بارلىق غېرىب-غۇرۋالارغا تون-سەرۇپاي، تىللالارنى بېرىپ، تۇل خوتۇن-يېتىم ئوغۇللارغا نەزىر-چىراق، سەدىقىلەرنى بېرىپ بىر نەچچە قارىيلار خەتمە-قۇرئان قىلىپ، بۇلارنىڭ ساۋابىنى ئەرۋاھلارغا بېغىشلىدى.

ئاتلىق غازى دەسلەپ تۇرپان، ئۈرۈمچىلەرنى ئېلىپ ياندى. ئىككىنچى قېتىم بېكقۇلىبەگ بېرىپ يېڭىباشتىن بويسۇندۇردى. بۇ ئارىدا تولۇق ئۈچ يىل ۋاقىت ئۆتتى. نۇرغۇن خەزىنە-دەپىنە بايلىقلارغا زىيان بولدى. بۇ شەھەرلەرنىڭ باج-خىراجلىرى يەتمىدى. بولۇپمۇ نۇرغۇنلىغان قىممەت باھالىق كاتتا ئارغىماق ئاتلار ھالاك بولدى. قىممەتچىلىك بولۇپ كېتىپ يىگىت-سەرۋازلار ئات گۆشىنى يېگەنلىكتىن، قورساق ئاغرىقىغا گىرىپتار بولۇپ، ئىچى سۈرۈش سەۋەبى بىلەن بىر مۇنچىسى ئۆلدى. تۇڭگانلاردىن قەھرىمانلارنىڭ تىغى،

پادىشاھنىڭ سىياسىتى، بەلكى قۇدرەتلىك تەڭرىنىڭ ئىرادە-تەقدىرى بىلەن 200 مىڭدىن كۆپرەكى پالاكەت دەرياسىغا غەرق بولۇپ، ئۇ دۇنيانىڭ بازىرىنى ئاۋات قىلدى.

ئۇرۇش ۋاقتىدا ئۆلۈپ كەتكەن چوڭ-كىچىك، ئوغۇل-قىز نارەسىدە باللارنىڭمۇ ھېسابى يوق. خىتاي، قالماق ۋە تۇڭگانلارنىڭ باللىرىنى سودىگەرلەر ئولجا تەرىقىسىدە ئەسىر ئالدى. بەزىلىرىنى ئاتا-ئانىلىرى ئازغىنا ئاش-ئوزۇق، نان-توقاچقا ساتتى. بەزىلىرىنى قورسىقىنى بېقىپ خىزمىتىگە سېلىش ئۈچۈن كىشىلەرگە بىكارغا بەردى. مۇسۇلمانلار ئۇلارنىڭ قىزلىرىنىڭ چوڭ قىلىپ ئۆز ئەمرىگە ئالدى ياكى بىرگە نىكاھ قىلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆي-ئوچاقلىق، باال-پەرزەنتلىك بولدى. بۇلاردىن تۇغۇلغان باللار چوڭ بولۇپ ئادەم قاتارىغا كىرىپ مۇسۇلمانلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتتى. بۇ باللارنى مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇتۇپ خەت-ساۋادىنى چىقىرىپ موللا قىلدى. بەزىلىرىنى ھۈنەرگە بېرىپ كەسىپدار قىلدى. بەزىلىرى مۆرەتتەپ قارى بولۇپ كامالەتكە يەتتى.

شۇ چاغلاردا بۇ ئالتە شەھەردىكى ھەر بىر ئادەمنىڭ ئۆيىدە يېڭى مۇسۇلمان بولغان خىتاي، قالماق، تۇڭگانلارنىڭ باللىرىدىن تۆت-بەشى، ئاز دېگەندە بىر-ئىككىسى بار ئىدى. بۇ ئالتە شەھەردىن ئېشىپ-تېشىپ پەرغانە ۋىلايىتى، بۇخارا، تۈركىستان، بەدەخشان، ھەتتا رۇم، ھىندىستانلارغىچە ئەپكەتكەنىدى. ئۇلار مۇسۇلمانچىلىق قائىدە-يوسۇنلىرىدا چىڭ ۋە مۇستەھكەم بولۇپ، بارغان جايلىرىدا يەر-سۇ، جاي-مۈلۈك ئېلىپ ئۆمۈر ئۆتكۈزدى.

ئۇلۇغ مېھرىبان تەڭرىم: ئۆز قۇدرىتىڭ ۋە رەھمىتىڭ بىلەن شۇ يېڭى مۇسۇلمانلارنىڭ ۋە «لائىلاھە ئىللەللاھۇ، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللاھ» دېگەن كەلىمە شېرىپنى تىلىغا جارى قىلغان ھەممە بەندىلىرىڭنىڭ چوڭ-كىچىك گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلغىن. «چىن ئىخلاسى بىلەن لائىلاھە ئىللەللاھۇ، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللاھ دېگەن كىشى جەننەتكە كىرىدۇ»، دېگەن ھەدىسنىڭ

مەزمۇنى بويىچە قىيامەت كۈنى سوئال-سوراقسىز جامالىڭغا مۇشەررەپ قىلىپ، يۈزىمىزگە جەننەتنىڭ ئىشىكىنى ئېچىۋەتسەڭ، سېنىڭ دەرگاھىڭدا ھېچقانچە ئىش ئەمەس. چۈنكى سەن كەرەملىك سېخىيسەن. بەندىلىرىڭگە مېھرىبان ۋە شەپقەتلىكسەن.

11

بەدۆلەت ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ ئىككىنچى قېتىم تۇرپانغا يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە دۆلىتى ئالىيلىرىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتقانلىقى؛ بەلكى دۆلەت قۇياشىنىڭ غەربكە قاراپ پەسلىگەنلىكى

تارىخي ھىجرىيىنىڭ 1288- يىلى (چاشقان يىلى) ياز پەسلىنىڭ ئاخىرىدا ياقۇپبەگ ئۇرۇمچى ۋە تۇرپاننىڭ جەڭلىرىدىن خاتىرجەم بولۇپ، ھەيۋەت سۆلەت بىلەن قايتىپ ئاقسۇ شەھىرىگە كەلدى ۋە موللا جىيان مىرزا بېشىنى گۇناھكار قىلىپ ئاقسۇدىن يۆتكىۋېتىپ، ئورنىغا كۈچالىق ئابدۇراھمان دادخاننى قويۇپ، مۇھەممەد مۇسا توقسابەنى سالام ئاغىسى قىلىپ ئەۋەتكەندى.

تارىخي ھىجرىيىنىڭ 1289- يىلى (كالا يىلى) باش باھار پەسلى پەرزەنتى بېكقۇلىبەگنى ھېكىمخان تۆرەمگە ياردەم بېرىپ ئىككىنچى قېتىم ئۇرۇمچىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئەۋەتكەندى. بېكقۇلىبەگ ئۇرۇمچى تەۋەسىنى قولغا كىرگۈزۈپ 14 ئاي بولغاندا، يەنى تارىخي ھىجرىيىنىڭ 1290- يىلى ياز پەسلىدە يېنىپ كېلىپ ئاتلىق غازى بىلەن كۆرۈشكەندى. 1291- يىلى بىر يىل يۇرت ئىچى تىنچ، خاتىرجەملىك بىلەن ئۆتتى، ئەمما تارىخي ھىجرىيىنىڭ 1292- يىلى قۇمۇل، لەنجۇ تەرەپلەردىن داخۇ، شياۋخۇ ئىسىملىك ئىككى تۇڭگان (بۇلارنىڭ ئەھۋالى مۇشۇ كىتابنىڭ مۇقەددىمىسىدە بايان قىلىنىدى) 30 مىڭدىن كۆپرەك ئاتارمەن-چاپارمەن تۇڭگانلارنى باشلاپ تۇرپان تەۋەسىدە پەيدا بولدى. بۇلارنىڭ مەقسىتى ياقۇپبەگ

ئاتىلىق غازىنىڭ خىزمىتىگە كىرىپ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلساق ۋە ھەممىمىز ئىتتىپاقلىشىپ بېيجىڭ خىتايلىرىغا تاقابىل تۇرساق، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. ئەسلىدە بۇ داخۇ، شياۋخۇ دېگەن تۇڭگانلار بېيجىڭ تەرەپتىن چىققان نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىگە تەڭ كېلەلمەي قېچىپ بۇ تەرەپكە كەلگەنىدى. ھېكىمخان تۆرەم نۇرغۇن تۇڭگانلارنىڭ تۇرپان تەۋەسىگە كەلگەنلىكىدىن ۋاقىپ بولۇپ، ئالدىغا نۇرغۇن قوشۇن چىقىرىپ ئۇلارنى تۇرپانغا كىرگۈزمىدى ۋە تۇرپاننىڭ سىرتىدىنلا ماناس، ئۈرۈمچى تەرەپكە ئۆتكۈزۈۋېتىپ، ئۇلارغا شۇ ئەتراپتا تېرىقچىلىق قىلىپ ھوسۇل ئالغۇدەك كەڭرى زېمىن-يايلاقلارنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇلارمۇ دېھقانچىلىق قىلىپ كۆن كەچۈرۈشنىڭ تەرەددۇتىغا كىرىشتى. بۇ تۇڭگانلار قۇمۇلنىڭ شەھەر-سەھرالىرىدىكى ئاھالىنى بۇلاپ-تالاپ، ئۇلارنى ئەر-ئايال، خوتۇن-بالىلىرى بىلەن قوشۇپ ئۆز ماكانلىرىدىن ئايرىپ بىللە ئېلىپ كەلگەنىكەن. ھېكىمخان تۆرەم بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ ئۇلارغا رەھىم-شەپقەتلىرى تۇتۇپ، بۇلار جايلاشقان سەھرالارغا ئاش-ئوزۇق چىقىرىپ بەردى. بۇنىڭدىن بۇرۇن يەنى تۇرپاننى ئاتىلىق غازى ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇشتىن ئىلگىرى، ئۈرۈمچىدىكى دايەنشەي، سۇيەنشەي دېگەن تۇڭگانلارمۇ قۇمۇلغا 30 مىڭ تۇڭگان بىلەن بېرىپ، قۇمۇل ۋاڭىنى ئۆلتۈرۈپ، يۇرتىنى تالان-تاراج قىلىپ بىر مۇنچە قۇمۇل خەلقىنى ۋاڭنىڭ ئاغىچىسى بىلەن قوشۇپ ئېلىپ كەلگەنىدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى بۇرۇن لوندونغا — پەرەڭ مەلىكىسىگە دوستلۇق ئالاقىسىنى ئورنىتىش مەقسىتىدە نۇرغۇن تارتۇق-پېشكەشلەر بىلەن ئابدۇسەمەت ئىشىكئاغىنى ئەۋەتكەنىكەن. بۇ سوۋغا-سالاملار پەرەڭ مەلىكىسىگە بەكمۇ يارىغانلىقتىن، ياقۇپبەگكە 20 مىڭ پىستانلىق مىلتىق سوۋغات قىلغانىكەن. بۇ مىلتىقلارنى ئاتىلىق غازى ئۆزىنىڭ يىگىت-سەرۋازلىرىغا تارقىتىپ بەرگەنىدى.

يەنە بىر ۋەقە، ئەھرارخان تۆرەم ۋە مۇھەممەدجان بايلارنى نۇرغۇن تارتۇق-پېشكەشلەر ۋە كۆپلىگەن تىللا-تەڭگىلەر بىلەن مىلتىق ئېلىپ

كېلىش ئۈچۈن يەنە ئەۋەتكەنىدى. 40 مىڭ دومىلە ۋە كالتوس مىلتىق، 100 ئاتتا ھەر شىرەسى 100 جىڭدىن كېلىدىغان 200 شىرە ئېسىل چاي ئەكىلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ نەزىرىدىن ئۆتكۈزگەنىدى. ئاتىلىق غازى بۇ 200 شىرە چاينىڭ شىرەلىرىنى ياردۇرۇپ ئوردىنىڭ سەھنىسىگە خامان قىلىپ تۆكتۈرۈۋىدى، يوغان بىر دۆۋە بولدى. بۇ چايلارنى ئەمىرلەشكەر، پانسات، يىگىت-سەرۋازلار، چوڭ-كىچىك ئەمىر-ئەمەلدار، ھەتتا باللارغىچە دەرىجىسىگە قاراپ ئون لېگەن، بەش لېگەندىن، ئەقەللىي ئەڭ تۆۋەنلىرىگە بىر لېگەندىن ئىنئام قىلدى. مۇلازىملار ھېچقايسىسى بۇ ئىنئامدىن قۇرۇق قالمىدى. بۇ چاي شۇنداق پۇراقلىق چاي ئىكەنكى، ئوردا ئىچى، بەلكى شەھەر ئىچىنى مۇشكى-ئەنبەردەك خۇشبۇي قىلىۋەتتى.

مۇشۇ كۈنلەردە ئاتىلىق غازىنىڭ كۆڭلىدە يەنە بىر قېتىم سەپەر قىلىش ئارزۇسى پەيدا بولغانىدى. ئۇشتۇمتۇت پەرغانە ۋىلايىتىدىكى قىپچاق ئاپتابەچىدىن «قورال-ياراق، توپ-زەمبىرەك بىلەن 2000 تۇڭگان ئەۋەتسىڭىز، ئورۇسلار بىلەن سوقۇشۇپ پەرغانە ۋىلايىتىنى ئورۇسلاردىن تارتىۋالسام» دېگەن خەۋەرنى ئېلىپ ئەلچى كەلدى. ئەسلىدە بۇ ئاپتابەچى ئۆز ئەتراپىغا بىر مۇنچە قىپچاقلارنى يىغىپ روسىيىگە ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، چەت-ياقىلاردا كۈن ئۆتكۈزۈپ يۈرگەنىدى. ئاتىلىق غازىغا تەڭرىدىن تۇيۇقسىز بىشارەت بولغاندەك ئاپتابەچىگە: «ماڭا ئۈرۈمچى تەرەپتىن دۈشمەن پەيدا بولدى. شۇڭا ئۆزۈم ئاتلانماقچى بولۇپ تەييارلانغانىدىم. خۇدا خالىسا پات-يېقىندا قايتىپ كېلىپ نۇرغۇن قوشۇن بىلەن بېرىپ سىزگە ئۆزۈم ياردەم بېرەي. 2000 ئادەم بىلەن روسىيىدەك بۇ چوڭ يۈكنى كۆتۈرگىلى بولمايدۇ»، دېگەن تاتلىق گەپ، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن ئۇنىڭ ئەلچىلىرىنى يولغا سالدى.

جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ دۆلەت ئاپتىپىنىڭ نۇرى زاۋالغا، بەخت-دۆلەتلىرى راۋاجلىقتىن چۈشكۈنلۈككە يۈز كەلتۈرگەنىدى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1292-يىلى كۈز پەسلىدە يېڭىسارغا كەلدى. يولغا چىقىدىغان چاغدا: «خاقانى چىن تەرەپتىن نۇرغۇن قارا چېرىك قومۇلغا كەپتۇ»، دېگەن خەۋەرمۇ

كەلگەنىدى. بۇ چاغدا ئۆمەر قۇل دادخاھ، جامەدار دادخاھلار باشلىق بىر نەچچە سادىق، ياخشى نىيەتلىك كىشىلەر: «جانابىي ئالىي پايتەختتىن قوزغالمىسا، ھەر قانداق خىزمەت بولسا بىز كەمىنە قۇللىرىغا پەرمان بەرسە، بېرىپ بىجانىدىل ئادا قىلىپ كەلسەك»، دەپ ئىلتىماس قىلدى. ئاتىلىق غازى: «سىلەر قەشقەردە تۇرۇپ تۇرۇڭلار، ئۆزۈم بېرىپ كېلەي»، دەپ قوبۇل قىلمىدى. بۇنىڭدىكى سەۋەب، ئۆمەر قۇل دادخاھ ۋە جامەدار دادخاھلار «بىز بارماي ھېچقانداق شەھەر ئېلىنغىنى يوق»، دېگەنىكەن. مۇشۇ ۋەجىدىن بۇلارنى قەشقەردە بېكقۇلىبەگنىڭ قېشىدا قويۇپ، ئۆزى ئاتلىنىپ ماڭغانىدى. ئۇ يېڭىساردىن يولغا چىقىپ يەكەنگە كېلىپ چۈشتى. يەكەننىڭ قازى رەئىسى موللا نىئمان ئاخۇن ئۆزىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىدىن ئارتۇق ئوشۇقچە ئىشلارنى قىلغانىكەن. خۇسۇسەن ئالىي ئوردا تەقلىدىدە قىلىپ بىر كاتتا ھويلا-ئىمارەت ياساتقانىكەن. بۇ ئىش ئاتىلىق غازىنىڭ سەمى-قۇلىقىغا ئاڭلانغاندىن كېيىن بىر كېچىدە ئۆزى مەخپىي بېرىپ ئەينى ئەھۋالنى كۆرگەندىن كېيىن قازى رەئىسنى چاقىرتىپ كېلىپ ئەمەلدىن ئېلىپ تاشلاپ نەزەربەند قىلدى ۋە مال-مۈلكىنى دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇرۇۋالدى. 200 سەرۋازغا مەزكۇر ئىمارەتنى چېقىپ-بۇزۇپ، ئورنىغا تەرەتخانا سېلىشقا پەرمان بەردى. سەرۋازلار بۇ ئىمارەتنى 15 كۈندە ئاران-ئاران بۇزۇپ بولدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى يەكەندە 20 كۈن تۇرغاندىن كېيىن يولغا چىقىپ ناھايىتى داغدۇغا ۋە ھەشەمەتلەر بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ باردى. بۇ دەل كۈز پەسلى ئىدى. ئۇ بۇ يىلقى قىشنى ئاقسۇدا چىقاردى. ئەمما ئۇرۇمچى تەرەپكە ئارقا-ئارقىدىن لەشكەر ماڭدۇردى.

خوتەندىن نىياز ھېكىمبەگ 90 تارتۇق ئېلىپ سالامغا كەلگەنىدى. ئۇنىڭغا جاۋاب بەرمەي توختىتىپ قويدى. قىش ئۆزاپ باھار كەلدى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1293- يىلى باھار پەسلى ئىدى.

ياقۇپبەگ ئەمدى ئۆزىنىڭ ئەسلى مەقسەت ۋە نىشان تەرىپىگە يۈرۈش قىلىش قارارىغا كەلدى. نىياز ھېكىمبەگنى ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ ھەيدە قۇل دادخاھ، كېرىمباي مىرزا پانسات، شاغاۋۇل دادخاھنىڭ ئوغلى ئىسھاقجان پانسات، ئابدۇراھمان دادخاھنىڭ ئوغلى ھاپىزبەگ پانسات باشلىق 10 مىڭ يىگىت، 3000 سەرۋاز ۋە توپ-زەمبىرەك قاتارلىق ئەسلىھەلەرنى ئېلىپ ھەيۋەت ۋە داغدۇغىلار بىلەن ئارغىماقلىرىغا مىنىشىپ ئاستا-ئاستا كۇچاغا يېتىپ باردى. بىر نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن ئۇ يەردىن كورلىغا باردى. شۇ چاغدا ئۈرۈمچىدىكى تۇڭگانلارنىڭ چوڭى كەنجى ئاخۇندىن: «خاقانى چىن تەرىپىدىن بىر مۇنچە خىتايلار چىقىپ گۇچۇڭغا كەلدى»، دېگەن مەلۇمات يېتىپ كەلدى. ئاتالىق غازى بۇ مەلۇماتنى كۆرگەندىن كېيىن راست-يالغانلىقىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، تاغاي ياساۋۇلنى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتتى. تاغاي ياساۋۇل ئۈرۈمچىگە بېرىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن: «بىر مۇنچە پاراكەندە، تېرىندى خىتايلارنىڭ گۇچۇڭغا كەلگەنلىكى راست ئىكەن»، دەپ خەۋەر ئەكەلدى. ئۇنىڭغىچە ئاتالىق غازى كورلىدىن قوزغىلىپ چىقىپ، قاراشەھەردىن ئۆتۈپ ئۇششاقتالنى چۇشكۈن قىلىپ ئورۇنلاشقانىدى. تاغاي ياساۋۇل: «پاراكەندە تېرىندى خىتايلار ئىكەن»، دەپ مەلۇمات بەرگەنلىكتىن ئۇششاقتالدىن چىقىپ ئۇدۇل توقسۇنغا بېرىپ چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى.

ئاتالىق غازى كورلىدىكى چېغىدا ئاقسۇدىكى ئوغلى ھەققۇلىبەگكە: «پالانى-پالانى پانساتلارنى ئېلىپ دەرھال يېتىپ كېلىڭ»، دەپ يارلىق ئەۋەتكەنىدى. ھەققۇلىبەگ يارلىق بويىچە مۇھەممەدكېرىم دادخاھ، ۋاللابەگ، باتۇر پانسات، ئالىمباي پانسات باشلىق 7000 يىگىت، 3000 سەرۋاز، جەمئىي 10 مىڭ لەشكەر بىلەن توقسۇنغا يېتىپ كېلىپ ئاتالىق غازى بىلەن كۆرۈشتى. ئاڭغىچە ئاتالىق غازى توقسۇندا بىر شەھەر بىنا قىلدۇرغانىدى. ھەققۇلىبەگنى يىگىت-سەرۋازلىرى بىلەن شۇ شەھەرگە چۈشۈردى. بۇ يازنىڭ باشلىنىش ۋاقتى ئىدى.

ياقۇپبەگ تۇڭگان ما دالويغا ئەزىمقۇل پانسات قاتارلىق تۆت پانساتنى قوشۇپ، 1500 تۇڭگان لەشكىرى بىلەن ئۇرۇمچى كومادىغا ئەۋەتتى. ئۇلار ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن ئەزىمقۇل پانسات يىگىتلىرى بىلەن كومادىغا باردى. قالغان پانساتلار ئۇرۇمچىدە تۇردىقۇل دادخاھنىڭ قېشىدا قالدى. مۇشۇ ئەھۋالدا گۇچۇڭ تەرەپتىن نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى كېلىپ، ئەزىمقۇل پانسات بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇلارنى شەھەرگە قامىۋالدى. ئەزىمقۇل پانسات بىر نەچچە كۈن قورشاۋدا قالدى. ئاخىر خىتاي چېرىكلىرى غەلىبە قىلىپ كومادىنى ئالدى. ئەزىمقۇل پانسات بۇ ئۇرۇشتا شېھىت بولدى. يىگىتلىرىنىڭ تولىسى زايە بولدى. ياربدار بولغان يىگىتلەر ئاتلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ كېلىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلسا، ياقۇپبەگ بۇلارغا قىلچە ئەھمىيەت بەرمىدى. ما دالويە تۇڭگان لەشكەرلىرىنى ئېلىپ ئەزىمقۇل پانساتقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ماڭغانىدى. چىداۋانغا بارغاندا خىتاي چېرىكلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىپ نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلدى. ئاخىر خىتايلارنى ئارقىسىغا چېكىندۈردى. مۇشۇ چاغدا ياقۇپبەگدىن: «خىتايلار بىلەن ئۇرۇشماڭلار، مادالويە يېنىپ كەلسۇن»، دېگەن پەرمان يېتىپ باردى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ مادالويەنى ئەكەلدۈرۈپ: «تۇڭگانلاردىن 5000 يىگىت تەييارلاپ تۇرۇڭ. ۋاقتى كەلگەندە پەرمان ئەۋەتىمەن. شۇنىڭغا قاراپ ئىش قىلغايسىز»، دەپ 100چە تۇڭگان يىگىتى بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتىۋەتتى. نىياز مۇھەممەد توقسابە ۋە ھەيدەرقۇل دادخاھنى ئالتە پانسات بىلەن داۋانچىڭغا بېرىپ شەھەر بىنا قىلدۇرۇشقا ئەۋەتىۋەتتى. تېز پۇرسەتتە شەھەر بىناسى پۈتۈپ ھەممە قوشۇنلار كىرىپ ئورۇنلاشتى. بۇ ۋاقىتتا داخۇ، شياۋخۇ دېگەن تۇڭگانلار ئۇرۇمچى ۋە ماناس تەرەپتىن كېلىپ ئاتلىق غازىنى زىيارەت قىلدى. ئاتلىق غازى بۇ تۇڭگانلارغا بىر نەچچە كۈن زىياپەتلەر قىلىپ ئۆز لايىقىدا تون-سەرۇپاي، تەڭگە-تىللا ئىنئام قىلىپ ھەممىسىنى رازى قىلىپ، كۆڭۈللىرىنى ئۆزىگە رام قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنى ئۇرۇمچى تەرەپكە ياندۇردى.

جانابىي ئاتلىق غازى ئەمىر لەشكەر، پانساتلارغا: «خىتايلار بىلەن ئۇرۇشماڭلار!» دەپ پەرمان قىلىپ قايتا-قايتا تەكىتلىدى. ئاتلىق غازىنىڭ

لەشكەرلىرى ئۇرۇشماي جىم تۇرسىمۇ خىتاي چېرىكلىرى ئۇرۇش باشلىدى. يىگىتلەر ئۆز جېنىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن نائىلاج ئۇرۇشۇپ ئۆزىنى قوغدىدى. شۇنداق تۇرۇقلۇق ئاتىلىق غازى: «نېمە ئۈچۈن ئۇرۇشىسەن؟» دەپ كايىپ خاپا بولدى. مۇنداق قىلىشتىكى سەۋەب، ئاتىلىق غازىنىڭ خاقانى چىن بىلەن يارىشىپ، سۈلھ قىلىپ ئەھدە-توختام تۈزسەم، دېگەن مەقسىتى بار ئىدى. بۇ قېتىم خىتايلارنىڭ بىر مۇنچە چوڭ مەنسەپدارلىرى قولغا چۈشكەنىدى. ئۇلارغا دەخلى-تەرۇز قىلماي ھەممىسىنى ئاقسۇ، كۇچا، باينىڭ ھاكىملىرىغا ئەۋەتىپ بىر نەچچە زامان ئوبدان ئاسراپ باقتى. كېيىن «بۇيرۇق كەلدى»، دەپ ئۇلارنى يوقاتتى.

مۇشۇنداق ئەھۋالدا خىتايلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن ئىمام خوجا ئىشانى ئەۋەتتى. ئىمام خوجا ئىشان: «خىتايلار ھەددى-ھېسابسىز كۆپ ئىكەن. ئەلەم-بايراقلىرىنىڭ نۇرغۇنلىقىدىن بېشى بىلەن ئايىغى زادى كۆرۈنمەيدۇ. ئۇلار خاقانىي چىننىڭ پەرمانى بىلەن چىققان چېرىكلەر ئىكەن»، دەپ مەلۇمات ئەكەلدى.

ھېكىمخان تۆرەمنىڭ يىگىتلىرىدىن ئاقسۇلۇق باقىشبەگ ۋە سىدىقبەگ، يۇسۇپبەگلەر باشلىق ئالتە شەھەرلىك يىگىتلەرنىڭ بىر نەچچىسى خىتايلارنىڭ ئىچىگە قېچىپ كىرىپ كەتتى. تۇرپانلىق بەگلەردىن ئابدقاھاربەگ، مۇقبۇلبەگ، شەھبازبەگ قاتارلىق يۈز بېشىلار خىتايلارغا مەخپىي خەت ئەۋەتكەنىكەن، قولغا چۈشۈپ قالدى. گۇمانلىق بولۇپ قالغان بۇ بەگلەرنى ۋە يەنە خىتايلار تەرىپىگە مايىل بىر مۇنچە ئادەملەرنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ يەكەنگە ماڭدۇردى.

جانابىي ئاتىلىق غازى: «مۇبادا خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ غەلىبە قىلسام ناھايىتى ياخشى ئىش بولىدۇ. ئەگەر ئۇنداق بولماي ئىش ئەكسىچە بولۇپ مەغلۇپ بولسام، ئۇنداق كۈنلەردىن تەڭرىم ئۆزى ساقلىسۇن، نەگىمۇ يېتىپ بارغىلى بولار؟ بۇ يوللار ساپ چۆل تۇرسا، نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنىڭ جېنىغا

زامىن بولۇشۇم مۇمكىن...»، دەپ توقسۇندىن كورلىغا يېنىپ كەتتى. بۇ كەچكۈز پەسلى بولۇپ، بۇ قېتىم توقسۇندا تۆت ئايدەك تۇرغانىدى.

ئەسلىدە كورلىدىن قوزغالماي تۇرمىدى . ئۇنىڭ قىلغان تەدبىرلىرى تەقدىرگە مۇۋاپىق كەلمەي ئۆز ئايىغى بىلەن خەتەرلىك جايغا باردى. ئۇ ئەقىل-ئىدراك، پەم-پاراسەتتە شۇ قەدەر دانا ئىدىكى، بۇنداق خۇسۇسىيەت ھېچقانداق پادىشاھلارغا نېسىپ بولمىغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇ بۇ يەتتە شەھەر، موغۇلىستان يۇرتلىرىغا 14 يىل پادىشاھلىق قىلدى. ھەممە ئىشنى ئۆزىنىڭ ئەقىل-پاراستى بىلەن قىلدى. ياكى بىر دىيانەتلىك ۋەزىر ساقلىمىدى، ياقۇپبەگ بىرەر كىشى ساداقەت بىلەن بىرەر مەسلىھەتنى ئۇنىڭ سەمىگە سالالمىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ ھاكىمىيىتىدە بۇنداق ئىشلار ئەسلا بولمىدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، دۆلەت-بەخت يۈز كەلتۈرگەندە ھەممە ئىش ئۆز-ئۆزىدىن تەييار بولىدىكەن. دۆلەت يانغاندا ئەبۇزەر جەمھۇر دەك دانا ۋەزىر ۋە تەدبىرلىك كىشى بولغان بىلەنمۇ بالا-قازا ئۆز ئىشىنى ئۆز خاھىشى بويىچە قىلىۋېرىدىكەن.

جانابىي ئاتىلىق غازى پەرزەنتى ھەققۇلىبەگنى يىگىت-سەرۋاز، ئەمىر لەشكەر، پانسات بولۇپ 10 مىڭ كىشى بىلەن توقسۇندا قويۇپ ئۆزى كورلىغا قايتتى. ھېكىمخان تۆرەم ۋە ھەققۇلىبەگلەرگىمۇ: «خىتايلارغا ئوق چىقىرىپ ئۇرۇشمەن، دېمەڭلار»، دەپ تاپىلاپ تەكىتلىدى.

ئاتىلىق غازى توقسۇندىن يولغا چىققاندىن بىر كۈن كېيىن يىگىسارلىق ئۇشۇربەگ خەزىنىچى خەزىنىلەرنى قوزغاپ ئېلىپ مېڭىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، خەزىنىدىكى ئالتۇنلارنى ئېلىپ، بىر مۇنچە ئادەملەرنى ئەگەشتۈرۈپ خىتايلار تەرىپىگە قاراپ قاچتى. بىر مۇنچە يىگىتلەر ئارقىسىدىن قوغلىدى. يېقىن بارغاندا ئۇشۇربەگ خەزىنىچى تىللا-تەڭگىلەرنى يولغا چېچىۋەتتى. قوغلاپ بارغان يىگىتلەر تىللا-تەڭگىگە ئولىشىپ يىغىۋېلىشنىڭ كويىدا بولدى. بۇ پۇرسەتتە ئۇشۇربەگ ئۇزاپ بېرىپ

خىتايلارنىڭ ئارىسىغا كىرىۋالدى. ئاتلىق غازى باشلىق ھەممە ئەربابلار لەۋلىرىنى چىشلىشىپ قالدى. ئىلاجىنى تاپالمىدى. ئاخىر سەۋر قىلىپ پەسكويغا چۈشۈپ قالدى. ئۈشۈربەگ خەزىنىچى خىتاي تۇغقانلىرىغا ئاتلىق غازىنىڭ ھەممە سىر-ئەسرارلىرىنى بىر-بىرلەپ ئېيتىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن خىتاي چېرىكلىرىنىڭ يۈرىكى يوغىناپ كۆچلەندى.

شۇ كۈنلەردە خىتايلار داۋانچىڭغا يېتىپ كەلدى. مۇھەممەد نىياز توقسابە نەچچە كۈن سەۋر قىلىپ ئوق چىقارمىدى. ئاخىر بولمىدى. داۋانچىڭدا 2000چە يىگىت بار ئىدى . بۇلارنىڭ 400ى دەرۋازىدىن چىقىپ مەشق قىلىۋاتقان كاپىرلارنى ئاتتى. ئازغىنا ۋاقىت ئىچىدە مىڭغا يېقىن خىتاينى يوقاتتى. ئاتلىق غازىدىن: «ئوق چىقارماڭلار»، دەپ ئارقا-ئارقىدىن پەرمان كەلگىلى تۇردى. ئەمىر لەشكەر، پانسات ۋە يىگىتلەرنىڭ كۆڭۈللىرى بۆلۈنۈپ، ئەنسىچلىرى سوۋۇدى. ئاخىر خىتاي چېرىكلىرى كۆپلىگەن توپ-زەمبىرەكلەر بىلەن ھۇجۇم قىلىپ داۋانچىڭنى تارتىۋالدى. ئەسىر چۈشكەنلەردىن ئالتە شەھەرلىكلەرنى قورال-ياراقلىرىنى ئېلىۋېلىپ ئۆزىنى قويۇپ بەردى. نىياز مۇھەممەد توقسابە باشلىق يەتتە پانساتنى ۋە بىر نەچچە مۇساپىر يىگىت ۋە يۈز بېشىلارنى تۇرمىگە سالدى. بۇ چاغدا ھەققۇلىبەگ توقسۇندا ئىدى. ئۇ ئامبارلىكى غەللە-ئاشلىق ۋە ئەكەتكىلى بولمايدىغان ئېغىر نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئوت قويۇۋېتىپ كورلىغا قاراپ قاچتى.

خىتاي چېرىكلىرى تۇرپانغا 70 يول كېلىدىغان يەمشى دېگەن جايغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ھېكىمخان تۆرەم تۇرپاندا تۇرالماي توقسۇنغا يېنىپ چىقتى. شۇ كۈنى خىتايلار تۇرپاننى بېسىۋالدى. ئەگەر ئاتلىق غازى ئۇرۇشمەن دېسە يېنىدا 30 مىڭ يىگىت بار ئىدى. تۇرپان، توقسۇندا 30 مىڭ يىگىتكە 30 يىل يەتكۈدەك غەللە-ئاشلىق يىغىلغانىدى. توقسۇندىكى ئاشلىقلار كۆيۈپ نابۇت بولدى. تۇرپاندىكىسى خىتاي چېرىكلىرىگە نېسىپ بولدى.

خىتاي چېرىكلىرى توقسۇننىڭ بىكار بولۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ بەش كۈندىن كېيىن توقسۇنغا بېرىپ ئورۇنلاشتى.

ھېكىمخان تۆرەم ۋە ھەققۇلىبەگ باشلىق ئەمىرلەشكەر، پانسات، يىگىت-سەرۋازلار قارا شەھەرگە كەلدى. ئاتىلىق غازىدىن ئۇلارغا: «كورلىغا كەلسۇن»، دەپ پەرمان كەلدى. ئۇلار قورقۇپ بارالماي، «پەرمان بېرىلسە غازات قىلساق»، دەپ ئەرز ئەۋەتتى. ئاتىلىق غازى نائىلاج: «ئىلگىرى بىنا قىلىنغان شەھەر دەريانىڭ ئۇ تەرىپىدە بولۇپ قالغانىكەن. مەزكۇر شەھەرنى بۇزۇپ تاشلاپ، دەريانىڭ بۇ تەرىپىگە باشقىدىن شەھەر بىنا قىلىڭلار!»، دەپ پەرمان قىلدى. پەرمانغا بىنائەن دەريانىڭ بۇ تەرىپىگە يېڭىدىن شەھەر بىنا قىلدى. ھېكىمخان تۆرەم ۋە ھەققۇلىبەگكە 30 مىڭ يىگىت ھەمراھ ئىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ ئالدىدا 3000 يىگىت بار ئىدى. بۇ دەل باھار كۈنلىرى بولۇپ، ھېكىمخان تۆرەم ۋە ھەققۇلىبەگلەر قارا شەھەردە ئىككى ئايدىن كۆپرەك تۇرۇپ قالدى.

ئاتىلىق غازى بارغانسېرى قاتتىق غەزەپلىنىشكە باشلىدى. بىر كۈنى موللا كامالىددىن مىرزىغا كايىپ ئۇنى تاياققا باستى. ياساۋۇللار ناھايىتى كۆپ ئۇردى. ياقۇپبەگ غەزىپىنى باسالماي ئۆزى بېرىپ ئۇردى-تەپتى. چارچاپ كېتىپ ھالسىراپ، سوغۇق چاي ئىچىمەن، دېدى. بىر مەھرەم سوغۇق چاي كەلتۇرۇپ بەردى. چاينى ئېلىپ كۆتۈرۈپ ئىچتى. سوغۇق چاي ئىچمىدى، بەلكى ئەجەلنىڭ شەربىتىنى ئىچتى. شۇنىڭ بىلەن ئاتىلىق غازى يېقىلدى، قاتتى ۋە رەڭگى كۆكەردى. بەدەنلىرى چاك-چاك يېرىلدى. «ئىننا لىللاھى ۋە ئىننا ئىلەيھى راجىئۇن» . بۇ زور ھادىسە تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294-يىلى ياز پەسلى، رەبىئۇلئاخىر ئېيىنىڭ 14- كۈنى يەكشەنبە كۈنى يۈز بەرگەنىدى.

بەزىلەر مۇنداق دېگەنىدى: ئاتىلىق غازى نىياز ھېكىمبەگدىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. نىياز ھېكىمبەگمۇ ئاتىلىق غازىدىن ئارتۇقراق تەشۋىشتە

ئىدى. ئۇلار بىر-بىرىنى قەستلەپ پەيتنى تاپالماي يۈرۈشكەنىدى. نىياز ھېكىمبەگ چارە-تەدبىرلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن جىنىنى ساقلاپ كېلىۋاتقانىدى. ۋاقتىنى غەنىيمەت تاپتى.

نىياز ھېكىمبەگ ئاتلىق غازىنىڭ يېقىن مەھرەملىرىدىن بىر نەچچىسىگە: «ئىنسان ياخشىلىقنىڭ قۇلى»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئالتۇن، تىللالارنى بېرىپ ئۆزىگە يېقىن سىرداش قىلىۋالغانىدى.

ئاتلىق غازىنىڭ مەھرەملىرىدىن تېگى پەس بىرى ئۆزىدىن بېرى نىياز ھېكىمبەگدىن تەمىنات ۋە ئىنئام ئېلىپ كەلگەنىدى. ئۇ نىياز ھېكىمبەگدىن ئاتلىق غازىنى يوقىتىدىغان تەدبىرلەرنى تەلەپ ئېلىپ ئۆگەنگەن. نىياز ھېكىمبەگ ئۇنىڭغا نۇرغۇن تىللالارنى بەرگەن ۋە: «بىر چىنە چايغا ئۆزۈڭ بىلىدىغان، ئاتلىق غازى كىشىلەرگە بېرىپ تەجرىبىدىن ئۆتكەن زەھەردىن سېلىپ، ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلاپ قوي. ئاتلىق غازىنىڭ قاتتىق غەزىپى كەلگەندە ئاچچىقىپ بەرسەڭ ئاچچىقىدا بىلەلمەي ئىچىۋېتىدۇ. ئۇ مۇشۇ چارە بىلەن بىر تەرەپ بولسا ئەجەب ئەمەس...»، دەپ ئۆگەتكەنىدى. ئۇ پۈتۈن ھىيلە-مىكىرنىڭ پېشىۋاسى، يامانلىقنىڭ ئۇستازى نىياز ھېكىمبەگدىن پىتنە-ئىغۋانى تەلىم ئېلىپ ئۆگەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئاتلىق غازىنىڭ غەزىپى ئۆرلەپ، ئاچچىقى كەلگەندە زەھەر ئارىلاشتۇرۇلغان چاينى ئاچچىقىپ بەردى. ياقۇپبەگ پەرق ئېتەلمەي ئىچتى. شۇنىڭ بىلەن تۈگەشتى. يەنە بەزىلەر: شۇ چاغدا ياقۇپبەگ چاينى قولىغا ئالدى. ئەقىل-پاراسىتىنىڭ نۇرى بىلەن زەھەر ئىكەنلىكىنى بىلدى. لېكىن قولىدا تۇتۇپ تۇرۇپ ئۈچ قېتىم «يا رەسۇلۇللاھ» دەپ كۆتۈرۈپ بىر يولى ئىچىپ تۈگەتتى. ئادەتتە چاي ئىچكەندە رەسۇلۇللاھنىڭ سۈننەتلىرىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئۈچكە بۆلۈپ ئىچەتتى، دېيدۇ. مەيلى قايسى يول بىلەن بولسا بولسۇن، خاھى دۇنيانى تىترەتكەن شانۇ شەۋكەتلىك پادىشاھ، خاھى غېرىپ-بىچارە، خار-زار كىشى بولسۇن، ئەجەلنىڭ شەربىتىن ئىچمەي، خان ئاچچىقىنى تېتىماي ئىلاجى يوق. ئەجەلنىڭ ۋاقتى يەتكەندە ھەممە ئوخشاش يەكسان بولىدۇ ۋە يوقىلىدۇ. «ئەجەل كەلسە، ئۇنىڭ ۋاقتى

ھەرگىز ئىلگىرى ياكى كېيىن بولمايدۇ»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق بولىدۇ. بىرەر باھانە-سەۋەب بىلەن بۇ ۋاپاسىز ئالەمدىن ئۇ ئالەمگە كەتمەي قۇتۇلالمايدۇ. «پۈتۈن شەيئى ئۆز ئەسلىگە قايتىدۇ»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى ئەزەلدىن جارى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ، بۇنىڭ ھەقىقىي سىرىنى قۇدرەتلىك تەڭرىم ئۆزى بىلىدۇ، چۈنكى ئۇ «نېمىنى خالىسا شۇنى قىلىدۇ ۋە نېمىنى خالىسا شۇنىڭغا ھۆكۈم قىلىدۇ» (ئايەت).

رۇبائى

پادىشاھا سايەئى لۇتفى ئىلاھ،

يۈزى شەمئىدىن پەلەك تېپىپ زىيا،

تالئى نۇرى تېپىپ ئەفسۇس زەۋال،

كەتتى بۇ پانى جەھاندىن ئاھ-ئاھ .

ئەزەلدىن بار بولغان، ھۆرمەت ۋە ئىبادەتكە لايىق بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم — «خالىغان كىشىنى پادىشاھ قىلىدۇ»، دېگەن ئايەت بويىچە ھەرقاچان، ھەر ماكاندا ئىنسانلاردىن بىر كىشىنى خالاپ ئۇنىڭ بېشىغا تاج كىيدۈرۈپ پادىشاھلىق تەختىدىن ئورۇن بېرىپ: «بىز سىلەرنى زېمىنغا خەلىپە قىلدۇق»، دېگەن ئايەتكە مۇۋاپىق ئۇنى ئىنسانلارغا پادىشاھ قىلدۇق»، دېگەن ئايەتكە مۇۋاپىق ئۇنى ئىنسانلارغا پادىشاھ قىلىدۇ. ئاقىۋەت ئۇ پادىشاھنى مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشقا قولى يەتمەيدىغان قىلىپ، «مەخسۇس چېدىرلار ئىچىدە ھۆرلەر بولغان» ۋە «ئاستىدا ئېرىق-ئېرىقلاردا سۇلار ئاقىدىغان» ئالىي جايغا يەنى جەننەتكە ئاپىرىپ راھەت-پاراغەتكە سازاۋەر قىلىدۇ.

مەسنەۋى

ئۆمۈر كۆرمەك ئۈزۈن ئەمرى مەھالدۇر،

بۇ دۇنيانىڭ بەقاسى پات زەۋالدۇر.

ھەممىشە بولمىغايلار پادىشاھلىق،

ئۇمىد يوق مۈلكى دۇنيادىن ۋەفالىق،

ھەممىشە يوق تىرىكلىك ھېچ كىشىگە،

ۋەفا يوق دۇنيانىڭ نېئمەتلىرىگە.

جاھان فانى دۇرۇر ئەي خوجە زىنھار،

كى سەن باقى تەسەۋۋۇر ئەتمە ئەي يار.

كى ھەق باقى دۇرۇر دۇنيا ئەرۇسى،

ئېرۇر فانى نەچە كۆرگۈزسە ئانى.

× × ×

مەسنەۋى

بىۋەفادۇر فەلەك بۇ قەلەمۇن،

ساز ئاھەنگىگە يوق قانۇن،

يوق بەقا جاھ ئىلە شەۋكەتغە داغى،

يوق ۋەفا ئۆمر ئىلە دەۋلەتغە داغى،

كۆركى ھەر شەھكى يۈرۈپ ئالدى جەھان،

بارچە باردۇرمۇ قارا يەرگە نىھان.

ھەم كىيۇمۇرس ئىلە ھۇشىنەك قانى،

ئىككىغە تاج ئەۋرەڭگى قانى،

قانى جەمشىد، فەرىدۇن ئاخىر،

بىرنى قويمادى گەردۇن ئاخىر،

نى كىيانى، بارۇنى، ساسانى

نى ئىسكەندەر داغى نى ئىشكانى.

قالمادى رۇستەم ئىلە سام داغى،

يەزدۇ جەرد ئۆتتى بەھرام داغى

قانى خانلار خانى ئول چىڭگىزخان،

ئۇگتاي قانى كىم ئېردى قائان.

قانى تېمۇر شەھ ئىسلام پەناھ،

كى جاھان ئالدى چېكىپ خەيلى سىپاھ،

تا فەلەك بىلدى تەئەددى فەننى،

قايسىدىن ئالمادى ئۆز بەرگەننى.

كىمگە بەردى قۇياش ئەۋجىغە نەشەسەت،

كىم يەنە قىلمادى تۇفساقغە پەست.

كىمگە بىر نۇش ئىلە يەتكۈزدى بەھر،

كىم يانا تۇتمادى بىر ساغەر زەھر.

چۇن بۇ مەئنا بۇ سۇفەت تاپتى ئەدا،

كىم نە شەھ قالغۇسى باقى نە گەدا.

لۇتفى قىلغاي ئاڭا كىم ھەيىي غەفۇر،

دۇنياۋى ۋە ئاخىرەتنى مەئمۇر.

12

يەتتە شەھەرنىڭ پادىشاھى، دىنىنىڭ ھىمايىچىسى ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ياخشى ئەخلاقلىرى دۆلەتنىڭ گۈللىنىشىگە، يامان سۈپەتلىرى دۆلەتنىڭ بەختسىزلىكىگە سەۋەب بولغانلىقى

شەرىئەتنى راۋاجلاندۇرغۇچى، ئۆلىما ۋە دانالارنى دوست تۇتقۇچى، پۇقرالارنىڭ تەربىيەتچىسى، يامان ئىش ۋە زۇلۇمنى يوق قىلغۇچى، ئاھالىنىڭ شەپقەتلىك مېھرىبان ئاتىسى مۇھەممەت ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ياتقان جايى ۋە قەبرىلىرى تەڭرىنىڭ نۇرىغا تولسۇن.

تەڭرىم ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ قۇدرىتى بىلەن ئاتىلىق غازىنى ياراتقاندا ئەقىل-پاراسىتىنى يۇقىرى قىلغانىكەن. شۇڭا پەم-پاراسەتتە، ئەقىل-ئىدراكتا تەڭدىشى يوق، ئىسىدە ساقلاش قابىلىيىتىدە يەككە-يېگانە ئىدى. ھېچقانداق پادىشاھلارنىڭ ۋۇجۇدىدا بۇنداق خۇسۇسىيەتلەر كۆرۈلمىگەنىدى. نۇرغۇن كىشىلەر ئاتىلىق غازىنىڭ پەم-پاراسەتلىرىنى ئەۋلىيالارنىڭ كارامەتلىرىگە ئوخشىتاتتى.

جانابىي ئاتىلىق غازى ئۆز قول ئاستىغا كىرگۈزگەن يۇرتلارنىڭ شەرق تەرىپى كومادىدىن غەرب تەرىپى سېرىققۇلغىچە بولۇپ 100 كۈنلۈك يول، شىمالىي چېگرىسى مۇز داۋانىدىن تارتىپ، جەنۇب تەرىپى قاراڭغۇ تاغقىچە بولۇپ 80 كۈنلۈك يول ئىدى. ئۇ بۇ چېگرا ئىچىدىكى يەتتە شەھەرگە تەۋە چوڭ-كىچىك

34 شەھەرگە 14 يىل مۇستەقىل ھاكىم بولدى. بۇ جەرياندا ئەسلىدىكى ئادەت ۋە مىجەزلىرىنى ئۆزگەرتمىدى. ناھايىتى ئېغىر-بېسىقلىقى ۋە كەمتەرلىكىدىن، ئىلگىرىكى مەنسىپىگە «بەدۆلەت غازى» سۆزىنى قوشۇپ ئاتىغاندىن باشقا ئۆزىنى يا پادىشاھ، يا سۇلتان، يا خان دەپ ئاتىمىدى. غەيرىي يول تۇتۇپ دۆمباقنى باشقا پەدىگە چالغان، ئۆزىدىن باشقا پادىشاھلارنى كۆزگە ئىلمىغان تۆت پادىشاھ ۋە خاننى ئۆز بۇيرۇقىغا كىرگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ خەزىنە، سىپاھ، ئەمەلدار پۇقرالىرىغا ئىگە بولدى. ئالدى بىلەن ئۆزىنى چىڭ تۇتۇپ، ھەممىشە ئۆزىنى ئۆزى تەكشۈرۈپ، شەرىئەتنىڭ ئۆلچىمى ۋە مىزانى ئىچىدە تۇتتى. ئۇنىڭ خۇلق-پېئىلى تەقۋادار ئىشان ياكى ئۆلىماغا ئوخشىشاتتى. تون-سەرۇپاي، كىيىم-كېچەكلىرى بىر سودىگەردىن پەرقى يوق ئىدى. ئات-ياراق، ئەسلىھەلىرى ئەللىك بېشىچىلىك بار ئىدى. ھەممىشە ئاق كىگىز جايناماز ياكى بورا ئۈستىدە سەللە چاپان بىلەن نامازدا ئولتۇرغاندەك يۈكۈنۈپ ئولتۇراتتى. بىلىدىن كەمەرنى يېشىپ ئېلىۋەتكەنلىكىنى، يا چازا قۇرۇپ ئولتۇرغانلىقىنى ھېچ كىشى كۆرمىگەنىدى. ئېگىز يەردە ياكى كارىۋات ئۈستىدە ئولتۇرمايتتى. تولا چاغلاردا چېدىر-بارگاھلىرىنىڭ ئالدىدا پەس يەردە ئولتۇراتتى. تەرەتسىز يەرگە دەسسىمەيتتى. «پادىشاھ قايسى دىندا بولسا، خالايىقمۇ شۇ دىندا بولىدۇ»، دېگەن ھەدىسكە مۇۋاپىق، ھەممە چوڭ-كىچىك ئەمىرلەر ۋە يىگىت-سەرۋازلارمۇ دائىم تەرەت بىلەن يۈرەتتى. نامازنىڭ ۋاقتى كېلىپ ئاتلىق غازىنىڭ مەسجىتىنىڭ مۇئەززىنى ئەزان ئېيتىشى بىلەن تەڭ ھەممە يەردە باراۋەر ئەزان ئېيتىلاتتى. ئاتلىق غازى ھەر ۋاقىت سەپەر قىلسا ئاز دېگەندە 7000 چېدىر قوشۇن بىللە يۈرەتتى. ھەر چېدىردا بىر ئادەم ئەزان ئېيتاتتى. ھەتتا بازارچىلار ئىچىدە ھەر بىر دۇكاندىن بىر ئادەم ئەزان ئېيتاتتى. شەھەر سەھرالاردىكى مەسجىدلەرنىڭ مۇئەززىنلىرى بىرلا ۋاقىتتا تەڭ-باراۋەر ئەزان ئېيتاتتى. ھەرگىز ئىلگىرى-كېيىن قىلمايتتى. مۇئەززىنلەر پەشتاقلارغا چىقىپ ئاتلىق غازىنىڭ مەسجىدىنىڭ مۇئەززىنىنىڭ ئەزان ئېيتىشىغا ئىنتىزار بولۇپ مەسجىدلەرنىڭ ئۆگزىلىرىگە چىقىپ سالاۋات ئېيتىپ، دۇئا ۋە تۇۋا ئىستىغپار بىلەن قاراپ تۇراتتى.

چوڭ-كىچىك ھەر قانداق كىشى سەللە يۆگىمەي كوچىلاردا يۈرەلمەيتتى. رەئىسلەر كوچا-بازارلاردا ھەمىشە شەرىئەتكە خىلاپ ئىش-ھەرىكەتلەرنى سۈرۈشتۈرۈپ تەكشۈرەتتى. تۇماق ياكى دوپپا بىلەن يۈرگەن كىشىنى كۆرسە، تۇماق-دوپپىلىرىنى يىرتىپ ياكى قايچا بىلەن كېسىپ پارچە-پارچە قىلىپ تاشلايتتى. شاراب، بوزا، تاماكا ۋە نەغمە-ناۋا، ئۇسسۇل-ساما قاتارلىق ئىشلار مەنئى قىلىنغانلىقتىن مەخپىي ياكى ئاشكارا كۆرگىلى بولمايتتى. بەلكىم خالايىق ئارىسىدا مۇنداق ئىشلار تۈگىگەن ۋە ئۇنتۇلغان بولۇشى مۇمكىن، بويسۇنمايدىغان، گەدەنكەشلىك قىلىدىغان ئادەملەر پىتنە-پاسات پەيدا قىلىپ، ئۇرۇش-تالاش قىلىدىغان باشباشتاقلار، ئوغرى، قىمارۋاز، لۈكچەك، كەپتەرۋازلارمۇ ئاتلىق غازىنىڭ قەھرى-غەزەپ ۋە قىلىچلىرىدىن قورقۇپ توۋا-ئىستىغپار ئېيتىپ ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولاتتى، مۇبادا ئۇرۇش-تالاش قىلغان، يالغان تۆھمەت ۋە خۇسۇمەت قىلغان ئادەملەر ياقۇپبەگنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالسا، دەرھال يۈز بېشى، پانساتلارغا ياكى جاللاتلارغا تاپشۇرۇپ قاتتىق جازالايتتى. ھەر كۈنى ئىككى قېتىم پۇقرالارنىڭ ئەرز-دادلىرىنى سورايتتى. تېگىشلىكلىرىنى ياساۋۇل يىگىتلەرنى قوشۇپ قازى مەھكىمىسىگە ئەۋەتىپ بېرەتتى، ھەرقانچە چوڭ جېدەل، چىرماش دەۋا ۋە خۇسۇمەت بولسىمۇ شەرىئەتنىڭ ھۆكمى بويىچە بىر كۈندە تۈگەيتتى، تەكبىبۇر ئەمەلدارلار، بەگ ۋە بەگزادىلەر، يانچى، كانچى، پۇقرا ۋە خالايىقلارنىڭ ھەممىسى تەڭ-باراۋەر ئىدى. شۇ زامانلاردا بۆرە بىلەن قوي بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچتى، كەپتەر بىلەن لاچىن بىر دەرەختە چۇجە چىقاردى، دېيىشكە بولاتتى.

ئېتىبارلىق تارىخ كىتابلىرىدا بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ — جۈملىدىن ئەمىر كەبىر تېمۇر ساھىبقىران كوراگان ۋە مىرزا سۇلتان ھۈسەيىن بىننى بايقارا كوراگان (قەبرىلىرى تەكرىنىڭ نۇرىغا تولسۇن)لارنىڭ تەرىپ ۋە تەۋسىپلىرىنى بايان قىلىپتۇ. ئۇلارنىڭ يۇرت ۋە لەشكەرلىرى كۆپ بولسا بولغاندۇ، ئەمما دۆلەت ۋە ھەشەمەتتە جانابىي ئاتلىق غازى ھەرگىز ئۇلاردىن كەم ئەمەس ئىدى. مەزكۇر ئۆتكەن پادىشاھلار شارابتىن خالىي ئەمەس ئىكەن. ھەتتا ھەققىي خەلىپە بولغان ئاباسىيە خەلىپىلىرىمۇ شارابقا ئوخشاش

شەرىئەت مەنئى قىلغان ئىشلارغا ئەھمىيەت بەرگەن ۋە ئۇنى دوست تۇتقانىكەن. لېكىن خانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ ئۆزى ياكى پۇقرا-رەئىيەلىرىدە بۇنداق مەنئى قىلىنغان ئىشلارنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى ھېچكىشى ئىشىتكەن ئەمەس. شۇ سەۋەپتىن ئاتىلىق غازىنى ئۆتكەن پادىشاھلاردىن يۇقىرى ۋە ئۈستۈن تۇرىدۇ، دېيىلسە ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ.

ئاتىلىق غازى ئىسلامنىڭ راۋاجىغا كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شەرىئەت ئۆلىمالىرى، ئەمىرلەر ۋە يىگىت-سەرۋازلار پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەتلىرىگە ئازراقمۇ خىلاپلىق قىلمايتتى. ئەگەر ئۆلىمالار تەرىپىدىن سەل-پەل خاتالىق سادىر بولسا، قاتتىق ئازاب ۋە جازاغا مۇپتىلا بولاتتى، شەھەرلەردە كىمكى موللا-ئۆلىما، شەرىئەت قائىدىلىرىنى چوڭقۇر بىلىدىغان، ئېتىقادى مۇستەھكەم كىشى بولسا، ئۇنىڭ ئاتا-بوۋا، ئەجداد-نەسەبلىرىگە قارىماي، «ئۆلىمالار پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋارىسلىرى»، دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق شۇ كىشىنى قازى ئەلەم، مۇپتى، رەئىس ۋە مۇدەررىس قىلىپ يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇلارنى رازى قىلاتتى. قوشۇنلىرى ئىچىدىمۇ ئالاھىدە قازى ئەسكەر، مۇپتى ئەسكەر، رەئىس، مۇھتەسىپ لەر تەيىيار ئىدى.جېدەل-ماجىرالار كۆرۈلسە شەرىئەت ھۆكمى بويىچە كەسكىن بىر تەرەپ قىلىناتتى.

«ئىسلام دىنى ئۆزىدىن بۇرۇنقىلارنى ۋەيران قىلىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ، ئاتىلىق غازى بۇ يەتتە شەھەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، بۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇزۇن زامان كاپىرلانىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئۆتكەن چاغلاردا نۇرغۇن بىدئەت يامان ئىش، ناچار ئادەتلەر خالايىقنىڭ كۆزىگە ئوبدان كۆرۈنۈپ، ئادەتلىنىپ خۇددى قىلمىسا گۇناھ بولىدىغان سۈننەتتەك قائىدە بولۇپ كەتكەنىدى. «كىم بىلەن ھەمسۆھبەت بولساڭ شۇنىڭ تەسىرىدە بولىسەن»، دېگەندەك، ئادەتكە ئايلىنىپ، خەلق ئارىسىدا جارى بولۇپ كېلىۋاتقان يامان ئىش، ناچار ئەخلاقلارنى، شەرىئەت ۋە ئۇلۇغ ئۆلىمالارنىڭ سۆز-ھەرىكەتلىرىگە تەتبىقلاپ تامامەن يوقاتتى.

بۇ يەتتە شەھەردە هاممام يوق ئىدى. ئاتىلىق غازى قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇدا هاممام بىنا قىلدۇردى. زاكىرجان قارىينى مەككە مۇكەررەمگە ئەۋەتىپ يەتتە شەھەر نامىدا «تەكيەخانا» (مېھمانخانا) بىنا قىلىشقا تۇتۇش قىلغانىدى، پۈتكىچە ئۆمرى يار بەرمىدى، شەھەر-شەھەرلەردىكى ئەمەلدارلارغا بۇيرۇق بېرىپ، ئۇستا بېشىلارنى تەيىنلەپ، بۇ يەتتە شەھەر دائىرىسىدىكى ئۇلۇغ مازارلارنىڭ سەھنىلىرىنى كېڭەيتىپ، بىنالىرىنى يېڭىباشتىن ياسىتىپ چىقتى. مەسجىد-خانىقالارنىڭ پەشتاقلىرىنى ئېگىز ۋە ھەيۋەتلىك قىلىپ كاھىش-رەڭلىك خىشلار بىلەن زىننەتلەپ، گۈل نەقىشلەرنى چىقىرىپ جۇلالىق قىلىپ ياساتتى. شەھەر ئىچىدىكى مەسجىد ۋە خانىقالارنىڭ كۆپچىلىكىنى پۇختا، مۇستەھكەم خىشلار بىلەن قايتىدىن رېمونت قىلدۇردى. يوللاردىكى مەنزىل-ئۆتەڭلەرگە پۇختا خىشلار بىلەن ئالىي، گۈزەل ئىمارەتلەرنى ياسىتىپ، قورغان ۋە چۆشكۈنخانىلارنى بىنا قىلدى. شۇ جۈملىدىن قەشقەردىكى ھەزرىتى ئاپاق خوجا يەنى ھىدايىتۇللا ئىشانىنىڭ مازار، خانىقا-مەسجىدلىرىنى ياساتتى. خۇسۇسەن گۈمبەزلىرىنى بۇزۇپ كېڭەيتىپ، پۇختا خىش، گۈزەل كاھىشلار بىلەن قايتىدىن گۈمبەز بىنا قىلدى. بۇ يەتتە شەھەر ئىچىدە بەلكى موغۇلىستان ئۆلكىسىدە بۇنداق ئالىي گۈمبەز ھېچ زاماندا ياسالمىغان بولۇشى مۇمكىن. ھەممە شەھەرلەردىكى مەسجىد، خانىقا، پەشتاقلارنى ياساپ پۇختا، مۇستەھكەم قىلدى. بۇنىڭدىن كېيىن قەرنە-قەرنە زامان-زامانلارغىچە شۇنداق مۇستەھكەم تۇرۇشى ۋە بۇزۇلماسلىقى مۇمكىن.

جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ دەبدەبە-داغدۇغىسى، سۆلەت ۋە ھەشەمەتلىرى كىشىلەرنىڭ كۆزلىرىدىن غايىپ بولدى، ئەمما بىنا قىلغان ئىمارەتلىرى خالايىقنىڭ كۆز ئالدىلىرىدا ھازىر ۋە ئاشكارا تۇرۇپتۇ. ئاتىلىق غازىنىڭ ئۇلۇغلۇقىغا بىنا قىلغان ئىمارەتلىرى گۇۋاھ ۋە شاھىتتۇر.

جانابىي ئاتىلىق غازى ھەر شەھەرگە قەدەم تەشرىپ قىلغاندا، شۇ شەھەرگە بىر مەنزىل يېقىن قالغاندا ئىشەنچلىك بىر مەھرىمىدىن شۇ شەھەردىكى مەكتەپ

ئوقۇتىدىغان موللىلارغا تون-سەرۇپاي، بىردىن قىزىل تىللا ھەدىيە كىرگۈزۈپ مەكتەپ باللىرىنى ئازاد قىلىشنى ۋە دۇئا قىلىشنى ئىلتىماس قىلاتتى. مەھرەم يېتىپ بېرىپ مەكتەپ موللىسىغا، ئاتىلىق غازىنىڭ سوۋغا-ھەدىيەلىرنى تاپشۇرۇپ، مەكتەپ باللىرىنى ئازاد قىلدۇرۇپ، ئاتىلىق غازى ھەققىدە دۇئا ئېلىپ ياناتتى. بۇ مەكتەپ موللىلىرى شەھەرنىڭ تېشىغا مەكتەپ باللىرىنى ئاچىقىپ ئاتىلىق غازىنى قارشى ئالاتتى ۋە دۇئا قىلاتتى. ئاتىلىق غازى ئېتىدىن چۈشۈپ مۇلايىم خۇلق، ئوچۇق چىراي بىلەن مەكتەپ باللىرىنى كۆرەكتىن ئۆتكۈزۈپ، باللارغا ئىككى تەڭگە، بەش تەڭگە، ئون تەڭگىدىن ئاق تەڭگە ئىنئام قىلاتتى. قۇرئان ئوقۇيدىغان باللارغا قۇرئان، ھەپتىيەك ئوقۇيدىغان باللارغا ھەپتىيەك ھەدىيە قىلاتتى. ئاندىن ئاتلىنىپ شەھەرگە ياكى بارگاھ ئالىيلىرىغا بېرىپ چۈشەتتى.

جانابىي ئاتىلىق غازى ھەرقاچان غەلبە ئۈزەڭگىلىرىگە ئاياغ قويۇپ سەپەرگە چىققانلىرىدا ئەمىر، مەھرەم، يىگىت، سەرۋازلار بولۇپ ئازدېگەندە 10 مىڭ كىشى بىلەن ئاتلىناتتى. ھەر قېتىم ئاتلانغاندا مەيلى كۈندۈز، مەيلى كېچە بولسۇن كاناي چېلىپ قوزغىلاتتى. مۇشۇنچە نۇرغۇن قوشۇندىن جاراڭ-جۇرۇڭ، ۋاراڭ-چۇرۇڭ ئاۋاز چىقمايتتى. قوشۇننى شۇ قەدەر قاتتىق ئىدارە قىلاتتىكى، يىگىت-مەھرەملەر مەيلى پەس، مەيلى چىڭ ئاۋازدا سادا چىقىرالمايتتى. ھەتتا ئاتلارمۇ كىشنىمەيتتى. ئاتىلىق غازى قوشۇنىنىڭ ھال-ئەھۋالىدىن بىر دەقىقە خەۋەرسىز ئەمەس ئىدى. راھەت ۋە ئاسايىشنى ئۆزىگە ئەسلا راۋا كۆرمىگەنىدى.

نەزىم

گەر خاھىش ئەتسەڭ ئۆز ئاسايىشىڭ،

دىيارىڭدا ئارام ئالالماس ھېچ كىشىڭ.

بۇ نەزم ئاتىلىق غازىنىڭ ئەھۋالىغا تولىمۇ مۇۋاپىق ئىدى. ئۇنىڭ ھەممە ئىشلىرى شەرىئەتنىڭ ھۆكۈملىرىگە تەتبىق قىلىنغانىدى. خۇسۇسەن چۈشۈرگەن يارلىق، پەرمان، بۇيرۇقلىرى گويا خانىقادا ئولتۇرغان ماشايىخ، پېشىۋالارنىڭ تەلىمى ۋە بىر ئۇلۇغ ئۆلىمانىڭ ئەمىر-مەرۇپلىرىدەك باشتىن-ئاياغا نەسىھەت، ۋەز، شەرىئەتنىڭ راۋاج-روناقلىقىنى تەرغىپ ۋە تەشۋىق قىلىدىغان ئىبارىلەر بىلەن تولۇپ تاشاتتى.

ئاتىلىق غازىنىڭ يارلىقلىرى جۈملىسىدىن ئىككى پارە پارىسچە، بىر پارچە تۈركىي يارلىقنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا نەمۇنە ئۈچۈن كەم-زىيادە قىلماي، ئۆز ئەينى بىلەن، كېيىنكى زاماندىكى ئادىل، ھەققانىيەتچى، دىيانەتلىك تەتقىقاتچىلارنىڭ دۇئا قىلىشىغا سەۋەب بولارمىكىن دېگەن ئارزۇدا بۇ سەھىپىگە كۆچۈرۈپ يازدىم.

پارىسى تىل بىلەن يېزىلغان، خۇش پۇراق چاچىدىغان ئىنايەتنامە

دۇئاگۇيىمىز سەممىمىي سادىق قازى ئەسكەرگە: سالامدىن كېيىن مەلۇم بولسۇنكى، پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ دادخاھلىرىدا بولۇۋاتقان گەپ-سۆزلەردىن شۇنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇكى، بەزى جايلاردا زۇلۇمنىڭ ئەۋج ئېلىۋاتقانلىقى، غەيرىي ئىشلاردا قەلەم تەۋرىتىلىۋاتقانلىقى، بەزى ئىشلاردا تەكرىنىڭ ئەمرى ۋە شەرىئەتنى تونۇشنىڭ يېتەرسىلىكىدىندۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىنايەتنامىنى گۇمىدىكى مۇھەممەد ئەزىمبەگنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىش لايىق كۆرۈلدى. ئالىي پەرزىلەتلىك مۇھەممەد ئەزىمبەگ ئىنايەتنامىنى خۇرسەنلىك بىلەن قوبۇل قىلغايلا.

بۇ دۇنيانىڭ پانىيلىقى ھەممىگە ئاشكارىدۇر. زۇلۇم ۋە زۇلۇم قىلغۇچىلارغا تەكرىم دائىم قاتتىق قەھرى-غەزەپ قىلىدۇ. تەكرىم بەندىلىرىنىڭ ھەر زامان، ھەر ماكاندا قىلغان ـ ئەتكەنلىرىنى ئاشكارا كۆرۈپ تۇرىدۇ. ھېچقانداق ئىش تەكرىنىڭ نەزرىدىن يىراق ئەمەس. بۇنى ئۇنتۇپ قېلىشقا بولمايدۇ. ھەقىقەت ۋە راستچىللىق نىجاتلىقنىڭ سەۋەبچىسىدۇر. ئۆلمەكلىك ھەق.

ئۆلگەندە بىزنى پادىشاھ ھەزرەتلىرى بىلەن بىر گۆردە قويمايدۇ. زۇلۇمغا مادارا قىلىش خەلققە ۋاپا قىلغانلىق بولمايدۇ.ھەقنى سۆزلەش، ھەقنى ئىزدەش، ھەقىقەتكە ئەگىشىش تەڭرىنى رازى قىلىدۇ. ئۆتكەن ئۇلۇغلارنىڭ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ ھەر قانداق ئىش، ھەرقانداق ھەرىكەتتە زۇلۇمنى رەت قىلىپ، ھەمىشە زۇلۇمدىن يىراق بولۇشقا ئەستايىدىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىشلىرىنى، ساداقەت بىلەن ئىش كۆرۈشلىرىنى تەكىتلەيمىز، ۋەسسالام.

ھىجرىيە 1289- يىلى (مىلادىيە 1872-، 1873- يىللار).

پارسى تىل بىلەن يېزىلغان ئىككىنچى ئىنايەتنامە

شەرىئەتنى قوغدىغۇچى موللا ئىبراھىم قازى ئەسكەرگە: سانسىز سالامىلىرىمىزدىن كېيىن مەلۇم بولسۇنكى، ياخشى زامان، گۈزەل ئىززەت روناق تاپقان چاغدا مۇھەممەد روسۇل مەرگەننىڭ ۋاستىسى بىلەن سىيىت موللا تۆپە ئوغلى ۋە لۇتپۇللا ياساۋۇللارنىڭ پۇقرا-رەئىيەلىرىنى قائىدە-يوسۇن بويىچە ياخشى ئىدارە قىلىۋاتقانلىقىدىن ۋاقىپ بولدۇق. گۇما، زاڭگۇي، دۇۋا، پىيالما قاتارلىق جايلارنىڭ پۇقرالىرى مەرھەمەتلىك ئۇقتۇرۇش، مۇبارەك يارلىقلارنى ئاڭلاشنى ئارزۇ قىلىپ دۇئا ۋە تەلەپتە تۇرۇۋاتقانلىقى مەلۇم. لاياقەتلىك قازى ئىبراھىم ئۆزىگە قاراشلىق جايلاردىكى پۇقرالارنىڭ ھەق ۋە ھوقۇقلىرىنى جارى قىلىشنى مەسئۇلىيەتلىك بىلەن ئىجرا قىلدى. ھەقنى ھەق ئىگىسىگە يەتكۈزۈپ، ئىككى تەرەپنى باراۋەر رازى قىلدى. پۇقرالار ئارىسىدىكى ھەق تەلەپ، خۇسۇمەت، ئاداۋەت، جېدەل-ماجىرالار ۋە كونا دەۋالار تامامەن تۈگىتىلدى. مۇھەممەد كېرىم مىرزا، لۇتپۇللا ياساۋۇللار يەكەن شەھىرىنى ئوبدان مۇھاپىزەت قىلدى. ئىككىسۇ تەۋەسىدىكى مۇھەممەد ئەزىم ئاتلىق بىر كىشى مۇنداق بىر ئەھۋالنى يەتكۈزدى: ئەھمەديار ئىشىبېشى پۇقرالارغا جەبىر-زۇلۇم قىلغانلىقتىن، بۇ جايدىكى پۇقرالار پادىشاھ ھەزرەتلىرىگە ئىتائەت قىلىپ شەرىئەت ھۆكمىگە مۇۋاپىق تەكشۈرۈپ

كۆرۈشلىرىنى ئىلتىماس قىلىپ ئەرزلىرىنى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن يولغا چىقىپتۇ. ئۇلارنىڭ ياخشى سائەتتە يېتىپ كېلىپ پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز. بۇ ئەرزنىڭ مەزمۇنىدىن ئالدىنئالا خەۋەردار بولغانلىقىمىز ئۈچۈن چەكسىز خۇرسەن ۋە مەمنۇن بولدۇق. چۈنكى جەبىر-زۇلۇمنى تۈگىتىش، پۇقرالارنى زۇلۇم ۋە ئازابتىن خالاس قىلىش تولىمۇ ئەھمىيەتلىك مۇھىم ئىشتۇر.

ئىككىنچى سۆزىمىز، شەرىئەتنىڭ راۋاجى ئۈچۈن داۋاملىق تىرىشچانلىق كۆرسىتىمەكلىرى لازىم. ئەگەر بىر ئادەم شەرىئەتنىڭ راۋاجى ئۈچۈن ۋاپات بولسا، ئۇنداق كىشىنى چوقۇم شېھىتلىك دەرىجىسىگە مۇشەررەپ بولدى، دەپ تونۇماق كېرەك. غەيرەت ۋە ھىممەتنى سەرپ قىلغاندا ئاساسىي مەقسەتتىن چەتنىمەسلىك لازىم. باشتىن-ئاياغ شەرىئەت ھۆكمىدىن چىقماسلىق كېرەك. كىشىلەر شەرىئەتكە رىئايە قىلىشىنى ئادەت ۋە كەسىپ قىلىشى لازىم.

ئەرزنىڭ مەزمۇنىنى يەتكۈزگەن مۇھەممەد ئەزىمگە كىيىم-كېچەك، يول خىراجەت مەرھەمەت قىلدۇق، ۋەسسالام.

تۈركىي تىل بىلەن يېزىلغان ئىنايەتنامە

شەرىئەتنىڭ پاناھى بولغان ئابدۇللاھ قازى كالانغا: مەرھەمەتلىك ۋە سائادەتلىك سالاملىرىمىزدىن كېيىن مەلۇم بولسۇنكى، مۇشۇ كۈنلەردە بۇ ئىسلام دۆلىتىدە تەڭرىنىڭ پەزلى بىلەن پۈتۈن ئائىلە تاۋابىئاتلىرىڭىزنىڭ خاتىرجەملىكىنى، دۆلەتنىڭ كۈچلۈك ۋە مۇستەھكەم، خەلقنىڭ ئىتائەتمەن بولۇشىنى، مىللەتنى ھەر تۈرلۈك ئاپەت ۋە مەنئىي بالالاردىن پاك ساقلاپ ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا غەلىبە ئاتا قىلىشىنى تەڭرىگە ئىلتىجا قىلىپ، داۋاملىق بەش ۋاق نامازدىن كېيىن دۇئا ۋە تەلەپتە بولغانلىقىڭىزنى ئىزھار قىلىش، غېرىب، ئاجىز، كۆڭلى سۇنۇق پۇقرالارنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلىپ، ئۇلارنىڭ

كۆڭلىنى شەرىئەت ھۆكمىنى ئىجرا قىلىش بىلەن خۇرسەن قىلىپ، ياخشى دۇئاسىنى ئېلىۋاتقانلىقىڭىزنى، ئۆزىڭىزنىڭمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىدىن بۇ دۆلەتنىڭ نۇرىنىڭ ئۆچمەسلىكىگە دۇئا ۋە تەلەپ بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقانلىقىڭىزنى خەۋەر قىلىپ، خەت يېزىپ پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ قوبۇللۇق نەزەرىگە مۇشەررەپ بولۇشنى ئۈمىد ۋە ئارزۇ قىلىپ، ئىنىڭىز موللا ئابدۇكېرىمنى بىر بوغچا ۋە بىر ئات بىلەن سالامغا ئەۋەتكەن ئىكەنسىز. مۇھەررەم ئېيىنىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى جۈمە نامىزىدىن كېيىن سائادەت ۋە شاراپەت بىلەن قوبۇللۇق نەزەرىگە مۇشەررەپ بولدى. ئەرزىڭىزگە يېزىلغانلارنىڭ ھەممىسىدىن ۋاقىپ بولۇپ قانائەت ھاسىل قىلدۇق، كۆپ خۇرسەن بولدۇق.

تەڭرىم دۇنيانىڭ ئەھۋالاتلىرىنى ھەممىشە بىلىپ تۇرىدۇ. ئىنسان ۋە جىنلارنىڭ خوجىسى بولغان پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئىتىنىڭ ئۆتكۈر نۇرى بۇ يەتتە شەھەر خەلقىنىڭ بېشىنىڭ ئۈستىگە يېنىپ تۇرغان مەشئەلدۇر. ئېتىقادلىق ۋە دىيانەتلىك كىشىلەر، خۇسۇسەن شەرىئەت ئىلمىنىڭ ئۆلىمالىرى بۇ دۆلەت ۋە شەرىئەتنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن دائىم دۇئا ۋە تەلەپتە بولۇشنى ئۆزلىرىنىڭ زۆرۈر مەجبۇرىيىتى دەپ تونۇيدۇ. ئۇلاردا پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەتلىرىنىڭ راۋاجى، پۇقرالارنىڭ خاتىرجەم-پاراۋانلىقىدىن باشقا نىيەت ۋە مەقسەت يوق. ئۈممەتلىرىگە چەكسىز مېھرىبان پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەت نۇرلىرىنىڭ تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشىنى مەقسەت قىلىپ شەرىئەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن مەشغۇل بولۇشىڭىز لازىم. بۇ نۇرنىڭ روناق تېپىشىنىڭ خاسىيىتى ۋە نەتىجىسى پۇقرالارنىڭ ئاسايىشلىقىغا سەۋەب بولىدىغانلىقىنى بىلىشىڭىز لازىم. بۇ بەش كۈنلۈك ئالەم ئۆتۈپ كېتىدۇ. قىيامەت كۈنى مۇشەققەتلىكتۇر. تاپشۇرۇۋالغان مەجبۇرىيەتنى ياخشى ئادا قىلىپ ئاخىرەتلىكىڭىز ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىڭ.

دۆلىتىڭىزنىڭ زىيادە بولۇشى ئۈچۈن تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ھەقىقىي سادىقلىق بىلەن دۇئا ۋە ئىلتىجانى زىيادە قىلىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمىز.

موللا ئابدۇكېرىمغا سەرۇپاي ۋە خىراجەت ئىلتىپات قىلدۇق. ئۆزلىرىگە كىيىم-كېچەك، سەللە-كۈلا، رومال مەرھەمەت قىلىپ ئەۋەتتۇق، ۋەسسالام.

ھىجرىيىنىڭ 1294- يىلى (مىلادىيە 1877- يىلى).

يۇقىرىدا ھەر بىر ۋەقەلەر بايان قىلىنغاندا جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ ياخشى ئەخلاقلىرى ئاز-تولا زىكرى قىلىنغاندى. بۇ يەردىمۇ ئازراق يازدۇق. تەپسىلىي يازساق ئوقۇغۇچى ۋە ئىشىتكۈچىلەرگە مالال بولۇپ كېلىشىدىن ئەنسىرەپ شۇنچىلىك زىكرى قىلىش بىلەن قانائەتلەندۇق.

ئەخلاقىي ھەممىدە بار يەردە ئەلۋەتتە ئەخلاقىي زەممە مۇ بولىدۇ، پايدا بار جايدا زىيانمۇ بولىدۇ. گۈل تىكەنسىز، ھەسەل ھەرىسىز بولمايدۇ. ھەر بىر مەخلۇقاتتا ياخشى خىسلەت بولغىنىدەك، يامان ھەرىكەتمۇ ئۇنىڭدىن ئايرىلمايدۇ. ياخشىلىق بىلەن يامانلىق قوشكېزەك بىر تۇغقان بولۇپ بىر-بىرىدىن ئايرىلماسلىق ئادىتى ئەزەلدىن جارى بولۇپ كەلمەكتە.

ھاۋا گۈلدۈرلەپ چاقماق چېقىشى بىلەن رەھمەت يامغۇرىمۇ ئەلۋەتتە بىللە كېلىدۇ. بۇنداق بولغاندىن كېيىن، ئاتىلىق غازىنىڭ ئەخلاق زەممەلىرىنىمۇ ئازراق بايان قىلىپ ئۆتسەك، ئىسكەنجىبىنگە ئوخشاش سۆزىمىزگە ئاچچىق-چۈچۈكلۈك تەمىنى بېرىپ ئوقۇغۇچى ۋە ئىشىتكۈچىلەرگە زوق ۋە لەززەت بېغىشلىشى مۇمكىن.

تارىخ كىتابلىرىدا ئىلگىرى ئۆتكەن مۇئەللىپ-ئاپتورلارنىڭ بۇرۇنقى پادىشاھلارنىڭ ياخشى خىسلەت، يامان سۈپەتلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىشتىكى مەقسەتلىرى «كېيىنكى زاماندا ئۆتكەن پادىشاھلار ۋە ھاكىم ئەمەلدارلار، ياخشى ئىش قىلغان پادىشاھلارنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن، دۆلىتى زىيادە بولۇپ، پەرزەنت ۋە نەۋرىگىچە دۆلىتى قولىدىن كەتمەي ئەل ئارىسىدا نامى

ساقلىنىپ، خالايىق ئۇلارنىڭ روھلىرىغا دۇئا قىلىدىكەن. يامان ئىشلارنى قىلىپ، كىشىلەرگە زۇلۇم-ئازاب قىلسا، ئۆمرى قىسقا، دۆلەتلىرى كۈتاھ بولۇپ يەر يۈزىدە يامان سۆپەت بىلەن مەشھۇر بولىدىكەن. بۇنداق پادىشاھلارغا خالايىق زامان-زامانلارغىچە لەنەت ئوقۇيدىكەن»، دەپ بىلىپ ئۆزلىرىنى ياخشىلىق يولىغا مايىل قىلىپ ياخشىلار قاتارىغا قوشۇلسا ئەجەب ئەمەس، دېگەندىن ئىبارەت بولۇشى مۇمكىن. شۇ ۋەجىدىن مەنمۇ ئاتلىق غازىنىڭ يامان سۆپەت ۋە نالايىق ھەرىكەتلىرىنى ئازغىنا يېزىپ كۆرسىتىشنى زۆرۈر دەپ بىلدىم.

ئاتلىق غازى شۇ قەدەر ئۇلۇغ پادىشاھ بولغان بولسىمۇ، بىر ەر دىيانەتلىك، سادىق، دانا، پەزىلەتلىك كىشىنى ئۆزىگە ۋەزىر قىلمىدى. مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ پۈتۈن ئىشلىرىنى ئۆزى يالغۇز قىلدى. ھېچقانداق كىشىگە ئىشەنمىدى. شۇنداق دۆلەتپەرۋەر، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا تەدبىرلىك كاتتاخان تۆرەم ۋە كىچىكخان تۆرەملەرگە ئاخىرقى ئۆمرىدە ئۆزى ئىچكەن شەربەتتىن ئىلتىپات قىلدى. ئۇلار ئىچكەن ھامان تەسىر قىلىپ بۇ ئالەمدىن ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلدى. ۋەلىخان تۆرەمنى يېڭىساردا تامنىڭ ئاستىغا باستۇرۇپ ئۆلتۈردى. بۇزرۇكخان تۆرەمنى بولسا دەسلەپ «مەن تۆرەمنىڭ ئەمرى بىلەن كەلگەن»، دەپ ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ يۈرۈپ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، ھەجگە بېرىپ كەلسىلە، دەپ يۇرتتىن چىقىرىۋەتتى.

دەسلەپكى چاغلاردا، ئاتلىق غازى باشقىلار چوڭ گۇناھ ئۆتكۈزسە، نەسىھەت قىلىپ ئەپۇ قەلىمىنى سۈرۈپ كەچۈرۈم قىلدى. ئاز خىزمەت قىلسا، كۆپ ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى قىلدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا كىچىك گۇناھ سادىر قىلسىمۇ چوڭ غەزەپ قىلىپ ئېغىر جازا بەردى، بەلكى يوقاتتى. چوڭ خىزمەت كۆرسەتسە ئاز ئىلتىپات قىلدى، بەلكى بىر ەر باھانىنى قويۇپ قاتتىق غەزەپ ۋە ئازاب قىلدى. ئىلگىرى بىر باغ بىدە، بىر تاۋاق قېتىق ئۈچۈن ئادەم ئۆلتۈردى. كېيىن نەچچە-نەچچە ئادەملەر خانىۋەيران بولۇپ تۈگىشىپ كەتسە

ھېچكىمنىڭ دادىغا يەتمىدى. ئىش بېشى، ھاكىم، ۋىلايەت ئەمەلدارلىرىنى قوللاپ، ئۆستۈرۈپ زۇلۇمنى راۋاجلاندۇردى. بىر تەرەپتىن مۇساپىر ۋە مۇجاۋۇر سودىگەرلەر كەلسە، ماللىرىنى دۆلەت ئوردىسىغا ئېلىۋالدى. مال ئىگىسى ئارغامچا-توقۇناق، ئورۇما، كىگىز، پالاسلىرىنى قولتۇقلاپ قالدى. ئارقىسىدىن «زاكىتىنى بەر» دەپ زاكاتچى، مۇلازىم قوشۇپ قويدى. مال ئىگىسى، پۇتۇن مېلىمنى ئوردا ئالدى، دېسە، مېلىڭنى ئوردىدىن ئال، ھازىر زاكىتىنى بەر، دەپ قىستىدى. نائىلاج جازانىگە پۇل ئېلىپ زاكاتنى بېرىپ، ئۆزى قەرز ئېلىپ جېنىنى ساقلىدى. ئوردىدىن پۇلىنى بەرسە ئالدى، بەرمىسە شۇ سەۋەب بىلەن سەرگەردانلىق كوچىسىغا كىرىپ ۋەيران بولدى.

يېزا-سەھرا، كەنت-قىشلاقلارغا غەللە-تاناپ نىڭ پۇلىنى يىغىش ئۈچۈن بارغان مۇلازىملار 10 مىڭ، 20 مىڭ پۇل بولسىمۇ، كىچە بارسا كىچە، كۈندۈز بارسا كۈندۈز تەخىر قىلماي يىغىۋالاتتى. ھەرگىز مۆھلەت ۋە پۇرسەت بەرمەيتتى. ئاتلىق غازىنىڭ ھۆكمىنىڭ ئىتتىكلىكى مۇشۇ دەرىجىدە ئىدى. خۇسۇسەن خوتەن خەلقىنى نىياز ھېكىمبەگ، ئاقسۇنى ئابدۇراھمان دادخاھ، باي ۋە سايرامنى مۇھەممەد ئىمىن توقسابە ناھايىتى خاراب قىلدى. «ھەر ياغاچنىڭ پانىسى ئۆزىدىن» دېگەن تەمسىل ھەممىگە مەشھۇر بولغىنىدەك، بۇ ھاكىملار پۇقرادىن پۇلنى ئېلىپ ئوردىغىمۇ بەردى. ئۆزىنىڭ يانچۇقلىرىغىمۇ سالدى. لېكىن ئەيىبنى ئاتلىق غازىنىڭ گەدىنىگە ئارتتى. ئاتلىق غازىنىڭ ئەيىبى شۇ ئىدىكى، كىرىم-چىقىمنى ئەسلا سۈرۈشتۈرۈپ كۆرمىدى.

ھەر بىر ۋىلايەت ھاكىملىرىنىڭ 500دىن، ئەڭ ئازلىرىدا 60 — 70، بىرەر 100دىن دىۋانبەگلىرى بار ئىدى. ھەر يىلى ھەر بىر كەنتكە شۇ كەنت ئىچىدىن بىر بايىنى تۇتۇپ خالىسۇن-خالىمىسۇن دىۋانبېگى قىلىپ بەلگىلەپ نىشان-دەستەك بېرەتتى ۋە دەرھال دىۋانغا مۇلازىملارنى قوشۇپ پۇل، ئۆشرە-زاكات يىغىشقا باشلايتتى. دىۋانبېگى بىر يىل تامام بولغۇچە ئۆشرە-زاكات، دېھقانچىلىق بېجى قاتارلىقلارنى پۇقرالاردىن شەرىئەتكە مۇۋاپىق يىغىۋېلىپ، ئوردا خەزىنىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ بولغاندىن كېيىن،

بۇ پالاكەت باسقان دېھقانلارنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن جاللات سوپەت مۇلازىم، زالىم مىرزىلارنى چىقىرىۋاتقان ئىدى. بۇ مۇلازىم، مىرزىلار بىرنى ئون، ئوننى يۈز قىلىپ خاتالىق «ھەقىقەتنى تەكشۈرگەنلىكتىن، دېھقانلارنىڭ زىممىسىگە 20 مىڭ، 30 مىڭ تەڭگە پۇل چۈشتى. ئات-ئۇلاغ، كىگىز-كېچەك، يەر-سۇ ھەتتا قازان-قوشۇقلىرىنى سېتىپ مۇلازىم ۋە مىرزىلارغا تاپشۇراتتى. مۇبادا مال-مۈلكى چىقمىسا، دېھقانلار: «ئوردا خەزىنىسىگە مۇنچە مىڭ تەڭگە قەرزدارمەن» دەپ ھۆججەت بېرەتتى. دېھقانلار پۇقرالاردىن يىغىۋېلىپ ئوردا خەزىنىسىگە تاپشۇرغان پۇللارنى «شەرىئەت توغرىسىدىن»، دەپ ئاتايتتى. دېھقانلارنىڭ ئۆزىدىن ئالغان پۇلنى «ھەقىقەت توغرىسىدىن» دەپ ئاتايتتى. ئەرز-داد قىلسا يەنە شۇ ھاكىم، مۇلازىم، مىرزىلارغا چىقىرىپ بېرەتتى. بۇلار ئۆزىنىڭ خاھىشى، قولىدىن كېلىشىچە قىلمىغان زۇلۇملىرىنى قىلىپ يەنە ئالاتتى، قازىلارنىڭ ئەھۋالىمۇ شۇنداق ئىدى.

ئىككىنچى قېتىم خىتايلارنىڭ كېلىشىنى ئۈمىد قىلىپ ئوتتۇغات ۋە قالپاقلىرىنى ساقلاپ كەلگەن، كۆڭۈللىرى دۈشمەنلىك ۋە ئىنتىقام ئوتى بىلەن تولغان قەدىمىي بەگ ۋە بەگزادىلەرگە ئەجەلنىڭ ۋاقتى يېتىپ ئۆلۈپ كەتسە ئۇنى ئاتىلىق غازى ئۆزىنىڭ پاراسەت نۇرى بىلەن دەرھال بىلەتتى. ئۆلارنىڭ مىراس باجلىرىنى يىغىپ كېلىش ئۈچۈن زالىم، پەس تەبىئەت مىرزىلارنى چىقىراتتى. مىسال ئۈچۈن ئېيتقاندا، مىرزا قاسىم مەھتەر، مىرزا ئابدۇللاھ بۇخارىلارنى ئاقسۇلۇق ئابدۇللاھ دېۋانبېگىنىڭ ئوتتۇغات چەشمەدارىنى 5000 تەڭگە، دىك قالپاق خىتاي نى 10 مىڭ تەڭگە، دەپ باھا قويدىيەنى بىر ئوتتۇغات ۋە بىر قالپاقنىڭ باھاسى 15 مىڭ تەڭگە بولدى. قالغان مال-مۈلۈكلىرىنىمۇ مۇشۇ تەرىقىدە باھالىدى. 40 تەڭگىدىن بىر تەڭگىنى مىراس بېجى دەپ ھېسابلىغان 46 مىڭ تەڭگە بولدى. ئابدۇللاھ دېۋانبېگىنىڭ پۈتۈن مال-مۈلۈكلىرىنى پۇلغا سۇندۇرۇپ ھېسابلىغاندا 28 مىڭ تەڭگە بولدى. مىراس بېجىنىڭ قالغىنىنى ئۇرۇق-تۇغقان، يار-بۇرادەر، مۇلازىم، خىزمەتكارلىرىدىن قەرز ئېلىپ بەردى.

ئابدۇللاھ دىۋانبېگىنىڭ قىزى ئالىي ئوردىدا خانىشلار قاتارىدا ئاتىلىق غازىنىڭ نىكاھىدا ئىدى. بەخت-دۆلەت يۈز ئۆرۈپ زاۋاللىققا يۈزلەنگەندە، پادىشاھ ۋە ئۇلۇغلارنىڭ پېئىل-خۇيلىرىمۇ يۆتكىلىپ قالىدىكەن. پۇقرا-رەئىيە، ئەمەلدار-سىپاھ، خىزمەتچى چاكارلارنىڭمۇ ھال-ئەھۋالى ئۆزگىرىدىكەن. يىگىت-سەرۋاز، ئەمىر، سىپاھلار تون-سەرۇپاي، كىيىم-كېچەكلىرىنى كىيىپ، ئاتلىرىنى مىنىپ، پۇللىرىنى خەجلەپ، ئاغىچە-خوتۇنلارنى ئېلىپ كۆڭۈللىرى خالىغان غىزا-تاماقلارنى ئېتىپ يەپ، ئېغىزلىرىدا چىشلەپ، چىشلىرىدا چايناپ تۇرۇقلۇق، ئاتىلىق غازىنىڭ شىكايىتىدىن تىللىرىنى ئەسلا يىغمىدى. تۈز ھەققىگىمۇ يۈز خاتىرە قىلمىدى. ئاخىر جازاسىنى تارتتى. تۇزكورلۇق قىلغاننىڭ نەتىجىسىنى كۆردى.

شۇنداق نەقىل قىلىدۇ، قەشقەرنىڭ پەيزىۋات يېزىسىدا بىر ئادەم ئېتىزغا ئۇرۇق چېچىپ قوش ھەيدەۋاتقانىكەن. يەنە بىر كىشى كېلىپ، «ئەي بۇرادەر، نېمە تېرىۋاتىسىز»، دەپ سوراپتۇ. «نېمە تېرىماقچىدىم، خىتاي تېرىدىم»، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇ جاۋابنى ئاڭلاپ سورىغۇچى كىشى ھەيران بولۇپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ئالتە-يەتتە ئايغا قالماي، دېگەندەك خىتايلار كېلىپ ھېلىقى ئېتىزلىققا چۈشۈپ گازارما قىلىپ يېتىپتۇ. ئىككى پۇقرا بىر يەردە بولسا خىتايلارنىڭ كېلىدىغان خەۋەرلىرىنى ئېيتىشىپ، راست-يالغان سۆزلەرنى توقۇشۇپ ئۆزلىرىنى خۇش قىلاتتى. بۇ سۆزلەرنىڭ راستلىقىغا ئىسپات بولسۇن ئۈچۈن ئېسىمگە كەلگەن مۇنداق بىر ۋەقەنى بايان قىلىپ ئۆتەي: بۇرۇنقى چاغلاردا زاماننىڭ زاھىت، دەۋراننىڭ ئابىتلىرىدىن، قىلغان دۇئالىرى ئىجابەت بولىدىغان ئۈچ زاھىت بىر تەرەپكە سەپەر قىلغانىكەن. بىر يەرگە بارغاندا يول ئۈستىدە ياتقان بىر مۇنچە چىرىگەن ئۇستىخانلارغا كۆزى چۈشۈپتۇ. ئۇلار: بۇ كونا سۆڭەكلەر قانداق مەخلۇقنىڭ سۆڭىكىدۇ؟ ئەھۋالىدىن ۋاقىپ بولساق، دېيىشىپتۇ. بىرى دۇئا قىلسا، شامال چىقىپ سۆڭەكلەرنى يىغىپ بىر-بىرىگە تۇتاشتۇرۇپتۇ. يەنە بىرى دۇئا قىلسا سۆڭەككە گۆش، پەي، تومۇر پەيدا بوپتۇ. ئۈچىنچىسى دۇئا قىلسا، سۆڭەككە جان كىرىپتۇ ۋە

ئېچىرقاپ كەتكەن زور بىر شىر سەكرەپ قوپۇپتۇ. ئەسلىدە بۇ شىر ئاچلىقتىن ئۆلۈپ قالغانىكەن. تىرىلگەندىن كېيىن ئۈچ زاھىتنى پارە-پارە قىلىپ يەپ كېتىپتۇ. تىلەپ تاپقان خىتايلار ھېلىقى قايتا جان كىرگەن، ئاچ قالغان شىرغا ئوخشاش بولدى.

ئەزىز بۇرادەرلەر، تارىخ كىتابلىرىدا بۇرۇنقى ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ مېھىر-شەپقەت بىلەن قەھرى-غەزەپ، گۈزەللىك بىلەن سەتلىك، ياخشى ئەخلاق بىلەن يامان ئەخلاقلىرىنى بىرلىكتە تەسۋىرلىنىپ بايان قىلىنىپ كەلدى. بۇنىڭدىن كېيىنكى پادىشاھ، ۋىلايەت ھاكىملىرىدىمۇ يۇقىرىقى سۈپەتلەر بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى پادىشاھ، ۋىلايەت ھاكىملىرىنىڭ مېھىر-شەپقەت، ئېھسان ۋە ئىنئام ئاتا قىلماي چارىسى يوق. غەزەپ ۋە سىياسەت ئىشلەتمەي يەنە ئىلاجى يوق. پادىشاھ بولغان كىشى ياۋاش، رەھىمدىل بولۇپ، سىياسەت ئىشلىتىشنى ئۆزىگە لازىم ۋە راۋا كۆرمىسە، پۇقرالاردا بەخت ۋە خۇشاللىق، ھۇزۇر ۋە پاراۋانلىق ھاسىل بولمايدۇ. يۇرتتا بۆلۈنۈش، ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا بولۇپ ھالاكەتكە يۈز تۇتىدۇ. ئەگەر پادىشاھ زالىم، قەزرى-غەزەپلىك بولۇپ، ئادالەت ۋە ھەقىقەتنى لازىم تۇتمىسا، پۇقرالاردا تىنچلىق ۋە ئاسايىشلىق بولماي زۇلۇم قىلىنغۇچىلاردىن بىرەر سەگەك، سەھەر قوپىدىغان كىشىنىڭ قىلغان دۇئاسى تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا قوبۇل بولۇپ قالسا، ئۇنداق كىشىنىڭ ئاھ دەپ يىغلىغان كۆز ياشلىرى مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان قانلىق دەرياغا ئايلىنىپ، ھېلىقىدەك زالىم پادىشاھلارنى، ئۇنىڭغا تەۋە خىزمەتچى-خادىم، چاكار-مۇلازىم، تۇغ-بايراق، كاناي ۋە ئەلەملىرى بىلەن قوشۇپ غەرق قىلىپ نابۇت قىلىشى مۇمكىن. بۇ ئالەمنىڭ ھادىسىلىرىدىن ۋە ئۆتمۈش ۋەقەلىرىدىن تەجرىبە ھاسىل قىلىپ ئىبرەت ئېلىش لازىم. چۈنكى «ئەقىل پاراسەتنىڭ ئىگىلىرى، ئىبرەت كۆزى بىلەن چوڭقۇر قاراڭلار!» دېگەن ئايەت بار.

پارچە

تەكىيە قىلماي ئەزىزلەر دەۋلەتى ئىلدامىغە،

باش يانىڭدىن پات ئالۇرلەر دەۋلەتى ئىقبالىنى.

ياتقۇزۇپ جىسمى لەتىفىڭنى بۇ تىيرە خاك ئۈزە،

يوق ئېتىپ سەۋلەت ھەشەمنى پەس قىلۇرلەر نايىنى .

كەرەملىك تەڭرىم، ئۆزىگە خاس قۇدرىتى ۋە ھېكمىتى بىلەن دۆلەت ۋە نېئمەت ئىگىلىرىدىن، ئۆزى بەرگەن دۆلەت ۋە نېئمەتلىرىنى ئېلىشنى ئىرادە قىلسا، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ خۇي-پېئىلىدىكى ياخشىلىقنى ئېلىپ تاشلاپ ئۇنىڭ ئورنىغا نالايىق ئىش، يامان ئەخلاقلارنى كىرگۈزۈپ، دۆلەت ۋە نېئمەتلەرگە شۈكرى قىلىشتىن ياندۇرۇپ، كۇپرانى نېئمەت قىلىدىغان قىلىپ، ئاندىن دۆلىتىنىڭ ئاپتىپىنى قاراڭغۇلاشتۇرۇپ، بەخت-تەلەيىنىڭ نۇرىنى خىرە قىلىپ بەلكى ئۆچۈرۈپ يوق قىلىدىكەن. يەنە بىر دۆلەتكە لايىق كىشىنى بەلەن پەرۋاز قىلدۇرۇپ، بېشىغا پادىشاھلىقنىڭ تاجىنى كىيدۈرۈپ، نۆۋەتنى ئۇنىڭغا بېرىپ كاناي-سۇنايلىرىنى ساداغا كەلتۈرىدىكەن. ئۇلۇغ تەڭرىم، خاھى پادىشاھ، خاھى گاداي بولسۇن بەش كۈنلۈك بۇ دۇنيادا ياخشى ئىشلارنى بەرپا قىلىپ، ياخشى نام بىلەن كېتىشنى نېسىپ قىلغايسەن، ئامىن.

پارچە

بۇ ئالەم ئىچرە ياخشى ئەت ئىمارەت،

كى قالغاي نىڭ نام ھەم باقالىق.

ۋەرەق ئىچرە قېلىپتۇر ياخشى ئاتلار،

ئەگە كىسىراغە ئوخشە قىلسە شەھلىق .

Email: abral@live.cn QQ: 45661336

يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەر ۋە ئىشىنىڭ ئاقىۋىتىنى ھەل قىلالايدىغان لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىشىشى بىلەن سېيىت ھېكىمخان تۆرەمنى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزغانلىقى؛ لېكىن پەلەك يار بەرمىگەنلىكتىن ئۇلار «ۋەتەن سۆيۈش ئىماننىڭ جۈملىسىدىن» دېگەن ھەدىسنىڭ تەقەززاسى بويىچە ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كەتكەنلىكى

دېمەك، جانابىي ئاتىلىق غازى پانىي دۆلەتنى تاشلاپ، باقىي دۇنيانى خالاپ، جېنىنى ئەزرائىلغا، مال-مۈلكىنى ئوغۇللىرى بىلەن قىپچاقلارغا، بەلكى خىتاي قالماقلارغا تاپشۇردى.

نىياز ھېكىمبەگ بىلەن ئەھرارخان تۆرەم ئاتىلىق غازىنىڭ جەسىتىنى ئىچكىرى ئەكىرىپ ياتقۇزۇپ قويۇپ قاراشەھەردىكى ھەققۇلىبەگكە بولغان ۋەقەنى بايان قىلىپ تېزلىكتە خەت ماڭدۇردى. ھەققۇلىبەگ ئۈچىنچى كۈنى قارا شەھەردىن يېتىپ كەلدى. ئاڭغىچە نىياز ھېكىمبەگ ئۆزىدىن ئېھتىيات قىلىپ، ئەرز-داد بولسا ئاتىلىق غازىي ھايات ۋاقتىدىكىدە ئەكىرگەن بولۇپ كىرىپ-چىقىپ، يارلىق-پەرمانلارنى بېرىپ تۇردى. «جانابىي ئالىيىنىڭ مىجەزلىرى سەل خاپا ئىكەن. ئاز ۋاقىتتىن كېيىن چىقىدۇ»، دەپ كىشىلەرنى يىقىن بارغۇزماي ئۈچ كۈننى ئۆتكۈزدى. ھەققۇلىبەگنىڭ ئارقىسىدىن ھېكىمخان تۆرەم باشلىق ئەمىرلەشكەر، پانساتلارمۇ ئارقا-ئارقىدىن يېتىپ كەلدى، ئەھۋالمۇ ئاشكارا بولدى.

نىياز ھېكىمبەگ، مۇھەممەد كېرىم دادخاھ، تاشباي دادخاھ ۋە ئاتاباي پانساتلار باشلىق ئەمىرلەشكەرلەر مەسلىھەتلىشىپ، بۇرۇنقى پادىشاھلارنىڭ رەسىم-قائىدىلىرى بويىچە ھېكىمخان تۆرەمنى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ «خان» قىلىپ كۆتۈردى. خەزىنىنىڭ ئىشىكلىرىنى ئېچىپ ئەمىر، دادخاھ باشلىق چوڭ-كىچىكلەرگە، يىگىت-سەرۋازلارغا تون-سەرۇپاي، پۇل ۋە تىللا، ئات ۋە جابدۇقلارنى بەرگىلى تۇردى. مۇشۇ ئەھۋالدا يەتتە كۈن

ئۆتتى. بىر كېچىدە ھەققۇلىبەگ ئاتلىق غازىنىڭ جەسەت-تاۋۇتىنى ئېلىپ ئاقسۇ تەرەپكە ناھايىتى تېز يۈرۈپ كەتتى.

دادخاھلار باشلىق چوڭلار «ھەققۇلىبەگ ئاتلىق غازىنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ يۈرۈپ كەتتى. ئۇلار ئاقسۇغا بېرىپ خەزىنىلەرنى قولغا ئېلىپ سەرەمجان قىلىپ، قەشقەرگە بېرىپ ئۇ يەردىكى خەزىنە-دەپىنلەرنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئاندىن كېيىن بىزلەرگە قارىماي ئەنجان، تاشكەنتلەرگە چىقىپ كېتىدۇ، خەزىنە بولمىسا بىز خىتايلار بىلەن قاندىق ئۇرۇشىمىز؟ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ خەزىنىلەرنى بەرمەسلىكىمىز كېرەك»، دەپ ھېكىمخان تۆرەمنى ماقۇل قىلدى. كورلىنى داخۇ تۇڭگانغا تاپشۇردى. ئۇنىڭغا ئاقسۇلۇق كوچىر ۋاڭنىڭ ئوغلى ئاقنىيازبەگنى تۇڭچى ۋە ياساۋۇل بېشى قىلىپ، باي مۇھەممەد جارچى بېشىنى 500 سەرۋازغا باشلىق قىلىپ كورلىدا قويۇپ، ھېكىمخان تۆرەم باشلىق قوشۇنلار ئاقسۇغا راۋان بولدى ۋە ئالدىراپ-ھولۇقۇپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى.

ھەققۇلىبەگ ئالدىدا يېتىپ كېلىپ، ئاقسۇدا ئىككى كۈن تۇرۇپ، بىر مۇنچە خەزىنىلەرنى يىغىشتۇرۇپ، يىگىت ۋە قىپچاقلار بىلەن ئاتلىق غازىنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ قەشقەرگە يۈرۈپ كەتكەنىدى. ھەققۇلىبەگ «دادامنىڭ جەسەت-تاۋۇتىنى قەشقەرگە ئاپىرىپ ھەزرىتى ئاپاق خوجام مازىرىغا دەپنە قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئاكام بىلەن مەسلىھەتلىشىپ يا مەن كېلەرمەن، ياقۇپبەگ ئاكام كېلەر. ئاندىن خىتايلار بىلەن غازات قىلارمىز»، دېگەن مۇستەھكەم نىيەت بىلەن يولغا چىققانىدى. ئەمما نىياز ھېكىمبەگ: «كىچىك بېگىم (ھەققۇلىبەگ) قەشقەرگە يۈرۈپ كەتتى. غەربىزى باشقىچىدەك قىلىدۇ. ئەلۋەتتە ئېھتىيات قىلغايسىلەر ۋە خەۋەردار بولغايلار. ۋەسسالام»، دەپ بىر نەچچە پىتنە-پاسات گەپلەرنى يېزىپ مەخپىي ھالدا چوڭ بەگ (بېكقۇلىبەگ)كە خەت ماڭدۇرغانىدى. چوڭ بەگ خەتنى كۆرۈپ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغاندىن كېيىن: «ھەققۇلىبەگنى ئۇچرىغان يەردە ئۆلتۈرۈپ كۆمۈۋېتىپ نەرسە-كېرەكلىرىنى ئەكىلىڭلار»، دەپ پەرمان بېرىپ مۇھەممەد

زىبا پانساتنى باش قىلىپ بىر نەچچە مەھرەم، يىگىت-سەرۋازلارنى ھەققۇلبەگنىڭ ئالدىغا چىقارغانىدى. بۇلار لونكۇ دېگەن يەردە ئۇچراشتى. ئاتتىن چۈشۈپ بىر پىيالە چاي ئىچىشكەندىن كېيىن ئاتلىرىغا مىنىپ يولغا چۈشتى. ھەققۇلبەگ بولغان ۋەقەلەرنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپ سۆزلەپ بېرىپ، بۇلارنىڭ يامان غەرەزلىرىدىن بىخەۋەر، خالىس، توغرا نىيەت بىلەن كېتىپ بارغان چاغدا، قەمبەر مەھرەم دېگەن ھەققۇلبەگكە قارىتىپ ئوق چىقىرىدۇ. ئوق بۇ تەرەپتىن ئۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ. ھەققۇلبەگ «بۇ نېمە پوق يېگىنىڭ»، دەپ قىلىچلىرىنى تارتىپ چىقىرىپ چاپماقچى بولغاندا يەنە بىر يىگىت ئوق چىقىرىدۇ. ھەققۇلبەگ ئاتتىن يىقىلىپ جان بېرىدۇ. ئۇنى شۇ جايدىكى بىر جىلغىغا دەپنە قىلىدۇ. ئۇ جاي «ھەققۇلبەگ جىلغىسى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294- يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ 2- كۈنى ھېكىمخان تۆرەم ئاقسۇغا كېلىپ خانلىق تەختىگە چىقىپ ئولتۇردى. ھەممە يىگىت-سەرۋاز، قىرغىز-قىپچاقلار ئاتلىق غازىنىڭ ئاقسۇدىكى خەزىنە-دەپىنلىرىنى تالان-تاراج قىلىپ بۇلاپ كەتتى. بۇنداق بۇلاڭ-تالاڭ «خان تالىغى» دېيىلىدىكەن. مۇشۇنداق پاراكەندە كۈنلەردە نىياز ھېكىمبەگ بىر نەچچە مۇلازىملىرىنى ئېلىپ خوتەنگە قاراپ قېچىپ كەتتى.

ھېكىمخان تۆرەم ئالاھىدە يارلىق-پەرمان بىلەن ئابدۇراھمان دادخاھنى ئاقسۇغا ھاكىم قىلدى. ئامىلخان تۆرەمنى كۈچانىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ، كۈچانى مۇھەممەد رەھىمخان تۆرەمگە سۇيۇرغال قىلىپ بەردى. ئۇچتۇرپاننى ھېكىم پانساتقا، باي ۋە سايرامنى مۇسامىس بېگىگە تاپشۇردى. مۇھەممەد مۇسا توقسابە، ئاتاباي پانساتلارنى ھۇدەيچى قىلىپ يارلىق چۈشۈردى. بەچە باتۇر پانساتنى ھەممە لەشكەر ئۈستىدە ئەمىر لەشكەر قىلدى. كېرىم قۇل دادخاھ، موللا ئالىم قۇلنىڭ ئوغلى شېرمۇھەممەد مىرزىنى ئەمىرلەشكەر قىلدى. كېپەك لاۋۇر ۋە مۇھەممەد ئەپەندىنى 2000 سەرۋازغا ئەمىرلەشكەر قىلدى.

دىمەك، سەككىز ئەمىرلەشكەرگە يارلىق ۋە نىشان بېرىپ، تۇغ-بايراق، داپ-دۇمباق، قورال-ياراق، ئاتو-توپچاقلارنى بېرىپ، پادىشاھلارچە مەرھەمەت، سېخىيلارچە ئىلتىپات كۆرسەتتى. شۇ پەيتتە قەشقەردىن «بېكقۇلىبەگ، جامەدار دادخاھ، ئۆمەرقۇل ئەمىرلەشكەر ۋە ئالاش دادخاھلار باشچىلىقىدا نۇرغۇن قوشۇن بىلەن ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقتى»، دېگەن يامان خەۋەر يېتىپ كەلدى. ھېكىمخان تۆرەم بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ بەچە باتۇر ئەمىرلەشكەر باشلىق ھەممە لەشكەر بېشى، پانسات، يىگىت-سەرۋاز بولۇپ جەمئىي 25 مىڭ قوشۇن بىلەن ئاتلىنىپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ ئاقسۇدىن تۆت مەنزىل يىراقلىقتىكى يايدى دېگەن جايغا يېتىپ كېلىپ چۈشۈپ ئورۇنلاشتى.

بېكقۇلىبەگ قوشۇنىنىڭ چىغاۋۇلى ئالاش دادخاھ چۆلقۇدۇق دېگەن يەرگە كېلىپ ئورۇنلاشقاندى. ھېكىمخان تۆرەم مۇھەممەد سىيىت پانسات، ھاپىز پانساتلارنى پەرمان بىلەن چىغاۋۇل قىلىپ ماڭدۇرغانىدى. ئىككى چىغاۋۇل ئۇچرىشىپ ئالاش دادخاھ ۋە ئۇنىڭ يىگىتلىرىنى ئارقىغا ياندۇرۇپ ۋە بىر نەچچە ئادەملىرىنى تۇتۇپ باغلاپ ئەكەتتى. قەشقەرلىك ئاخۇن پانسات ھېكىمخان تۆرەم تەرىپىگە قېچىپ ئۆتتى. ھېكىمخان تۆرەمنىڭ لەشكەرلىرى ئاخۇن پانساتنى مۇبارەكلىدى. بۇنىڭ بىلەن زور خۇشاللىق يۈز كەلتۈردى. ئۇلار شۇ كۈنى ئارام ئالدى. سىرتتا قاراۋۇل ۋە پايلاقچىلارنى قويدى. ئەتىسى بۇ ئىككى خۇنخور چوڭ قوشۇن يۈزمۇيۈز بولۇپ سەپلىرىنى راسلاپ جەڭگە كىرىشتى. ھەر ئىككى تەرەپتىن ئەسكەرلەر ئۆلۈشكە باشلىدى. ئەجەلنىڭ بازىرى جۇش ئۇرۇپ راسا قىزىدى. ھېكىمخان تۆرەمنىڭ باتۇرلىرى بېكقۇلىبەگنىڭ يىگىتلىرىنى ئارقىغا چېكىندۈرۈپ مەغلۇپ قىلىۋاتقان چاغدا، ئاتاباي پانسات ھودەيچى ھېكىمخان تۆرەمدىن يۈز ئۆرۈپ يىگىتلىرىنى ئېلىپ بېكقۇلىبەگ تەرەپكە قېچىپ تۇينى بۇزۇپ كىرىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن بېكقۇلىبەگ تەرەپكە كۈچ قوشۇلۇپ، ھېكىمخان تۆرەم ئاجىزلاشتى. مۇشۇ ئەھۋالدا ھوسەيىن مەھرەمنىڭ بېشىغا ئوق تەگدى. ھېكىمخان تۆرەم ئارقىغا چېكىندى. كېرەم قۇل ئەمىرلەشكەر، كېرەم باي مىرزا ۋە ئېلىبەگ پانساتلارمۇ ئارقىسىغا ياندى. مۇھەممەد مۇسا توقسابە، كېپەك لاۋۇر، مۇھەممەد رېھىم

پالۋانلار كەلپىن قاشقال، قارابۇلاق بىلەن ئۆتۈپ ئەنجانغا قاراپ راۋان بولدى. بۇلارغا يىگىت-سەرۋازلار قوشۇلۇپ 1500گە يېقىن ئادەم بولۇپ بىللە كەتتى. ئىككى قوشۇن ئالتە سائەت ئۇرۇشتى. 1500چە لەشكەر چىقىم بولدى.

ئاتاباي پانسات بېكقۇلبەگنىڭ ئالدىغا بېرىپ دۇئا قىلغاندىن كېيىن «يايدىدا نۇرغۇن خەزىنە بار ئىدى. زايە بولۇپ كېتەرمىكىن»، دەپ مەلۇم قىلدى. بېكقۇلبەگ ئاتاباي پانساتقا تون-سەرۇپاي مەرھەمەت قىلىپ، «سىز ئىلگىرىلەپ بېرىپ خەزىنىنى مۇھاپىزەت قىلىڭ!» دەپ پەرمان قىلدى. ئاتاباي پانسات تېز بېرىپ خەزىنىنى ئۆز تەرىپىگە تارتىۋاتقاندا، ھېكىمخان تۆرەم يېتىپ كەلدى. ئاتاباي پانسات قاچتى. ھېكىمخان تۆرەم تۇتتۇرۇپ كېلىپ: «مەندىن نېمە يامانلىق كۆردۈڭ؟» سېنى ھۆدەيچى قىلسام سەن ماڭا تۇزكورلۇق قىلدىڭ. ئاتا-بوۋا ئەجدادىمنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى كۆردۈڭمۇ؟ سېنى ماڭا تۇتۇپ بەردى. ئۆزۈڭنىڭ تارتىشقا تېگىشلىك جازاسى»، دەپ يالىڭاچلاپ، شاش، توسۇن ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا باغلاپ قويۇپ بەردى. ئۇ ئاتنىڭ كەينىدە دەشت-باياۋانلاردا سۆرۈلۈپ پارچە-پارچە بولۇپ يوقالدى. ھېكىمخان تۆرەم خەزىنىلەرنى تالان-تاراج قىلىشقا ھۆكۈم قىلدى. ئاخىر باشقىلار بۇلاپ تۈگەتتى.

نەزم

نالە قىلما غەيرىدىن ئۆزۈڭ ئىشىدىن بول مولۇل،

كىم زەرەرنى تېرىپ ئەردىڭ ھەم زەرەر تاپتىڭ ھوسۇل .

شەمئى پەرۋانەنى كۆيدۈردى،

كۆيگۈسى داغى ئۆز ئاياغى بىلەن .

ھېكىمخان تۆرەم ئايكۆلگە كەلدى. ئايكۆلدىن ئارالنى ئارىلاپ ئۆتۈپ ئۈچتۇرپانغا باردى. ئۇ يەردىمۇ تۇرماي بەدەل داۋىنىدىن ئېشىپ ئىسسىق كۆلگە بېرىپ، ئۇ يەردىمۇ توختىماي پەرغانە ۋىلايىتى، مەرغىلان شەھىرىگە تەۋە ئابا ۋە ئەجدادلىرىنىڭ قەدىمكى مەھەللىسى «ئەسكە» دېگەن جايغا بېرىپ ئورۇنلاشتى. ھېكىمخان تۆرەم بىلەن مۇھەممەد توقسابە باشلىق 5000دىن ئارتۇق ئاتارمەن-چاپارمەن يىگىتلەرمۇ بىللە چىقىپ كەتتى. بەچە باتۇر باشلىق بىر نەچچە پانسات ۋە 10 مىڭدىن ئوشۇقراق يىگىتلەر ھېچ تەرەپكە يۆتكەلمەي تۇرۇپ بېكقۇلىبەگكە ئىتائەت قىلدى. بېكقۇلىبەگمۇ بۇلارغا ئىلتىپاتلار كۆرسەتتى. بېكۇلىبەگكە ئىشەنچ ۋە ئىخلاسى يوق يىگىتلەر ھەر تەرەپكە قېچىپ، سەرگەردان بولۇپ تاراپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلامدىن روناق كەتتى.

جانابىي ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ لەقىمى «بەدۆلەت» ئىدى. بۇ لەقەم ئاسماندىن چۈشكەن، تەكرى ئاتا قىلغان لەقەم ئىدى. بەدۆلەت كەتتى، ئىسلامنىڭمۇ دۆلىتى كەتتى. ئۇلۇغ تەكرىم، مۇسۇلمانلارنىڭ كۆڭلىدىن ئىسلامنىڭ مۇھەببىتىنى يوق قىلمىغايسەن. قىيامەت كۈنى مۇسۇلمانلار قاتارىدا باش كۆتۈرگىلى نېسىپ قىلغايسەن، ئامىن! ئىككىلا ئالەمنىڭ پەيغەمبىرى — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەققى-ھۆرمىتىدىن دۇئايىمىزنى ئىجابەت قىلغايسەن.

14

جانابىي بېكقۇلىبەگ ئىبنى مۇھەممەد ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى؛ ئاقسۇ بىلەن خوتەننى بېسىۋالغانلىقى ۋە دۆلىتىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى

ھەققۇلىبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ جەسىتىنى كورلىدىن قەشقەرگە ئېلىپ ماڭغاندا، بېكقۇلىبەگ پىتنە-پاسات گەپلەر ۋە يالغان ھىيلە-مىكىرلەرگە ئىشىنىپ ئۆزىنىڭ بىر قورساق بىگۇناھ ئىنىسىنى ئۆلتۈرۈپ قولىنى قانغا بوياپ، بۇ دۇنيا-ئاخىرەتتە مالامەت ۋە تاپا-تەنىگە قالدى. بۇ ئىشتىن كېيىن ئۇ ئاقسۇغا بېرىپ ھېكىمخان تۆرەم بىلەن جەڭ قىلىش قارارىغا كەلدى ۋە ئەمىر لەشكەر ئۆمەرقۇل دادخاھ، جامەدار دادخاھ ۋە ئالاش بى دادخاھلار باشلىق 15 مىڭدىن كۆپرەك لەشكەرنى ئېلىپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294-يىلى جامادىيەلئاخىرنىڭ 18- كۈنى سۆلەت ۋە ھەشەمەت بىلەن ئاقسۇغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، چۆلقۇدۇق ۋە يايدى دېگەن جايلاردا ھېكىمخان تۆرەم بىلەن ئۇچراشتى. ئىككى ئارىدا ئۇرۇش-جەڭلەر بولدى. بېكقۇلىبەگنىڭ ئادەملىرىدىن مۇھەممەد قابىل ياساۋۇل بېشى ۋە پوسەر پانسات باشلىق مىڭغا يېقىن يىگىت نابۇت بولدى. جامەدار دادخاھنىڭ باشمالتاق قولىنى ئوق ئۈزۈۋېتىپ قولى كېرەكتىن چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بېكقۇلىبەگكە مەغلۇبىيەت يۈز كەلتۈرۈۋاتقان چاغدا، ھېكىمخان تۆرەم باشلىق يىگىت-سەرۋازلار ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىپ ئارقىسىغا چېكىندى. بېكقۇلىبەگ غەلىبە قىلىپ ئاقسۇ، كۇچا، ئۇچتۇرپانلارنى قولغا كىرگۈزۈشكە مۇيەسسەر بولدى ۋە ئەركانى دۆلەتلىرى بىلەن يايدىن چىقىپ ئاقسۇغا يېتىپ بېرىپ ئاتا مىراسى تەخت بارگاھلىرىغا چىقىپ ئولتۇردى. ئۇ ھېكىمخان تۆرەمگە تەۋە چوڭ-كىچىك يىگىت سەرۋازلارغا كايىپ، ئەيىبلەپ بەزىلىرىنى نەزەربەند قىلدى. بەزىلىرىنى يەكەنگە ۋە قەشقەرگە ھەيدىۋەتتى. ئاقسۇنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغاندىن

كېيىن ئابدۇراھمان دادخاھنى ئاقسۇغا ھاكىم قىلىپ يارلىق چۈشۈردى. مۇھەممەد رېھىمخان تۆرەمنى كۇچانىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ ئورنىغا قايتىدىن ئاملخان تۆرەمنى بەلگىلىدى. ئۇچتۇرپاننى مۇھەممەد بابا توقسابەگكە، باي ۋە سايرامنى مۇسا مىس بېگكە تاپشۇردى، شۇنىڭدىن كېيىن ئاقسۇدا بىر ئايدەك تۇرۇپ پايتەختتى قەشقەرگە قايتىپ كەلدى.

ئاملخان تۆرەم كۇچاغا بېرىپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن كۇچالىق قادىر پانسات، شايارلىق مەئمۇر پانسات، ئالاش دادخاھنىڭ ئىنىسى يولداشبەگ پانسات قاتارلىق بەش پانساتنى بۇگۇرگە بېرىپ تەكشۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتكەندى. بۇلار بۇگۇرگە بېرىپ جاھاننىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ھەممىسى بىرلىشىپ مەسلىھەتلىشىپ مۇنداق قارارغا كېلىشتى: «دەسلەپتە كۇچادىكى خىتايلارنى بىز ئۆلتۈرگەنىدۇق. ھازىر يەنە خىتايلار تۇرپانغا يېتىپ كېلىشتى. بۈگۈن-ئەتە كۇچاغا يېتىپ كېلىش ئېھتىمالى بار. تۇڭگان داخۇ، شاۋخۇلار خاقانى چىننىڭ چوڭ دۈشمىنى ئىكەن. كۇچانى ئەنجانلىقلاردىن ئاجرىتىۋېلىپ ئۆزىمىز سوراپ تۇرساق ۋە داخۇ، شاۋخۇلارنى قولىمىزغا كەلتۈرۈپ ئۇلارنى خىتاي مەنسەپدارلىرىغا سوۋغات قىلساق، مۇشۇ سەۋەب بىلەن ئىلگىرىكى گۇناھلىرىمىزنى ئەپۇ قىلىۋەتسە ئەجەب ئەمەس»، دېيىشىپ بىر كېچىدە بۇزۇلۇپ، كۇچاغا قاراپ يولغا چىقتى. كۇچاغا بىر مەنزىل يىراقلىقتىكى ياقاتوقاي دېگەن ئۆتەڭگە كېلىپ، تاغ ئېرىق يېزىسىدىن 2000 ئالامانى يىغىپ تۆت تەرەپتىن قورشىۋالدى. بۇ ئەھۋالنى ئاملخان تۆرەمگە خەۋەر قىلسا بۇ: «قادىر پانساتنىڭ ھەددى ئەمەس، بىھۇدە، ئوشۇق گەپنى قىلماڭلار»، دەپ بىپەرۋالىق قىلىپ ئۇيقۇغا كىرىشىپ كەتتى. شۇ چاغدا كۇچادا توپ، زەمبىرەكلىرى بىلەن 1000 تۇڭگان سەرۋاز بار ئىدى. قادىر پانسات تۇڭگانلارغا مەخپىي كىشى كىرگۈزۈپ ئۇلارنى ئۆزىگە قارىتىۋالغانىدى. ئاڭغىچە تاڭ ئاتتى. ئاملخان تۆرەم ئويغىنىپ، كۆزلىرىنى ئېچىپ قارىسا ئىش باشقىچە، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇرۇشقا تەييارلاندى. ئىككى تەرەپ ئوق چىقىرىشىپ جەڭ قىلىشتى. ئاملخان تۆرەم تەرىپىدىن ئابدۇللاھبەگ باشلىق 180 كىشى ھالاك بولدى. ئاخىر تەڭ كېلەلمەي

ئاملخان تۆرەم ئاقسۇغا قاراپ قاچتى. كۇچانى قادىر پانسات ئۆزىگە قاراتتى. تېخى بىر ئاي ئۆتمىگەنىدى، كورلىدىكى داخۇ، شاۋخۇلار قوزغىلىپ كۇچاغا قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ خەۋىرى كەلدى. قادىر پانسات 5000 ئادەم راسلاپ قاراياغاچ دېگەن يەرگە ئالدىغا چىقىپ، توسۇپ جەڭ قىلدى. 300 ئادەم نابۇت بولدى. ئاخىر تۇڭگانلار غالىب كەلدى. قادىر پانسات باشلىق كۇچا لەشكەرلىرى ھەر تەرەپكە قاچتى.

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ھېكمەت ۋە قۇدرىتىنى شۇنىڭدىن كۆرۈڭلاركى، بىر ئاي ئىچىدە كۇچانى ئاملخان تۆرەمدىن قادىر پانسات ئالدى. قادىر پانساتتىن تۇڭگانلار ئالدى. تۇڭگانلاردىن خىتايلار ئالدى.

نىياز ھېكىمبەگ ئاقسۇدىن قاچقان پېتى خوتەنگە بېرىپ دۈشمەنلىك ۋە خۇسۇمەت دۈمبىقىنى چېلىپ باشقىچە يول تۇتتى. بۇ خەۋەرنى بېكقۇلىبەگ ئاڭلاپ قەشقەرنىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجان قىلغاندىن كېيىن نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئەدىبىنى بېرىش ئۈچۈن خوتەنگە يۈرۈش قىلىشقا تەييارلاندى. ئۇ ئۆمەرقۇل دادخاھ ئەمىرلەشكەر، جامەدار دادخاھ، ئالىمباي پانسات، شىر مۇھەممەت مىرزا پانسات، ئوبۇلقاسىم پانسات، مىرزا ئەھمەت قوشبېگى ئەمىرلەشكەر، ئۇنىڭدىن باشقا مادالويە باشلىق 2000 تۇڭگان قوشۇلۇپ توپ-زەمبىرەك، دۇمباق-كانايلىرىنى ئېلىپ 25 مىڭ يىگىت بىلەن يولغا چىقتى. ئاتلىق غازىنىڭ قائىدە-ئۇسلۇبلىرىنى جارى قىلىپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ يەكەنگە كېلىپ چۈشتى. بېكقۇلىبەگ شاغاۋۇل دادخاھنى يىگىتلىرى بىلەن ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ يەكەندىن يۈرۈش قىلىپ خوتەن ۋىلايىتىگە تەۋە زابا دېگەن جايغا يېتىپ كەلدى. بۇ خەۋەرنى نىياز ھېكىمبەگ ئاڭلاپ ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىنبەگنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ توپ-زەمبىرەكلىرى بىلەن 10 مىڭ لەشكەر، 30 مىڭ پاراكەندە-باشباشتاق چوماقچىلارنى ئەۋەتكەنىدى. ئىككى تەرەپتىن سەرپ تارتىپ ئۇرۇش باشلىدى. تولا ئادەملەر نابۇت بولدى. ئاخىر بېكقۇلىبەگ غالىب كەلدى. مۇھەممەد ئىمىنبەگ مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. نىياز ھېكىمبەگمۇ تەييارلا تۇرغانىكەن.

مۇھەممەد ئىمىنبەگنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ كېرىيە ۋە نىيە تەرىپىگە قاراپ قاچتى. ئۇردا ئىچى ۋە خەزىنىلىرىنى يىگىت-سەرۋاز، ئالامانلارغا بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشقا ئەمر قىلدى.

بېكقۇلىبەگ چوڭ غەلىبە قازاندى. ئۇ نىياز ھېكىمبەگنىڭ قاچقانلىقىنى ئاڭلاپ ئوبۇلقاسىم پانسات، مىرزا ئېلى پانساتلارنى 800 يىگىت بىلەن نىياز ھېكىمبەگنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇق بېرىپ يولغا سالدى. زابا (زاۋا)دىكى ئۇرۇشتا غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، بېكقۇلىبەگ مۇھەممەد يۇنۇس شاغاۋۇل دادخاھ، ئۆمەرقۇل ئەمىرلەشكەر، جامەدار دادخاھلارنى چاقىرىپ «ھازىر خوتەننى ئالدۇق، ئەمدى خىتايلار بىلەن ئۇرۇشساق، خوتەندىن كېرىيە يولى بىلەن ئاقسۇغا چىقىپ بارىمىزمۇ ياكى يەكەندىن ئۆتۈپ قەشقەرگە بېرىپ ئاندىن بارىمىزمۇ؟ قانداق مەسلىھەت بېرىسىلەر؟» دېدى. ھەممىسى باشلىرىنى تۆۋەن سېلىشۋالدى، ھېچقايسىسىدىن بىرەر ئېغىز سۆز چىقمىدى. ئاخىر مۇھەممەد يۇنۇس شاغاۋۇل دادخاھ: «خاقانى چىننىڭ ئەقلىمۇ بولسا ھەممە ئەقلىلاردىن چوڭ، دادلىرىمۇ بۇنى بىلىپ خىتايلار بىلەن ئۇرۇشمىغان. نۇرغۇن ياخشى يىگىتلەر يايدى جېڭىدىن كېيىنلا ئۆز يۇرتلىرىغا كېتىپ قالدى. مەسلىھەتىنىڭ ئوبدانراقى شۇكى، خاقانى چىن بىلەن ئۇرۇشمىز دېمەيلى، مۇسۇلمانلارنىڭ خۇنىغىمۇ زامىن بولمايلى، قەشقەردىن ئايىملارنى ئەكەلدۈرسە، ياركەنت بىلەن ئۆتۈپ خەلىپەئى رۇمنىڭ خىزمىتىگە بارساق ياكى ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىپ كەلسەك»، دېدى.

بېكقۇلىبەگ باشقىلارغا قاراپ: «سىلەر نېمە دەيسىلەر؟» دەپ سورىدى. ئۇلار: «دادخاھ ئاكىمىزنىڭ مەسلىھەتى ناھايىتى ياخشى مەسلىھەت بولدى. بىزلەرگىمۇ ماقۇل كېلىدۇ»، دېدى. بېكقۇلىبەگ، «ئۇنداق بولسا بىز خوتەندىن يانغۇچە ئايىملارنى يەكەنگە ئەكەلسۇن»، دەپ مۇھەممەد سەركانى قەشقەرگە ئەۋەتتى. ئۆزلىرى خوتەن شەھىرىگە كىرىپ ئورۇنلاشتى ۋە خوتەننىڭ ھاكىملىقىنى كۇچالىق سەئىد ھاكىم بەگكە بەردى. خوتەننىڭ ئىشلىرىنى

بىر تەرەپ قىلغاندىن كېيىن بارات ئېيىنىڭ 16۔ كۈنى يەكەنگە كېلىپ چۈشتى. قەشقەردىن ئايىملارنىمۇ ئەكەلدى.

قەشقەردىن بېكقۇلىبەگنىڭ بالا-چاقىلىرىنى ئاچىقىپ كەتكەندىن كېيىن، قەشقەردىكى يېڭى مۇسۇلمان بولغان خۇ دالويە بېكقۇلىبەگكە ئىتائەت قىلىشتىن يانىدى ۋە قاراۋۇللاردىكى يېڭى مۇسۇلمانلارنى شەھەرگە ئەكىرىپ، خەزىنە-دەپنە، ياراق-ئەسلىھە، ئايىم-ئاغىچىلارغا ئىگە بولۇپ، دۈشمەنلىشىشكە تەييار بولدى.

نىياز ھېكىمبەگنى تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن بېكقۇلىبەگ زابادىن ئوبۇلقاسىم، مىرزا ئېلى قاتارلىق پانساتلارنى يىگىتلىرى بىلەن ئەۋەتكەنىدى. بۇلارنى نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ تۆت كۈنلۈك يولنى بىر كۈندە بېسىپ 16 كۈنلۈك يىراقلىقتىكى نىيە دېگەن شەھەردە ئۇلارغا يېتىشتى. نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىنبەگ لەشكەرلىرى بىلەن توختاپ تۇرۇپ قوغلاپ كەلگەنلەر بىلەن جەڭ قىلدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن 200دەك يىگىت چىقىم بولدى. مىرزا ئېلى پانساتمۇ ئەجەل شەربىتىنى ئىچتى. شۇنىڭ بىلەن قوغلاپ كەلگەنلەر يېنىپ كەتتى. نىياز ھېكىمبەگ خىتايلار كېلىۋاتقان تەرەپكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى. ئوبۇلقاسىم پانسات خوتەنگە يېنىپ كېلىپ سەئىد ھېكىمبەگنىڭ نىيىتىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى كۆردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەردىمۇ تۇرماي يىگىتلىرىنى ئېلىپ يەكەنگە كېلىپ بېكقۇلىبەگ بىلەن كۆرۈشۈپ دۇئا قىلدى ۋە سەئىد ھېكىمبەگنىڭ ئەھۋالاتىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلدى. بۇنى ئاڭلاپ بېكقۇلىبەگ سەئىد ھېكىمبەگنى خوتەندىن ئەكىلىپ نەزەربەند قىلدى. باينىڭ ئىلگىرىكى ھاكىمى مۇھەممەد ئىمىن توقسابەنى قارىقاشقا ھاكىم قىلغانىدى، ئەمدى ئۇنى خوتەنگە ھاكىم قىلدى.

شۇنىڭ بىلەن جانابىي بېكقۇلىبەگ ئاقسۇدىكى ھەممە يىگىتلەرگە بەچە باتۇر پانساتنى ئەمىرلەشكەر، پۇتۇن سەرۋازلارغا ھاجى مىرزىنى ئەمىرلەشكەر

قىلىپ توپ-زەمبىرەكلەر بىلەن جەمئىي 5000 لەشكەرنى بېرىپ، ئۆزى قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندى. كۇچادا قادىر پانسات يۈز ئۆرۈدى. كامىلخان تۆرەم ئاقسۇغا يېنىپ كەلدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ئۇ ئۇچتۇرپاندىكى مۇھەممەد توقسابەنى ئاقسۇغا چاقىرتىپ كېلىپ «قادىر پانساتنى تۇتۇپ، كۇچانى بويسۇندۇرۇش»نىڭ مەسلىھىتىنى قىلىشتى. ھىسامىددىن پانسات قاتارلىق تۆت پانساتنى كىچىك يول بىلەن، يەنە تۆت پانساتنى چوڭ يول بىلەن كۇچاغا يولغا سالدى. بۇنىڭدىكى مەقسەت، كۇچاغا بېسىپ كىرىپ، بويسۇندۇرغاندىن كېيىن قادىر پانساتنى تۇتۇپ ئەدىبىنى بېرىش ئىدى. مۇشۇ مەسلىھەت ئۈستىدە تۇرۇۋاتقان چاغدا خىتايلار كېلىپ كۇچانى بېسىۋالدى. تۇڭگانلار سايرامغا قېچىپ چىقتى. كۇچادىكى مۇساپىر پانساتلار تۇڭگانلارنىڭ ئالدىدىراق قېچىپ چىقىپ ياقائېرىقتىكى پانساتلار بىلەن ئۇچراشتى. ھەممىسى ئىتتىپاقلىشىپ خىتايلار بىلەن جەڭ قىلدى. خىتايلار غالىب كېلىپ چوڭ بىلەن ئاقسۇغا راۋان بولدى. پانساتلار قىزىلبۇلاق يولى بىلەن ئاقسۇغا بالدۇرراق كېلىپ، مۇھەممەد بابا توقسابە، بەچە باتۇر ئەمىر لەشكەرلەرگە خەۋەر يەتكۈزدى. مۇھەممەد بابا توقسابە ۋە بەچە باتۇر ئەمىرلەشكەر ئابدۇراھمان دادخاھتىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئابدۇراھمان دادخاھنى ياساۋۇل بېشى بىلەن قوشۇپ تۇتۇپ، مەھكەم باغلاپ قەشقەرگە ئەۋەتتى. بۇ چاغدا بۇلار تۈرلۈك مەسلىھەتلەرنى قىلىشىپ باقتى، ئەمما ھېچ ئىشنىڭ باش-ئايىغىنى تاپالماي ھەيران قالدى.

بېكقۇلىبەگ ئاقسۇغا ناماز خۇپتەن بىلەن مۇقىمجان ئىش بېشىنى ھاكىم قىلدى. كېچىسى خەزىنىلەرنى خەتلەپ رويخەتكە ئالدى. تاڭ ئېتىشى بىلەنلا يىگىتلەر پاراكەندە بولغىلى تۇردى. ئەمىرلەشكەر ۋە پانساتلار تۇڭگان ۋە خىتايلار بىلەن ئۇرۇشمىز دەپ يولغا چىقتى. «تۇڭگانلار خىتايلاردىن قېچىپ كېلىۋاتىدۇ. خىتايلار تۇڭگانلارنىڭ ئارقىسىدىن قەدەممۇ قەدەم ئىز بېسىپ قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ»، دېگەندەك خەۋەرلەر ئۈزلۈكسىز كەلگىلى تۇردى. ئەمىرلەشكەر ۋە پانساتلار يولغا چىققان بولسىمۇ، يۇقىرىقىدەك خەۋەرلەرنى ئاڭلاپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ پەيتىنى تاپالماي، نائىلاج قەشقەرگە قاراپ

يۈرۈپ كەتتى. چۈشكە يېقىن بولغاندا، تۈڭگانلار ئاقسۇغا گويا چۈمۈلىدەك بېسىپ كەلدى. بېكقۇلىبەگنىڭ ئادەملىرى شەھەردە تۇرالماي ئۈچتۇرپان تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئاقسۇ شەھىرىدىن ئوتتۇز يول يىراقلىقتىكى بىر مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى. شۇ كۈنى كېچىسى ئاقسۇنى تۈڭگانلار ئالدى. سۈبھى يورۇپ تاڭ ئاتقاندى. شەرق تەرەپتىن خىتاي چېرىكلىرى كۆرۈندى. تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294- يىلى شەۋۋال ئېيىنىڭ 17- كۈنى (چارشەنبە) خىتاي قارا چېرىكلىرىنىڭ ئاتلىرىنىڭ تۇۋىقى ئاقسۇ شەھىرىگە دەسسىدى.

ئەمىرلەشكەر ۋە يىگىتلەر ئاقسۇدىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ، تەگىرنىڭ پەرمانىغا بويسۇنۇپ، بەزىلىرى ئۈچتۇرپان بىلەن ئىسسىق كۆل تەرىپىگە ئۆتۈپ جېنىنى قۇتۇلدۇردى، بەزىلىرى قەشقەرگە ۋە بەزىلىرى يەكەن تەرەپكە كەتتى.

جانابىي بېكقۇلىبەگ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ تۇرغان چاغلىرىدا يەكەندىكى يىگىتلەر ئارىسىدا باشباشتاقلىق، پارچىلىنىش پەيدا بولۇپ، بەزىلىرى يېڭىسارغا، بەزىلىرى قەشقەرگە قېچىپ كەتتى. بۇنى كۆرۈپ بېكقۇلىبەگنىڭ غەزىپى ئۆرلەپ ئۆزى ئاتلىنىپ يېڭىسارغا كەلدى. قاچقانلاردىن ئاخۇن پانساتنى ئۆلتۈردى. ئىككى مەھرەمنى دارغا ئاستى ۋە بىر نەچچە يىگىتلەرنى يوقاتتى. مۇشۇنداق قاتتىق تۇتقانلىقتىن يىگىتلەر ئىككىنچى قېتىم يىغىلىپ جەم بولدى. بېكقۇلىبەگنىڭ مەسلىھىتى، «ئالدى بىلەن قەشقەردىكى يېڭى مۇسۇلمان خۇ دالويە تۇزكورلۇق قىلغانلىقتىن شۇنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئاندىن خىتايلار بىلەن جەڭ قىلىش»قا قارار تاپتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار قەشقەرگە ئاتلاندى. قەشقەردە ئالاش دادخاھ خۇ دالويەنى مۇھاسىرە قىلىپ ئورۇشۇپ تۇرغاندى. بېكقۇلىبەگ باشلىق ھەممەيلەن ئەمىرلەشكەر، يىگىت ۋە سەرۋازلار قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ بىجانىدىل جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. چۈنكى خەزىنە، توپخانا، لوندوندىن ئەكەلگەن نەچچە مىڭ قوش ئاتار، يەككە ئاتار مىلتىق، چوڭ-كىچىك ئەمىر ۋە يىگىتلەرنىڭ خوتۇن-بالا-چاقىلىرى، ئۆي-تەئەللۇقاتلىرى ھەممىسى يېڭىشەھەردە ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە خۇ دالويە ئىگە بولۇۋالغاندى. شەھەرنى قولغا

كىرگۈزۈش ئۈچۈن ھەممىيلەن بارلىق چارىلەرنى قىلدى. شۇ تەرىقىدە 28 كۈن ئۆتتى. زۇلھەججە ئېيىنىڭ توققۇزى ھارپا كۈنى ئىدى. «سىپىلنىڭ ئاستىغا دورا كۆمۈپ تەييار قىلىپ ئەتىسى دورىغا ئوت يېقىپ سىپىلنى بۇزۇپ شەھەرنى ئالىمىز» دەپ مەسلىھەتلىشىپ تۇرغاندا، ئەتىسى خىتاي چېرىكلىرى قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. سىپىل ياكى شەھەرگە قارىغىلى پۇرسەت بولمىدى. بېكقۇلىبەگ باشلىق ئەمىر، يىگىت، سەرۋازلار ھېچنېمىگە قارىماي ئەنجان يولىغا قاراپ راۋان بولدى.

مىرزا ئەھمەد قوشبېگى مىڭدىن ئارتۇق يىگىت بىلەن كوناشەھەرنىڭ قوم دەرۋازىسىدا تۇرۇپ، يىگىت، سەرۋازلارنىڭ چېكىنىشىنى، بايلار ۋە مۇساپىر سودىگەرلەرنىڭ ئالامانلارنىڭ زىيان-زەخمەتلىرىگە يولۇقماي تىنچ-ئامان شەھەردىن چىقىۋېلىشىنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇردى. خىتاي چېرىكلىرى شەھەرگە كىرىشى بىلەن تەڭ مىرزا ئەھمەد قوشبېگى يىگىتلىرى بىلەن قوشۇلۇپ شەھەردىن ئايرىلىپ پەرغانە تەرىپىگە راۋان بولدى. خىتايلار ئابا ۋە ئەجدادلىرىنىڭ مۈلكى-مىراسلىرىغا ئىككىنچى قېتىم ئىگە بولدى. شۇنداق سەلتەنەت ۋە شەۋكەتلىك پادىشاھتىن ئېغىزدىكى ھېكايەتتىن باشقا بىرەر نەمۇنە-نىشان يادىكار قالمىدى. «ئەقىل-ئىدراكىنىڭ ئىگىسى بولغۇچىلار ئىبرەت كۆزى بىلەن چوڭقۇر قاراڭلار»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئەلۋەتتە ئىبرەت ئالماق لازىمدۇر.

بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294- يىلى زۇلھەججە (قۇربان ھېيت) ئېيىنىڭ 10- كۈنى قىش پەسلىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى ئىدى.

پارچە

خۇدايىكىم ئېرۇرلەر مالىكۇلمۇلك،

كى ھەكرىمگە بەرسە تۇتىيەلمۇلك.

نە ھەد بولغاي كىشىگە مۇلك ئالماق،

شەھىنشاھىكى ئولدۇر تەنزىئۇلمۇلك.

مەسنەۋى

گادايىنى شاھ ئېتەردىن يوق ھەر ئاسان،

ئاڭا شاھنى گاداي قىلماق ھەم ئاسان.

نەزم

ھەرچە خالىق خالىغاننى ئول بولۇر،

ئانچە مەخلۇق خالىغان قايدا بولۇر.

دېمەك، ئىككىلا ئالەمنىڭ پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىمنىڭ غەزىپى قوزغالدى. بۇ يەتتە شەھەر ئاھالىسىنىڭ باشلىرىدىن ئىسلام چىرىغىنىڭ نۇرىنى ئۆچۈردى. مەشرىق تەرىپىدىن قارا چېرىكلەرنىڭ كۇپۇر-زۇلمىتىنىڭ ئىس-تۈتەكلىرى ئۆرلەپ، گويا قارا پالاستەك يەتتە شەھەر ئەھلىنىڭ باشلىرىغا يېپىلدى. ھەقىقىي مۇسۇلمان-دىيانەتكارلارغا بىر مۇسىبەت، ئەلەم، غەم ۋە كۆڭۈلسىزلىك يۈز كەلتۈردى. لېكىن مۇسۇلمان سۈرەتلىك مۇناپىقلارغا خۇددى بىر توي-مەرىكە، شاد-خوراملىق ھاسىل بولدى. ھەممىگە قادىر ئۇلۇغ تەڭرىم تەقدىرىنىڭ ئەمىر-پەرمانى شۇ تەرىقىدە جارى بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا بويسۇنماي ئىلاجىنىڭ يوقلۇقى ھەممە ئىنسانلارغا قۇياشنىڭ نۇرىدەك روشەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇلۇغ ئۆلىمالار، دىيانەتلىك مۆتىۋەرلەر بېلىنى مەھكەم باغلاپ ئۆز خىزمەتلىرىگە مۇستەھكەم بولدى.

مەسنەۋى

خۇدا بەرگەنگە سەن ھەرگىز ئۆچەشمە،

ئاتا ئەيلەپ ئۆزى بەردى خۇداۋەند.

15

قارايۈز نىياز ھېكىمبەگنىڭ ۋەقەلىرى، قىلمىش-ئەتمىشلىرى ۋە ئاقىۋەت پۈتۈنلەي تۈگەشكەنلىكى

نىياز ھېكىمبەگ ئەسلىدە يەكەنلىك ئاددىي بىر دېھقاننىڭ ئەۋلادىدىن ئىدى. كىچىكىدىن تارتىپ خىتاي مەنسەپدارلىرىغا خىزمەت قىلىپ كەلگەنلىكتىن، ئاتىلارنىڭ «دوستۇڭ قارىغۇ بولسا بىر كۆزۈڭنى قىس» دېگەن سۆزىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، خىتايلارنىڭ خۇي-پەيلىنى ئادەت قىلغان ۋە ئۇنىڭدىن مەنپەئەت ئىلىپ، مەنسەپ ۋە مەرتىۋىسى دەرىجىمۇ دەرىجە ئۆسۈپ يەكەنگە ئىشىكئاغا بولغان. بۇ چاغدا يەتتە شەھەردە پاراكەندىچىلىك يۈز بەرگەنىدى. بۇ ۋاقىتلاردا نىياز ھېكىمبەگ يەكەندە ئابدۇراھمان ھەزرىتىمنىڭ خىزمىتىنى قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تۇڭگانلارنىڭ خىزمىتىدە بولدى. كۇچالىق خوجىلار يېتىپ كەلگەندە، ئۇلارغا خىزمەت قىلدى. قەشقەردە ياقۇپبەگ ئاتالىق غازى باش كۆتۈرگەندە، ئاتالىق غازىغا خىزمەت قىلدى. ھەممىسىگە ئوخشاش مادارا قىلىپ ئاشكارا ۋە مەخپىي خىزمەت ۋە خۇشامەت قىلىپ كەلگەنىدى. كۇچالىق ياقۇپ دىۋانبېگى نىياز ھېكىمبەگنىڭ قىلمىشلىرىنى بىلگەندىن كېيىن، «سىلى ھەممە دەۋردىكى ئۇلۇغلار بىلەن كۆرۈشۈپ تۇرىدىكەنلا، بىرەر ئۇلۇغنىڭ خىزمىتىدە مۇقىم بولمايدىكەنلا. بۇ ئىشلىرى ئوبدان بولماپتۇ»، دەپ نارازىلىق بىلدۈرگەندە، نىياز ھېكىمبەگ «بۇ يۇرت كىمنىڭ قولىدا تۇرىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن. شۇ سەۋەبتىن ھەممىسىگە خىزمەت قىلىمەن. ئەگەر سىلى بىلىمەن دېسىلە، جەزم قىلىپ ئېيتىپ بەرسىلە، مەن شۇ كىشىنىڭ ئىشىكىدىن بۆلەك ئىشىككە بارمايمەن»، دەپ تىلىنى چايناپ زەيپانە جاۋاب بەردى. يۇقىرىقىلاردىن مەلۇم بولىدىكى، نىياز ھېكىمبەگنى پۈتۈن ئالەمنىڭ ياراتقۇچىسى ئۇلۇغ تەڭرىم ياراتقان چاغدا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا

تۈزكورلۇقنى قوشۇپ ياراتقانىكەن. تۈزكورلۇقنىڭ مۇكاپاتىنى بۇ دۇنيادا كۆردى. تەپسىلىي ئەھۋالى تۆۋەندە بايان قىلىنىدۇ.

ئاتىلىق غازى يەكەننى قولغا ئالغاندىن كېيىن، يەكەننىڭ ھاكىملىقىنى يۈنۈسجان شاغاۋۇلغا تۇتقۇزۇپ نىياز ھېكىمبەگنى يۈنۈسجان شاغاۋۇلغا شاغاۋۇل قىلىپ بەردى. بۇنداق قىلىشتىن مەقسىتى ئىسلامنىڭ قائىدىلىرىنى ئۆگىنىپ ئادەتلەنسۇن، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. ئاتىلىق غازى خوتەننى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، نىياز ھېكىمبەگ خوتەنگە مۇستەقىل ھاكىم، ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىنبەگنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ، سەككىز پانساتنى قوشۇپ بەردى. نىياز ھېكىمبەگ 12 يىل خوتەنگە ھاكىم بولدى. ھاكىم بولغاندىن تارتىپ 12 يىلغىچە ھەر جۈمە كۈنى جۈمە نامىزىدىن كېيىن نىياز ھېكىمبەگنىڭ بىر دوكلاتچىسى سەككىز يامبۇلۇق ئالتۇن ئەكىلىپ ئاتىلىق غازىغا دۇئا قىلدۇراتتى. ھەر يىلدا ئىككى نۆۋەت چوڭ تارتۇق قىلاتتى. قىلغان تارتۇقلىرىنىڭ خىلى ۋە سانىنى يۇقىرىدا ئازراق بايان قىلىنغانلىقى ئۈچۈن بۇ يەردە تەكرارلىمايمىز.

ئاتىلىق غازىنىڭ زامانىدا خوتەندە ئىشخانا قۇرۇشقا ئەمىر بولغانىدى. نىياز ھېكىمبەگ بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ئەقىل-پاراسەتلىرىنى ئىشقا سېلىپ نۇرغۇن ھۈنەر ۋە تەدبىرلەرنى ئەمەلگە ئاشۇردى. خۇسۇسەن گىلەمچى ئۇستىلارغا ھېچ زامانلاردا بولمىغان يىپەك گىلەملەرنى توقۇتتى. ئاتىلىق غازىغا قىلىدىغان تارتۇق-پېشكەشلىرنى ئاشۇرۇپ، ھەر بىرى توققۇز مېھراپلىقتىن تۆت پارچە يىپەك گىلەم جايناماز تەييارلاپ، ئۇلۇغ مەككە مۇكەررەمگە، ھەر بىرى توققۇز مېھراپلىقتىن تۆت پارچە يىپەك گىلەم جايناماز تەييارلاپ مەدىنە مۇنەۋۋەرەگە ھەدىيە قىلدى. ھەر بىر پارچە گىلەمنىڭ ئېغىرلىقى يۈز جىڭدىن كەم ئەمەس ئىدى ۋە يەنە بىر پارچە توققۇز مېھراپلىق يىپەك گىلەم، بىر پارچە توققۇز مېھراپلىق يۈك جايناماز گىلەپ تەييار قىلىپ ئەسھابۇلكەھفكە ھەدىيە قىلدى. خوتەندىكى پۈتۈن ئۇلۇغ مازار، مەسجىد، خانىقالارنىڭ پەشتاقلىرىنى بۇزۇپ قايتىدىن ياساتتى. شەھەر

ئىچىدىكى جامە، ھېيتگاھ، مەھەللە مەسجىدلىرىنى پۇختا خىش ۋە گەج بىلەن زىننەتلەپ ياسىتىپ چىقتى. خوتەنگە تەۋە ئۆتەڭ، مەنزىللەرگە كۆل كولاپ، قۇدۇق قېزىپ، توققۇز گۇمبەزلىك مەسجىد، مېھمانخانا، ئاشخانا ۋە ئاتخانىلارنى بىنا قىلىپ، ئادەملەرنى ئولتۇرغۇزۇپ ئاۋات قىلدى. ئاتىلىق غازىمۇ نىياز ھېكىمبەگنى ئۆزىگە قاراشلىق ھەممە مەنسەپدار ۋە سەركارلاردىن ئارتۇق كۆرۈپ، ناھايىتى كۆپ ئىززەت-ئىكرامىنى قىلاتتى. گويا پەرغانە ۋىلايىتىدە ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى، موغۇلىستان زېمىنىدا نىياز ھېكىم ئىشىكئاغابەگ تۇغۇلغاندەك، چارە-تەدبىردە، مەسلىھەت ۋە پاراسەتتە بىر-بىرىدىن كەم ياكى زىيادە ئەمەس ئىدى. «ئادەم خىلى بىلەن، ھايۋان تۈرى بىلەن»، دېگەن كونىلارنىڭ سۆزى بۇلارنىڭ شەنىگە تەتبىق قىلىنسا دەل مۇۋاپىق ئىدى.

ئاتىلىق غازى بىلەن نىياز ھېكىمبەگ بىر-بىرلىرىنى كۆرگەندە ھەسەل بىلەن سېرىق ياغدەك كەمتەر ۋە مۇلايىم بولۇشۇپ كېتەتتى. ئەمما ھەمىشە بىر-بىرىنىڭ قەستىدە يۈرەتتى.

ئاتىلىق غازى بۇ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈش، ئىدارە قىلىش ۋە قوغداشقا ناھايىتى كۆپ كۈچ سەرپ قىلىپ، مېھنەت-مۇشەققەتلەرنى تارتتى. بۇ ئەھۋاللارنى تەپسىلىي بايان قىلىشقا بۇ ئىككى تىللىق قەلەم ئاجىزلىق قىلىدۇ. ئەمما ھەممە دۆلەت ۋە راھەتنى، ئەيش-ئىشرەت ۋە پاراغەتنى نىياز ھېكىمبەگ ۋە ئۇنىڭ بالا-چاقىلىرى كۆردى. گويا پەرغانە ۋىلايىتىدىن ئاتىلىق غازى نىياز ھېكىمبەگنىڭ ھالاۋىتى ئۈچۈنلا كەلگەندەك ئىدى.

نىياز ھېكىمبەگ پۇختا خىشلار بىلەن 12 يەردە ئوردا-ئىمارەت، كەڭرى باغ، كاتتا كۆل بىنا قىلدى. ھەر كۈنلۈكى بالا-چاقىلىرى ۋە خاس مۇلازىم خىزمەتچىلىرى بىلەن بىر باغقا چىقىپ سەيلە-تاماشا قىلىپ، نەغمە-ناۋا بىلەن كۆڭۈل ئېچىپ يېيىپ كېلەتتى. ئالاھىدە بىر باغ بىنا قىلدۇرۇپ ئۇنىڭغا «جىكەتلىك ئوردا» دەپ ئات قويدى. ئىككى تاغار ئۇرۇق چاچقۇدەك يەرنى نەيزە بويى كولاپ توپىسىنى ئېلىپ تاشلاپ پەسلىتىپ، ئەتراپىغا ئېگىز

قورۇ تام سالدۇردى. شۇ باغنىڭ چوڭلۇقىدا يىپەكتىن تور توقۇتتى. ئېگىز تۈۋرۈكلەرنى قاداپ ئۇ تۈۋرۈكتىن بۇ تۈۋرۈككە يىپەك تاناپ-ئارغامچىلارنى تارتىپ ئۈستىنى يىپەك تور بىلەن ياپتۇردى. چەرەندە-پەرەندە، تۆت ئاياغ، ئۇچار قانات، ياۋايى ھايۋان، ئۆي ھايۋانلىرى دەپ ئايرىماي پۈتۈن جان-جانىۋارلاردىن بىر جۈپ ئېلىپ كېلىپ مەزكۇر باغنىڭ ئىچىگە سولىدى. مېۋىلىك، مېۋىسىز، باغدىكى، جاڭگالدىكى، چۆلدىكى يا يۇرتتىكى دەپ ئايرىماي، رەيھان، سېرىن، رەنا گۈلگىچە ھەتتا چىغ، تىكەن، يانتاقىچە پۈتۈن گىياھ-ئۆسۈملۈكلەرنى باغنىڭ ئىچىگە كۆچەت قىلىپ تىكتى. جاڭگال ۋە سەھرالاردا تېپىلمايدىغان دەرەخ ۋە گىياھلار بۇ باغ ئىچىدىن تېپىلاتتى. ھەر كۈنلۈكى نەچچە تاغار ئاشلىقنى پەرەندە ئۇچار قاناتلارنىڭ ئوزۇقى ئۈچۈن چېچىپ بېرەتتى. نەچچە ئىت-ئېشەكلەرنى يولۋاس، بۆرە، توڭگۇز، تۈلكە قاتارلىق چەرەندىلەرنىڭ يېمىكى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ بېرەتتى. قاچان كۆڭلى خالىسا شۇ چاغدا چىقىپ تاماشا قىلىپ قايتىپ كېلەتتى. دېمەك، كۆڭلى خالىغاننى ئۆز مۇددىئا-مەقسەتلىرىدىكىدەك قىلدى.

نىياز ھېكىمبەگ خوتەننى شۇنداق قاتتىق ئىدارە قىلدىكى، ھېچ كىشىنىڭ غىدىڭ-پىدىڭ قىلىشقا قۇدرىتى يوق ئىدى. ئەمما شۇنداق تەرىپلەشكە بولاتتىكى، ئەقىل-پاراسەتلىرى دانا ئاقىللاردىن، پىكىر-تەپەككۇرلىرى ھۆكۈما پەيلاسوپلاردىن ئۈستۈن ئىدى. ھەر قانچە تەدبىرلىك، ئىش بىلەرمەن، يىراقنى كۆرەر، تەجرىبىلىك كىشى تەپەككۇر بېشىنى خىيال دەرياسىغا چۆمدۈرۈپ، جەۋلان قىلىپ ئۈزسىمۇ، ئۇنىڭ مۇراد قىرغىقى ۋە مەقسەت كانارىسىنى كۆرەلمەيتتى. بۇ قەلەم دۈۋەت دەرياسىغا چۆمگىنىچە بېشىنى يۇقىرى كۆتۈرەلمەيتتى. نىياز ھېكىمبەگنىڭ بېشىدا بار بولغان ئەقىل-پاراسەت، دۆلەتنىڭ ھەممىسى، ئاتىلىق غازىنىڭ دۆلەت ئاپتىپىنىڭ نۇرىدىن ھاسىل بولغان بىر نىشانە ياكى بىر زەررە ئىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ نىياز ھېكىمبەگكە بولغان ئېتىقاد ئىلتىپاتلىرى قانچە چوڭ بولسا، نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئاتىلىق غازىغا بولغان خىيانەت ۋە يامان نىيەتلىرى ئۇنىڭدىن يۈز ھەسسە زىيادە ئىدى. بۇنىڭ مىسالى شۇكى، نىياز ھېكىمبەگ بىر تاغىسىنى لەنجۇ

تەرەپكە خىتاي مەنسەپدارلىرىدىن ھال سوراپ ئۇلارنىڭ ئەھۋال-ۋەزىيەتلىرىنى بىلىپ كېلىشكە، توغرىراقى، تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىشكە ئەۋەتكەنىدى. ئۇ ئادەم نەچچە ئاي يول مېڭىپ خىتاي مەنسەپدارلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇلاردىن خەت-خەۋەر ئېلىپ يېنىپ كەلگەنىكەن. نىياز ھېكىمبەگ خەتنى كۆرۈپ ۋاقىپ بولۇپ ھەم تاغىسىنىڭ ئاغزىدىنمۇ ئاڭلاپ ئوبدان بىلىپ بولغاندىن كېيىن بىر ئۆينىڭ ئىچىگە قودۇق كولاپ، ئاغزىنى بىلىنمىگۈدەك قىلىپ يېپىپ، ئۈستىگە كىگىز سېلىپ قويغانىكەن. تاغىسىنى شۇ ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ قودۇق تەرەپكە باشلاپتۇ. تاغىسى قەدىمىنى قويغان ھامان قودۇققا چۈشۈپ كېتىپتۇ. دەرھال زەمبىلدە توپا-قۇم ئەكىلىپ قودۇقنى كۆمدۈرۈۋېتىپتۇ. بۇ ئەھۋالنى بىلىپ قالغان بىر مەھرەم ئاتلىق غازىغا ئەرز بېرىپ ۋەقەنى مەلۇم قىپتۇ. ئاتلىق غازى: «پالانى مەھرەم شىكايەتچىڭىزنى قىلىپ ئەرز بەرگەنىكەن، مەن قۇلاق سالمىدىم. شۇ مەھرەمنىڭ جازاسىنى بەرگەيسىز»، دەپ نىياز ھېكىمبەگكە ئىنايەتنامە ئەۋەتىپتۇ. بۇ ئىنايەتنامىنى كۆرگەن ھامان مەزكۇر مەھرەمنى يوق قىپتۇ. يەنە بىرى، ئاتلىق غازى باقىي ئالەمگە سەپەر قىلغاندىن كېيىن نىياز ھېكىمبەگ خوتەنگە قايتىپ كېلىپلا ئەسلى ۋۇجۇدىدىكى ئىسيانكارلىق مىجەزى باش كۆتۈردى. شۇنىڭ بىلەن دۈشمەنلىك، ئاداۋەت دۈمبىقىنى چېلىپ بىراقلا يۈز ئۆرۈدى. بېكقۇلىبەگ خوتەنگە بارغاندا 30 مىڭ لەشكەر بىلەن ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىنبەگ ۋە ئوغلىنى چىقىرىپ بېكقۇلىبەگ بىلەن جەڭ قىلدى. بۇ لەشكەرلەر بېكقۇلىبەگكە تەڭ كېلەلمەي قاچتى. نىياز ھېكىمبەگ قالغان لەشكەرلىرىنى توپلاپ، توپ-زەمبىرەكلىرىنى تەييارلاپ تۇرغان چاغدا، چىقارغان لەشكەرلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىدى. توپ-زەمبىرەكلەرنىڭ پىلتىسىغا ئوت يېقىپ پۈتۈن خوتەن ئەھلىنى ۋە قېچىپ كېلىۋاتقان لەشكەرلەرنى قەتلىئام قىلىشنى قەستلىدى. بۇ ئەھۋالدىن ئىشەنچلىك مۇلازىم ۋە ياخشى نىيەتلىك ئەمىرلەر خەۋەر تېپىپ قېلىپ، ھەممىسى يىغىلىشىپ بۇ يامان نىيەتتىن قايتىشنى ئىلتىماس قىلدى. نىياز ھېكىمبەگ بۇنداق نالايىق ھەرىكەتتىن قولىنى تارتىپ

«مەيلى لەشكەر ياكى پۇقرا بولسۇن خەزىنىلەرنى بۇلىۋالسۇن»، دەپ ئەمىر قىلدى. بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن خالايىق تالان-تاراجغا كىرىشىپ كەتتى.

مۇشۇ ئەھۋالدا نىياز ھېكىمبەگ مەخسۇس ساندۇق، تۇلۇملارغا قاچىلانغان ئالتۇن-كۈمۈشلەرنى ئېلىپ ئىشەنچلىك مۇلازىم ۋە ياساۋۇللىرى بىلەن خىتايلاردىن ياخشىلىق ئۈمىد قىلىپ كېرىيە يولى بىلەن كورلىغا قاراپ قاچتى. بۇ مەنزىللەردە بورۇنلا مەخسۇس ئاتلارنى قويۇپ بېقىپ تۇرغانلىقتىن، 16 كۈنلۈك يولنى تۆت كېچە-كۈندۈزدە بېسىپ يېتىپ باردى. مەنزىلگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن مىنىپ بارغان ئاتلىرىنىڭ پېيىنى كېسىۋەتتى. قېچىپ كېتىپ بارغان يولدا مەيلى يىگىت-سەرۋاز، مەيلى سودىگەر بولسۇن پەرغانە تەرىپىدىن كەلگەنلا كىشى بولسا ئۇچرىغان يېرىدە يوقاتتى. قاراۋۇلدا تۇرغان تاش بەچە باشلىق 30دەك مۇساپىر يىگىت بار ئىدى. ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئوبۇلقاسىم پانسات ۋە مىرزا پانساتلار نۇرغۇن يىگىتلەر بىلەن كەينىدىن قوغلاپ بارغان بولسىمۇ، يول قۇملۇق بولغانلىقتىن ئاتلارنىڭ تولىسى ماڭالماي توختاپ قالدى. 200چە يىگىت نىيە دېگەن يەردە يېتىشىۋالدى. خوتەن بىلەن نىيەنىڭ ئارىلىقى قاتتىق 16 كۈنلۈك يول ئىكەن. ئىككى ئوتتۇردا جەڭ ۋە جېدەل بولدى. ئىككى تەرەپتىن 150تەك ئادەم زايە بولدى. قوغلاپ بارغان يىگىتلەر ئاز بولغانلىقتىن نىياز ھېكىمبەگنى تۇتۇۋالالمىدى. نىياز ھېكىمبەگ قېچىپ كەتتى.

نىياز ھېكىمبەگ مۇشۇ تەرىقە بىلەن كورلىغا بېرىپ خىتاي مەنسەپدارلىرى بىلەن ئۇچراشتى. بۇ كۈنلەردە خىتاي مەنسەپدارلىرىنىڭ چوڭى لوشەي دارىن بايىدا، زۇڭدۇ دارىن ئاقسۇدا ئىكەن. نىياز ھېكىمبەگ كورلىدىكى خىتاي ئەمەلدارلىرىغا ئاپارغان ئالتۇن-كۈمۈشلىرىنى بەردى. بۇلار لوشەي دارىن ۋە زۇڭدۇ دارىنلارغا خەۋەر يەتكۈزدى. ئۇلاردىن «كەلسۇن» دېگەن پەرمان كەلدى. ئاشۇغىچە زۇڭدۇ دارىن قەشقەرگە كەتكەنىدى. يەكەنگە دۇڭ دارىن كەلگەنىدى. نىياز ھېكىمبەگ قەشقەرگە بېرىپ زۇڭدۇغا «مەن خوتەنگە 12 يىل ھاكىم بولغانىدىم. خوتەن ئەھلىنىڭ ئۇلۇغ خان چېرىكىگە بەرگەن 12 يىللىق

غەللە-پاراق مەھسۇلاتىنى يىغىۋېلىپ مەخپىي ساقلاپ قويغانىدىم. ئىلگىرىكى پادىشاھقا يۇقرالاردىن ئارتۇق ئالغان قىسمىنى بېرىپ ئالداپ كەلگەنىدىم. شۇ مەخپىي ساقلىغان خەزىنىلەرنى ئېچىپ ئۇلۇغ خان چېرىكلىرىگە تاپشۇرسام»، دەپ مەلۇم قىلدى. زۇڭدۇ دارىن نىياز ھېكىمبەگنى چاقىرتىپ كېلىپ: «سەن ھاكىم بولۇشتىن ئىلگىرى نېمە ئىش قىلغان؟» دەپ سورىدى. نىياز ھېكىمبەگ: «مەن يەكەندە تۆتىنچى ئىشىكئاغا بولغانىدىم»، دەپ جاۋاب بەردى. زۇڭدۇ دارىن: «سەن نىيىتى يامان ئادەم ئىكەنسەن. سېنى ئادەم قىلىپ بىر چوڭ شەھەرگە 12 يىل ھاكىم قىلغان، تۇز بەرگەن ئۇلۇغۇڭغا خىيانەت قىپسەن...» دەپ ئانچە ئېتىبار قىلمىدى. ئۇ ئاخىر خىتاي مەنسەپدارلىرىنى خوتەنگە باشلاپ ئاپىرىپ مەخپىي جايلاپ قويغان خەزىنىلىرىنى ئېچىپ بىر-بىرلەپ تاپشۇرۇپ بەردى.

نىياز ھېكىمبەگنىڭ شەھەردىكى ئوردا بېغىنىڭ بىر تەرىپىدە ئېگىز-پەس دۆڭلۈك زېمىن بار ئىدى. بۇ يەردە شېھىتلەرنىڭ مازىرى بار ئىكەن، دەپ ئەتراپىغا ئېگىز قورۇ تام سالدۇردى. تامنىڭ ئىچىگە مەسجىد، ھۇجرا، قارىيخانا، ئېتىكاپخانا، ئاشخانا، ئاتخانا بىنا قىلدۇرۇپ يەنە ئىككى قەبرە بەرپا قىلدۇردى. ھەر بىر قەبرىنىڭ ئىچىگە 1500دىن يامبۇ، بىر نەچچە چارەكتىن ئالتۇننى قاچىلاپ ئاغزىنى چاپلىدى. ئۈستىگە تۇغ-شەددە، ئەلەم-بايراقلارنى قاداپ كاتتا ئالىي مازار قىلدى. بىر مۇنچە يەر-زېمىن، دۇكانلارنى ۋەخپە قىلىپ ھوسۇلىنى قارىي ۋە ئېتىكاپ قىلىپ ياتقان كىشىلەرگە بېرىشنى تەيىن قىلدى. ھەر دۈشەنبە، يەكشەنبە كۈنلىرى قويلارنى سويۇپ گۆشنى نەزىر-نۇزۇراتلار قىلىپ غېرىب-غۇرۋا، مىسكىنلەرگە بېرىپ تۇردى. مەيلى تۈركىستان ۋە ھىندىستان ياكى پەرغانە ۋىلايىتى ۋە بەدەخشان تەرىپىدىن كەلگەن ئەپەندى ھەزرەت، شەيخ ۋە ئىشانلارنى مەزكۇر مازاردا بىر ھەپتە، ئەقەللىي ئۈچ كۈن ئېتىكاپ قىلىپ دۇئا تەلەپ قىلىشقا قوياتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ «بۇ مازار شېرىپىنىڭ پەيزى-كارامىتى قانداقراق ئىكەن؟»، دەپ سورايتتى. بۇ دۇئاگۇي تەمەخورلار: «ناھايىتى ئۇلۇغ مازار ئىكەن. ھېچقانداق مازاردا بۇ مازاردىكىدەك پەيزى بولمىغانىدى. بۇ مازار مەخپىي

بولۇپ كەلگەنىكەن. جانابىي ئالىيلىرىنىڭ دۆلەتلىرىنىڭ ئالىيلىقىدىن ئاشكارا بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ھاجىتى راۋا بولۇپ مۇرادى ھاسىل بولدى»، دەپ جاۋاب بېرەتتى.

بۇ جايغا ئالتۇن-كۇمۇشلەرنى كۆتۈرۈپ ئاپىرىپ، يەرنى كولاپ كۆمگەن ھاشارچى-مەدىكار، يىگىت-مەھرەملەرنىڭ ھەممىسىنى ئالتۇن-كۇمۇشلەر بىلەن قوشۇپ كۆمۈپ يوق قىلدى، بەلكى بۇ سىردىن ئازراق خەۋىرى بولغانلارنىمۇ سۈرۈشتۈرۈپ تېپىپ يوقاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خەزىنىنىڭ ئىس-پۇرىقىنى ھېچكىم بىلەلمىگەنىدى. ئاقىۋەت نىياز ھېكىمبەگ خىتاي مەنسەپدارلىرىنى خوتەنگە ئۆزى باشلاپ بېرىپ، مازارنىڭ تۇغ-شەددە، ئەلەم-بايراقلىرىنى يۇلۇپ تاشلاپ، ئالتۇن-كۇمۇشنى كۆمۈپ قويۇپ «ئۇلۇغ مازار» دەپ خالايىقنى ئالداپ يۈرگەن قەبرىنى ئېچىپ ئىچىدىن ئالتۇن-كۇمۇشلەرنى ئېلىپ «ئۇلۇغ خان چېرىكلىرىنىڭ ھەققى» دەپ تاپشۇرۇپ بەردى.

نەزم

ئىنسان ئەگەر ئاچسىلەر تەلىبىسىغە ئېغىز،

بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن بىتەمىز

مانا بۇ شېئىر نىياز ھېكىمبەگنىڭ قىلمىشلىرىغا دەل مۇۋاپىق كېلىدۇ.

نىياز ھېكىمبەگ يەنە بىر بېغىغا مىڭ يامبۇنى كۆمۈپ ئۈستىگە ئانار، ئۈزۈم، شاپتۇل كۆچەتلىرىنى تىكىپ باغ قىلىۋەتكەنىدى. بۇ كۆچەتلەرنىمۇ قومۇرۇپ ئېچىپ يامبۇنى ئېلىپ خىتاي مەنسەپدارلىرىغا بەردى. باغدىكى كۆلنىڭ تېگىدىن بىر مۇنچە پاكىز، چىرايلىق قاش تېشىنى سۈزۈۋېلىپ مەنسەپدارلارنىڭ ئالدىدا قويدى. باغنىڭ يەنە بىر تەرىپىدىن 700 يامبۇنى كولاپ ئەكىلىپ «چېرىكلەرنىڭ ھەققى»، دەپ تاپشۇردى. مۇشۇ تەرىقىدە نۇرغۇن ئالتۇن-كۇمۇش ۋە خىتايلار ياخشى كۆرىدىغان مەرغۇپ تاشلارنى

يوشۇرۇپ قويغانىكەن. ھەممىنى تاپشۇردى. چوڭ-كىچىك خىتايلار بۇنى كۆرۈپ خۇشال بولۇپ ماختاپ، ئۇنىڭغا ئاپىرىنلار ئوقۇدى.

نىياز ھېكىمبەگنىڭ بۇنداق ئەقىدە-ئىخلاسلىرى ۋە خىزمەتكارچىلىقى تۈپەيلىدىن خىتايلار ئۇنى يەكەنگە ھاكىم قىلدى. ئەمما نىياز ھېكىمبەگ خىتاي مەنسەپدارلىرىنىڭ ناھايىتى چوڭ مەنسەپ بېرىشىنى كۆزلىگەنىدى. يەكەننىڭ ھاكىملىقىنى نەزەرىگە ئىلمىدى. «مەن ئەقىدە ۋە ئارزۇ قىلغان خىتايلار بۇ ئەمەسكەن»، دەپ نىيىتىنى بۇزۇپ كونا ئادىتىنى تەكرارلىدى. يەكەندە مەخپىي ئىشخانا قۇرۇپ، يوشۇرۇن قورال-ياراق تەييارلىدى. شەھەر، سەھرالاردىن تونۇش-بىلىشلىرىنى بىر-بىرلەپ قىچقىرىپ، مېھمان قىلىپ ۋەدە-قەسەملەر بىلەن خۇش قىلىپ ئۆزىگە تارتىپ ئۈمىدۋار قىلدى ۋە ۋاقىت-مۇددەتنى تەيىن قىلدى. پەيغەمبىرىمىزنىڭ «ئورنى كىم كولىسا ئۆزى چۈشىدۇ» دېگەن ھەدىسلىرى ئىجرا بولدى. نىياز ھېكىمبەگدىن بىر قونداقچى ئۈستىنىڭ كۆڭلى ئاغرىغانىدى. ئۇ بېرىپ ۋەقەنى دوڭ دارىنغا ئېيتىپ قويدى. دوڭ دارىن كىشى ئەۋەتىپ مەخپىي تەكشۈردى. تەكشۈرگۈچى راستلىقىنى مەلۇم قىلدى. دوڭ دارىن شۇ زامان بىر خان ئوقى بىلەن 20 چېرىكنى ئەۋەتتى. خان ئوقىنى نىياز ھېكىمبەگ ئولتۇرغان ئۆينىڭ ئىشىكىگە قاداپ قويدى. ئۆز ئۆيى ئۆزىگە گويا بىر زىندانغا ئوخشاش تۈرمە بولدى.

يەكەننى كۈچالىق قادىر ئىشىكئاغابەگكە تاپشۇردى. شۇ ئارىدا 23 كۈن ئۆتتى. قەشقەردىن بىر مەنسەپدار كېلىپ نىياز ھېكىمبەگنى قۇرۇق ھارۋىغا سېلىپ خار ۋە ئېتىبارسىزلىق بىلەن قەشقەرگە ئېلىپ ماڭدى. نىياز ھېكىمبەگنىڭ مۇسۇلمانلارغا بولغان ئاداۋەت ۋە خۇسۇمەتلىرى ئەسلى زاتىدا بىللە يارىتىلغانىكەن.

نىياز ھېكىمبەگنىڭ قاراڭغۇ ۋۇجۇدى بۇ يورۇق ئالەمگە كېلىشتىن ئىلگىرى، مەرھۇم شائىر كارامەت قىلغاندەك بۇ شېئىرنى مۇشۇ بەگنىڭ ۋۇجۇدىغا مۇناسىپ يازغانىكەن:

نەزم

گەر قارا توقۇلسا ئەزەلدە كىشىنىڭ گىلىمىن،

ئابى زەمزەم بىرلە ئاقارماس ھەرقانچە يۇغان بىلەن .

دىمەك، ئاۋۋال كۇچالىق خوجىلارنىڭ دۆلەت چىرىغىنىڭ خىرە بولۇپ ئۆچۈشىگە نىياز ھېكىمبەگ سەۋەبچى بولدى. ئاندىن ئاتىلىق غازىنىڭ مېھرىبانلىق بىلەن قىلغان پەرمانلىرى بويىچە خوتەندەك ئالتە ھاكىملىق كاتتا يۇرتقا يۈز دىۋان ، 40 كۈنلۈك سەھرا ۋە قىشلاقلىرى بىلەن قوشۇپ مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى بەردى. خالىغىنىچە بۇيرۇق بېرىپ ئىش يۈرگۈزۈشكە ئىختىيارىنىڭ تىزگىنىنى قولىغا تۇتقۇزدى. شۇنداق ئۇلۇغ دۆلەت ۋە مەنسەپكە قانائەت قىلماي، ئىسلام دائىرىسىدە ئۆتكەن ئۆمۈر ۋە تۇرمۇشلىرىنىڭ قەدىر-قىممىتىنى بىلمەي، شۈكرانە نېئمەتنى كۇپرانە نېئمەتكە ئۆزگەرتىپ، خىتايلاردىن مەنسەپ تەمە قىلىپ ۋاپا ئۆمىد قىلغانلىقى، ئۇنىڭ ناھايىتى ھاماقەت ۋە ئەقىلسىزلىكىنى ئاشكارا قىلدى.

نەزم

نېئمەتنىڭ ئارتار ئەگەر شۈكرانە نېئمەت ئەيلىسەڭ،

قوللىرىڭدىن پات كېتەر كۇفرانە نېئمەت ئەيلىسەڭ.

بۇنىڭدىنمۇ ئاجايىپراقى شۇكى، بەخت-دۆلىتىگە سەۋەب بولغان ئۆز ئۇلۇغىغا خىيانەت قىلىپ يوقاتتى. بۇ ۋەقەلەر يۇقىرىدا بايان قىلىندى. يەنە بىرى، كىچىكبەگ بەچە (ھەققۇلبەگ)نىڭ ئۆلۈشى ئۇچۇن ھىيلە-مىكىر ئىشلىتىپ، چوڭ بەگ بەچە (بېكقۇلبەگ)كە خەت يېزىپ ئۆز قېرىنداشىنى

ئۆلتۈرۈپ، ناھەق قان تۆكۈپ خالايىقنىڭ مالامەت ئوقىغا نىشان بولۇشىغا سەۋەبچى بولدى.

نىياز ھېكىمبەگ ئاتلىق غازىغا بەرگەن زەھەردىن ئۈزۈكىنىڭ كۆزى ئاستىدا ئازغىنا مەخپىي ساقلىغانىكەن. خىتايلارنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ ئۈزۈكىدىكى ئاشۇ زەھەرنى چىقىرىپ ئاغزىغا سالدى ۋە بۇ پانىي ئالەمدىن خوشلاشتى .

نەزم

ياماں قىلماق ياماں پەيدا قىلۇر ھەم ياخشى ئىش ياماں،

كى ئارپادىن ئۈنەر ئارپا، كى بۇغدايدىن ئۈنەر بۇغداي.

 دېمەك، نىياز ھېكىمبەگ ھوقۇق تۇتقان كۈنلىرىدە خالايىقنىڭ خۇنلىرىنى ناھەق تۆكتى. ھوقۇقى قولدىن كەتكەندىن كېيىن ئاقىۋەت ئۆزىنىڭ خۇنىنى ئۆز قولى بىلەن تۆكتى.

يەكەنگە مۇھەممەد يۇنۇس شاغاۋۇل دادخاھ 12 يىلدىن كۆپرەك مۇستەقىل ھاكىم بولدى. دۆلەتلىرى نىياز ھېكىمبەگنىڭ دۆلىتىدىنمۇ زىيادە ئىدى. شاغاۋۇل دادخاھ ئالىم، ئېتىقادلىق كىشى ئىدى. يۇرتدارچىلىق ئىشلىرى، غەللە-پاراق، باج-خىراج توغرىسىدا شەرىئەت ھۆكمىدىن قىلچە چىقمايتتى. ھەمىشە ھەر قانداق ئەھۋالدا مۇستاپا نىڭ شەرىئىتىگە تولۇق رىئايە قىلىپ قاتتىق ئېھتىيات قىلاتتى. ئۆز ۋاقتىدا ھېچقانداق بىر كىشىگە زۇلۇم-تەئەددى قىلمىغانىدى. ئەمما بېيجىڭ ئەھلى يېتىپ كەلگەندە قورقۇپ سېرىق قول تەرىپىگە نۇرغۇن ئەمىر ۋە سەركەردىلىرى بىلەن قاچتى. سوغۇقنىڭ ياماىلىقىدىن داۋانغا قار يېغىپ يول توسۇلۇپ قالغاچقا، ئۆتەلمەي يەكەنگە يېنىپ كەلدى. بۇ چاغدا خىتاي مەنسەپدارلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. خىتايلار بىر نەچچە ئەمىر ۋە سەركەردىلەرنى شېھىت قىلدى. خىتاي مەنسەپدارلىرى يۇنۇسخان شاغاۋۇل دادخاھقا ئىززەت-ئىكرام كۆرسىتىپ، «سىز تولا ئوبدان ئادەم ئىكەنسىز، ئەمما ئەيىبىڭىز ‹‹ 异人، يەنى يات

كىشى — باشقا يۇرتنىڭ ئادىمى ئىكەنسىز. مۇشۇ يەردە تۇرسىڭىز مائاش بەلگىلەپ بەرسەم، يۇرتۇمغا كېتىمەن دېسىڭىز ئادەم قوشۇپ، يول خىراجىتى بېرىپ يولغا سېلىپ قويسام»، دەپ ئىلتىپات قىلغاندا، شاغاۋۇل دادخاھ يۇرتۇمغا كەتسەم، دېگەن ئەرزنى بايان قىلدى. دۇشمەنلىكى شۇنداق ئاشكارا تۇرسىمۇ، زۇڭدۇ 500 سەر كۈمۈش ۋە ئات-ئۇلاغ بېرىپ، ئادەم قوشۇپ، ئىززەت-ئابرويى بىلەن پەرغانە ۋىلايىتىگە يولغا سېلىپ قويىدى. ياراتقان تەڭرىم ئۇنى قىلغان ياخشىلىقلىرىنىڭ نەتىجىسىنى بۇ ئالەمدە ئوچۇق كۆرسەتتى. بۇ ۋەقەلەرنى بۇ يەردە تەپسىلىي بايان قىلىشتىن مەقسەت، ۋىلايەت ۋە شەھەرلەرگە بۇنىڭدىن كېيىن ھاكىم بولغانلار ۋە مەملىكەتنىڭ پۈتۈن ئەمەلدارلىرىغا، نىياز ھېكىمبەگ بىلەن مۇھەممەد يۇنۇسخان شاغاۋۇل دادخاھنىڭ ئەھۋالىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئاقىۋەتلىرىنى بىلدۈرۈش زۆرۈر كۆرۈلدى.

مۇھەممەد يۇنۇسخان شاغاۋۇل دادخاھ بىلەن نىياز ھېكىمبەگنىڭ ھەر ئىككىلىسى بىر پادىشاھنىڭ قول ئاستىدا بولۇپ، بىر دەۋردە ئوخشاش ئىككى چوڭ شەھەرنىڭ مۇستەقىل ھاكىملىرى ئىدى. ھەر ئىككىسىگە بۇيرۇق، پەرمان، يارلىق ئوخشاش چۈشەتتى. بۇلارنىڭ ھال-ئەھۋالى ۋە ئاقىۋەتلىرىنى مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەندە، بىرىگە قەدىمىي دۈشمەنلىرى سەمىمىي دوست بولۇپ، ئاسراپ، ئىززەت-ھۆرمىتىنى قىلىپ، مەقسەت ۋە ئارزۇلىرىغا يەتكۈزۈپ، جان ۋە ماللىرىغا ئامانلىق بېرىپ، ھەتتا ئالتۇن-كۈمۈش خىراجەتلەرنى ئىنئام قىلىپ ئەل-يۇرتى، ئۇرۇق-تۇغقان ۋە قوۋم-قېرىنداشلىرىغا ئۇلاشتۇردى. يەنە بىرىنىڭ جان-دوستلىرى ۋە ئۇ دۇنيا-بۇ دۇنيالىق بۇرادەرلىرى دۈشمەن بولۇپ، ئىززەت ۋە ئېتىبارىدىن ئايرىپ، خار-زار قىلىپ، مال-مۈلۈكلىرىنى ئېلىۋېلىپ نائۇمىد قىلدى. ئۇنى ئەل-يۇرتى ھەتتا قوۋم-قېرىنداش، پەرزەنت-ئەقرىبالىرىدىنمۇ جۇدا قىلىپمۇ جېنىغا ئامانلىق بەرمەي، زېمىنىنىڭ ئاستىغا تاپشۇردى.

دېمەك، پۇقرا-رەئىيەلەرنىڭ ئاسايىشلىقىنى كۆزلەپ، ئەدلى-ئادالەتنى ئۆزگە لازىم تۇتقانلار ئۇنىڭ نەتىجىسىنى ۋە ئەجرىنى مۇشۇ ئالەمدىلا ئاشكارا كۆردى.

پۇقرالارنىڭ پۇل-ماللىرىنى سەل چاغلاپ ئېلىۋېلىپ، جەبىر-زۇلۇم قىلغان، پۇقرالارنىڭ كۆز يېشىدىن ئېھتىيات قىلمىغانلارمۇ نەتىجىسىنى مۇشۇ ئالەمدە ئاشكارا كۆردى. ئۇلۇغ تەڭرىم، بىزنى رەھىم-شەپقەت قىلىپ توغرا يولغا باشلىغايسەن، ئامىن.

16

ئالىي مەرتىۋىلىك جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ دەۋرىدىكى مۇشتىرى تەلئەت دىيانەتلىك ئۆلىمالار، مۆكەممەل تەربىيە كۆرگەن كاتىپ-مىرزىلار ۋە سۆلەتلىك لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئەھۋالاتى

بۇ يەتتە شەھەر ئىقلىمىدىكى ئالىي دەرىجىلىك مازارلارنىڭ ئۇلۇغ روھلارنىڭ مەددىتى ۋە ياردىمى، پەزىلەتلىك دۇئاگۇيلارنىڭ ئىجابەتلىك دۇئالىرىنىڭ بەرىكىتىدىن ئاتىلىق غازى بۇ يەتتە شەھەر ئاھالىسىگە 14 يىل ھۆكۈمران بولدى. ئۇلۇغ ئەرۋاھلارنىڭ مۇقەددەس روھلىرى، قۇتبۇلئەقتاپ ۋە چىلتەنلەرنىڭ مەددىتى بولمىسا بۇنداق دۆلەتكە مۇيەسسەر بولمىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. «نەفھاتۇلئۇنس» دېگەن كىتابتا مۇنداق دەيدۇ: «ئاسماندىن يامغۇرنىڭ يېغىشى، يەر-زېمىندا ئۆسۈملۈك-گىياھلارنىڭ ئۈنمەكلىكى، ئۇلۇغ ئەۋلىيالارنىڭ قەدەملىرىنىڭ بەرىكىتىندۇر. مۇسۇلمانلارنىڭ كاپىرلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى ئەنە شۇ ئەۋلىيالارنىڭ ھىممەت ۋە مەدەت قىلىشىدىندۇر. بۇنداق زاتلار 4000 بولۇپ، ئالەمنىڭ ئىگىلىرى شۇلاردۇر. بۇلار بىر-بىرىنى تونۇمايدۇ. ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى بىلمەيدۇ. پۈتۈن ئەھۋالى خالايىقتىن مەخپىيدۇر. پۈتۈن چىگىشلەرنى يەشكۈچى ۋە ھەل قىلغۇچى تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا ئۇلۇغ سانالغۇچىلار 300دۇر. بۇلارنى «ئەخيار »، دەيدۇ. بۇ زاتلاردىن 40 تەننى «ئابدال » ئاتايدۇ. يەنە يەتتە كىشىنى «ئەبرار» ، تۆت كىشىنى «ئەۋتار »، ئۈچ كىشىنى «نەقبا »، بىر كىشىنى «قۇتب» ۋە يەنە بىرىنى «غەۋس» ئاتايدۇ. بۇلار بىر-بىرلىرىنى تونۇيدۇ. ھەر بىر ئىشتا

بىر-بىرلىرىنىڭ رۇخسەت قىلىشىغا ۋە ياردەم بېرىشىگە موھتاجدۇر، دەپ زىكرى قىلىدۇ.

يۇقىرىدىكىلەرنى بايان قىلىشتىكى مەقسىتىمىز شۇكى، ئاتلىق غازىنىڭ دەۋرىدە سەئىد پەزىلەتلىك ئۇلۇغ ئۆلىمالار تولا ئىدى. ئۇنىڭ غالىب قوشۇنلىرى 80 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، لەشكەر باشلىقلىرى، تۆھپە ياراتقان كىشىلەر ئارىسىدا پازىل، ئالىم، ئېتىقادلىق كىشىلەرمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ قىلغان ئىبادەتلىرى ۋە تارتقان رىيازەتلىرىنىڭ ئوندىن بىرىنى شۇ زامانىنىڭ ئۇلۇغ ماشايىخلىرى ئادا قىلالمايتتى. ئەمما يامان ئادەملەرمۇ بار ئىدى. قىسقىسى، ئۇلۇغ سەئىدلەر، ئۆلىما ۋە ھەقىقەتپەرۋەر كىشىلەرنىڭ قاتارىدا ياكى لەشكەر باشلىقلىرى ۋە خىزمەت كۆرسەتكەن ئەمىرلەر گۇرۇھىدا ۋە ياكى پۇقرا-رەئىيەلەرنىڭ ئارىسىدا ئۇلۇغ ئەۋلىيا، ئەخيارلار، ئۇلۇغ ئەبرارلار بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى بۇنداق زاتلار مەخپىي ۋە يوشۇرۇندۇر. ئۇلۇغ تەڭرىم بۇنداق ئالىي دەرىجىنى خالىغان كىشىگە بېرىدۇ. بۇنداق كاتتا سائادەتنىڭ ئىشىكىنى خالىغان كىشىگە ئاچىدۇ. «قۇرئان كەرىم»دە «ئاللاھ ئۆزى خالىغان كىشىگە پەرزىلەت ئاتا قىلىدۇ»، دېيىلگەن. بۇنداق سەئىد، پىشىۋالار، پەزىلەتلىك، ئادالەتلىك ئۆلىمالار، شەرىئەت ئىلمى ۋە پەرمان-قائىدىلىرىنى مۇكەممەل ئىگىلىگەن زاتلارنىڭ بەزىسى، ئاتلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە ھاياتلىق بىلەن خوشلاشقان بولسىمۇ، بەزىلىرى ھاياتلىق دائىرىسىدە ياشاپ كېلىۋاتاتتى. شۇلاردىن بىرى جاھانگىرخان تۆرەمنىڭ ئوغلى بۇزرۇكخان تۆرەم بولۇپ، ئۇ بىر نەچچە يىل بۇ دىياردا تۇرغاندىن كېيىن پەرغانىگە قايتىپ كەتتى. بۇ توغرىدا يۇقىرىدا ئازغىنا بايان قىلىپ ئۆتتۇلدى. ئۇنىڭدىن باشقا جانابىي كاتتاخان تۆرەم ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قىچقىرىشىغا بىنائەن ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلىپ جەننەتكە مۇشەررەپ بولۇپ قەشقەردە دەپنە قىلىندى. ئىنىسى كىچىكخان تۆرەم ۋاپات بولۇپ ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى. ئىسرائىلخان تۆرەم كونا تۇرپاندا ۋاپات تاپتى. مۇھەممەد رەھىمخان تۆرەممۇ قايتىپ كەتتى. كاتتا خان تۆرەمنىڭ ئوغلى ھېكىمخان تۆرەم ئىدى، ئۇمۇ قايتىپ كەتتى. بۇ ھەقتىكى ئەھۋاللارنى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەندۇق. ھېكىمخان تۆرەمنى تارىخىي

ھىجرىيىنىڭ 1321- يىلى بۇ ئالەمدىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدى دېگەن خەۋەر قۇلىقىمىزغا يەتتى. بۇ سەئىدلەرنىڭ پەزىلەتلىرى پۈتۈن ئىنسانلارغا ناھايىتى ئاشكاردۇر.

يەنە ئىشان تەبىقىلىرىدىن جانابىي مەھمۇد خوجام ھەزرەت بولۇپ، ئۇ پەزلى كامالەتتە ناھايىتى ئۈستۈن ئىدى. ئۇ ئاتىلىق غازىنىڭ پىرى بولۇپ، ئاتىلىق غازىنىڭ زامانىدىلا باقىي ئالەمگە سەپەر قىلىپ قەشقەرگە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئەھمەد خوجا شەيخۇلئىسلام دېگەن ناھايىتى پەزىلەتلىك كىشى بار ئىدى. ئۇ ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا كەتتى. ئەكمەلخان تۆرەم بولسا پازىل، ئۆلىما، ئىنساپلىق بىر ئادەم بولۇپ، ئىسمى-جىسمىغا لايىق كامالەتكە يەتكەنىدى. سەئىد ئەردىلانى — چوڭقۇر بىلىم ئىگىسى ۋە زور ئۆلىما بولۇپ، ئۇ ھەزرىتى ئاپاقتا دەرس ئۆتۈپ نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلارغا تەلىم بەرگەنىدى. يەنە سەئىدلەردىن جانابىي ئەھرارخان تۆرەم ناھايىتى پازىل، ئېتىقادى مۇستەھكەم، تەقۋادار كىشى ئىدى.

ھىندىستانلىق دىۋانە ئاتانا غەۋسۇلئەزەم تەرىقەتلىرىدىكى ئاددىي، كەمتەر ۋە ياشانغان ئادەم بولۇپ ئاتىلىق غازىنىڭ پىرلىرىنىڭ قاتارىدىكى كىشى ئىدى. كىشىلەر ئۇنى: ئۇ ھازىر 114 ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، ئۆزى ناھايىتى قۇۋۋەتلىك بولۇپ، قاتتىق ئىبادەت، مۇشەققەتلىك تۇرمۇشقا ئادەتلەنگەن، دەپ تەرىپلىشىدۇ. ئۇ ھېلىمۇ ھايات بولۇپ، ئۇچتۇرپاندا غەۋسۇلئەزەمنىڭ داشلىرىنى قايىنتىپ، غېرىب-غۇرۋالارغا ئاش بېرىپ، تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇل بىچارىلەرگە باشپاناھ بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

ئاتىلىق غازىنىڭ زامانىدا نۇرغۇن مۇرەتتەپ قارىيلار جەم بولغان بولۇپ، ھېچ زاماندا مۇنداق يىغىلمىغان بولغىيدى. شۇلارنىڭ جۈملىسىدىن قارىي موللا سالىھ پازىل، خۇش ئاۋاز، ئېتىقادى كۈچلۈك ۋە مۆمىن مۇرەتتەپ قارىي ئىدى. يەنە قەشقەرلىك ئۆلىمالارنىڭ ئۇستازى موللا مۇھەممەد شېرىپ خەلپىتىم 50 — 60 يىل مۇدەررىسلىك قىلىپ، تالىپ ۋە ئوقۇغۇچىلارغا تەلىم بېرىش

بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەن كىشى ئىدى. نۇرغۇن تالىپلار ئۇنىڭدىن زور مەنپەئەت ئالغانلىقتىن ئۇ «مەنپەئەتلىك ئۆلىما» دەپ نام ئالغانىدى. ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن 300گە يېقىن كىشى خەتمەكەردىلىككە ئېرىشىپ ئۆز ئالدىغا مۇدەررىس بولۇپ دەرس ئۆتۈشكە رۇخسەت ئېلىپ، قوللىرىغا شاھادەتنامە ئالدى. موللا مۇھەممەد شېرىپ خەلپىتىم 85 ياشقا كىرىپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1310- يىلى رامزان ئېيىنىڭ 17- كۈنى ۋاپات بولدى. يەنە بىرى موللامىر مۇھەممەدى ئاخۇنۇم قازى كالان ، ئۇ ئېتىقادلىق، شەرئەت ئىلمىنى پۇختا ئىگىلىگەن، ئىنساپلىق كىشى ئىدى. يەنە بىرى موللا ئابدۇرېشىت ئاخۇن ئەلەم ئۆلىما ۋە مۆمىن كىشى ئىدى. يەنە موللا مۇھەممەدى ئاخۇن، ئالىم، خۇش خۇي، شېئىر ۋە مۇئەممادا داڭلىق كىشى ئىدى. يەنە ئابدۇخالىق ئىشان دېگەن بىر زات بار ئىدى. ئۇ مىر مۇھەممەدى قازى كالاننىڭ ئىنىسى بولۇپ، غەۋسۇلئەزەم تەرىقىتىنىڭ يېتەكچىسى، كەمتەر، ئاددىي-ساددا كىشى ئىدى. ئاتىلىق غازى ئۇنىڭغا بەك ئېتىقاد قىلاتتى. يەنە يەكەندىكى ئۆلىمالارنىڭ ئۇستازى ۋە كاتتىسى زىيائىددىن داموللا قازى كالان ئىسلامنىڭ قائىدە-قانۇنلىرىغا مۇۋاپىق ھۆكۈم يۈرگۈزىدىغان، «ھۆكمى ھەممە ئىنسانلار ئارىسىدا ئىجرابولىدۇ»، دېيىشكە بولىدىغان ئۇلۇغ كىشى ئىدى. ئۇ ئامان-ئېسەن ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. ئۇلاردىن باشقا يەنە موللا قاسىم ئاخۇن ئەلەم، موللا نىئمان ئاخۇن قازى رەئىسلەرمۇ بار ئىدى. ئىشانلاردىن، خۇددى زامانىنىڭ پادىشاھى، دەۋرنىڭ ھۆكۈمرانىدەك ئابرويلۇق كەبىر ساھىب ھەزرەت ۋە مىسكىن شاھ ساھىب ھەزرەتلىرى بار ئىدى.

خوتەندىكى بالا ئىبراھىم قازى كالان ئاخۇنۇم، ئالىم، دىيانەتلىك، شەرئەت ئىلمىدە ھەممە ئۆلىمالاردىن ئۇستۇن ۋە مۇكەممەل، شەرئەت ھۆكمىنى ئىجرا قىلىشتا پۈتۈن قازىلارنىڭ ئالدىدا تۇرىدىغان غەيرەتلىك كىشى ئىدى.

ئاقسۇدا خوتەنلىك موللا ئابدۇللا ئاخۇنۇم قازى كالان ئىدى. ئۇ مۆمىن، ئېتىقادلىق، ئىنساپلىق، دىيانەتلىك، ئىلمىي شەرئەت ۋە ئادالەتتە تەڭدىشى يوق، شەرئەت ھۆكمىنى ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئەۋلىيا-مۆجتەھىدلارنىڭ

ئېيتقانلىرى بويىچە ئىجرا قىلىدىغان، دۈشمەنلەشكەن ئىككى دەۋاگەر ئارىسىدىكى دەۋانى ئادالەت بىلەن سوراپ، ئۇلارنىڭ دۈشمەنلىكىنى يوقىتىدىغان قازىلىقتا تولىمۇ مۇۋاپىق كېلىدىغان كىشى ئىدى. مەزكۇر موللا ئابدۇللا قازى ئاخۇنۇم تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1307- يىلى پانىي ئالەمدىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدى. يەنە موللا ھەسەن ئاخۇن ئەلەم ئۆز مەنسىپىگە مۇۋاپىق زور ئۆلىما ۋە پازىل ئادەم بولۇپ، ئۇ ئىلمىنىڭ ھەممە ساھەلىرىدىن خەۋەردار، شەرىئەت ئىلمىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان، زېھىن-پاراسىتى ئۆتكۈر، مۇلايىم ۋە كۆڭلى ئىنچىكە كىشى ئىدى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1310- يىلى رامزان ئېيىنىڭ 27- كۈنى (پەيشەنبە) ۋاپات بولدى. يەنە موللا ئىسمائىل مۇپتى ئاخۇنۇم، ئىلمىي شەرىئەتتە كامىل، خۇش خۇي، مۇلايىم، گەپدان، ھەممە ساھەدىن خەۋەردار ئاممىباب كىشى ئىدى. يەنە موللا ئابدۇلتىپ ھاجى، بۇخارادا ئوقۇغان، ئىلىم-پەنگە ماھىر، ھاياتىنى ئىلىمگە بېغىشلىغان، تالىپلارغا دەرس ئۆتكەن، ئەس-يادى تەگرى بىلەن ئاخىرەتنىڭ غېمىدە يۈرىدىغان كىشى ئىدى. يەنە موللا ئوسمان ئاخۇن ھاجى، ئۆز ۋاقتىدىكى ئۆلىمالاردىن، پېشقەدەم، ئىززەت ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر، ئىلمىي شەرىئەتنى پۇختا ئىگىلىگەن، پەرھىزكار كىشى بولۇپ، قىيىن مەسىلىلەرنى يېشىشكە كەلگەندە تەدبىرسىزرەك ئىدى. ئۇ ئۆمرىنى دەرس ئۆتۈش، شاگىرتلارغا تەلىم بېرىش بىلەن ئۆتكۈزگەن بولۇپ، مەن كەمىنەنىڭ ئۇستازلىرى جۈملىسىدىن ئىدى.

ئاقسۇدىكى قەدىمدىن تارتىپ ئاخۇن ئەۋلادى، شەرىئەتنىڭ ئىگىلىرى بولۇپ كەلگەنلەردىن، شەمسىددىن ئەلەم ئاخۇنۇم دېگەن كىشى بار ئىدى. ئۇ مۆمىن، ساددا، ساھىبى ئىستىخارە ، دۇئاسى ئىجابەتلىك، تۇتۇۋېلىش قابىلىيىتى يۇقىرى، ناتىقلىقتا تەڭدىشى يوق كىشى ئىدى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1295- يىلى ۋاپات بولدى. يەنە، ھادى خەلىپەم ئىشانلىق بىلەن ئۆمۈر كەچۈرگەن ئادەم بولۇپ، مىرغىياسىددىن ۋەلىيۇللاھنىڭ نەۋرىلىرىدىن ئىشانخان ھەزرىتىمنىڭ مۇرىتى ئىدى. ئۇ ئاتلىق غازىنىڭ دەۋرىدە قەشقەردە ۋاپات بولدى. يەنە موللا ئابدۇلباقى ھاجى مۇپتى ئەقىل-پاراسەتتە تەڭداشسىز،

دانا، شائىرلىقتا يېتىشكەن كىشى ئىدى. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا ئۇلۇغ پادىشاھلاردەك ئۆتكەن، دائىم نەغمە-ناۋا، بەزمە-مەشرەپ بىلەن ئۆمۈر كەچۈرگەن، گاھىدا بىرەر پىيالە ئۈزۈم شارابى بىلەن كۆڭۈل ئېچىپ روھىنى كۆتۈرىدىغان، خۇش خۇي، مۇلايىم، سېخىي مۇساپىرپەرۋەر كىشى ئىدى . ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1300- يىلى ۋاپات بولدى.

ئىشان تەبىقلىرىدىن ئىمام رەببانى مۇجەددىدى ئەلپىسانىنىڭ نەۋرىلىرىدىن بىرى بولغان نىسار مەسۇم ھەزرىتىم، ئاقسۇدا ئولتۇرۇشلۇق بولۇپ، قارىي قۇرئان، جاپالىق ئىبادەت قىلىدىغان كىشى ئىدى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1292- يىلى ۋاپات بولۇپ ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى ۋە يەنە ئىشان تەبىقلىرىدىن ھەزرىتى كالاننىڭ ئوغلى سادىق ھەزرىتىم قارىي قۇرئان، كېچىلىرى ئۇخلىمايدىغان، جاپالىق ئىبادەت قىلىدىغان، غېرىبپەرۋەر، قەلەندەرگە ئوخشاش كىشى ئىدى. كېيىن ئۇ پەرغانە تەرەپكە چىقىپ كەتتى.

پەرغانە تەرەپتىن كەلگەنلەردىن، موللا ئىبراھىم ئاخۇن قازى لەشكەر، دىندار، پەرھىزكار، مۆمىن ۋە يېتىشكەن ئۆلىما كىشى ئىدى. قىپچاق موللا نارقۇل ئاخۇن مۇپتى لەشكەرمۇ شەرىئەت ئىلمىدە يېتىشكەن ئالىم، دىيانەتلىك، مۆمىن كىشى ئىدى. يەنە موللا سائادەت ئاخۇن، قازى رەئىس لەشكەر بار ئىدى ۋە يەنە موللا ئەكرەم شاقازى، باي ۋە سايرامدا قازىلىق ئەمىلىدە بولغان ئېتىقادلىق، تەقۋادار، ئىككى قولى بىلەن ئەمگەك قىلىپ، پېشانىسىنىڭ تەرى بىلەن يەر تېرىپ، ھوسۇل ئېلىپ ئۆز-ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان كىشى ئىدى. يەنە موللا يۈسۈپ ئاخۇن كۇچادا قازى كالان بولۇپ تۇرغانىدى. ئۇ نۇتۇق قابىلىيىتى ئۈستۈن، خۇش ئاۋاز كىشى ئىدى. ئەمما مىجەزى نازۇك، كۆرۈنۈشى سۈزۈك ئىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن ئەمەلدىن بىكار بولدى. كېيىن يەنە ئاقسۇدا قازى بولدى. كۇچاغا موللايار ئاخۇن قازى كالان ئىدى، ئۇ ئالىم، مۆمىن، ساددا، شەرىئەت ئىلمىگە بويسۇنىدىغان، دىيانەتنى ئۆزىگە شوئار قىلغان، ئېغىر-بېسىق، تەمكىن كىشى بولۇپ، قازىلىقتا پەيغەمبەرنىڭ شەرىئىتىگە مۇۋاپىق ھۆكۈم قىلاتتى. ئۇ مەن كەمىنە يازغۇچىنىڭ ئۇستازى ۋە پېشقەدەم

يېتەكچىسى ئىدى. موللايارئاخۇن ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا بېرىپ قايتىشىدا ۋاپات بولدى، ئۇ يىلى تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1305- يىلى ئىدى ۋە يەنە ئۇنىڭ بىر تۇغقان بۇرادىرى موللا ئېلى ھاجى كۇچاغا ئەلەم ئىدى. ئۇ خۇش خۇي، مۇلايىم، كەم سۆز كىشى ئىدى. موللا ئابدۇقادىر ئاخۇن كۇچاغا مۇپتى بولۇپ، خۇش تەبىئەت، چىقىشقاق، شەرئەت ئىلمىگە كامىل، شائىرلىققا ماھىر، بەزمە-مەشرەپ، كۆڭۈل ئېچىشقا قابىل كىشى ئىدى. ئۇ ھازىر قازىلىق ئەمەلىدە، ھاياتلىق دۆلىتىدىن بەھرىمەن بولۇپ تۇرۇپتۇ. كورلىدا موللا ئەھمەد ئاخۇن قازى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىلمى ئازراق، ئىنساپ-دىيانىتى كۆپرەك كىشى ئىدى. قازى سۈرغ ئابى تۇرپانغا قازى كالان قىلىپ تەيىنلەندى. ئۇ موللا، شەرئەت ئىلمىگە پۇختا، ئەمما نازۇك ۋە سىپايى مىجەز، غەيرەتلىك ۋە چەبدەس كىشى ئىدى. يېقىندا ئۇ ئەمەلىدىن بىكار قىلىنىپ، ئورنىغا تۇرپانلىق موللا تۆمۈر ئاخۇن قازى كالانلىققا تەيىنلەندى. ئۇ ئېتىقادلىق، تەقۋادار، مۆمىن كىشى ئىدى. ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا كېتىۋېتىپ سەمەرقەندتە ۋاپات تاپتى. يەنە موللا سابىت ئاخۇنلۇق دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇ ھەممە ئىلىمگە ماھىر، ئەتراپلىق تەتقىقاتچى ئىدى. تالىپلىرى «بۇ كىشىگە ئىلىمنى تەكرىر غايىبتىن ئاتا قىلغان»، دەپ ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇ دائىم دەرس ئۆتۈش بىلەن مەشغۇل بولاتتى. يەنە ئەسھابۇلكەھفنىڭ شەيخلىرىدىن موللا پولات شەيخ ئىززەتلىك، مۆتىۋەر كىشى بولۇپ، ئۇ ئاقسۇغا ئاق ئۆيلۈك قىلىنغانىدى.

دېمەك، بۇ يەتتە شەھەردە يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان ئۆلىما ۋە پازىللاردىن باشقا يەنە مۆتىۋەر ئۆلىما، پازىللىق بىلەن ياشىغان كىشىلەر تولا ئىدى. بۇ كىتابتا شۇنچىلىك بايان قىلىندى.

بۇ يەتتە شەھەردە يۇرت سوراپ ۋىلايەتلەرگە ھاكىم بولغانلاردىن — قەشقەرگە ئالاش بى دادخاھ، يەكەنگە مۇھەممەد يۇنۇسخان شاغاۋۇل، خوتەنگە نىياز ھېكىمبەگ ھاكىم ئىدى. بۇلارنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى. ئاقسۇغا دەسلەپ ھېكىمخان تۆرەم ھاكىم بولدى. ئىككى يېرىم

يىلدىن كېيىن موللا جىيان مىرزا بېشى ھاكىم بولۇپ 18 ئاي سورىدى. ئاندىن كېيىن كۇچالىق ئابدۇراھمان دادخاھ ھاكىم بولدى. ئۇچتۇرپانغا مۇھەممەد بابا توقسابە، باي-سايرامغا مۇھەممەد ئىمىنبەگ ھاكىم بولدى. كۇچاغا ئىسھاق خوجام ھاكىم بولۇپ، ئىككى يېرىم يىلدىن كېيىن نارمۇھەممەد پەرۋانچى ھاكىم بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاملىخان تۆرەم ھاكىم بولدى. كورلىغا ھاجى مىرزىنى ھاكىم قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن نىياز مۇھەممەد توقسابەنى ھاكىم قىلدى. تۇرپاننى جانابىي سىيىت ھېكىمخان تۆرەمگە ئىلتىپات قىلغانىدى.

جانابىي ئاتالىق غازى مەملىكەتنىڭ پۈتۈن ئىشلىرىنى ئۆزى قىلاتتى. ئۇ پازىل، ئېتىقادلىق، بىرەر-ئىككى ئادەمنى ئۆزىگە ۋەزىر قىلمىدى. لېكىن ۋەزىرلىك خىزمىتى ۋە ۋەزىپىلىرىنى، مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش، مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئىشلىرىنى دىيانەتلىك، ھوشيار، تەجرىبىلىك مىرزا، باش كاتىپلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن قىلاتتى. پۈتۈن يۇرتنىڭ ئىچكى ئىشلىرى، ئەمەلدار ۋە لەشكەرلەرنىڭ سانى، ئات-ياراق ئەسلىھەلەرنىڭ ھېسابى، خەزىنە ۋە ئىشخانىلارنىڭ خىراجەتلىرى مىرزا بېشى (باش كاتىپلار)نىڭ باشقۇرۇشىغا ھاۋالە قىلىنغانىدى. ھۆكۈمەتدارچىلىق ئىشلىرىنى مىرزا بېشىلار بىجىرىپ بولۇپ مەلۇم قىلىپ قوياتتى. ئەرز قىلغۇچى، ئەلچى ۋە قىيىن ئىشلارنى مىرزا بېشىلارنىڭ رايى بويىچە ھەل قىلاتتى. ئاتالىق غازىنىڭ ھوقۇقىدىن قالسا، مىرزا بېشىلارنىڭ ھوقۇقى چوڭ ئىدى. ئاتالىق غازى مىرزا بېشىلارنى ھەددىدىن زىيادە ھۆرمەت قىلاتتى. ئەمما ئۇلار ئاتالىق غازىنىڭ غەزىپىدىنمۇ خالىي بولالمايتتى.

ئىلگىرى بۇزرۇكخان تۆرەم ۋە ئاتالىق غازى كەلگەندە ئۇلار بىلەن بىللە كەلگەن مىرزا ياقۇپ دېگەن كىشى مىرزا بېشى بولغانىدى. ئۇ ئەقىل-پاراسەتتە تەڭدىشى يوق كىشى بولۇپ، ئۈچ يىلدەك مىرزا بېشىلىق بىلەن ئۆمۈر ئۆتكۈزدى. ئاخىر كېسەل بولۇپ ۋاپات بولدى، بۇنىڭدىن كېيىن مىرزا بارات دېگەن كىشىنى مىرزا بېشى قىلدى. لېكىن ئۇ ۋەزىپىنى ئوبدان

بېجىرەلمىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن موللا ئەيسا مىرزىنى مىرزا بېشى قىلدى. بۇمۇ ئىشنى راۋاج تاپتۇرالمىدى. ئاقۇۋەت قەشقەرلىك ھامىت ھاجى ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ ئوغلى مۇھەممەددىن مەخدۇمنى مىرزا بېشى قىلدى. بۇ كىشى «مىرزا پەرسەخ» نامى بىلەن مەشھۇر بولدى. چۈنكى ئۇ قەشقەردىن تۇرپانغىچە ئارىلىقتىكى يوللارنى ئۆلچەپ، ھەر پەرسەخقە تاش توختىتىپ چىققانىدى. ئۆزى ئىنتايىن ھوشيار، زېرەك، چەبدەس، قەلەمدە، ئەلەمدە ۋە كاتىپلىقتا ھەممىگە يېتىشكەن كىشى ئىدى. يەتتە خىل تىل، ئالتە خىل يېزىق بىلەتتى. بۇخارالىق موللا كامالىددىن مىرزا، كاتتا خوجا ئىشان مىرزا ۋە شادى مىرزىلار ئۇنىڭ قېشىدا خىزمەت قىلاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن مەرغىلاندىن موللا زەينىلئابىددىن مەخدۇم كېلىپ مىرزا بېشى بولدى. بۇ زاتنىڭ تەربىيە يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى. بېكقۇلىبەگ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىدا موللا زەينىلئابىددىن مەخدۇمنى 40 ئاتلىق ئادەم بىلەن ئەلچى بولۇپ زۇڭتۇڭنىڭ ئالدىغا بېرىش ئۈچۈن ئاقسۇغا ماڭدۇرۇلغانىدى. ئۇلار مارالبېشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن زۇڭتۇڭنىڭ چېرىكلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ. ئۇلار بىر-بىرلىرىنىڭ تىلى ۋە مۇددىئاسىنى بىلەلمىگەنلىكتىن، چېرىكلەر قورالىق ئادەملەرنى كۆرۈپ ئوق چىقىرىپ، 40 يىگىتنىڭ ھەممىسىنى ھالاك قىلىپتۇ. زەينىلئابىددىن مەخدۇم مىرزا بېشىنىڭ ئاغزىغا ئوق تېگىپ قوۋۇزىدا توختاپ قېلىپ، بىھوش بولۇپ يېتىپ قاپتۇ. شۇ ئارىدا زۇڭتۇڭ يېتىپ كەپتۇ. ئاتلىق غازىنىڭ خەزىنىچىلىرىدىن ھۇشۇربەگ مەھرەم ۋە ئاقسۇلۇق سىدىقبەگلەر زۇڭتۇڭ دارىنغا تەرجىمان بولۇپ كەلگەنىكەن. بۇلار زەينىلئابىددىن مەخدۇمنى كۆرۈپ تونۇپ زۇڭتۇڭغا: «بۇ كىشى مۇشۇ پادىشاھنىڭ چوڭ ئادىمى بولۇپ، ئۆزى ناھايىتى ئوبدان، تىنچ، ياخشى كىشى ئىدى»، دەپ چۈشەندۈرگەندە، زۇڭتۇڭ: «ئۇنداق بولسا ياخشى مۇھاپىزەت قىلىپ مەن چۈشكەن جايغا تىنچ-ئامان ئاپىرىڭلار»، دەپ ئەمىر قىلغانىكەن. ئاپارغاندىن كېيىن جەرراھ ئوپېراتسىيە قىلدىغان تىۋىپلارنى قىچقىرىپ تۇرۇپ قالغان ئوقنى ئېلىپ تاشلاپتۇ. گەپ سورىسا زەينىلئابىددىن مەخدۇم گەپ قىلالماي جاۋاب بېرەلمەي، ماڭا دۇۋەت، قەلەم، قەغەز ئەكېلىپ

بېرىڭلار، دەپ ئىشارەت قىلىپتۇ. ئۇلار خەت ئارقىلىق سۆزلىشىپتۇ. زۇڭتۇڭ: «ئۇلۇغ خاننىڭ مەنسەپدار ۋە چېرىكلىرىنىڭ بۇ تەرەپكە كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ تۇرۇپ، قورال-ياراق كۆتۈرۈپ يۈرگىنىڭ نېمە قىلغىنىڭ؟» دەپ سوراپتۇ. زەينىلئابىددىن مەخدۇم خەت بىلەن جاۋاب بېرىپ: «خاننىڭ چېرىكلىرىنىڭ كەلگەنلىكىدىن مېنىڭ خەۋىرىم يوق. بېكىقۇلىبەگ ياشلىق قىلىپ، ئۆزىدىن قورقۇپ مېنى ئەۋەتتى، بارمايمەن دېيىشكە بولمىدى»، دەپتۇ. زۇڭتۇڭ: «سېنى ئۆلسۇن دەپ ئەۋەتىپتۇ»، دېگەندە، زەينىلئابىددىن مەخدۇم: «بېكىقۇلىبەگ ياشلىق قىلىپ ئوبدان مەسلىھەتلەشمەي ئەۋەتتى»، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. زۇڭتۇڭ: «راستىنى ئېيتتىڭ»، دەپ ئىشەنچ بىلدۈرۈپ: «ئوبدان خەۋەر ئېلىپ قەشقەرگە ئاپىرىڭلار»، دەپ ئادەم قوشۇپتۇ. قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن، زۇڭتۇڭ زەينىلئابىددىن بىلەن كۆرۈشۈپ، گەپ سوراپ، ئوبدان يەردىن جاي-ماكان تەيىنلەپ بەردى. تۆت-بەش كۈندە بىر قېتىم چاقىرتىپ كېلىپ، زۇڭتۇڭ دارىن ئۇنىڭدىن گەپ سوراپ نۇرغۇن ئىلتىپاتلارنى قىلدى. ئاخىر قىش كېتىپ باھار كۈنلىرى يېتىپ كەلدى. زەينىلئابىددىن مەخدۇم گەپ قىلالايدىغان بولدى ۋە «يۇرتۇمغا چىقىپ كەتسەم»، دەپ ئىلتىماس قىلغاندا، زۇڭتۇڭ دارىن ئىلتىپات قىلىپ: «چېرىكلەر سىزنى بىلمەي ئوق چىقىرىپتۇ، كۆڭلىڭىزگە ئالماي ئەپۇ قىلىڭ»، دەپ كۆپ ئۆزرىلەرنى ئېيتىپ، رازى بولۇڭ، دەپ 180 سەر كۈمۈش ئىنئام قىلىپ ئۇنى يولغا سېلىپ قويىدى. زەينىلئابىددىن مىرزا بېشى مەخدۇم ياخشىلىقنىڭ نەتىجىسىنى بۇ ئالەمدە كۆردى. ئۇ مەرغىلانغا بېرىپ ئۇرۇق-قاياشلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئاندىن كېيىن ئىككى ھەرەمنىڭ زىيارىتىگە بېرىپ مۇرادىنى ھاسىل قىلغاندىن كېيىن قايتىپ كېلىپ مەرغىلاندا ۋاپات تاپتى.

يەنە توسلۇق موللا كامال مىرزا، موللا نەجمىدىن مىرزا، خوجەنتلىك كاشىپخان تۆرە مىرزا، موللا كېرىم مىرزا قاتارلىق نۇرغۇن مىرزىلار بار ئىدى ۋە يەنە تاشكەنتتە قانائەت شاھقا مىرزا بېشى بولغان، مەرغىلانغا ھاكىم بولغان ھىسار بەگزادىلىرىدىن مىرزا بابابەگ، ئاتلىق غازىنىڭ پەرمانلىرى بىلەن ئاقسۇغا زاكاتچىلىق مەنسىپىگە قويۇلغانىدى. ئۇچتۇرپاندىن

كورلىغىچىلىك شەرىئەت ھۆكمى بويىچە ئېلىنىدىغان زاكات، قاراۋۇللاردىن ئۆتۈشكە بېرىلىدىغان يول خېتى قاتارلىقلار مىرزا بابابەگنىڭ ئىختىيارىدا ئىدى. ئۇ ناھايىتى ئېتىقادلىق مۇسۇلمان كىشى ئىدى. ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم خەتمە ئەھزاپ تەرتىقىسىدە قۇرئان كەرىمنى بىر قېتىم، دەلائىل خەيراتنى بىر قېتىم خەتمە قىلاتتى. مەن كەمىنە يازغۇچى موللا مۇسا موللا ئەيسا سايرامى ئوغلى، زاكاتچى مىرزا بابابەگنىڭ قول ئاستىدا يەتتە يىل زاكاتچىلىق خىزمىتىنى قىلىپ ئۆمۈر ئۆتكۈزدۈم. ئۇ ھەرگىز بىتەرەت يەرگە دەسسىمەيتتى. قىش-ياز سوغۇق سۇدا تەرەت ئالاتتى. قىلچە شەرىئەتنىڭ سىرتىغا چىقمايتتى. بىر ھۇجرىنى ئۆزى تىلاۋەت قىلىدىغان جاي قىلىپ تەيىن قىلغان بولۇپ، مەزكۇر ھۇجرىدا ئىككى بورا، ئىككى خام خىش، بىر «قۇرئان كەرىم»، بىر دالائىل خەيرات، بىر رەھلىدىن باشقا ھېچ نەرسە يوق ئىدى. بۇ ھۇجرىغا مېنىڭدىن باشقا كىشىنىڭ كىرىشىگە رۇخسەت قىلمايتتى. ھاۋا سوغۇق كۈنلەرنىڭ بىرىدە زۆرۈر بىر ئىش ئۈچۈن كىرسەم، مىرزا بابابەگ يېڭىدىن تەرەت ئالغانىكەن. سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن تەرەتنىڭ سۈيى بۇرۇت-ساقال ھەتتا قاش-كىرپىكلىرىدە مۇزلاپ قېتىپ قاپتۇ. مەن دەرھال قايتىپ چىقىپ بىر خوپىڭغا ئوتۇن-كۆمۈرنى جىق سېلىپ ئىس-تۈتۈنلىرىنى چىقىرىۋېتىپ، ئەكىرىپ ئالدىدا قويدۇم. ئۇ قول-يۈزلىرىنى بىر ئاز ئىسسىتىپ دۇئا قىلدى ۋە: «ۋاي بالام، بۇ ئوتنى ئەمدى ئاچىقىپ كېتىپ، ئۆزۈڭلار ئىسسىنىڭلار، مېنى بۇ خىل راھەتكە ئادەتلەندۈرمەڭلار»، دەپ چىقىرىۋەتتى. ئۇ ئىبادەت قىلىدىغان ئۆيگە ئەسلا ئوت ياقمايتتى. كۆپ كېچىلەرنى قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ، ئويغاق ئۆتكۈزەتتى. ئۇ ھەمىشە: «يېشىم 60قا يېتىپ قالدى. ئاقنى قارا قىلدىم، قارىنى ئاق قىلدىم. ئۆمرۈمنى غەپلەتتە ئۆتكۈزدۈم. خۇدانىڭ دەرگاھىغا قايسى كۆزۈم، قايسى يۈزۈم بىلەن بارىمەن؟ خۇدانىڭ جامالىنى قانداق كۆرەلەيمەن؟ ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا ئاق ساقاللىمنى قىزىل قانغا بوياپ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا تۆھپە قىلىپ بارسام»، دەپ ياشلىرىنى باھار يامغۇرىدەك تارام-تارام تۆكۈپ يىغلايتتى. مەن كەمىنە كۆڭلۈمدە: «مۇبادا خىتاي ئەھلى كەلسە جېنىڭىزنى مۇھاپىزەت قىلىپ،

قايسى داۋاندىن ئېشىپ يۈرتىڭىزغا كېتەر ئىكەنسىز»، دەيتتىم. بۇ زات ئاخىر يەكەندە كاپىرلارنىڭ قولىدا شېھىتلىك شەربىتىنى ئىچىپ مۇرادىغا يەتتى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، خىتايلار يەكەن 17 ئەمىرنى بىر كۈندە شېھىت قىلغانىكەن. شۇنىڭ قاتارىدا مىرزا بابابەگ زاكاتچىمۇ بار بولۇپ، بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلغاندا قاتتىق ئاۋاز بىلەن قاقاقلاپ كۈلگەنلىكىنى كۆرگىلى چىققان خالايىق ئاڭلاپ، قوللىرىنى چىشلەپ ھەيران قىلىشىپ ئۇنى ماختىغان. كاپىر جاللاتلارمۇ ھەيران قالغانىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن يەكەندىن كەلگەن ئىشەنچلىك ئادەملەر مەن كەمىنىگە ۋەقەنى بايان قىلىپ: «مىرزا بابابەگ زاكاتچىدا قانداق ياخشى ئىش، ياخشى ئەمەل، ئوبدان خىسلەتلەر بار ئىدى؟ مۇشۇنداق ۋەقەلەر يۈز بەردى...»، دەپ سورىدى. مەنمۇ بىلگەنلىرىمنى بايان قىلدىم. ئۇلارمۇ ماختاپ، ئاپىرىنلار ئوقۇپ مىرزا باباب‍ەگ زاكاتچىنىڭ روھىغا دۇئا قىلىشتى.

بۇ بەخت-سائادەت بىلەن خاتىرجەملىك ۋە خۇشاللىق قوشكېزەكتەك بىر-بىرىدىن ئايرىلمايدىغان ياخشى كۈنلەردىكى كاتىپلارنىڭ سۆزلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش تەرتىپى، خۇش پۇراق چېچىپ گويا مىرزا ئابدۇلقادىر بىدىلنىڭ يېزىش ئۇسلۇبىغا ئوخشىشاتتى. ھەر ھەرپى خۇددى چىرايلىق بىر گۈلگە، ھەر بىر چېكىتى مەرۋايىتقا ئوخشاش بولۇپ، ئوقۇغۇچىغا ئېسىل بىر باغدا سەيلە-تاماشا قىلغاندەك كۆزلىرىگە روشەنلىك، دىللىرىغا خۇشاللىق بېغىشلايتتى. دەيتەر تۇتقان مىرزا-كاتىپلارنىڭ توغرا تەدبىرلىرىدىن قەلەمنىڭ قارا سىياھى بىلەن پۈتۈلگەن شېرىن سۆزلىرىنىڭ ھەر بىر ھەرپى پۇقرالارغا راھەت ۋە ئاسايىشلىق، ھەر بىر چېكىتى كۆڭۈللىرىگە خاتىرجەملىك بەخش قىلاتتى. شۇنداقلا يۇرت زالىم، خىيانەتچى، يامان، ناپاك، بىرنى ئون، يوقنى بار قىلىدىغان، قەلىمى گويا چايانىنىڭ نەشتىرى، جەرراھىنىڭ زەھەر بىلەن سۇغارغان پىچىقىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان كاتىپ ۋە مىرزىلاردىنمۇ خالىي ئەمەس ئىدى.

ئول ئادالەتلىك بىلەن خۇشاللىق بىر-بىرىدىن ئايرىلمىغان دەۋرلەردىكى ئالىي دەرىجىلىك ئەمىرلەر ۋە ئىشىنىڭ ئاقىۋىتىنى سەرەمجان قىلىغۇچى لەشكەر باشلىقلىرى تەبىقىسىدىن بولغان، نەسەبلىرى پەرغانە ۋىلايىتىنىڭ بابۇرىيە خانلىرىغا يېتىدىغان مۇھەممەد نەزەربەگ ۋە قادىر قۇلبەگلەر، يەنە قوقەن پايتەختىدە ئاز ۋاقىت خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان خۇدايى قۇلخان، قەدىمكى قوقەن خانلىرىنىڭ نەزەرلىرىگە ياخشى كۆرۈنۈپ يۇرت سوراپ ئابروي پەيدا قىلغان چوڭلاردىن باقىبەگ دادخاھ، نارمۇھەممەد پەرۋانچى، مىربابا دادخاھ، بۇخارالىق ئابدۇغاپپاربەگ، ھىسارلىق مۇھەممەد ئىمىنبەگ قاتارلىق بەگ ۋە بەگزادىلەرمۇ تولا ئىدى. بۇلار ئاتىلىق غازىنىڭ ئالىي دۆلەتلىرىدە خۇشال-خورام، ئىززەت-ئابرويى بىلەن ئۆمۈرلىرىنى ئۆتكۈزدى.

جەڭ ۋە ئۇرۇش كۈنلىرىنى ئۆزلىرىگە بەزمە ۋە تاماشا ئورنىدا كۆرۈپ، قوماندانلىق قىلىپ، لەشكەر بېشى بولۇپ كەلگەنلەردىن: ئاتىلىق غازىنىڭ قەھرىمان ئوغلى بېكقۇلبەگ ئەمىرۇلئۇمرا، يەنى باش قوماندان ئىدى. ئىككىنچى ئوغلى ھەققۇلبەگ ئەمىرلەشكەر ئىدى. يەنە قەدىمكى خانلار زامانلىرىدا تاشكەنتنى نەچچە يىل سورىغان مىرزا ئەھمەد قوشبېگى ئەمىرلەشكەر ئىدى. پەرغانە ۋىلايىتىدىن كەلگەن ئوغۇللار ئىچىدە بۇ كىشىدىن كاتتا ۋە ھۆرمەتلىك كىشى يوق ئىدى. ئاتىلىق غازى دەسلەپ ئۇنى ئەمىرلەشكەرلىككە تەيىنلەپ قويۇپ كېيىن بىر ئاز ئېھتىيات قىلىپ ئەمەلدىن قالدۇردى. كېيىن يەنە مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ ئۆز ئورنىدا قويدى. يەنە پەرغانە ۋىلايىتىدىكى خانلارنىڭ ھۇزۇرىدا چوڭ ئەمەل تۇتقان قىپچاق ئۆمەر قۇل دادخاھ ئون تۆت يىل ئەمىرلەشكەر بولۇپ، شۇ راھەتتىن ئايرىلمايلا پەرغانە ۋىلايىتىگە چىقىپ كەتتى. يەنە ئابدۇللاھ ئەمىرلەشكەر بولۇپ، نەچچە يىللار رۇستەمى داستان ۋە سام نەرىماندەك پالۋانلىقلارنى كۆرسەتتى. ئاخىر كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالغانلىقتىن ئورنىغا بەچە باتۇرنى ئەمىرلەشكەر قىلدى. ئۇمۇ ئاتىلىق غازىنىڭ قول ئاستىدا كۆزگە كۆرۈنۈپ ئابروي قازاندى. يەنە قىپچاق تۇردى قۇل دادخاھ ناھايىتى ئېتىقادلىق مۇسۇلمان كىشى بولۇپ، ئۇرۇمچىدە ئەمىرلەشكەر بولۇپ تۇردى. كېيىن بىكار

بولۇپ كوچادا تۇرۇپ قالغانىدى. كېيىن ساق-سالامەت ئۆز ۋەتىنىگە چىقىپ كەتتى. يەنە قىپچاق مۇھەممەد مۇسا توقسابە ئاقسۇدا ئەمىرلەشكەر بولۇپ تۇردى. كېيىن ئاتلىق غازى تەرىپىدىن سالام ئاغىسى مەنسىپىگە تەيىنلەندى. يەنە سەرۋازلارنىڭ ئەمىرلەشكىرى ئاۋغان جامەدار دادخاھ بولۇپ، ئۇ شەۋكەتلىك، ھىممەتلىك، غەيرەتلىك، باتۇر كىشى ئىدى. كېيىن ئامان-ئېسەن ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى ۋە ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا بېرىپ مەقسىتىگە يەتكەندىن كېيىن ۋاپات بولدى.

ياساۋۇللارغا باشلىق بولغان تۇراپ خوجا ئەمىرلەشكەر دەرىجىسىدە ئورۇن تۇتقانىدى. كېيىن بىكار قىلىنىپ ئورنىغا مۇھەممەد قاۋۇل يۈز بېشى ياساۋۇللارغا باشلىق بولدى. ئۇ مەشھۇر، ئاتاقلىق كىشى ئىدى. يەنە قىپچاق مۇھەممەد كېرىم دادخاھ ئەمىرلەشكەر ئىدى. ئۇ پەرغانە ۋىلايىتىدىمۇ دادخاھ بولغانىكەن. يەنە كورلىغا ھاكىم بولغان نىياز مۇھەممەت توقسابە ئەمىرلەشكەر ئىدى. ئاخىر ئالتە پانسات بىلەن داۋانچىڭدا شېھىت بولدى.

باتۇر، ئاتاقلىق پانساتلاردىن ئەزىم قۇل پانسات ۋە ھەيدەرقۇل پانساتلار كاپىرلارنىڭ قولىدا شېھىت بولدى. كەرىمباي مىرزا پانسات ئۆز يۇرتىغا كەتتى. ھاجى ئارتۇق مىرزا بېشى پانسات ئىدى. ئەمما ئەمىرلەشكەر دەرىجىسىدە ئىدى. ئۇ موللا، ئۆلىما، پازىل كىشى ئىدى ۋە يەنە ئۆزگەنچ بەگلىرىدىن مەھمۇدبەگ ئۆزگەنچى پانسات ئىدى. ئۇ مۇسۇلماناداچىلىقى كۈچلۈك، مۆمىن كىشى ئىدى ۋە يەنە ئارا تۆپە بەگزادىلىرىدىن ئېلىبەگ پانسات ئىدى. ئۇ ناھايىتى ئۇلۇغ ئادەم ئىدى. موللا ئالىم قۇل ئەمىرلەشكەرنىڭ ئوغلى شىرمۇھەممەد مىرزا چوڭ پانسات ئىدى. ئوبۇلقاسىم پانسات يېڭىسارغا ھاكىم بولدى. ھېكىمباي پانسات ھېكىمخان تۆرەم زامانىسىدا ئۇچتۇرپانغا ھاكىم بولدى.

شاغاۋۇل دادخاھنىڭ ئوغلى ئىسھاقجان پانسات، خالمان پانسات، ھېيىت مۇھەممەد پانسات، باقىبەگ پانسات، نۇرۇز پانسات، ئاخۇن پانسات، رومىلۇق

مۇھەممەد ئەپەندى، خېلىل ئەپەندى، كېپەك لاۋۇر، باي مۇھەممەد جارچى بېشى، مۇھەممەد رېھىم پالۋان قاتارلىق باتۇر ۋە قەھرىمانلار ناھايىتى كۆپ ئىدى.

ئالتە شەھەر ئادەملىرىدىن: نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىنبەگ ئەمىرلەشكەر ئىدى. ئاقسۇنىڭ ھاكىمى ئابدۇراھمان دادخاھنىڭ ئوغلى ھاپىزبەگ پانسات ئىدى. ئۇ ئۆزى موللا، ئۆلىما، پازىل كىشى ئىدى. دەسلەپتە ئۇ دادىسىنىڭ خىزمىتىدە بولغانىدى. مۇشۇ يىلدا ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىپ يېنىپ كەلدى. پەلەكنىڭ ئەھۋالى، كىشىلەرنىڭ خۇي-پەيلى ئۇنىڭ مىجەزىگە مۇۋاپىق كەلمىگەنلىكتىن شەھەرنى تاشلاپ سەھرانى ياقتۇرۇپ، يېزىدا ۋەتەن تۇتتى. يەنە كۆچالىق قادىر پانسات خىتايلار كەلگەندىن كېيىن ئازراق مەنسەپ تۇتتى. كېيىن ئىككى ھەرەم زىيارىتىگە تەييارلىق قىلىۋېتىپ ۋاپات بولدى. يەنە بىرى شايارلىق مەئمۇر پانسات خىتايلار شەھەرنى بېسىۋالغاندا بويسۇنۇشنى ئار-نومۇس بىلىپ، ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننىتىنى ئادا قىلىشنى زۆرۈر بىلىپ ھەرەمنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن بىر مۇنچە ئادەملىرى بىلەن كۆچۈنۈپ شاياردىن ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئاۋات دېگەن يېرىگە كەلگەندە، بىر كېچىدە زۇڭتۇڭ نۇرغۇن چېرىك بىلەن چىقىپ تۇتۇۋېلىپ، يەكەندە شېھىت قىلدى، يەنە ئاقسۇلۇق سازەندە — ئەھمەد ئاخۇن موللا رۇستەم ئوغلى، ئاتىلىق غازىغا يىگىت ۋە مەھرەم، شەھەر ۋە سەپەرلەردە ھەمدە، يەتتە يىل مىقدارى ئۇرۇمچى ۋە تۇرپانلاردا بولغان جەڭلەردە ياردەمدە بولغان كىشى ئىدى. ئۇرۇمچى ۋە تۇرپاندا بولغان ۋەقەلەرنىڭ ھېكايە ۋە خەۋەرلىرىنى مەزكۇر ئەھمەد ئاخۇندىن سوراپ ئۆز ئاغزىدىن بىۋاسىتە ئاڭلاپ، يەنە بەزى ئىشەنچلىك، ئابرويلۇق، راست گەپ قىلىدىغان كىشىلەردىن سۈرۈشتۈرۈپ، سىلىشتۇرۇپ بۇ ۋاراق ئۈستىگە يازدىم. چۈنكى بىر ئادەمنىڭ ھەممە جاي، ھەممە ماكاندا، ھەممە ۋاقىت ھازىر ۋە تەييار بولىمىقى مۇشكۇل ۋە مۇمكىن بولمايدىغان ئىشتۇر.

17

ئۆشبۇ كىتابنى يازغۇچىنىڭ ئىسىم نەسەبلىرى ۋە سەرگۈزەشتىلىرى

يېقىن يارانلار ۋە ساداقەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ ساپ كۆڭۈللىرىگە ئاشكارا بولغايكىم، مەن كەمىنە تۇپراقنىڭ زەربىسىدىنمۇ ئېتىبارسىز بولغان موللا مۇسا موللا ئەيسا سايرامى ئوغلى شۇنى بايان قىلىمەنكى، مەن ئەمدى بالاغەتكە يەتكەن چېغىمدا، دادام مەرھۇم ماڭا ئىلىم ئۆگىتىش مەقسىتى بىلەن كۇچاغا ئاپىرىپ موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنىڭ خىزمىتىگە تۇتۇپ بەرگەنىدى. بىر نەچچە يىل مەدرىسىنىڭ توپىسى، ئوقۇغۇچى تالىپلارنىڭ ئاياغ ئاستى بولۇپ يۈرۈپ ئانچە-مۇنچە بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى پەق ئېتىشكە ماجالىم يېتىدىغان بولغان چاغلىرىمدا، كۇچادا تۇڭگانلار خىتاي ئەھلىگە ھۇجۇم قىلىپ ئىسلام ئاچتى. شۇ چاغدا مەن كەمىنە يازغۇچى سايرامغا كەتكەنىدىم. كۇچادىن ئۇشتۇمتۇت سىيت بۇرھانىددىن خېتىپ خوجام ۋە ئوغلى مەھمۇدىن خوجام، موللا ئوسمان ئاخۇنۇملار ئىسلام ئېچىش نىيىتى بىلەن ئاقسۇ تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ سايرامغا يېتىپ كەلدى. مەن كەمىنە ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ، خالاپ-خالىماي ئۇلارغا ھەمراھ بولۇپ بىللە قارايۇلغۇنغا كەلدۇق. ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سەئىدبەگ نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىنى ئاچىقىپ بىز بىلەن جەڭ قىلدى. بىز ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي قاچتۇق. مەن كەمىنە بىر نەچچە ئادەملەر بىلەن موقۇر يولىغا كىرىپ چۆل ئارقىلىق كۇچانىڭ يۇلتۇزباغ كەنتىگە چىقتىم. ئات-جابدۇق، ئىگىن-ئاياغلىرىمدىن ئايرىلدىم. ئۇلار مېنى خىتايلارغا تۆھپە قىلىپ بەرمەكچى بولۇشتى. ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن يەنە كۇچالىق خوجاملار نۇرغۇن لەشكەرنى ئېلىپ ئاقسۇغا ماڭغانلىق خەۋىرى ئاڭلاندى. يۇلتۇزباغدىن پىيادە ۋە يالغۇز كۇچا شەھىرىگە باردىم. كۇچا

ئادەملىرىنىڭ ھال-ئەھۋالىدىن قىيامەت ئاشكارا كۆرۈندى. پاناھلىنىدىغان جاينىڭ تايىنى بولمىدى. ئاخىر مەۋلانا ئەرشىددىن ۋەلىيۇللاھنىڭ مازىرىغا باردىم. موللا ئاللايار ئاخۇنۇم، موللا يۈسۈپ ئاخۇنۇملار مازارنىڭ بېغىدا، خوجاملارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ئايىغىدا ئېتىكاپ قىلىپ ياتقانىكەن. ئۇلار بىلەن كۆرۈشتۈم. بېشىمدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى سۆزلەپ بېرىپ ئۇ جايدا 20 كۈن مىقدارى تۇردۇم. مەھمۇدىن خوجام ئۈشتۈمتۇتلا ئاقسۇنىڭ پەتھ قىلىنغانلىق خەۋىرىنى كۆچاغا ئەكەلدى. بېرىپ مەھمۇدىن خوجام بىلەن كۆرۈشتۈم. بىر نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن مەھمۇدىن خوجام ئاقسۇغا قايتىدىغان بولدى. مەنمۇ بىللە قايتىپ سايرامغا كەلدىم. نەزەر سېلىپ قارىسام، يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى ۋە ئەھۋالى باشقىچە، بۇ يەردە تۇرىدىغاننىڭ ئىمكانى يوق. يەنە مەھمۇدىن خوجام بىلەن ئاقسۇغا كەلدىم، ئاقسۇدىن ئۈچتۇرپانغا باردىم. بۇ يۇرتلار ئاتلىق غازىنىڭ قولىغا ئۆتكەنگە قەدەر ئۈچتۇرپاندا كۈن كەچۈردۈم. بۇ توغرۇلۇق ۋەقەلەر يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن جانابىي ئاتلىق غازى تەيىنلىگەن زاكاتچىلىق خىزمىتى ۋە مىرزىلىق ئورنىدا 11 يىل تۇرۇپ، ئولتۇرۇپ-قوپۇش، ئاش-تاماقتا بىللە بولۇپ، خاتىرجەم، كۆڭۈل ئازادىلىكى بىلەن ئۆمرۈم ئوبدان ئۆتتى. ھالا ھازىرقى كۈنلەردە قېرى-ناتىۋان، ھېچ ئىش قولىدىن كەلمەيدىغان، ئاجىز، گەپ قىلالمايدىغان بولۇپ، گۇناھىنىڭ لېيىغا پېتىپ بىر بۇلۇڭدا ئورۇن تۇتۇپ، ھەممىدىن خالىي بولۇپ ئۆمرۈمنى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇۋاتىمەن. تەڭرىگە شۈكرى.

مەن يۇقىرىدا «سايرامدىن بولىمەن» دېگەنىدىم. سايرامنىڭ ئەھۋالىنى ئازراق بايان قىلماي مەن غېرىب-كۆڭلى سۇنۇقنىڭ دىلى ئۆز جايىغا چۈشمەيدۇ. شۇڭا ئاتا-بوۋا، ئەجدادلىرىمىز ۋە ياشانغان پېشقەدەملىرىمىزدىن قايتا-قايتا ئاڭلىغان، ئېغىزدىن-ئېغىزغا ئېيتىلىپ كەلگەن ئىشەنچلىك رىۋايەت ۋە نەقىللەرگە ئاساسەن بۇ ۋەقەلەرنى مۇنداق بايان قىلىمەن.

بۇنىڭدىن تەخمىنەن 200 يىل ئىلگىرى، ئىلىدا قۇنتەيجى ئىسمىلىك بىر قالماق بۇ موغۇلىستان يۇرتلىرىغا باش بولۇپ، خانلىق مەقامىدا ئولتۇرۇپ ھۆكۈم سۈرگەنىكەن. ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى شەرق تەرەپتە قۇمۇل، غەرب تەرەپتە تاشكەنت، سايرام، جەنۇب تەرەپتە لوپ ۋە چەرچەنگىچە جارى بولغانىكەن.

شۇ زامانلاردا قۇنتەيجى لەشكەر تارتىپ بېرىپ تاشكەنت ۋە سايراملارنى ئېلىپ ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇپتۇ. سايرامغا بىر قالماقنى باشلىق قىلىپ، بىر نەچچە قالماقنى ئۇنىڭغا ھەمراھ قىلىپ قويۇپ قايتىپ ئىلى تەۋەسىگە يېتىپ كەلگەندە سايرام خەلقى قالماقلارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، قالماقلارنى ئۆلتۈرۈپتۇ. بىر نەچچىسى جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېچىپ كېلىپ قۇنتەيجىگە بولغان ۋەقەنى بىر-بىرلەپ بايان قىپتۇ. قۇنتەيجى بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۆز قائىدىلىرى بويىچە قەسەم ئىچىپ، ئىلىغمۇ كىرمەي ئارقىسىغا قايتىپ سايرامغا كېلىپ بىر مۇنچە كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، بۇلاپ-تالاپ ئىككىنچى قېتىم بويسۇندۇرۇپ ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇپتۇ.

سايرام خەلقى ئۈچ قەبىلە يەنى خوجا ئۇرۇقى، شاھ ئۇرۇقى، ئەمىر ئۇرۇقىدىن ئىبارەت ئۈچ ئۇرۇق ئىكەن.

قۇنتەيجى بۇ قېتىم قايتىپ كېلىشىدە ئۈچ ئۇرۇقنىڭ ئېسىلزادە كاتتىلىرىدىن تاللاپ 20 ئۆيلۈكتىن جەمئىي 60 ئۆيلۈك كىشىنى بالا-چاقىلىرى ۋە ئۇرۇق-ئەۋلادى بىلەن سۈرگۈن قىلىپ كۆچۈرۈپ پايتەختى ئىلىغا ئەكەپتۇ. بۇلار ئىلىدا بىر يىل مىقدارى تۇرۇپتۇ. ئاندىن ئۇلارنى تۇرپانغا ئەۋەتىپتۇ. تۇرپاندا ئىككى يىل تۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا قۇنتەيجى ئۆلۈپتۇ. خاقانى چىننىڭ لەشكەرلىرى ئىلى بىلەن بۇ يەتتە شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ. بۇ ئەھۋاللار بولغاندىن كېيىن، ئەمدى ئۆز يۇرتىمىزغا كەتسەك بولىدىكەن، دەپ بۇ 60 ئۆيلۈك كىشى «ۋەتىنىنى سۆيۈش — ئىماننىڭ جۈملىسىدىن» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ، ئۆز يۇرتىغا كېتىشنى ئارزۇ قىلىپ تۇرپاندىن چىقىپ ئىلى ئارقىلىق مۇز داۋانىغا كەلگەندە، خىتاي چېرىكلىرىگە

ئۈچراپتۇ. «نېمە ئادەم سىلەر؟» دەپ سورىغاندا، بولغان ۋەقەنى بىر-بىرلەپ بايان قىپتۇ. خىتاي چېرىكلىرىنىڭ كاتتىسى شەپقەت قىلىپ «ھازىر بۇ يەرلەرگە ئۇلۇغ خاننىڭ چېرىكلىرى يېتىپ كەلدى، يوللار پاراكەندە، يوللار خاتىرجەم بولۇپ، بۇ يۇرتلاردا تىنچ-ئامانلىق بولغۇچە، دېھقانچىلىق قىلىپ كۈن كەچۈرۈڭلار»، دەپ ياقائېرىق يېزىسىغا ئەكىلىپ ئولتۇرغۇزۇپتۇ. ئۇ يەردە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن كۆنەلمەي بايغا بېرىپ ئورۇنلىشىپتۇ. بايدىمۇ تۇرالماي، «تاغ باغرى كەڭرى يەر ئىكەن» دەپ كۆچۈپ كېلىپ مۇشۇ سايرامدا ئورۇنلىشىپ توختاپ قاپتۇ. بۇلار ئەسلى كونا سايرامدىن كەلگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ يەرنىمۇ سايرام دەپ ئاتاپتۇ. ئاقىۋەتتە بۇ يۇرتلار خىتايلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپتۇ.

ئالتە شەھەردە ئادەم ئاز بولغانلىقتىن، ئاۋات بولمىغانلىقى ئۈچۈن خىتاي مەنسەپدارلىرى سايرام خەلقىنى ئۆزلىرىگە رام قىلىپ، ئۆزلىرىگە پۇقرا قىلىشنى قەستلەيدىكەن. سايرام خەلقىنىڭ ئەمىر ئۇرۇقىدىن بىر كىشىسى ھۆكۈمەت ۋە مەنسەپكە جېنىنى پىدا قىلىدىغان كىشى ئىكەن. خىتاي مەنسەپدارى شۇ كىشىدىن: «بۇ سايرام خەلقى قانداق قىلسا ئۇلۇغ خانغا تەۋە بولىدۇ»، دەپ سوراپتۇ. «بۇلار مېنىڭ گېپىمدىن چىقمايدۇ. ماڭا چوڭ مەنسەپ بەرسەڭلار، ئۇلۇغ خانغا پۇقرا قىلىپ بېرىمەن»، دەپتۇ ئۇ. خىتاي مەنسەپدارى قوبۇل تۇتۇپ، ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلىپ ئۇ كىشىگە ئاقسۇ ۋە كۇچانىڭ ئۈچىنچى دەرىجىلىك ھاكىمى بىلەن تەڭ مەنسەپ بېرىپتۇ. شۇ سەۋەبتىن سايرامنىڭ ھاكىمىنىڭ دەرىجە ۋە مەرتىۋىسى ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىمى بىلەن باراۋەر بولسىمۇ پۇقرالىرى ئاز ئىدى.

سايرامدىكى بۇ ئۈچ ئۇرۇقنىڭ ئادەملىرى بىر نەچچە ئەسىرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆزئارا ئارىلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، يەنە ئۆز ئىچىدە بىر-بىرىدىن ئايرىپ پەرقلەندۈرىدۇ.

«شاھ ئۇرۇقى» دەيدىغانلار ئۆزلىرىنىڭ يىراق ئەجدادىنى تاجىك شاھلىرىغا يەتكۈزىدۇ. «ئەمىر ئۇرۇقى» دەيدىغانلار ئەزەلدىن ئەمەل تۇتۇپ، مىرزا ۋە مەنسەپدار بولۇپ كەلگەنلەرنىڭ ئەۋلادى بىز، دەيدۇ. «خوجا ئۇرۇقى» دەيدىغانلار ئۆزلىرىنى «ئەلىۋى» يەنى ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئەۋلادى بولىمىز، دەپ پەخىرلىنىپ ماختىنىدۇ. مەن كەمىنە ھەم ئۇشبۇ ئۇرۇقتىن بولىمەن. ئابا ۋە ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان تەۋەررۇك شەجەرىلەر ھېلىمۇ بار.

ھەممە مىللەت ھەمدە دىندا، ئۇلۇغ مۆتىۋەرلەر ئارىسىدا، ئەرەب ۋە ئەجەملەر ئىچىدە، تۈرك ۋە موغۇل تائىپىلىرىدىمۇ ئەزەلدىن ئۆزلىرىنىڭ نەسەبلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىپ كەپتۇ. ھەر كىشى ئۆزىنىڭ نەسەبىنى بىرەر قەبىلىگە توغرىلاپ، ئۇنىڭ بىلەن پەخىرلىنىپ، ماختىنىپ، ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ئۇستىخان-سۆڭەكلىرىگە ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئۆتۈپتۇ. خىتاي، قالماق، قىرغىز، قىپچاقلارمۇ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ نەسەبىدىن پەرزەنت، بالا-چاقىلىرىنى خەۋەردار قىلىدۇ. ئۆز نەسەبلىرىدىن خۇرسەن بولىدۇ. مۇنداق بولغاندىن كېيىن مەن كەمىنە ھەم ئابا-ئەجدادلىرىمنى ئىزھار قىلىپ بايان قىلماقنى لازىم كۆردۈم، يەنى موللا مۇسا موللا ئەيسا خوجا ئوغلى، ئېزىزخان خوجا ئوغلى، نىيازخان خوجا ئوغلى، ئىشان سۇلتان خوجا ئوغلى، ئىشان پادىشاھ خوجا ئوغلى، ئىشان شاھ جاھان خوجا ئوغلى، ئىشان غېرىب شاھ خوجا ئوغلى، ئىشان سەئىد جالالىدىن باب ئوغلى، ئىشان سەيىد جامالىددىن باب ئوغلى، ئىشان سەئىد كامالىددىن باب ئوغلى، ئىشان سەئىد ئىبراھىم باب ئوغلى، سەئىد ئابدۇجاببار باب ئوغلى، سەئىد ئابدۇكېرىم باب ئوغلى، ئابدۇلئەزىز باب ئوغلى، ئارسلان باب بابام ئوغلى، ئىلياس باب ئوغلى، مەھمۇد باب ئوغلى، ئىپتىخار باب ئوغلى، ئوسمان باب ئوغلى، ئۆمەر باب ئوغلى، ئىسمائىل باب ئوغلى، ئىسھاق باب ئوغلى، ئابدۇكېرىم باب ئوغلى، ئابدۇجېلىل باب ئوغلى، ئابدۇرېھىم باب ئوغلى، ئابدۇراھمان باب ئوغلى، ئابدۇجاببار باب ئوغلى، ئابدۇلپەتتاھ باب ئوغلى، ئىمام مۇھەممەد ھەنىپە ئوغلى، ھەزرىتى ئەلى كەرىمەللاھۇ ۋەجھۇ ئوغلى.

بۇ مۇبارەك شەجەرىنى تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 945- يىلى سەمەرقەند پادىشاھى ئەبەيدۇللاھ خاننىڭ زامانىسىدە يېڭىلاپ يېزىپ، كاتتا ئۇلىمالارنىڭ مۆھۈرلىرىنى باستۇرۇپ، ئەبەيدۇللاھ خاننىڭ ئالتۇن مۆھۈرلىرى بىلەن زىننەت بېرىپ، كامالىددىن باب شەيخنىڭ ساقلاپ مۇھاپىزەت قىلىشىغا ئالتۇن نىشان بەرگەنىكەن. بۇ ئالتۇن نىشان تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەنلىكتىن تەۋرۈك بىلىپ كەم-زىيادە قىلماي، ئۆز ئەينى بويىچە بۇ سەھىپىگە كۆچۈرۈپ يازدىم.

يارلىق

«ئەبۇلغازى ئەبەيدۇللاخان باھادىر، ئەزىز دۆلەتمەن قېرىنداشلار، بەخت-سائادەتمەن پەرزەنتلەر، قەدىرلىك بەگلەر، دىيانەتلىك ئومۇرالار، ئېتىبارلىق ۋەزىرلەر، ئامانەتكە سادىق ۋەكىللەر، خۇسۇسەن سايرام ۋىلايىتىنىڭ ھاكىمى، سەججادە نەشىن لىرى، شەيخ ۋە قازىلىرى، دانىشمەن مۇدەررىسلىرى، يۈز بېگى، ئون بېگى، ئەرباب باشلىقلىرى، ئايماق-ئايماق، كەنت-كەنتلەردە ئولتۇراقلاشقان چوڭ-كىچىك، تۈرك، تاجىك، پۇقرا-رەئىيەلەرگە سۆزىمىز مەلۇم ئولسۇنكىم، شەرىئەتنىڭ كۈچلىنىشى، سائادەتنىڭ قانات يېيىشىنى ئارزۇ قىلىدىغان خانلىقىمىز تەرىپىدىن، خالايىقلارنىڭ خوجىسى بولغان، دۇئا ۋە سالامنىڭ ھەممىدىن ئەۋزىلى ۋە ئالىيسى يوللىنىدىغان ھەزرىتى پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەتلىرىنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتى ۋە روناق تېپىشىغا يەنىمۇ ياردەم ۋە مەدەت بېرىش ئۈچۈن، ئالىيجاناب ۋە ئالىي نەسەب ئۇلۇغ ماشايىخ كامالىددىن سەيدىمنى سايرام يۇرتىنىڭ سەججادە نەشىنلىك مەنسىپى، شەيخۇلئىسلاملىق دەرىجىسىگە لايىق كۆرۈپ ئۇشبۇ يارلىقنى چۈشۈردۇق. بۇ يارلىقنى كۆرگەندىن كېيىن، بۇ ئالىيجانابنى شەيخۇلئىسلام ۋە ئۇلۇغ پېشۋا بىلىپ، بۇ ئالىي مەنسەپكە تەئەللۇق ئىشلاردا ئالىي جانابقا ئەگىشىپ، ئىززەت-ھۆرمىتىنى بەجا كەلتۈرگەيسىزلەر، ھېچقانداق كىشىنى بۇ مەنسەپتە ئالىيجانابقا شېرىك، دەپ تونۇمىغايسىزلەر. ھېچبىر كىشى ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا دەخلى بەرمىسۇنلەر.

شەرىئەتنىڭ تايانچىسى بولغان قازى پەرىدۇن ۋە باشقا قازىلارمۇ ئالىيجانابىنى ئۆزلىرىدىن مۇقەددەم ۋە پېشىۋا بىلىپ، شەرىئەتنىڭ ھۆكۈم ۋە خەت-ۋەسىقىلىرىگە مۆھۈرلىرىنى باستۇرسۇنلەر. يارلىقىق خىلاپلىق قىلمىسۇنلەر. ھاپىز، قارىي، ئىمام، مەزىن، شەيخ، مۆتىۋەللىلەر، يىراق-يېقىندىن كەلگەن دىنىي يېتەكچىلەر، جانابىي ئالىينىڭ سۆز-مەسلىھەتىدىن چىقمىسۇنلەر. يېقىندىن مەدەت ۋە ياردەم بېرىپ، ئىززەت-ئىكرامىنى بەجا كەلتۈرۈپ خىلاپلىق قىلمىسۇنلەر. باشقا كىشىنى تەلەپ قىلىپ يېڭى نىشان، يېڭى يارلىق ئالمىسۇنلەر. جانابىي ئالىينىڭ غەيرەت-شىكايىتىنى قىلىپ گۇناھكار ۋە رەسۋا بولمىسۇنلەر، دەپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 945- يىلى (ئىت يىلى) سەپەر ئېيىدا سەمەرقەند شەھىرىدە مۆھۈرلۈك نىشان، يەرلىق قىلىندى ۋەسسالام».

بۇرۇنقى زاماندا ئۆتۈپ كەتكەن ئادەملەرنىڭ ناملىرىنى ۋە كونا، چىرىپ قالغان يارلىقلارنى بۇ سەھىپىگە يېزىپ كىرگۈزۈشتىكى مەقسىتىم، ئۆتكەن خانلار ۋە بۇ خانلارنىڭ بەلگىسى ۋە نەمۇنىسى بولغان يارلىقلار بىلەن بۇ يازغانلىرىمغا شەرەپ ھاسىل بولۇپ قاتارغا كىرىپ قالارمەنمىكىن، ئوقۇغان، ئىشتكەنلەر بۇرۇن ئۆتكەن ئەزىزلەر، ئالىي نەسەبلىك خانلار ھەققىدە دۇئا-پاتىھە قىلماقلىرىغا سەۋەب بولارمىكىن دېگەن ئارزۇدىن ئىبارەت.

تارىخ كىتابلىرىدا شۇنداق زىكىر قىلىپدۇركى، خان، خاقان ۋە ئىقتىدارلىق پادىشاھ بولۇش ئۇچۇن، ئۇلارنىڭ ئېسىل نەسەبلىك بولۇشىغا ھەددىدىن زىيادە رىئايە قىلىنغان. ھەر زامان، ھەر ماكاندا ئالدى بىلەن ئاتا-ئەجدادلىرىنىڭ نەسەب ۋە ئەسلىنى سۈرۈشتۈرۈپ ۋە مۇلاھىزە قىلىپ ئاندىن خالايىق ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە ئۇلۇغ پادىشاھ قىلىپ تىكلەپ ئىتائەت قىلىپ، ئەمىر-پەرمانلىرىغا بويسۇنۇپ كەلگەنىكەن. ئۇلار پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، ھاكىملارنىڭ ھاكىمى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىمنىڭ ئۆزىگە خاس پەزىلىتى بىلەن شۇنداق كاتتا دۆلەت ۋە ئىززەتكە مۇيەسسەر بوپتۇ. بۇ پادىشاھلارغا ئۇلارنىڭ كەمتەر-ئاجىز پۇقرالىرىدىن بىرى ئازغىنا خىزمەت قىلىپ، بىرەر قېتىم نەزەرىدىن ئۆتسە، ئۇ

پادىشاھلار بۇنداق ئاجىز پۇقرالىرىغا شاھانە ئىلتىپات كۆرسىتىپ، ئايلىق، يىللىق، مائاش-تەمىنات تەيىن قىلىپ ئۇلارنىڭ ئەۋلادىدىن ئەۋلادىغىچە بەھرىمەن بولۇش شەرىپىگە مىراسخورلۇق قىلىشى ئۈچۈن يارلىق ۋە نىشان بېرىدىكەن. كېيىن بولغان خان، پادىشاھلار بۇ كىشىلەرنىڭ ئەۋلادلىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ ئىزدەپ تېپىپ، ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ مائاش-تەمىناتلىرىنى ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىپ ئۇلارنى رازى قىلىدىكەن. بىر نەچچە يىلدا بىر نۆۋەت ئۇردىلىرىغا ئاپىرىپ كۆرۈشۈش شەرىپىگە ئىگە قىلىپ، ھاجەتلىرىنى راۋا قىلىپ ھەممىدىن غەمسىز، بىھاجەت قىلىدىكەن.

ئەي، پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغى، ھاكىملارنىڭ ھاكىمى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم! ھەقىقىي پادىشاھلىق ساڭا خاستۇر. سەن ھەممىنى بىلگۈچىدۇرسەن. شۇڭا مەخلۇقلىرىڭدىن بەزىلىرىنى ئىلغاپ، ئىلتىپاتىڭ بىلەن ئۇلارغا كاتتا دۆلەت، بەخت-پاراغەت ئاتا قىلىپ، ھەممىدىن غەمسىز ۋە بىھاجەت قىلىپ دەرگاھىڭغا يېقىن قىلىسەن. شۇنداق بەندىلىرىڭنىڭ تۆپەيلىدىن ئۇلارنىڭ ئەۋلادىنى زامان-زامانلارغىچە ھەتتا قىيامەتكىچە توغرا يولغا سېلىپ، ھىدايەت ئاتا ئەيلەپ مەھشەر كۈنى چوڭ-كىچىك گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ ئۆز جامالىڭنى كۆرۈش شەرىپىگە ئىگە قىلساڭ، بۇ مۆئەللىپىنىمۇ شۇلارنىڭ قاتارىدا قىلىپ، ئىلگىرى-ئاخىر ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرىغا ئەپۇ قەلىمىنى سۈرۈپ، كەرەم ۋە مەغپىرەت قەلەمتىراچى بىلەن جەرملىرىنىڭ نۇقتەسىنى يۇنۇۋېتىپ ھەرەمگە ئۆزگەرتىپ جامالىڭنى كۆرۈشكە سازاۋەر قىلساڭ، سېنىڭ ئۇلۇغ دەرگاھىڭ ئۈچۈن ئاجايىپ ۋە غارايىپ ئىش ئەمەس. پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغى بولغان شەپقەتلىك تەڭرىم، ئىككى ئالەمنىڭ خوجىسى، ئاخىر زامان پەيغەمبىرى — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەققى-ھۆرمىتىدىن دۇئايىمىزنى ئىجابەت قىلغىن، ئامىن.

18

خاقانى چىن مەنسەپدارلىرىنىڭ بۇ يەتتە شەھەر زېمىنىنى ئىككىنچى قېتىم بويسۇندۇرغانلىقى؛ ئۆز مۈلكى-مىراسلىرىغا يەنە بىر قېتىم ئىگە بولغانلىقى

خاقانى چىن ئىقلىمىنىڭ خانى داۋگۇاڭ زامانلىرىدا چىن ئىقلىمىنىڭ تەۋەلىرى ناھايىتى مەمۇرچىلىق، ئەتراپ چېگرىلىرى تىنچ بولغانىكەن. داۋگۇاڭ خان 32 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئاندىن شيەنفېڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا جىن موزا دېگەن بىر گۇرۇھ خانلىق تالىشىپ ماجىرا تۇغدۇرۇپ، نۇرغۇن جەڭ ۋە جېدەللەر يۈز بېرىپتۇ. شيەنفېڭ خان 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتۈپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تۇڭجى خانلىق تەختىگە چىقىپتۇ. بۇ چاغدا تۇڭگانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ خاننىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپتۇ. تۇڭجى خان تەختتە ئولتۇرۇپ يەتتە يىلدىن كېيىن بۇ موغۇلىستان يۇرتىنىڭ كۇچا شەھىرىدىكى تۇڭگانلارمۇ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ خاقانى چىننىڭ مەنسەپدار ۋە چېرىكلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆز ئالدىغا باشقا بولۇۋالدى. بۇ توغرۇلۇق ۋەقەلەر باشقا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى.

تۇڭجى خان زامانلىرىدا خاقانى چىننىڭ چەت-ياقا چېگرا يۇرتلىرى تولىمۇ چېچىلاڭغۇ، ئىتتىپاقسىز ئىدى. خان ئوردىسىدىكى قۇرئەنداز-پالچى، مۇنەججىملەر خاننىڭ بەخت-تەلىيىگە قۇرئى تاشلاپ، پال سېلىپ ئېيتتىلەركى: «تۇڭجى خان، خانلىقنى بېرىپ، يەرنىڭ ئاستىغا كىرمىگۈچە خاقانى چىن ئىقلىمىدىن نەسلىك ۋە شۇملۇق كۆتۈرۈلمەيدىكەن. تەقدىرنىڭ ئەھۋالىدىن مۇشۇنداق بولىدىغانلىقى مەلۇم بولدى»، دەپ خانغا مەلۇم قىلدى. قۇرئىنىڭ مەزمۇنىغا بىنائەن خان پادىشاھلىق تەختىدىن ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ گۆرۈستانلىقىغىچە بولغان بىر پوتەي مىقدارى ئارىلىققا لەخمە كولاپ، يەر ئاستى بىلەن يول ياساتتى. خانلىقنى خانزادىلەردىن گۇاڭشۈي دېگەن كىشىگە

تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزى باشلىرىنى چۈشۈرتۈپ راھىب سۈپەت بولۇپ، «يەر يۈزىدە يۈرمىكىم ھارام بولدى»، دېگەن ئەقىدە بىلەن ئولتۇرغان تەختىدىن چۈشۈپ، يەر ئاستى يولىغا كىرىپ، ئاتا-بوۋىسىنىڭ گۆرۈستانلىقىدىن چىقتى. شۇنىڭ بىلەن كىشىگە كۆرۈنمەيدىغان بولدى، دەپ رىۋايەت قىلىدۇ.

گۇاڭشۈي خان خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چېغىدا كىچىك بولۇپ، ئۈچ ياشتا ئىكەن. زۇڭدۇ، ۋەزىر، كاتتا ئەمەلدارلار ئۆزىنىڭ قائىدە-رەسىم، ئەقىدىلىرى بويىچە ئاسماندىن بىر ياشنى تىلىۋېلىپ خانغا بېرىپتۇ، خان بەش ياشلىق بوپتۇ. زېمىندىن بىر ياشنى تىلەپ ئېلىپ بېرىپتۇ، ئالتە ياشلىق بوپتۇ. زۇڭدۇ، ۋەزىر، مەنسەپدارلار بىر ياشنى تارتۇق-پىشكەش قىلىپ بېرىپتۇ، ئاندىن يەتتە ياش بوپتۇ. خانىمىز يەتتە ياشلىرىدا خانلىق تەختىدە ئولتۇردى دەپ ئەقىدە-ئىخلاس قىپتۇ. لېكىن گۇاڭشۈي خان ئانىسىنىڭ قۇچىقىدا ئولتۇرۇپ خانلىق ھۆكۈملىرىنى ئىجرا قىلغانىكەن.

مۇشۇنداق ياخشى كۈنلەردە قۇرئەنداز پالچى، مۇنەججىملەر گۇاڭشۈي خانىنىڭ بەخت-تەلىيىگە قۇرئى سېلىپ كۆرۈپ، «خانىنىڭ يۇلتۇزى داۋاملىق يۇقىرى ئۆرلەپ ئېگىزلىك دەرىجىسىدە، تەلىيى بەلەن ۋە ئۈستۈن بولۇپ تۇرۇپتۇ. دۈشمەنلىرىنىڭ يۇلتۇزلىرى پەس، خارابلىق دەرىجىسىدە بولۇپ، خانىنىڭ يۇرتى تىنچ ۋە خاتىرجەم بولىدىكەن. تەقدىرنىڭ ئەھۋالىدىن شۇ كۆرۈنىدۇكى، ئاتا-بوۋىلىرى يۇرتلىرى ئىككىنچى قېتىم قولىغا قايتىپ كېلىدىكەن. شۇڭا ھەر تەرەپكە لەشكەر ماڭدۇرسا، شەك-شۈبھىسىز غەلىبە قازىنىدۇ»، دەپ مەلۇم قىلدى. بۇ ئەھۋالدا لى خۇڭجاڭ باشلىق ۋەزىر-ۋۇزرا، كاتتا مەنسەپدارلار «غەرب تەرەپتىكى لەنجۇسىڭ قاتارلىق نۇرغۇن يۇرتلارغا تۇڭگانلار غالىب كېلىپ ئىگىدارچىلىق قىلىپ يۇرت ۋە پۇقرالارنى ۋەيران ۋە خاراب قىلىۋاتىدۇ. ئىلىخونى ئورۇسلار بېسىۋېلىپ تۇرۇپتۇ. نەنلۇ باچىڭ دىكى چەنتۇ لارغا غەرب تەرەپتىن بىر ئادەم كېلىپ پادىشاھ بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتىدۇ. ئۇلۇغ خانىنىڭ دۆلەتلىرىدە بۇ تەرەپتىكى دۈشمەنلەر يوق بولدى. ئەمدى ئەزەلدىن ئۇلۇغ خانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ كەلگەن غەرب تەرەپتىكى يۇرتلارغا

چېرىك ئەۋەتىپ قايتۇرۇۋالساق، دەپ ئۇلۇغ خانغا ئەرز قىلدى. ئۇلۇغ خان: «بىلدىم، ئۇنداق بولسا چېرىك بېرىپ مەزكۇر شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋالسۇن. قارشىلىق كۆرسىتىپ ئۇرۇشقا چىقسا، ئۇرۇشۇپ ئۆلتۈرسۇن. مۇبادا ئۇرۇشماي ئەل بولسا، بىزگە تەۋە قىلسۇن. ئاتا-بوۋامدىن قالغان بىر قۇلۇم، مىراس زېمىننى 1000 چېرىكىم يوق بولغۇچە سوقۇشۇپ قايتۇرۇۋالسۇن. مەن ئۇلۇغ خان ئۇششاق پۇقرالىرىمنىڭ گۇناھلىرىغا ئەپۇ قەلىمىنى سۈرۈپ كەچۈرۈم قىلدىم»، دەپ يارلىق قىلدى. چىڭ جاڭجۈننى 40 مىڭ چېرىك بىلەن ئىلى تەرەپكە بېرىشقا يارلىق چۈشۈردى. لوشى دارىننى 25 مىڭ چېرىك بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەرگە بېرىشقا يارلىق چۈشۈردى. بۇ مەنسەپدار جاڭجۈنلەر لەنجۇغا كەلگەندە، لەنجۇنىڭ زۇڭدۇسى ئۆزىنىڭ چېرىك باشلىقى دۇڭ دارىن نى 20 مىڭ چېرىك بىلەن لوشى دارىنغا قوشتى.

شۇنداق قىلىپ تۇڭگانلار خاقانى چىنىنىڭ ئىتائىتىدىن باش تارتىپ، ئۆز ئىچىدىن ماخۇلۇڭ دېگەن تۇڭگاننى خان كۆتۈرگەنلىكى ۋە يۈز بەرگەن بارلىق ۋەقەلەر مۇقەددىمىدە بايان قىلىپ ئۆتۈلدى ۋە يەنە تۇڭگانلارنىڭ خانى يوق بولغاندىن كېيىن، داڭدار باتۇرلىرىدىن داخۇ، شاۋخۇ دېگەن ئىككى باتۇرى خىتاي ئەھلى بىلەن ئۇرۇشۇپ، گاھى غالىب كېلىپ، گاھى مەغلۇپ بولۇپ لەنجۇ شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەر-كەنتلەردە سەككىز يىل بەلكى ئون يىل مىقدارى پاراكەندىچىلىك بىلەن ئۆمۈر ئۆتكۈزدى. مۇشۇ كۈنلەردە ئۇلۇغ خاننىڭ يارلىقى بىلەن نۇرغۇن چېرىكلەر كېلىپ لەنجۇ شەھىرىگە ئورۇنلاشقانلىقىنى ئاڭلاپ داخۇ، شاۋخۇلار قۇمۇلغا قېچىپ چىقتى. قۇمۇلدا 40 — 50 كۈن تۇرغاندىن كېيىن قورقۇپ بۇ يەردىمۇ تۇرالماي، قۇمۇل خەلقىنىمۇ قورقۇتۇپ ئۆزلىرىگە ھەمراھ قىلىپ تۇرپانغا كېلىپ چۈشتى. بۇ ۋەقەلەر باشتا زىكرى قىلىپ ئۆتۈلدى.

ئۇلۇغ خاننىڭ چېرىكلىرى لەنجۇدىن چىقىپ چىڭ جاڭجۈن چېرىكلىرى بىلەن شىخۇغا كېلىپ ماكانلاشتى. لىيۇ دارىن قۇمۇلغا، دۇڭ دارىن گۇچۇڭغا ئورۇنلاشتى. ئۇلار تۇرپانغا قاراپ يۈرۈش قىلىشقا تەرەددۇت قىلىۋاتقان چاغدا، بۇ

يەرنىڭ پادىشاھى 30 مىڭ لەشكەر ۋە توپ-زەمبىرەكلىرى بىلەن تۇرپانغا كېلىپ چۈشتى، دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ خاقانى چىننىڭ چېرىكلىرى ئەندىشە قىلىپ لەنجۇسىڭنى زۇڭدۇ سىغا: «بۇ يەرنىڭ پادىشاھى 30 مىڭ لەشكەر بىلەن تۇرپانغا كېلىپ چۈشۈپتۇ. كۈچ-قۇۋۋىتى زىيادە، ياراق-ئەسلىھەلىرى تولا، لەشكەرلىرى باتۇر دەپ ئاڭلىدۇق. يەنە يەردەم ئۈچۈن بىر مۇنچە چېرىك ئەۋەتىلسە»، دەپ ئىلتىماس قىلدى. لەنجۇسىڭنىڭ زۇڭدۇسى ئەرزنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن: «ئۆزۈم 60 مىڭ چېرىك بىلەن سىلەرگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئاتلاندىم. ئەندىشە قىلماي، مەقسەت-نىشان يولىغا قەدەم قويۇڭلار»، دەپ بۇيرۇق ئەۋەتتى. بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن خىتاي مەنسەپدارلىرىدا غەيرەت ۋە جۈرئەت پەيدا بولدى. قۇمۇلدا 10 ئاي تۇرغان لوشى دارىن چوڭ يول بىلەن تۇرپانغا كىردى. دۇڭ دارىن ماناس، ئۈرۈمچى، داۋانچىڭ ئارقىلىق تۇرپانغا يېتىپ كەلدى. تۇرپاندا 10 ئاي مىقدارى تۇرغاندىن كېيىن ئاتلىنىپ كورلىغا كەلدى. تۇڭگانلار بىر يەردە توختاپ پۇقرالارنىڭ مال-مۈلكىگە قول ئۇزىتالمىسۇن، دېگەن ياخشى نىيەت بىلەن داخۇ، شاۋخۇلارنى قوغلاپ كورلىدىن چىقىپ، 10 كۈندە ئاقسۇغا كەلدى. داخۇ، شاۋخۇلار ھېچيەردە ئارام ئالالمىدى. شەھەرگىمۇ كىرەلمىدى. داخۇ ئۈچتۇرپان يولى قاخشال ئىچى بىلەن، شاۋخۇ چوڭ يول بىلەن قەشقەرگە يېتىپ كەلدى.

دېمەك، دۇڭ دارىننىڭ ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەن ۋاقتى، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294- يىلى (ئات يىلى) شەۋۋال ئېيىنىڭ 17- كۈنى (چارشەنبە)، قىش پەسلىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى ئىدى. ئاقسۇدا 50 كۈن تۇرغاندىن كېيىن دۇڭ دارىن چوڭ يول بىلەن، لوشى دارىن ئۈچتۇرپان ئارقىلىق قاخشال يولى بىلەن قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. لوشى دارىن بىلەن دۇڭ دارىن تەڭلا بىر كۈندە قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. بۇ قارا چېرىكلەر قەشقەرگە كىرىشى بىلەن تەڭ مىرزا ئەھمەد قوشبېگى پەرغانە ۋىلايىتىگە جېنىنى ئېلىپ قاچتى. دۇڭ دارىن بېرىپ يەكەننى قولغا كىرگۈزدى. خوتەنمۇ بويسۇنۇپ ئۇنىڭغا تەۋە بولدى. شۇنداق قىلىپ بۇ يەتتە شەھەر، بەلكى پۈتۈن موغۇلىستان يۇرتى خاقانى چىن مەنسەپدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى. «ئىسلام غېرىبلىق بىلەن

باشلانغان، كەلگۈسىدە يەنە غېرىبلىقتا قايتىدۇ»، دېگەن ھەدىسنىڭ مۆجىزىلىك بايانى ئاشكارا بولدى.

داخۇ، شاۋخۇ باشلىق تۇڭگانلار قەشقەرگە بېرىپ خۇ دالويە بىلەن بىر نەچچە كۈن ئۇرۇشتى. ئاخىر خاقانىي چىننىڭ چېرىكلىرى يېتىپ بارغاندا، داخۇ چاقماق ئېغىزىدىن ئۆتۈپ روسىيىگە قاراپ قاچتى. شاۋخۇ بىر مۇنچە تۇڭگانلار بىلەن خاقانى چىننىڭ چېرىكلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ يوقىتىلدى. داخۇ 40 مىڭغا يېقىن تۇڭگان ۋە ئۇلارنىڭ بالا-چاقىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ روسىيىنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈپ كەتتى. ئاق پادىشاھ بۇلارنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ يەر-سۇ، زېمىن ئىنئام قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تۇڭگانلار باي، پاراۋان تۇرمۇشقا ئېرىشتى.

خاقانى چىننىڭ چېرىكلىرى تۇرپاندىن چىقىپ بۇ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈپ بولغۇچە ھېچقانداق كىشى ئۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئوق چىقىرىپ يولنى توسمىدى، بەلكى شەھەر-شەھەرنىڭ چوڭلىرى، مۆتىۋەرلىرى ئالدىغا چىقىپ ئىززەت-ئىكرام بەجا كەلتۈرۈپ، قولىدىن كېلىشىچە خىزمەتكارچىلىقىنى قىلدى. خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرىمۇ ھەر بىر شەھەرگە يېتىپ كەلگەندە، «يامان ئادەملەر بولسا بىزگە چىقىرىپ بېرىڭلار»، دەپ يارلىق قىلدى. يۇرت چوڭلىرى: «يامان ئادەملەر ئۆز قىلمىشىدىن قورقۇپ قېچىپ كەتتى. ئوبدان، تىنچ ئادەملەر ئۆز جاي-ماكانلىرىدىن قوزغالمىدى» دەپ مەلۇم قىلدى. خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرىمۇ بۇ سۆزگە قايىل بولدى. مۇبادا «ماۋۇ يامان ئادەم، ئۆلتۈرۈپ بەرمىسىڭىزلار بولمايدۇ»، دېسەن، ئۆلتۈرۈپ بەردى. بىرەر ئادەمنى ئۆزلىرىچە يا ئۇنداق، يا مۇنداق دېمىدى. مەيلى مۇساپىر، مۇجاۋىر، سىپاھ ياكى پۇقرا بولسۇن ھېچقانداق بىر كىشىگە دەخلى-تەرۇز قىلمىدى. «تىنچ بولۇپ، پۇقرادارچىلىق قىلىڭلار، ئوبدان بولۇڭلار، يامان نىيەت قىلماڭلار، ئۇلۇغ خان سىلەرنىڭ ئىلگىرىكى گۇناھىڭلارنى ئەپۇ قىلدى»، دەپ ئېلانلارنى يېزىپ، شەھەر-شەھەر،

يېزا-سەھرا، مەھەللە-كەنتلەرگە چاپلىشىۋەتتى. چوڭ-كىچىك ھەممە خالايىق بۇ ئېلانلارنى ئوقۇپ خاتىرجەم بولدى.

خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرى قەشقەرگە كۆچالىق ئەھمەد ۋاڭ بەگنىڭ ئوغلى ھامىتاجى بەگنى ھاكىم قىلدى. ئاقسۇغا قاسىم قازىبەگنى، كۇچاغا يۈسۈپبەگنى، باي-سايرامغا مۇھەممەد توختىبەگنى، ئۈچتۇرپانغا ئالائىددىن بەگنى، خوتەنگە ئەھمەد بەگنى، يەكەنگە توختىنىيازبەگنى ھاكىم قىلدى.

توختىنىياز بەگنى يەكەنگە ھاكىم قىلىپ تەيىنلەشتىكى سەۋەب شۇكى، مىرزا ئەھمەد قوشبېگى خوتەننى قولغا كىرگۈزۈپ قايتىشىدا يەكەننىڭ ھاكىمى شاغاۋۇل دادخاھقا: «خاقانى چىننىڭ چېرىكلىرى بىلەن ئۇرۇشقىلى بارىمەن. مارالبېشىغا نۇرغۇن ئۇن، گۈرۈچ ماڭدۇرۇڭ»، دەپ بۇيرۇق قىلغانىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن شاغاۋۇل دادخاھ مارالبېشىغا نۇرغۇن ئۇن-گۈرۈچ، يەم-بوغۇز ماڭدۇرۇپ، بۇنىڭغا يۈز بېشى توختىنىيازبەگنى باشلىق قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. توختىنىيازبەگ بۇ ئاشلىقلارنى مارالبېشىغا ئاپىرىپ ساقلاپ تۇرغانىدى. خاقانى چىننىڭ چېرىكلىرى مارالبېشىغا يېتىپ كەلگەندە توختىنىيازبەگ ئالدىغا چىقىپ: «ئۇلۇغ خاننىڭ چېرىكلىرى ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ بىز قەدىمكى پۇقرالىرىنى تېپىۋالماق ئۈچۈن ئاقسۇغا كەپتۇ، دەپ ئاڭلاپ ئۆزۈم دېھقانچىلىق قىلىپ ئالغان ئاشلىقىمنى ئۆز ئۇلاغلىرىم بىلەن ئەكىلىپ ھەر بىرلىرىنى ساقلاپ تۇرغانىدىم»، دەپ ئاشلىقلارنى سوۋغات قىلدى. خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرى ناھايىتى خۇش بولۇپ، كۆڭلى ياخشى ئادەم ئىكەن، دەپ ئۇنىڭغا يەكەننىڭ ھاكىملىقىنى ئىلتىپات قىلدى.

ئۇلار يەنە شەھەر-شەھەرلەرنىڭ پادىشاھلىق ئامبارلىرىدىكى ئاشلىقلارنى خەتلەپ تىزىمغا ئالدى. يۇرت پۇقرالىرىدىن ئالىدىغان، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا لازىم بولىدىغان مەيلى ئاشلىق ياكى ئوتۇن، بېدە-سامان قاتارلىق نەرسىلەرنى رويخەت قىلىپ، «بۇ نەرسىلەرگە مۇشۇ يەرنىڭ ھازىرقى باھاسى بويىچە نەرخىنى توختىتىپ بېرىڭلار، تۆۋەندىكى پۇقرالاردىن نېمە ئالساق

سىلەر توختىتىپ بەرگەن باھا بويىچە پۇل بېرىمىز. پۇل بەرمەي ھېچ نەرسە ئالمايمىز. بىزگە يۈز قاراپ نەرخىنى ئېگىز-پەس قىلىپ، پۇقرالارغا ۋابال بولىدىغان ئىشنى قىلماڭلار»، دەپ قايتا-قايتا تەكىتلەپ يۇرت چوڭلىرى، مۆتىۋەرلەر ۋە سودىگەرلەرگە ئۇقتۇرۇش بەردى. يۇرت چوڭلىرى، بەگ ۋە مۆتىۋەرلەر ئاشلىقتىن تارتىپ چىغ ۋە توزغاقىچە نەرخىنى توختىتىپ، رويخەت قىلىپ بېرىپ مەلۇم قىلدى. خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپدارلىرى رويخەتنى كۆرۈپ يۇرت چوڭلىرىدىن: «مۇشۇ نەرخ بويىچە پۇل بەرسەك پۇقرالارغا ۋابال بولامدۇ، بولمامدۇ؟» دەپ سورىدى. يۇرت چوڭلىرى: «ۋابال بولمايدۇ»، دەپ جاۋاب بېرىشتى. خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپدارلىرى: «ئۇنداق بولسا ‹ۋابال بولمايدۇ› دەپ زىمان كۆتۈرۈپ ھۆججەت خەت بېرىڭلار»، دېگەندە، يۇرت چوڭلىرى: «ئۇشبۇ نەرختە پۇل بېرىلسە ۋابال بولمايدۇ، مۇبادا ۋابال بولسا ھەر ئىككى دۇنيادا بىز زامىندۇرمىز»، دەپ مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۇستىگە ئېلىپ زىمانىنى كۆتۈرۈپ ھۆججەت خەت بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار پۇقرالاردىن نۇرغۇن ئاق-قارا ئاشلىق، ئوتۇن، بېدە-سامان قاتارلىقلارنى ئېلىپ ھەرگىز كېمىتمەي پۇلىنى نەق بەردى. مۇشۇنداق ئەدلى-ئادالەت بىلەن بەش يىل ئۆتتى.

قەشقەرگە كەلگەن خاقانى چىنىنىڭ چېرىك باشلىقلىرىدىن دۇڭ دارىن ئۆز دىنىغا مەھكەم، مۇسۇلمانلارغا ئاداۋىتى كۈچلۈك، غەيرەت ۋە باتۇرلۇقتا ھەممە مەنسەپدارلاردىن ئۇستۇن تۇرىدىغان ئاچچىقى يامان ئادەم ئىكەن. ئۇ سېرىققۇل نىڭ ھاكىمى ئالپبەگكە ئازغىنا بىر گۇناھىنى قويۇپ ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. يەنە، ئاتلىق غازىنىڭ قەبرىسىنى ماڭا كۆرسىتىپ بەرسۇن، دەپ قەشقەر ئەھلىنى قىستىدى. ئانىلاج قەبرىنى كۆرسىتىپ بېرىشتى. دۇڭ دارىن چېرىكلىرىنى ئەكىلىپ ئاتلىق غازىنىڭ گۆرىنى ئاچتۇرۇپ، ئۆلۈكىنى ئېلىپ، نۇرغۇن ئوتۇننى دۆۋىلەپ ئوت يېقىپ جەسەتنى كۆيدۈرۈۋەتتى. خالايىق ھېچقانداق ئىلاج قىلالمىدى. دىنى ئاجىز، زاتى پەس مۇناپىقلار خۇشال بولدى. دىيانەتلىك، ئېتىقادى مۇستەھكەم مۇسۇلمانلارنىڭ دىللىرى غەمگە، كۆزلىرى

ياشقا تولدى. ئۇلار تەڭرىنىڭ دەرگاھىدىن گۇناھلىرىغا مەغپىرەت تىلەپ، دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن مەشغۇل بولدى.

ئاتلىق غازى توغرىسىدا يۈز بەرگەن بۇنداق ئاجايىپ ھادىسە بۇرۇنقى پادىشاھلارنىڭ دەۋرىدىمۇ يۈز بەرگەنىكەن. ئاخۇن خاۋەندى شاھ ئۆزىنىڭ «تارىخىي رەۋزۇتۇسسەفا» دېگەن كىتابىدا مۇنداق زىكرى قىلىدۇ:

«ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى خەلىپىسى ئابدۇللاھ بىننى ئەلى، بىننى ئابباس خەلاپەت تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن: ‹بەنى ئۇمەييە يەنى مۇئاۋىيە ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ گۆرلىرىنى ئېچىڭلار›، دەپ ھۆكۈم قىلدى. شۇنداق قىلىپ ئاخىر مەئاۋىيىنىڭ گۆرىنى ئاچتى، لېكىن توپا-چاڭدىن باشقا ھېچ نەرسە تاپالمىدى. مەئاۋىيەنىڭ ئوغلى يەزىدنىڭ گۆرىنى ئېچىپ ئازغىنا كۈل بارلىقىنى كۆردى. ئابدۇلمەلىك بىننى مەرۋاننىڭ باشلىرى ئۆز ئورنىدا ئىكەن. ھۇششام بىننى ئابدۇلمەلىكنىڭ جەسەتلىرى ۋە باشقا ئەزالىرى ساق ۋە ئۇگىلىرى بىر-بىرىدىن ئايرىلمىغانىكەن. ئۇلارنى گۆرلىرىدىن سۆرەپ ئاچىقىپ، نۇرغۇن قامچا ئۇردى، ئاندىن كېيىن جەسەتنى ئېگىز يەرگە ئېسىپ ئاستىدىن ئوت يېقىپ كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى كۆككە سورۇۋەتتى. شۇ چاغدا سۇلايمان بىننى ئەلى، بىننى ئابدۇللاھ، بىننى ئابباس بەسرە شەھرىدە ھاكىم ئىدى. بۇ، ‹بەنى ئۇمەييە قەبىلىسىنىڭ چوڭلىرىنىڭ گەدەنلىرىگە تىغ بىلەن ئۇرۇڭلار›، دەپ ئەمر قىلىپ، ھەممىسىنى ئۆلتۈرگۈزۈپ ئۆلۈكىنى يوللارغا تاشلىدى. بۇ شەھەرنىڭ ئىت ۋە قۇزغۇنلىرى بىر نەچچە كۈنگىچە ئۇمەييە قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغلىرىنىڭ گۆش ۋە ئۇستىخانلىرىدىن پايدا ئالدى. ئۇمەييە خەلىپىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن مۇھەممەت بىننى ئابدۇلمەلىك، ئۆمەر بىننى يەزىد، ئابدۇۋاھىت بىننى سۇلايمانلار ناھايىتى باي، مال-مۈلكى ھەددىدىن زىيادە كۆپ كىشىلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ھالاك قىلىپ مال-مۈلكىگە ئابدۇللاھ بىننى ئەلى بىننى ئاببباس ئىگە بولدى. ئۇمەييە قەبىلىسىدىن ئەجەل يەتمىگەنلىرى پەقىر ۋە ئاجىزلىق كوچىسىغا كىرىپ ئالەمنىڭ بۇلۇڭ-پۇچقاقلىرىغا، چەت-ياقا جايلارغا بېرىپ يوشۇرۇنۇپ كۈن

كەچۈردى»، دەپ نەقىل قىلىدۇ. بۇ ۋاقىت تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 132-يىللىرى بولۇپ، پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ زامانلىرىغا ناھايىتى يېقىن، ئىسلام خەلىپىلىرىنىڭ دەۋرى ئىدى. شۇ چاغلاردا بۇ خىل ۋەقەلەر يۈز بەرگەن بولسا، كاپىر دىنسىزلار ئىسلام پادىشاھلىرى ۋە مۇسۇلمانلار ھەققىدە نېمە ئىشلارنى قىلمايدۇ.

ختايلار ئاتلىق غازىنىڭ جەسىتىنى كۆيدۈردى. چۈنكى ئۇلارنىڭ: «بىر ئادەم ئۆلسە، ئۇنىڭ ياخشىلىقى كۆپ، يامانلىقى ئاز بولسا، ئۇنىڭ جېنى بىر ئايالنىڭ قورسىقىدا پەيدا بولۇپ ئۆزۈن ئۆتمەي بۇ دۇنياغا ئادەم سۈرىتىدە قايتا تۆرىلىدۇ. مۇبادا ياخشىلىقى ئاز، يامانلىقى كۆپ ۋە ئۇنىڭ گەدىنىدە كىشىلەرنىڭ ھەققى جىق بولسا، ئات ياكى ئېشەك بولۇپ بۇ زېمىنغا قايتا تۆرىلىپ خىزمەت قىلىپ كىشىلەرنىڭ ھەققىنى قايتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆلىدۇ ۋە يەنە قايتا ئادەم بولۇپ بۇ دۇنياغا تۆرىلىدۇ. ئەگەر ئۆلگەن ئادەمنىڭ گەدىنىدە كىشىلەرنىڭ ھەققى ئازراق بولسا، بۇ دۇنياغا توخۇ بولۇپ تۆرىلىپ تۇخۇم تۇغۇپ بېرىپ كىشىلەرنىڭ ھەققىنى ئادا قىلىدۇ، ئادا قىلماي ئىلاجى يوق»، دېگەن كۈچلۈك بىر ئېتىقادى بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئېتىقادى خاتا بولسىمۇ، ئۆلگەندىن كېيىن يەنە قايتا تىرىلىدىغانلىقىغا ئۇلارنىڭمۇ ئىشىنىدىغانلىقى بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇ. ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلگۈچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر.

دېمەك، خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپدارلىرى بەش يىلغىچە يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان ئەھۋال بويىچە پۇقرالارغا مۇئامىلە قىلىپ ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن پۈتۈن يۇرتنىڭ خىراجەت تەمىناتلىرىنى تېرىلغۇ يەرگە قويماقچى بولۇپ، ھەر بىر كىشىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى يېرىنىڭ ئاز-كۆپلۈكىگە قاراپ ئازغا-ئاز، كۆپكە كۆپ ئاشلىق غەللە قويۇپ خەتلەپ، شەھەرنى ئىدارە قىلىش چىقىملىرىنى ھېسابلاپ توختىتىپ ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلدى. خاندىن «بىلدىم»، دەپ تەستىق يارلىقى كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ھەر بىر شەھەرنىڭ مەنسەپدار، ئەمەلدارلىرى ئون يىل، 12 يىلغىچە بەلگىلەنگەن مىقدار بويىچە

غەللە-ئاشلىقلارنى ھېسابلاپ ئالدى. كەم ياكى زىيادە قىلمىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بارغانسېرى كۆپەيتىپ يىلدىن-يىلغا قوشۇپ ئالغىلى تۇردى. شۇنداق قىلىپ خاقانى چىن بۇ يۇرتلارنى ئۆز تەسەررۇپىغا كىرگۈزۈپ ئىدارە قىلغۇاتقىنىغا 27 يىل بولۇپ، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1321- يىلى غا كەلگەندە پۇقرالار غەللە-پاراق، ئالۋاڭ-ياساقلارنى بېرىشكە ئاجىز كەلدى. يەر-زېمىنلىرىنى باشقا كىشىلەرگە بىكارغا بەرسىمۇ ھېچكىم ئالمىدى. ئاقىۋەت ئاتا-بوۋىلىرىدىن مىراس بولۇپ قالغان يەرلىرىنى تاشلاپ، نۇرغۇن كىشىلەر باشقا يۇرتلارغا قېچىپ كەتتى.

خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرىنىڭ كۆڭلىدىكى مۇددىئا ۋە غەرەزلىرى، «چەنتۇ پۇقرالار ئۆز خۇداسىنىڭ رەھىم-شەپقەتلىرىگە سېغىنىپ باشقا مەخلۇقلاردىن ياخشىلىق ۋە ۋاپا ئۈمىد قىلمىسۇن ۋە ئۆز خۇدايىدىن ئىككىنچى قېتىم بىزنى تەلەپ قىلمىسۇن، ئاسمان-زېمىننىڭ خۇداسى ھەر كىمنى خالاپ، ئۇلۇغ قىلىپ بەرسە، شۇنىڭغا ئىتائەت قىلىپ، پەرمانىنى تۇتۇپ سەۋر قىلىپ شۈكرى قىلسۇن، ئۆز خۇداسىنىڭ بەرگەن نېئمەتلىرىگە ناشۈكرىلىك قىلىپ كۇپۇرلۇق قىلمىسۇن»، دېگەندىن ئىبارەت بولسا كېرەك.

ئەي قېرى، نادان، گۇناھكار، ھەممىدىن تۆۋەن، خار-زار مۆئەللىپ! ئىقتىدارلىق، ئۇلۇغ پادىشاھلارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىغا ھەر نېمىلەرنى دېيىشكە سېنىڭ نېمە ھەققىڭ بار؟ نارازىلىق بىلدۈرۈشكە نېمە لاياقىتىڭ بار؟ ئۆزۈڭ ئېغىزلىق قىلىپ، بىھۇدە سۆزلەرنى قىلمىغىن. سۆزلىرىڭنى تۈگىتىپ، ئاخىرلاشتۇرۇشقا قەدەم قويغىن.

بۇ دۇنيانىڭ پادىشاھلىرى: «ئۆزىمىزنىڭ كۈچ-قۇۋۋەت، غەيرەت-شىجائىتىمىزدىن شەھەرلەرنى مۇسەخخەر قىلىپ ئۆزىمىزگە تەۋە قىلدۇق»، دەپ ئۆزلىرىگە ئىشىنىپ پەخىرلىنىدۇ. ئەمما ئىشنىڭ ھەققىتىنى پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، ئەزەلدىن مەڭگۈ بار بولغۇچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئۆزى بىلىدۇ. شۇنداق بولغاندىن كېيىن مەيلى ئىسلام پادىشاھى بولسۇن، مەيلى

پادىشاھ دىنسىز، غەيرىي دىندىكى پادىشاھ بولسۇن، پۇقرالارنىڭ پادىشاھلارنىڭ ھەققىگە، ئىنساپ-تەۋپىقىگە دۇئا قىلىشى لازىم. ئەگەر پادىشاھ مۇسۇلمان بولسا، ئۇنىڭ ھەققىگە دۇئا قىلماق ھەممە كىشىگە ئاياندۇر. پادىشاھ دىنسىز، غەيرىي دىندا بولسىمۇ ئۇنىڭ ئىنساپ-تەۋپىقى ئۈچۈن دۇئا قىلىش زۆرۈر. چۈنكى بۇ خىل پادىشاھمۇ تەڭرىنىڭ نېئمىتىدىن ئىبارەت.

نەزم

ھەممە ھالغا شۈكرى قىلماق لازىم ئېرۇر،

كى مۇبادا مۇنىڭدىن ئولغاي يامان.

خاتىمە

ئەينى زاماندىكى پۇقرالار كاپىرلارنىڭ زۇلۇملىرىنى كۆتۈرەلمەي ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سىغىنىپ يىغلاپ نىجاتلىق تىلىدى. پۇقرالارنىڭ تەلەپ-ئارزۇلىرى ئىجابەت بولۇپ، كۈچالىق خوجاملار كاپىرلارنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. ھەممە خالايىق گويا دوزاخ ئازابىدىن قۇتۇلۇپ، جەننەتكە داخىل بولغاندەك شاد-خورام بولۇپ، بىر-بىرىنى تەبرىكلەشتى. كۈچالىق خوجاملارمۇ ئۆزۈن ئۆتمەي زۇلۇم ۋە ستەمنىڭ ئىشىكىنى ئاچتى. بۇرۇنقى ئەھۋاللارنى ئۇنتۇدى. ئاجىز پۇقرالار تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا يەنە نالە-زار قىلىپ، ئىلتىجا قىلدى. ھەممىگە قادىر ئۇلۇغ تەڭرىم كۆپچىلىكنىڭ دۇئاسىنى قوبۇل قىلدى. ئاتلىق غازى كۈچالىق خوجاملارنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قازاندى. خالايىق، كۈچالىق خوجاملارنىڭ دەستىدىن قۇتۇلغانلىقىغا خۇرسەن بولۇپ، شۈكرانە ناماز ئوقۇپ، بىر-بىرلىرىنى مۇبارەكلەشتى. ئاتلىق غازى بىر نەچچە يىل ئەدلى-ئادالەت بىلەن دەۋران سۈردى. ئاخىر ئاتلىق غازىنىڭ خۇي-پەيلى يۆتكىلىپ، نالايىق ئىشلار يۈز بېرىشكە باشلىدى. پۇقرالار بۇنىڭغا تاقەت

قىلىپ تۇرالماي، ھەممىنى ياراتقۇچى تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سىغىنىپ، خاقانى چىننى تەلەپ قىلىپ، يىغا-زار قىلىشىپ دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلدى. خالايىقلارنىڭ دۇئالىرى ئىجابەت بولۇپ، بۇ يەتتە شەھەرگە خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرىنىڭ قەدەمى يەتتى. ئۇلار بۇ شەھەر، ۋىلايەتلەرنى قولغا ئېلىپ، مۈلكى-مىراسلىرىغا ئىگە بولۇپ، ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى. ھەممە پۇقرالار گويا بىر تۇغقان قېرىنداشلىرى بەلكى ئاتا-ئانا ئەجداتلىرى تىرىلىپ كەلگەندەك خۇشال بولۇشۇپ، خۇشاللىقىدىن جېنى ئىچىگە پاتماي قالدى. بۇ ئەھۋاللار توغرىسىدا يۇقىرىدا ئاز-تولا بايان قىلىپ ئۆتتۇق.

بۇ خاتىمىدىن مەقسەت شۇكى، ئۇلۇغ تەڭرىمىنىڭ دەرگاھىدا پۇقرا-رەئىيەلەر، بەلكى پۈتۈن مەخلۇقاتلارنىڭ يىغا-زارى، تەلەپ ۋە دۇئالىرى ئەسلا بىكار ۋە زايە كەتمەيدۇ. «ئىخلاسىڭلار بىلەن دۇئا قىلساڭلار، تەلەپىڭلارنى شەكسىز ئىجابەت قىلىمەن»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ھەر كىشى، ھەر قانداق ماكان، ھەر قانداق زاماندا چىن كۆڭلى بىلەن دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلسا، بەندىلىرىنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلغۇچى تەڭرىمىنىڭ ئىجابەت قىلىشى راستتۇر. ئەمما تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا كىمنىڭ دۇئاسى ئىجابەت ۋە مەقبۇل بولىدۇ، كىمنىڭ دۇئاسى ئىجابەت بولمايدۇ، بۇ ئىش ئىنسان گۇرۇھىغا نامەلۇمدۇر. شۇنداق بولغانلىقتىن پۇقرا-رەئىيەلەر ۋە پۈتۈن مەخلۇقاتنىڭ سەھەردە قىلغان ئاھ ۋە نالىسى، يىغا-زارىدىن يۈز قېتىم، مىڭ قېتىم ئېھتىيات قىلىش لازىمدۇر.

خاقانى چىن مەنسەپدارلىرى مۇشۇ يىللاردا ئىنساپ ۋە دىيانەتنى ئۇنتۇپ پۇقرا ۋە خالايىقلارغا زۇلۇم ۋە جاپانى كۈندىن-كۈنگە زىيادە قىلدى. تول خوتۇن، يېتىم ئوغۇل، ئاجىز-بىچارىلەرنىڭ كۆز ياشلىرى تۆكۈلگىلى تۇردى.

ئۇلۇغ تەڭرىم، ۋىلايەت ھاكىملىرىغا ئىنساپ، ئادالەت، پۇقرا-رەئىيەلەرگە تەۋپىق ئاتا قىلىپ تىنچلىق، خاتىرجەملىك ھاسىل قىلغايسەن! ئامىن.

زامانىنىڭ ئاقىل ۋە دانالىرى شۇنى چۈشەنمەكلىرى لازىمكى، «ياخشىلىق ۋە يامانلىق ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ تەقدىرى بىلەن بولىدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ، ئېتىقادىنى مۇستەھكەم قىلىپ، توغرا نىيەت، دۇرۇس ئەقىدە بىلەن ئىمانلىرىنى پاك ۋە توغرا قىلىپ، مەخلۇقاتلارنىڭ رەھىم-شەپقىتىگە تەلمۈرمىگەي. ئاقىۋىتىم ياخشى بولسۇن، دېگەن ھەر بىر كىشى، ھەر زامان، ھەر قانداق ئەھۋالدا ياراتقان تەڭرىگە سېغىنىپ، تەڭرىنىڭ رەھىم-شەپقەتلىرىدىن ئۈمىدۋار بولۇشى لازىمدۇر. مۇشۇنداق قىلالىغان كىشىلەرنى ئاللاھ تائالا پادىشاھلارنىڭ غەزىپى، زالىملارنىڭ جەبر-زۇلۇملىرى، دۇنيا ۋە ئاخىرەتنىڭ پۈتۈن بالالىرىدىن ساقلاپ، ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەت پەردىسى ئىچىدە ئاسراپ، ئۆزگە ھەممىدىن يېقىن قىلىپ ئالىي دەرىجە ئاتا قىلىدۇ.

ئەي ئاقىللار، شۇنى بىلىڭلاركى، مەسىلەن، باغۋەنلەرنىڭ بېغىنىڭ قورۇق تېمى ئۈستىگە قويغان چىت-تىكەنلىرى ۋە پادىچىنىڭ ئەگەشتۈرۈپ يۈرگەن قويچى ئىتلىرىمۇ تەڭرىنىڭ نېئمەتلىرىدۇر. ئەگەر پادىچىنىڭ قويچى ئىتلىرى بولمىسا، قويلارنى بۆرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىمىقى ئاسان ئەمەس. ئەگەر باغۋەننىڭ قورۇق تېمى ئۈستىدە چىت-تىكەن بولمىسا، باغنىڭ مېۋىلىرىنى ساقلىماقمۇ تەس بولىدۇ. مۇنداق بولغاندىن كېيىن ئۇلۇغ تەڭرىم ئۆزىنىڭ قۇدرىتى بىلەن بىز پۇقرا ۋە خالايىقلارنىڭ ئۈستىگە، ئىنسان گۇرۇھى ۋە ئادەم ئۇرۇقىدىن كىمنى پادىشاھ ۋە ھۆكۈمران بولۇشقا لايىق كۆرسە، شۇنىڭغا شۈكرى بەجا كەلتۈرمەكلىكىمىز زۆرۈردۇر.

ھاكىم-پادىشاھلارنىڭ ئادالەت ۋە رەھىم-شەپقەتنى ئۆزلىرىگە پەرز دەپ بىلىشى كېرەك. پۇقرا-رەئىيەلەرمۇ زامانىنىڭ پادىشاھلىرىغا ئادالەت، ئىنساپ-تەۋپىق، ھىدايەت ئاتا قىلغايسەن، دەپ دۇئا قىلىشى لازىم. ئۇلۇغ تەڭرىم، ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن پادىشاھلارغا ئادالەت، پۇقرالارغا ئىنساپ ئاتا قىلغايسەن.

پۈتۈن ماختاشلار ياراتقان تەڭرىمگە خاس، تەڭرىم بىزگە تەۋپىقنى ھەمراھ قىلدى. مەقسەتلىرىمىزگە يېتىدىغان توغرا يولغا مۇيەسسەر قىلدى. ئۇلۇغ تەڭرىم، بىزنىڭ تۈۋەمىزنى قوبۇل قىل. ئىشلىرىمىزنىڭ ئاقىۋىتىنى ياخشى قىلغىن. دۇئا ۋە تەلەپلىرىمىزنى ئىجابەت قىلغىن، ئامىن.

1

بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى؛ ئادەملىرىنىڭ خۇي-پەيلى؛ مازار-ماشايىخلىرى ۋە موغۇلىستاننىڭ چېگرىلىرى

ئاتاقلىق تارىخ كىتابلىرىدا، خۇسۇسەن مىرزا ھەيدەر كوراگان يازغان «تارىخي رەشىدى» دېگەن كىتابتا، ئىلگىرى ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ يارلىقلىرىغا ئاساسەن موغۇلىيە يۇرتىنىڭ چېگرىلىرىنى مۇنداق دەپ يېزىپتۇ.

موغۇلىستاننىڭ شەرقىي چېگرىسى بالە كۆل ۋە قۇمۇل، شىمالىي چېگرىسى كاتتا دېڭىز؛ غەرب تەرىپى تاشكەنت، چاقسىمان ۋە ئەنجان ۋىلايىتى، سامغىر ۋە لەئلى كان بەدەخشى؛ جەنۇب تەرىپى تىبەت ۋە قاراڭغۇ تاغ ھەم ئۇيغۇر ۋىلايىتىدۇر. بۇ چېگرا ئىچىنى پارامىندا «موغۇلىستان» دەپ ئاتاپتۇ. ئۇرۇمچى، چۆچەك ۋە ئىلىمۇ مۇشۇ چېگرا ئىچىگە كىرىدۇ. موغۇلىستاندا بۇ شەھەرلەرنى يەتتە شەھەر دەپ ئاتاپتۇ. يەتتە شەھەر دېگەنلىرى — قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، تۇرپانلاردىن ئىبارەت. بۇ شەھەرلەرنى چىن ئەھلى «نەنلۇق باچېڭ» دەيدۇ. بۇ دېگىنى، جەنۇب تەرەپتىكى سەككىز شەھەر دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ خىل ئاتىغاندا سەككىزىنچى شەھەر كورلا بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەتتە شەھەرنىڭ پايتەختى قەدىمكى مۇسۇلمان خانلىرى زامانىسىدا تۇرپان بىلەن يەكەن ئىكەن.

بۇ يەتتە شەھەرنىڭ زېمىنلىرىدا مازار، ماشايىخلار كۆپ بولۇپ، تولىسىنىڭ ناملىرى، تەزكىرىلىرى مەلۇم ئەمەس، بەزىلىرىنىڭ نامى ئېنىق بولسىمۇ،

ئۇنىڭ كۆپىنچىسى قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىغا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىغا قارىماي، ھەر قايسى زامانلاردا ئۆتكەن كىشىلەر ئاۋاز خالىغىنىچە نام قويۇپ تەزكىرە يېزىپ قويغان. شۇنىڭغا ئاساسەن ناملىرى تونۇلۇپ مەشھۇر بولغان بولۇشى مۇمكىن. بەزى مازار بۇزرۇكۋارنىڭ ئىسىم-شېرىپلىرىنى «قوشقار ئاتا»، «ساقال ئاتا»، «يۇلغۇن ئاتا»، «تاش مازار»، «كۇمۇش كۆزلۈك ئاتا»... دەپ ئاتىشىدۇ. ئىسمىنى بىلمىگەچكە شۇنداق ئىسىملار بىلەن ئاتىغان. تەزكىرىلىرىنىمۇ شۇنىڭغا مۇۋاپىق يازغان. ئەسلىدىكى ئىسىم-شېرىپلىرى ئەلۋەتتە باشقا بولۇشى مۇمكىن.

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، بۇرۇن ئۆتكەن ھۆكۈما مۇنەججىملەر، ماتېماتىكا ئالىملىرى، زېمىنىنىڭ يۈزى ۋە ئۇنىڭدىكى جەزىرە، باياۋان، يېزا-سەھرالارنىڭ بايانى، دەرىجە، گىرادۇس، ۋاقىت-سائەت، دەقىقە پەرقلىرىنى؛ يۇلتۇز ۋە يەتتە سەييارىنىڭ ئورۇن ۋە ئوربىتىلىرىنى بەلگىلەش ۋە شەرھلەش ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. شەرق تەرەپنىڭ باشلىنىشىدىن غەرب تەرەپنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان زېمىن يۈزىنى يەتتە قىسىم قىلىپ، ھەر قىسمىنى بىر ئىقلىم دەپ ئاتاپتۇ ۋە ھەر ئىقلىمغا يەتتە سەييارە يۇلتۇزنىڭ بىرىنى تەۋە قىپتۇ. بىرىنچى ئىقلىمغا زۇھەل نى، ئىككىنچى ئىقلىمغا مۇشتىرى نى، ئۈچىنچى ئىقلىمغا مىررىخ نى ... شۇ قىياس بويىچە تەقسىملەپتۇ.

تارىخ رەتلىگۈچى قەدىمكى دانا مۆئەللىپ، ئاپتورلار ئۆز كىتابىنىڭ ئاخىرىسىغا ھەر بىر ئىقلىمغا تەۋە كىشىلەرنىڭ رەڭگىرويى، مىجەز-خۇلقى، شەھەر-كەنتلىرى، تاغ-دەريا ۋە چۆل-باياۋانلىرىنى بىر-بىرلەپ يېزىپ كىتابلىرىغا زىبۇ-زىننەت بېرىپتۇ. ئەمما كەمىنە نادان ۋە ناتىۋان، ئۇلۇغلارنىڭ ئەمرىنى بەجا كەلتۈرۈپ يېزىش ۋە تۈزۈشكە ئاجىز بولغانلىقىم ئۈچۈن، ھالىمغا يارىشا يەتتە ئىقلىمنى بايان قىلىش ئورنىغا بۇ يەتتە شەھەر كىشىلىرىنىڭ بەزى ئەھۋاللىرىنى بايان قىلىشقا جۈرئەت قىلىپ بۇ سەھىپىگە كىرگۈزدۈم. ئۇلۇغ تەكرىم، ئاخىرلاشتۇرۇشقا مۇۋەپپەق ۋە مۇيەسسەر قىلغايسەن.

2

قەشقەر

مەزكۇر يەتتە شەھەرنىڭ بىرىنچىسى ۋە ئەلاسى قەشقەردۇر. قەشقەر قەدىمىي شەھەر بولۇپ، ئادەملىرى ئۆلىما ۋە ياخشى كىشىلەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشقا ئامراق، جاپا چېكىشكە ۋە سەپەر قىلىشقا ھېرىس، دوستلۇق ۋە ئۇلپەتچىلىكتە نازۇك ۋە ئىنچىكە، ئاقىل ۋە دانا، يامان ئادەملەرگە نەپرەتلىنىدىغان بولۇپ، قەشقەردە ئىلىم ئەھلى ۋە ئۆلىمالار راۋاج تاپىدۇ. تىجارەتچى سودىگەرلەر، دېھقانلار ئۆشرە-زاكاتنى ۋاقتىدا تاپشۇرىدۇ ۋە ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى جەھەتتە باشقا شەھەر ئادەملىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. خۇسۇسەن ئۆلىمالارنىڭ راۋاجى، سودىگەر تىجارەتچىلەرنىڭ تەرەققىياتىدا «گويا ئىككىنچى بۇخارا»، دەپ ئاتالسا ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ.

ئادەملىرىگە قارىغاندا تېرىلغۇ يەر-زېمىنى ئاز بولغاچقا، ئاشلىقى ئۆز شەھىرىگە يېتىشمەيدۇ. ھەر ھەپتىسى يەكەندىن 2000 ئېشەك ئاشلىق كېلىپ تۇرىدۇ. يايلاقلىرى ئاز، چارۋىلىرى كەمچىل، ئەمما يەل-يېمىشلىرى ناھايىتى تولا بولىدۇ.

قەشقەر زېمىنىدىكى مازار-ماشايىخلاردىن بىرى ھەزرىتى خوجا ئاپاق — ئىسمى شېرىپلىرى خوجا ھىدايىتۇللاھ بىننى خوجا يۇسۇپ بىننى مەخدۇم ئەزەم بولۇپ، ناھايىتى كاتتا مازاردۇر.

يەنە بىرى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان غازى بولۇپ، ئەپراسىياپنىڭ ئەۋلادى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 330- يىلى ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ تىرىشچانلىقى ۋە دالالىتى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. بۇ يەتتە شەھەر مۇشۇ زاتنىڭ مۇبارەك قەدەملىرى بىلەن مۇسۇلمان بولغان، خوتەن ئەھلى ھىجرىيىنىڭ 370- يىلى مۇسۇلمان بولدى. «تۈركلەردىن ئاۋۋال مۇسۇلمان بولىدىغان كىشى ساتۇق بولىدۇ»، دېگەن ھەدىس مۇشۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ شەنىگە

ئېيتىلغاندۇر. ئۇنىڭ مازار-زىيارەتگاھلىرى ئاتۇش يېزىسىدا ئىكەنلىكى ھەممىگە مەشھۇردۇر. يەنە قۇتبۇللاھ خوجام ، ھۇسۇيۇن پەيزۇللا خوجام ئوردا پادىشاھىم (يەنى قىزىل ئارسلانخان دەپمۇ ئاتايدۇ، لېكىن تەزكىرىلىرى كۆرۈلمىدى). بۇنىڭدىن باشقا مازار شېرىپلار، قەدىمىي جاي ۋە زىيارەتگاھلار نۇرغۇندۇر.

3

يەكەن

يەكەن خەلقى بىچارە سۆيەت، كەمتەر ۋە ئۆز ئىشلىرىغا پۇختا، ئىشان-ھەزرەتلەر، سوپى خەلپىلەر راۋاج تاپقان، كەشمىر، ھىندى، ئاۋغان، بەدەخشان قاتارلىق مۇساپىر تائىپىلىرىمۇ تولا ئورۇنلاشقان شەھەردۇر. خەلقى سەپەرگە كەم چىقىدۇ. دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. يەر-زېمىنلىرى ناھايىتى كەڭرى، ئاشلىقى كۆپ ۋە ئەرزان، يايلاق ۋە قىشلاقلىرى بىپايان، مال-ۋاران، قوتازلىرى نۇرغۇن، يەل-يېمىشلىرى پاراۋان، يېزا-سەھرالىرى كەڭتاشادۇر.

مەشھۇر ۋە تونۇلغان مازارلىرى: خوجا مۇھەممەد شېرىپ پىر پۇزرۇكۋار ۋە ھەفتە مۇھەممەدان مازىرىدۇر. «ھەفتە مۇھەممەدان» دەپ ئاتالغانلىقىغا قارىغاندا «مۇھەممەد» ئاتلىق يەتتە كىشى دەپنە قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن ۋە يەنە ئالتۇن مازار بولۇپ، بۇ مازار قەدىمكى مۇسۇلمان خانلىرىدىن سۇلتان سەئىدخاندىن باشلاپ ئىسمائىلخان ۋە مۇھەممەد ئىمىنخاننىڭ زامانلىرىغىچە بۇ يەتتە شەھەرنى 200 يىل مىقدارى سوراپ يەكەننى پايتەخت قىلغان پادىشاھلارنىڭ مازىرىدۇر. موغۇللار خان-پادىشاھلارنىڭ جەسەتلىرى بار مازارنى ئىززەتلەپ ۋە ئۇلۇغلاپ «ئالتۇن» دەپ ئاتايدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن «ئالتۇن مازار» دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن. يەنە مەخدۇم ئەزەم

ئەۋلادلىرىدىن خوجا شادى خوجام، خوجا دانىيال خوجام باشلىق خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللاھنىڭ نەۋرىلىرىنىڭ تەۋرۈك مازارلىرىمۇ بار.

4

خوتەن

خوتەن — ناھايىتى قەدىمىي شەھەردۇر، ئادەملىرى گېپىدە چىڭ تۇرىدىغان مۇستەھكەم ئىتتىپاق خەلقتۇر. ئۇلار پىششىقلىق ۋە بېخىللىقتا تەڭدىشى يوق بولۇپ، تەقۋادار، پەرھىزكارلىرى تولا، يامانلىرى ئاندىن تولا، ھەممە ئادەملىرى كاسىپ ۋە ھۈنەرۋەن، ئەقىل ۋە ئىدراكى زىيادە، تەدبىرلىك ۋە پاراسەتلىك، ھۈنەرنى كامالىغا يەتكۈزۈپ، خېرىدارىغا ئۇبدان كۆرسىتىپ قولىدىن ئۆتكۈزۈشكە ماھىر خەلقتۇر.

خوتەندىن يىپەك كۆپ چىقىدۇ. ئالتۇن كانى ۋە سۇ تېشى كانىمۇ بار. ئەتراپ-ئەتراپتىن كەلگەن سودىگەرلەر ھەر قانچە كۆپ پۇل ئەكىلىپ مال سېتىۋالسىمۇ، پۇلى تۈگەپ يەنە مال ئېشىپ قالىدۇ. باشقا شەھەرلەرگە خوتەندىن ھەر تۈرلۈك مال چىقىرىلىدۇ، ھەرگىز پۇل چىقمايدۇ. ئادەملىرىگە قارىغاندا يەر-زېمىنى ئاز، قۇملۇق، تۈپرىقى ئۇنۇمسىز، ئاشلىق يېمەك-ئىچمەكلىرى كەمچىل، ئەمما مېۋە-يېمىشلىرى كۆپ شەھەردۇر.

خوتەن زېمىنىدا ئىمام جەئفىرى سادىق رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ دېگەن ئاتاقلىق، مەشھۇر مازار بار. ھەممە كىشى ئىمام جەئفىرى سادىقنىڭ مازىرى خوتەن زېمىنىدا دەپ ئىخلاس قىلىدۇ. ئەمما تارىخ كىتابلىرىدا، خۇسۇسەن «رەۋزەتۇسسەفا» ناملىق كىتابتا، «ئىمام جەئفىرى سادىق بىننى ئىمام مۇھەممەد باقىر، بىننى زەينىلئابىددىن، بىننى ئىمام ھۈسەيىن رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ بولسا، ئاتباسىي خەلىپىلىرىدىن جەئفەر داۋانقىنىڭ زامانىسىدا تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 148- يىلى ۋاپات بولغان. ‹گۆرۈستانى بەقى›دا، دادىسى ئىمام مۇھەممەد باقىر، بوۋىسى زەينىلئابىددىننىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنىدى»، دەپ

زىكرى قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدىكى، جەئفەر ناملىق بىر ماشايىخ پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى بىجانىدىل ياخشى ئادا قىلىپ، ئىماملىق ۋە پېشىۋالىق دەرىجىلىرىنى تاپقان بولۇشى، شۇ زاماندىكى مۇرىت ۋە مۇخلىسلىرى، بۇ ئىمام گويا ئىمام جەئفەرى سانى ئىكەن، يەنى «ئىككىنچى ئىمام جەئفەر ئىكەن»، دېگەن بولۇشى مۇمكىن. «سانى» سۆزى ئاما تەرىپىدىن بۇزۇلۇپ «سادىق» دەپ ئاتىلىپ قالغان بولۇشى ئېھتىمال. چۈنكى سانى سۆزىنىڭ، سادىق سۆزى بىلەن ۋەزنى ئوخشاشتۇر.

ئىمام جەئفەرى سانى پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى كامالىغا يەتكۈزگەن بولسا، كەرەملىك تەڭرىم ئىمام جەئفەرى سادىقنىڭ پەزلى كامالەتلىرىنى ئاتا قىلسا ئەجەب ئەمەس. «بۇ تەڭرىنىڭ پەزلەت ئاتا قىلغانلىقى بولۇپ، پەزلەتنى يەنى ئارتۇقچىلىقنى خالىغان كىشىگە بېرىدۇ. چۈنكى ئۇلۇغ تەڭرىم پەزلىنىڭ ئىگىسىدۇر»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بۇنىڭ دەلىلىدۇر.

خوتەن ئىقلىمىدا ئىمام رەبھۇللاھ، ئىمام قاسىم، ئىمام ھاشىم دېگەندەك نۇرغۇن مازار، ئالىي زىيارەتگاھلار بار. شۇ سەۋەبتىن «شەھىدانە خوتەن» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدىن بۇ ئىماملارنىڭ كارامەتلىرى ئاشكارا بولۇپ تۇرىدۇ.

ھەر قانداق بىر كىشى بىر يېتەكچىسى، بىر مۇرشىدىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، ھەر زامان، ھەر ماكاندا پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى بەجە كەلتۈرسە، ئۇلۇغ تەڭرىم ئۆزىنىڭ پەزلى-ئىنايىتى بىلەن ئۇ كىشىگە ئالىي دەرىجە، ئۇلۇغ مەرتىۋە ئاتا قىلىشىدا شەك-شۈبھە يوق. بۇ ئىماملارمۇ شۇنداق ئالىي دەرىجىلىك گۇرۇھلارنىڭ جۈملىسىدىن بولۇشى مۇمكىن.

ئىشەنچلىك ۋە ئاتاقلىق كىتابلاردا مۇنداق دەپ زىكرى قىلىدۇ: «زامان ئاۋۋالىدا، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 614- يىلى نايمان قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغى تاياڭ خان چىڭگىزخان بىلەن ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلمەي تارمار بولغانىكەن. ئوغلى كۈچلۈكخان ئۆز ئېلى ئىچىدە تۇرالماي بىر مۇنچە ئادەملىرىنى ئېلىپ قەشقەرگە كېلىپ قەشقەرنى بويسۇندۇرۇپ قولىغا كىرگۈزۈپتۇ ۋە زىرائەتلەرنى

ئات-ئۇلاغلىرىغا دەسسىتىپ، ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپتۇ. بۇ زالىمنىڭ چېرىكلىرى كىشىلەرنىڭ ئۆيىگە كىرىپ، خوتۇن-بالا-چاقىلىرىنىڭ ئالدىدا تارتىنماي ئۆلتۈرۈپتۇ. ئۆي ئىگىلىرىنى كۆزىگە ئىلماپتۇ. كۈچلۈكخان ئۆزى ئاتەشپەرەس بولۇپ، خوتۇنى ناسارا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. ھەممە خەلقنى ئۆز دىنىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىپتۇ. كىمكى كۈچلۈكخاننىڭ دىنىنى قوبۇل قىلسا، ئۇنىڭغا ئامانلىق بېرىپتۇ. رەت قىلسا قىيناپ ئۆلتۈرۈپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن خوتەنگە بېرىپ، خوتەن ئەھلىنىمۇ ئۆز دىنىنى قوبۇل قىلىشقا تەرغىب قىپتۇ. ‹كىمكى ئەھلى ئىلىم، ئۆلىما، سەللە يۆگەيدىغان بولسا، يىغىلسۇن›، دەپ جار سېلىپ جاكار قىپتۇ. چوڭ كەڭرى يەرگە 3000دىن ئارتۇق ئالىم، سەللىلىك كىشىلەر يىغىلىپتۇ. كۈچلۈكخان يىغىلغان خالايىققا قاراپ، ‹ھەق سۆزنى ياپماي، راستلىق بىلەن دىن ۋە مىللەت توغرىسىدا بەس-مۇنازىرە قىلىدىغان كىشى مېنىڭ ئالدىمغا كەلسۇن›، دەپ ھۆكۈم قىپتۇ. خوتەنلىك مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەد ئىسىملىك بىر ئۆلىما راستلىق كەمىرىنى بېلىگە باغلاپ، كۈچلۈكنىڭ ئالدىغا كېلىپ، دىنىي مۇھەممەدنىڭ راست ۋە ئۇلۇغلۇقىنى شەرھلەپ ھۆججەت ۋە دەلىل كۆرسىتىپتۇ. كۈچلۈك ئۆزىنى ساپ ۋە پاك چاغلىغان بولسىمۇ، يەنىلا راست-يالغاننىڭ ئالىم جاھىلنىڭ ئۈستىدىن غالىب كېلىپتۇ. ئاخىر كۈچلۈكخان گەپ تاپالماي ئوسال بوپتۇ. ئۇ نومۇس ۋە خىجالەتچىلىككە چىدىماي مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ شەنىگە تىل تەگكۈزۈپ يامان سۆزلەرنى ئېيتىپ، ئەدەبسىزلىك قىپتۇ. بۇ چاغدا ياخشى پەزىلەتلىك، پاك ئېتىقادلىق مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەد كۈچلۈكنىڭ يامان سۆزلىرىنى كۆتۈرەلمەي، غەيرەت ۋە ھەممەتلىرىنىڭ زىيادىلىكىدىن ‹ئەي كۈچلۈك لەنەتگەردە، دىنىنىڭ دۈشمىنى! ئاغزىڭغا تاش-تۇپراق تولسۇن› دەپ دەشنام بېرىپتۇ. كۈچلۈك مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەدنى تۇتتۇرۇپ، ‹ئىسلام دىنىدىن يېنىپ، ئاتەشپەرەسلىكنى قوبۇل قىلدۇ› دېگەن خاتا ئويى بىلەن زىندانغا سېلىپتۇ. لېكىن بۇ زات مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىدىن يانماپتۇ. ئاقۋەت مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەدنى ئۆزى ياسىغان مەدرىسكە چاھار مىخ قىلىپ، يەنى تۆت مىخ بىلەن مىخلاپ قىيناپتۇ. ئەمما مەۋلانا

ئالائىددىن مۇھەممەد كەلىمە شاھادەتنى تىلىغا جارى قىلىپ، ئازاب-ئوقۇبەتكە پىسەنت قىلماي خالايىقلارغا، ‹بۇ دۇنيانىڭ ئازاب-ئوقۇبەتلىرىدىن قورقۇپ دىنىي مۇھەممەدىنى، ئاخىرەتنى قولدىن بەرمەڭلار!›، دەپ نەسىھەت قىپتۇ. چۈنكى ئۇلۇغ تەڭرىم «قۇرئان كەرىم»دە: ‹بۇ ھاياتلىق دۇنيا تەڭرىدىن قورقمايدىغان كىشىلەر ئۈچۈن ئويۇن-تاماشادۇر. ئاخىرەتنىڭ ياخشىلىقىدىن پەقەت تەڭرىدىن قورقىدىغانلارلا بەھرىمەن بولىدۇ. سىلەر ئەقىل ئىشلىتىپ مۇلاھىزە قىلىپ باقماسىلەر›، دېگەن. شۇنداق قىلىپ ھەقىقىي ئىمام مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەد خوتەننىنى شېھىت قىلىپ، يەنە نۇرغۇن ئەھلى سەللىلەرنى ئۆلتۈرۈپتۇ. بۇ ۋىلايەتلەردە ئەزان تەكبىر، ناماز دېگەنلەر پۈتۈنلەي يوقىلىپ، زۇلۇم ۋە پىتنە-پاساتنىڭ ئىشىكلىرى ئېچىلىپتۇ. ئاجىز-بىچارىلەر ئاخىر دۇئا ۋە تەلەپكە قوللىرىنى كۆتۈرۈپتۇ. ئۇلارنىڭ دۇئالىرىنىڭ ئوقى ئىجابەت نىشانىغا تېگىپتۇ...

چىڭگىزخان خىتاي شەھەرلىرىنى قولىغا كىرگۈزۈپ بولۇپ، ئۆزىنىڭ تەختىگاھلىرىغا قايتىپ كېلىپ، خاتىرجەم بولغان چىغلىرىدا ‹كۈچلۈك قەشقەر ۋە خوتەندە زۇلۇم قىلىپ نەچچە مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆي-ماكانلىرىنى خانىۋەيران قىلدى›، دەپ چىڭگىزخانغا خەۋەر يېتىپتۇ. چىڭگىزخان ئۇزۇن ئۆتمەي، ئەمىرلىرىدىن جەبە نۇياننى نەچچە تۈمەن لەشكەر بىلەن كۈچلۈكنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتىپتۇ. كۈچلۈك جەبە نۇيانغا تەڭ كېلەلمەي بەدەخشان تەرەپكە قاچقاندا ئۇنى شۇ يەردە ھالاك قىلىپ، بېشىنى كېسىپ چىڭگىزخانغا ئەۋەتكەنىكەن. كۈچلۈك يەتتە شەھەرگە تۆت يىلدىن ئارتۇقراق ھۆكۈمرانلىق قىلغانىكەن.

جەبە نۇيان جار سېلىپ: ‹ھەر ئادەم ئاتا-بوۋىلىرىدىن قالغان رەسىم-قائىدىلىرىنى ئادەت قىلىپ، ئۆزى خالىغان دىندا بولسۇن›، دەپ جاكار قىلىپتۇ. جەبە نۇيان غەيرىي دىندىكى قالماق بولسىمۇ، ھازىر ئىسلام بولدى، دەپ خالايىق خۇش بولۇشۇپ بىر-بىرىنى مۇبارەكلەشكەنىكەن».

بۇ ھېكايىنى بۇ سەھىپىگە يېزىشتىن مەقسىتىم: بۇ يەتتە شەھەردە ئىلگىرىكى زامانلاردا مۇشۇنداق ھادىسىلەر يۈز بەرگەنىكەن ۋە ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ بېشىغا مانا شۇنداق كۈنلەر چۈشكەنىكەن. شۇ قاتارلىق جەبىر-جاپالارغا بەرداشلىق بېرىپ، تەڭرىنىڭ ئىتائەت پەرمانىدىن يانماپتۇ، دىنىي مۇھەممەدتىن قايتماپتۇ، دەپ بىلىپ، بۇ زاماننىڭ ئىشلىرىغا كۆپتىن-كۆپ شۈكرى قىلسۇن، دېگەندىن ئىبارەت.

5

ئاقسۇ

ئاقسۇ ئەھلى — ساددا، ئەمما ئىتتىپاقى يوق، چېچىلاڭغۇ ۋە پاراكەندە، غەم-ئەندىشىگە مۇپتىلا، ئۆيلىرىدە ئاشلىق ساقلىمايدىغان تەۋەككۇلچى خەلق. شەھەر ئادەملىرىنىڭ تولىسى ھەر كۈنى يەيدىغانلىرىنى بازاردىن ئالىدۇ. ئاشپەز-ناۋايلىرى ناھايىتى روناق تاپقان، ھۈنەرۋەنلىرى ئاز، دېھقانلىرى تولا، ئاشلىقى ۋە يەل-يېمىشلىرى ئۆز شەھىرىگە يېتىدۇ، ھەتتا ئاقسۇنىڭ گۈرۈچىنى باشقا يىراق شەھەرلەرگە ئەكېتىدۇ. يايلاقلىرى كەڭرى بولۇپ، مال-چارۋىلىرى كۆپ.

ئاقسۇنىڭ ئايكۆل يېزىسىدا مەۋلان جالالىددىن كېتىكى بۇزرۇكۋار ئالىمنىڭ زىيارەتگاھ مازىرى بار. بۇ كىشى خوجا ھاپىز كەبىر بۇخارىنىڭ نەۋرىلىرىدىندۇر. مەۋلانا جالالىددىننىڭ ئەھۋالى بىرىنچى داستاندا بايان قىلىندى. يەنە ئىمام بەتتالى غازى ناملىق بۇزرۇكۋارنىڭ مازىرى بولۇپ، ئىسىم-شېرىپلىرىنى ئىمام ئابدۇراھمان ئەلغۇۋى، يەنى ھەزرىتى ئەلى كەرىمەللاھۇ ۋەجھۇنىڭ ئوغلى، ئىمام مۇھەممەد ھەنىپە رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ نەۋرىسى دەپ زىكرى قىلىدۇ. ئاقسۇ زېمىنىدا يەنە سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى دەپ ئاتالغان بىر مازار بار. ھەممىگە مەشھۇر سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى بولسا غەزنە شەھىرىگە دەپنە قىلىنغان. ئاقسۇدىكى مازارنىڭ سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى بىلەن ئىسمى ئوخشاش بولسا كېرەك ياكى مەھمۇد غازى بولسا، ئاما

تەرىپىدىن خاتا تەلەپپۇز قىلىنىپ سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى ئاتىلىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. يەنە شەيخ جۇنەيد باغدادى ھەم سەرى سەقتى دېگەن ئىككى مازار بار.

مەشھۇر ۋە داڭلىق ماشايىخ جۇنەيد باغدادى ۋە شەيخ سەرى سەقتىلەرنىڭ جەسەتلىرى «نەفھاتۇلئۇنس» دېگەن كىتابتا، «باغداد شەھىرىدىكى مەسجىدى شۇنەيزەگە دەپنە قىلىنغان»، دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. سەرى سەقتى بولماستىن ئەسلى ئىسمى «ساقى ئاتا» بولۇشى مۇمكىن. خەلق ساقى ئاتا، دېگەننى خاتا ھالدا سەرى سەقتى دەپ ئاتىغان بولۇشى ئېھتىمال.

ئاقسۇ شەھىرىنىڭ شىمال تەرىپىدە ئالتە تاش مىقدارى كېلىدىغان تاغنىڭ باغرىدا «سۇلتان قەرمىش سەيدىلامۇسلىمىن» دەپ ئاتىلىدىغان ئالىي مازار بولۇپ، تەزكىرىسىمۇ بار. تەزكىرىدە: «تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 33- يىلى ئاخىر زامان پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قەرمىش سەيدىلمۇسلىمىننى 33 مىڭ ساھابە بىلەن شەھىرى بەر بەردىكى قەھقە جادۇ ۋە زەمرە ئاتەشپەرەسنىڭ ئۇستىگە ئەۋەتتى، كاپىرلار غالىب كېلىپ 33 مىڭ ساھابىلەرنى ئۆچتۈرۈپان ۋە ئاقسۇنىڭ يېزا-كەنتلىرىدە شېھىت قىلدى. ئۇلارنىڭ مۇبارەك جەسەتلىرى شۇ جايدا دەپنە قىلىندى»، دەيدۇ. ئەمما ئىشەنچلىك ۋە مەشھۇر كىتابلاردا مەزكۇر ساھابىلەرنىڭ ياتقان جايلىرىنى، گۆرۈستانى بەقى ياكى شام شېرىپ، باغداد، كۇفە قاتارلىق جايلاردا دەپنە قىلىندى، دەپ يازىدۇ. تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 33- يىلى، چاھارىيارلارنىڭ ئۈچىنچىسى ئوسمان بىننى ئەففان رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ خەلافەت تەختىدىكى چاغلار ئىدى. ئۇ ۋاقىتتا ئاخىر زامان پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغانىدى.

بەنى ئۇممىيە خەلىپىلىرىدىن ۋەلىد بىننى ئابدۇلمەلىك زامانلىرىدا، قوماندان قۇتەيبە بىننى مۇسلىم دېگەن كىشى سەمەرقەند، پەرغانە، تۈركىستان ۋە كابۇل قاتارلىق جايلارنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ قىلغانىكەن، شۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 91- يىلى بولۇپ، قەرمىش سەيدىلمۇسلىمىن

كەلگەن زاماندا ئۇ شەھەرلەر تېخى مۇسۇلمان بولمىغانىدى. ئۇنداق بولسا بۇ نۇرغۇن ساھابىلەر ئاقسۇغا قەيەر ۋە قايسى يول بىلەن كېلىدۇ؟ ئەلۋەتتە ئەقىللىق كىشىلەر مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈشلىرى لازىم.

يەنە بەزى مەشھۇر كىتابلاردا: «ئۇلۇغ ساھابىلەر ئامۇ دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپىگە ئۆتمىگەن»، دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. دېمەك، ئۇ چاغلاردا ئىسلام ئامۇ دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپىگە تېخى يېتىپ كەلمىگەنىدى. مۇشۇ قاراشلار بويىچە قەرمىش سەيىلمۇسلىمىنىنىڭ تەزكىرىسىنى ئېتىبارغا ئالمىسىمۇ بولىدۇ. ئەمما بۇ مازار ئالىي زىيارەتگاھ بولۇپ، پەزالى-كامالەتلىرى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ھەر ھالدا بۇ كاپىرلار بىلەن غازات قىلغان، شېھىتلىك دەرىجىسىنى تاپقان غازى كىشى بولۇشى مۇمكىن. ئىسمى باشقا زامانلاردا ئۆتكەن كىشىنىڭكىگە ئوخشاش بولۇشى ئېھتىمال. كەمىنىگە ئوخشاش تارىخ كىتابلىرىدىن پۇراق ئالمىغان، سۆزنىڭ ئەسلى مۇددىئالىرىدىن خەۋەر تاپمىغان، بىرەر نادان كىشى، ئۆز خاھىشى بىلەن ئىختىرا قىلىپ، بىھۇدە جاپا چېكىپ، يېزىپ چىقىپ تەزكىرە دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ تەزكىرىنى مۇلاھىزە قىلىپ، مۆتىۋەر كىتابلارغا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، ئاندىن راست-يالغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئاقسۇ زېمىنىدا بۇنىڭدىن باشقا مازارلار تولا بولسىمۇ، ئىسىم، نەسەبلىرى ۋە سۈپەتلىرى، قايسى زاماندا ئۆتكەنلىكى مەلۇم ئەمەس. شۇڭا يېزىشقا جۈرئەت قىلالمىدىم.

يەنە بىرى، پەرغانە ۋىلايىتىدىن ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىم دېگەن زات يەتتە شەھەرگە كېلىپ، ئاقسۇدا بىر نەچچە زامان تۇرۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ كۆڭۈللىرىنى ئىمان-ئىسلامنىڭ دەلىل-ئىسپاتلىرى بىلەن كۈچلەندۈرۈپ، توغرا يولغا ئاچىقىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭۈل ئەينەكلىرىگە ياخشى نىيەت، ياخشى مەقسەتلەرنى ئورنىتىپ بولغاندىن كېيىن سەپەرنى ئىختىيار قىلىپ كېتىپ قالغانىكەن. ئاتلىق غازى ئاقسۇغا دەسلەپ كەلگەندە بۇ زاتمۇ بىللە قەدەم تەشرىپ قىلغانىدى. كاتتا ئۆلىمالار كۆڭۈللىرىدە ئىشان ھەزرەتلەرنى ياخشى كۆرمەيدۇ. ئەمما ئاقسۇدىكى ھەممە ئۆلىمالار جان-دىلى بىلەن ئۇنىڭغا مۇرىت

ۋە مۇخلىس بولدى. ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىم نەقىشبەندىيە سۇلۇكلىرىدە، خۇپىيە تەرىقىلىرىدە ئىدى. ئۇنىڭ كارامەتلىرىمۇ كۆرۈلگەنىدى. شۇ كارامەتلەردىن بىرى شۇكى، ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىمنىڭ مۇرىت-مۇخلىسلىرىدىن بىرى، «شاھنامە»، «ئەمىر ھەمزە» قاتارلىق جەڭنامە كىتابلىرىنى ئوقۇشقا ئاشىق ئىكەن. بىر كۈنى ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىمنىڭ بۇنىڭغا نەزەرى چۈشۈپ قېلىپ مەنئىي قىپتۇ. يەنە بىر كۈنى ھەزرىتىپ ئۆتۈپ كېتىپ بېرىپ، ھېلىقى مۇرىتنىڭ يەنە «جەڭنامە» ئوقۇۋاتقان يەردە ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. بۇ مۇرىت ئاخشىمى ئەپراسىياپ، كەيكاۋۇسلار قانداقراق پادىشاھ بولغىيتتى، ئاجايىپ جەڭلەرنى قىلغانىكەن، دەپ ئويلاپ يېتىپ ئۇخلاپ قاپتۇ، كېچىسى چۈشىدە زور، ناھايىتى ھەيۋەتلىك ئىككى پادىشاھ بىر-بىرىنى قوغلاپ كېتىپ بارغۇدەك. نۇرغۇن خالايىق، ئەنە ئەپراسىياپ، ئەنە كەيكاۋۇس دەپ ۋارقىراۋاتقۇدەك، ھېلىقى مۇرىت خالايىقنىڭ ۋارقىراشلىرى، قىستا-قىستاڭچىلىقىدىن قورقۇپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى بۇ مۇرىت ھەلقە-زىكرىگە بېرىپ ئولتۇرۇپ دۇئا قىلىدىغان ۋاقىتتا ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىم ئىلتىپات قىلىپ، «ئەپراسىياپ بىلەن كەيكاۋۇسنى كۆردۈڭمۇ؟ بۇلار باشقا نېمە ئەمەس! بەلكى ئىككى كاپىردۇر»، دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى مۇرىت تووۋا قىلىپ «جەڭنامە» ئوقۇغان يەرگە ئىككىنچى بارماپتۇ.

يەنە موللا ئابدۇكېرىمناملىق بىر ياش مۇرىت بولۇپ، ئۇنىڭ بىر ئېشىكى بار ئىكەن. سەھەردە ئېشەك بوشىنىپ قېچىپ كېتىپتۇ. باللىرىنى ئىزدەشكە بۇيرۇپ، ئۆزى ھەزرىتىمنىڭ زىكرى ھەلقىسىگە ھازىر بوپتۇ. لېكىن كۆڭلىدە «ئېشەك نەگە كەتكەندۇ؟ قاچان تېپىلار؟» دەپ پاراكەندە بولۇپ تۇرغان چېغىدا ئۇنىڭغا ھەزرىتىمنىڭ دۇئاسىنى ئېلىش نۆۋىتى كەپتۇ. ھەزرىتىم دۇئاسىنى بېرىپ تۇرۇپ، بېشىنى كۆتۈرۈپ كايىشلىق بىلەن: «ھەي كىچىك! ئېشەك يوقالغانغا شۇنچە پاراكەندە بولامسەن؟ خاتىرەڭنى جەم قىل. ئېشەكىنىمۇ تاپىسەن، ئاتمۇ تاپىسەن»، دەپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي موللا ئابدۇكېرىم ئاخۇن، قازى رەئىس بولۇپ، مال-دۇنيا ۋە ئات-ئېشەكلىرى كۆپىيىپ بىھاجەت بولغانىكەن.

ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىمنىڭ ئۇلۇغلۇق سۈپەتلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىدىغان بولسا، ئالاھىدە بىر توم تەزكىرە كىتاب بولىدۇ. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1285- يىلى سەپەر ئېيىنىڭ 18- كۈنى ئاقسۇدا ۋاپات بولدى. ئۇنى ۋەسىيىتى بويىچە ئۆز ھويلىسىغا دەپنە قىلدى.

تەسەۋۋۇف كىتابلىرىدا پىرى كامىللارنىڭ سۆھبەتلىرىنى كىبرىت ئەھمەرگە ئوخشىتىدۇ. بۇ زات شىرىپىنىڭ سۆھبەتلىرى ئەلۋەتتە كىبرىت ئەھمەر ئىدى. بۇنىڭدىن زىيادە تەرىپلەشكە بۇ بەڭباش قەلەم جۈرئەت قىلالمىدى.

كەمىنە مۇئەللىپ مۇسا بىننى موللا ئەيسا سايرامى، شۇ زاماندا زاكاتچىلارنىڭ خىزمىتىنى قىلىدىغان مۇلازىم ئىدىم. ياش ۋە بەڭۋاش ۋاقتىم ئىدى. بىر نەچچە قېتىم ئۇ زاتنىڭ سۆھبىتىگە مۇيەسسەر بولغانىدىم. شۇ سۆھبەتنىڭ تەسىرى ھېلىمۇ سۇسلىشىپ قالمىدى. ھازىرغىچە تولۇق 36 يىل ئۆتۈپتۇ. ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇ زاتنىڭ سۆھبىتى كۆڭلۈمدە جوش ئۇرىدۇ.

نەزم

ۋەسلى يار بولدى مۇيەسسەر، قەدرىنى ئا بىلمەدىم،

ۋەسلى بولماي جاۋىدان، فۇرقەت كىلۈرنى بىلمەدىم .

6

ئۇچتۇرپان

ئۇچتۇرپان كونا، قەدىمىي شەھەر بولۇپ، ئىلگىرىكى نامى «ئۇچ» ئىكەن. بىر زامانلاردا ئۇچتۇرپان خەلقى ئۆز پادىشاھلىرىدىن يۈز ئۆرۈپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، ئادەملىرىنى باشقا يۇرتلارغا تارقىتىۋېتىپ، كونا تۇرپاندىن ئادەم

كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇرغۇزغانىكەن. شۇ سەۋەبتىن ئۈچتۇرپاننىڭ يېزا، كەنت، ئايماقلىرىنىڭ نامى كونا تۇرپاننىڭ يېزا، كەنت، ئايماقلىرىنىڭ نامى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

ئىلگىرىكى زاماندا ئۈچتۇرپان شەھىرىنى خاقانى چىن قولىغا كىرگۈزۈپ، 17 يىل سورىغاندىن كېيىن ئۇلار خاقانى چىننىڭ ئىتائىتىدىن چىققانىكەن. بۇ چاغدا خاقانى چىن ئۈچتۇرپان ئادەملىرىنى قەتلىئام قىلىپ، قالغان ئالتە شەھەردىن ئىككىنچى قېتىم ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، ئۈچتۇرپاننى قايتا ئاۋات قىلغانىكەن. شۇڭا ئۈچتۇرپانلىقلارنىڭ لەقىمى «كۆچمەن»دۇر. بۇ ۋەقەلەر بىرىنچى داستاندا بايان قىلىندى.

ئۈچتۇرپان خەلقى گۆرۈھۋاز، ئىتتىپاقسىز، پاراكەندە خەلق بولۇپ، ھۈنەرۋەن-كاسىپلىرى كەم، ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى دېھقان، يەر-زېمىنلىرى ئۈنۈملۈك، مەھسۇلاتى كەڭرى ۋە ئەرزاندۇر.

«ئىماملىرىم» دەپ ئاتىلىدىغان بىر مازار بولۇپ، ئىسمىنى «ئىمام مۇھەممەد غەززرالى»، دەيدۇ. ۋە يەنە قازغاندا بىر مازار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمىنى «ئىمام ئەھمەد غەززالى» دەيدۇ. ئەمما «نەفھاتۇلئۇنس» دېگەن كىتابتا ئىمام غەززالىنى قۇزۋىن دە دېپنە قىلىندى، دەپ زىكرى قىلىدۇ. «قازغان» بىلەن «قۇزۋىن» سۆزى بىر-بىرىگە يېقىن، ئوخشىشىپ كېتىدىغان سۆز. قايسى سۆزنىڭ راستلىقىنى بىلگۈچى تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر. يەنە «سۇيۇتقۇ مازار» دەپ بىر مازار بار. «سۇيۇتقۇ» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبىنى مۇنداق رىۋايەت قىلىشىدۇ: تارىخي ھىجرىيىنىڭ 30- يىلى ھەزرىتى ئەلى، ئىككى شاھزادە ۋە يەنە ساھابىلەرنىڭ بىر نەچچە ياش ئوغۇللىرىنى ئېلىپ سودىگەر سۈرىتىدە بولۇپ ئۈچتۇرپانغا كېلىپ، يىلان بۇلاقنىڭ بېشىغا چۈشۈپتۇ. دۇلدۇللىرىنى بۇلاقنىڭ قېشىدىكى سۆگەتكە سويۇتۇپ قويۇپتۇ. بۇ سۆگەت كۆكلەپ ئېگىز ئۆسۈپ، يىقىلىپ، يەنە ئۆسۈپ دېگەندەك، بىر تاغار ئاشلىق ئۇرۇقى چاچقۇدەك يەردىن كەڭرىرەك يەرنى ئىگىلەپ، سايە تاشلاپ كۆكىرىپ

تۇرۇپتۇ. ھېچ كىشى سۆگەتنى ياقۇپبەگ ھۆل ياكى قۇرۇق شاخلىرىنى كېسىشتىن ئېھتىيات قىلىپ كەسمەيدۇ. بۇ يەردىكى بۇلاقنى «يىلان بۇلاق» دەپ ئاتاشتىكى سەۋەب بولسا، سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەمر-پەرمانى بىلەن پۈتۈن يىلانلار مۇشۇ بۇلاقتا توپلاشقانىكەن. ھەزرىتى ئەلى بۇ يەرگە كەلگەندە «ئەي يىلانلار! بۇلاقتىن يىراققا كېتىڭلار، بۇلاقنىڭ بېشىغا ئاخىر زامان پەيغەمبىرىنىڭ ئالىي بارگاھلىرىنى تىكىمىز»، دەپ ئەمر قىلغاندا، يىلانلار كۆچۈپ كېتىپتۇ. يىلانلارنىڭ زەھىرىنىڭ تەسىرىدىن بۇلاقنىڭ سۈيى ئاچچىق بولۇپ كەتكەنىكەن. ھەزرىتى ئەلى بۇلاقتا مۇبارەك ئابى دەھەنلىرى نى تاشلاپتۇ. ھەزرىتى ئەلىنىڭ كارامىتى بىلەن بۇلاقنىڭ سۈيى تاتلىق ۋە شېرىن بوپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ سۈيۈتقۇ مازار، دەپ ئاتالغان دېيدۇ. تەزكىرىلەردە «بۇ يەر ھەزرىتى ئەلىنىڭ قەدەم جايى»، دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. ئىشىنىڭ ھەقىقىتىنى تەڭرىم ئۆزى بىلىدۇ. لېكىن بۇ يەردە ئادەتتىكى جاي بولماستىن، كارامەت ۋە ئاجايىپ ھادىسىلەر زاھىر بولۇپ تۇرىدىغان جاي.

ئۇچتۇرپاندا يەنە نۇرغۇن مازارلار بار. ئىسمىلىرىنى يەنە ئۇلۇغ ساھابىلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتايدۇ. ئەسلى ماھىيىتى مەلۇم بولمىغانلىقتىن بايان قىلىنمىدى. نېمە بولسا بولسۇن ئۇچتۇرپان نۇرغۇن جەڭ ۋە كۆپ غازات بولغان جايدۇر.

7

كوچا

كوچانىڭ قەدىمكى ئىسمى «كۇسەن» ئىكەن. كوچا خەلقى ناھايىتى ئىتتىپاق، سۆلەتلىك، خۇشخۇي، نازۇك تەبىئەتلىك، ئىلىم ۋە ئەمەلدە، كەسىپ ۋە ھۈنەردە كەم-كۈتىسىز خەلق. ئەمما مۇساپىرلار بىلەن خۇشى يوق خەلقتۇر. ئادەملىرىگە قارىغاندا يەر-زېمىنلىرى كۆپ ۋە ئۈنۈملۈك، ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆزىگە يېتىدىغان، مال-ۋارانلىرى ئۆزىگە يېتىپ ئاشىدىغان، خۇسۇسەن ھەر

تۇرلۇك مېۋە، يەل-يېمىش، يېمەك-ئىچمەكلىرى باشقا شەھەرلەرگە قارىغاندا تولا، سېيراپچىلىق شەھەردۇر.

كۇچادا مەۋلانا ئەرشىددىن ۋەلىيۇللاھىنىڭ مازىرى بار. بۇ كىشىنىڭ دالالىتى ۋە تەرغىبى قىلىشى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ بولغان. شۇڭا، ئىلى تەۋەسىدە ئىسلام دىنىنىڭ چىقىرى يورۇغان. بۇ ھەقتىكى ئەھۋالاتلار بىرىنچى داستاندا بايان قىلىندى. يەنە «شەيخ نىزامىددىن دېھلىۋى»، دېگەن بىر مازار بولۇپ، بەزىلىرى دېھلىۋى دېگەن سۆزنى دەھبىدى دەيدۇ. بۇ ناھايىتى ھەيۋەتلىك كۆركەم مازاردۇر. ۋە يەنە «بەلخى ئاتا»، دەپ بىر مازار بولۇپ، ئىسىم-نەسەبلىرى ۋە قايسى زاماندا ئۆتكەنلىكى مەلۇم ئەمەس. «نەبىە خوجام»، دېگەن بىر مازار بولۇپ، بۇلار باھائىددىن نەقشىبەندىنىڭ نەۋرىلىرىنىڭ مازىرىدۇر. «بابا قەمبەر ۋەلىيۇللاھ»، دەپ بىر مازار بار. بابا قەمبەر ۋەلىيۇللاھ دېگەن كىشى ھەممىگە مەشھۇر بولغان ھەزرىتى ئەلىنىڭ مىراخورلىرىدۇر. بۇ مازارنىڭ نامى ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن. ئۇچتۇرپاندىكى «بابا قەمبەر ۋەلىيۇللاھ»، دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر مازارمۇ بار.

كۇچادا يەنە بىر مازار، ئالىي زىيارەتگاھ بولۇپ، ئىسمىنى «ئىبراھىم ئەدھەم»، دەپ ئاتايدۇ. مەشھۇر ئەۋلىيا ئىبراھىم ئەدھەمنىڭ مازىرى مەككىدە بولۇپ، بۇ مازارنىڭمۇ ئىسمى ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن. ھەقىقىي ئەھۋال تەڭرىنىڭ ئۆزىگە مەلۇمدۇر.

8

كونا تۇرپان

كونا تۇرپان ئادەملىرىنىڭ خۇلقى-مىجەزى ساددا، ئۆز ئىشىغا پۇختا، راست سۆزلۇك، ۋەدىسىدە تۇرىدىغان، ھىيلە-مىكىر، غەدرى-خىيانەتنى بىلمەيدىغان، ئەقىدە ۋە ئىخلاسلىرى تازا ۋە زىيادە خەلقتۇر. تۇرپاننىڭ ھاۋاسى ئىسسىق،

سۈيى كەم بولۇپ، ئاساسەن كارىز سۈيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىدۇ. يەر-زېمىنلىرى ئۈنۈملۈك بولۇپ مەھسۇلاتى ئۆزگىچە يېتىدۇ. مېۋە-چېۋە، يەل-يېمىشلىرى كەڭرى، خۇسۇسەن كىشمىش، كۆك ئۈزۈمى ناھايىتى مول بولۇپ، ھەممە شەھەرلەرگە يېتىشىدۇ. تۇرپاندىن يەنە تەرەنجىبىن مۇ چىقىدۇ.

كونا تۇرپاندا ئەسھابۇلكەھف نىڭ ئالىي زىيارەتگاھى بار. ئەسھابۇلكەھفنى تەپسىر كىتابلىرىدا، رۇمدىكى تەرسۇس دېگەن شەھەردە، دەپ زىكرى قىلىدۇ. كەرەملىك تەڭرىم ئۆزىنىڭ ھېكمىتى بىلەن ئەسھابۇلكەھفنى خالايىقلارغا مەخپىي قىلغان، ئۇلارنىڭ ئىسمى ۋە سانىمۇ مەخپىيدۇر. زېمىن يۈزىدە يەتتە يەردە ئەسھابۇلكەھف بار، دەپ رىۋايەت قىلىدۇ.

«ئۈرۈمچە» دېگەن سۆزنىڭ ئەسلىدىكى راست ۋە توغرا ئاتىلىشى «رۇمچە» بولۇشى مۇمكىن. خالايىقنىڭ ئۆزگەرتىۋېتىشى بىلەن «رۇمچە» سۆزىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ (ا)، ئاخىرىغا ياقۇپىگە (ى) ھەرپىنى قوشۇپ، «ئۈرۈمچى» بولۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. تۈركىي تىلدا «چە» دېگەن قوشۇمچە سۆز كىچىك دېگەننى بىلدۈرىدۇ. تۈركىي خەلقلەر چوڭ نەرسىنى كىچىكلەتمەكچى بولسا «چە» قوشۇمچىسىنى قوشۇپ كىچىكلىتىدۇ. مەسىلەن، باغچە، ھويلىچە دېگەندەك. ئەگەر باغ چوڭ ۋە رەسمىي بولسا باغ دەپ ئاتايدۇ. ئەگەر كىچىك بولسا باغچە دەيدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، رۇمچە دېگەن سۆز «كىچىك رۇم» دېگەن سۆز بولۇشى مۇمكىن.

تەپسىر كىتابلىرىدىكى «ئەسھابۇلكەھف رۇم مۇزاپاتىدىكى تەرسۇس دېگەن شەھەر»، دېگەنلىرى راست بولۇپ، «تەرسۇس» دېگەن سۆز ئامما تەرىپىدىن خاتا تەلەپپۇز قىلىنىپ «تۇرپان» بولۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. خىتاي، موڭغۇل، قىرغىز، قىپچاق ۋە قالماقلارنىڭ تىلىغا قىيىن كېلىپ «تەرسۇس» دەپ ئېيتالماي «تۇرپان» دەپ ئاتىۋالغان بولۇشى مۇمكىن.

ئەسھابۇلكەھف ۋەقەسى، ھەزرىتى ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ زامانلىرىدىن بۇرۇن بولغانىكەن. ئۇنداق بولسا ئىككى مىڭ يىل بولغان بولىدۇ. بۇ ئۇزۇن

زامانلاردىن بۇيان بۇ شەھەرلەرگە بىر نەچچە زامان تاتارلار، نەچچە قەرنە موغۇللار، نەچچە ئەسىر قالماقلار، نەچچە ۋاقىت مۇسۇلمان پادىشاھلىرى ۋە نەچچە دەۋر خىتايلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتتۈپتۇ. ھەرقايسىسى بۇ شەھەرلەرنى ئۆز تىللىرىدا بىر خىل نام بىلەن ئاتاپتۇ. مەسىلەن، خىتايلار ئۈرۈمچىنى «خومىيوزە»، دەپ ئاتايدۇ. بۇنداق بولغاندىن كېيىن «رۇمچە» ۋە «تەرسۇس» دېگەن ئىسىملارنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشى ئەلۋەتتە ئاقىللارنىڭ ئەقلىدىن يىراق ئىش ئەمەس.

«ئەي مۇھەممەد، ئەگەر سەن ئۇلارنى كۆرسەڭ ئىدىڭ! قۇياش نۇرى تەسىر قىلمىسۇن ئۈچۈن قۇياش چىققاندا ئۇلار غارنىڭ ئوڭ تەرىپىگە مايىل بولىدۇ، قۇياش پاتقاندا شىمال تەرىپىگە مايىل بولىدۇ»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىنى تۇرپاندىكى ئەسھابۇلكەھف غارىنىڭ ئاغزىغا تەتبىق قىلسا مۇۋاپىق بولىدۇ. كىشىلەر بىر كۆرۈپلا ئەسھابۇلكەھف غارى ئىكەنلىكىنى پەم قىلالايدۇ. دېمەك، ئەسھابۇلكەھف غارى تۇرپاندا بولۇشى مۇمكىن. ھەقىقەتىنى بىلگۈچى تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر.

تۇرپاندا يەنە «ئەلپەتتا» دېگەن مازار بولۇپ، ئەسلى ئىسمى «ئالىپ ئاتا» ئىكەن . «ئالىپ» دېگەن باتۇر دېگەن بولىدۇ. تۈركىستاندا ماشايىخ، ئىمام-پېشىۋا، يېتەكچىلەرنى «ئاتا» دەپ ئاتايدۇ. «ئەلپەتتا» دېگەن مازار، ئىمام مۇھەممەد ھەنپىيە رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ 16- نەۋرىسى بولۇپ، تەڭرى يولىدا كاپىرلار بىلەن جەڭ قىلىپ شېھىتلىك دەرىجىسىنى تاپقان، دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. قانداقلىقى تەڭرىنىڭ ئۆزىگە مەلۇم.

دېمەك، شەھەر ۋە ئاۋات يېزىلاردا، تاغ-جەزىرە، دەشت-باياۋانلاردا دەپنە قىلىنغان ۋە ئۇ يەرلەرنى بېسىپ ياتقان ئۇلۇغلار ۋە ئەۋلىيالارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھېسابىنى مېھرىبان تەڭرىدىن باشقا ھېچقانداق كىشى بىلمەيدۇ، ۋەسسالام.

بۇ تارىخ كىتاب، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1321- يىلى (توخۇ يىلى) شەۋۋال ئېيىنىڭ 11- كۈنى شېھىتلەر، ئۇلۇغ ئەۋلىيالار، ئالىي دەرىجىلىك ماشايىخلارنىڭ زىكرلىرى بىلەن تامام قىلىندى. تەڭرىگە سانسىز شۈكرى ئېيتىمەن. ھەر بىر سۆزنىڭ ئەۋۋىلى تەڭرىنىڭ ئايەتلىرى، پەيغەمبىرىمىزنىڭ ھەدىسلىرى بىلەن باشلىنىپ، ئۇلۇغ ئەۋلىيا ۋە ماشايىخلارنىڭ نامىلىرى بىلەن تامامىغا يەتكۈزۈلسە، تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا قوبۇل بولۇپ، خالايىقلارنىڭ كۆڭۈللىرىدە ماقۇل بولىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ دۇئا ۋە پاتىھە قىلىشىغا سەۋەب بولىدۇ.

خۇش پۇراق چاچقۇچى قەلەم قىسقىغىنا ۋاقىتتا جۈملىلىرى پاراكەندە، سۆزلىرى پەرىشان بولغان بۇ قىسسىنى يېزىپ چىقتى. سۆزنىڭ ئىنچىكە، نازۇك ۋە گۈزەللىرىدىن خەۋەردار، كونا ۋە يېڭى داستانلارنى ئوقۇپ ۋە ئاڭلاپ ئاگاھ بولغۇچىلار، بۇ قىسسىنىڭ ئەيىب ۋە نۇقسانلىرىنى ئۆز ۋۇجۇدلىرىدىكى سېخىيلىق پەزىلەتلىرى بىلەن يېپىپ، نادان، جاھىل، ئاجىز، لاياقەتسىز ۋە قابىلىيەتسىز كەمىنە مۇئەللىپكە مەرھەمەت قىلىپ، دۇنيادا يادلىنىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. كۆچۈمنىڭ يېتىشىچە «ھەممىنىلا ئىشلىتىۋەرمەسلىك ۋە ھەممىنىلا تاشلىۋەتمەسلىك» دېگەن روھنى جارى قىلدىم.

ئۇلۇغ تەڭرىم، مەن ئاجىز بىچارىنىڭ قارا كۆڭلىنى ئۆز كامال قۇدرىتىڭ بىلەن روشەن قىلغىن. مەن گۇناھكار بەندەڭنى باقىي ئالەمگە سەپەر قىلىدىغان ۋە تەڭلىكتە قالغان ۋاقتىمدا چەكسىز ئىلتىپاتلىرىڭدىن نائۈمىد قويمىغىن، ئامىن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، ئىشىمىزنىڭ ئاخىرىنى مۇنەۋۋەر قىلغىن. كەمچىلىكلىرىمىزنى ئەپۇ قىلغىن، چۈنكى سەن ھەممىگە قادىرسەن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، دوستلىرىمىزنىڭ ئىشلىرىغا غەلىبە ئاتا قىلغىن. توغرا يولدا مېڭىشقا مۇيەسسەر قىلغىن. مەقسەتلىرىمىزگە يەتكۈزگىن. تۆۋىمىزنى قوبۇل قىلغىن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، ئاتا-ئانامنىڭ، ئۇستازىمنىڭ، ھەممە ئەر-ئايال مۆمىنلەرنىڭ، ئەر-ئايال مۇسۇلمانلارنىڭ بارلىق تىرىكلەرنىڭ، ئۆلۈكلەرنىڭ گۇناھلىرىنى مەغپىرەت قىلغىن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، ھەممىمىزنى ئەپۇ قىلغىن. دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە دىنىمىزنى ھەمراھ قىلىپ خاتىرجەم قىلغىن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، خوجىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا، ئايالىرىغا، ئەۋلادلىرىغا، يېتەكچىمىز ۋە يول باشلىغۇچىمىز بولغان ساھابىلەرگە رەھمەت ئاتا قىلغىن. يېقىن پەرىشتىلەرگە، ساڭا ئىتائەت قىلغۇچى ھەممە بەندىلىرىڭگىمۇ رەھمەت ئاتا قىلغىن.

ھىجرىيىنىڭ 1321- يىلى

(مىلادىيە 1903- يىلى).

ئەلخەتتۇ باقىي ۋەلئۇمرۇ پانى،

ئەلئەبدۇ ئاسىي ۋەررەببۇ ئاپى.

(خەت قالىدۇ، ئۆمۈر كېتىدۇ،

بەندە گۇناھكار، تەڭرى ئەپۇ قىلىدۇ.)

ھەركى خاندە دۇئا تەمەئدارەم،

زانكى مەن بەندەئى گۇناھكارەم.

(ئوقۇغۇچىدىن دۇئا تەمە قىلىمەن،

چۈنكى مەن گۇناھكار بەندىمەن.)